

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ και
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

**Οι έλληνες βιομήχανοι μπροστά στην ευρωπαϊκή πρόκληση:
Κρατική στρατηγική και ιδιωτικά συμφέροντα από τη
σύνδεση με την ΕΟΚ στην αποκατάσταση της Δημοκρατίας**

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

Χρήστος Τσάκας

Τριμελής συμβουλευτική επιτροπή:

Καθηγητής Χ. Χατζηιωσήφ

Καθηγητής Σ. Πετμεζάς

Καθηγητής Γ. Σταθάκης

Ρέθυμνο, Σεπτέμβριος 2015

*στον “Ειρμό”,
που ήξερε να δίνει*

Περιεχόμενα

Πρόλογος	3- 7
Εισαγωγή	8-28
Κεφάλαιο 1 ^ο -Οι συγκυρίες	29-50
Κεφάλαιο 2 ^ο -Οι συντεταγμένες	51-67
Κεφάλαιο 3 ^ο -Τα υποκείμενα	68-99
Κεφάλαιο 4 ^ο -Οι προκείμενες	100-130
Κεφάλαιο 5 ^ο -Το περιβάλλον	131-153
Κεφάλαιο 6 ^ο -Η καμπή	154-193
Κεφάλαιο 7 ^ο -Ανάπτυξη και κρίση	194-218
Κεφάλαιο 8 ^ο -Μετάβαση και προοπτική	219-246
Συμπεράσματα	247-272
Παράρτημα πινάκων	273-287
Πηγές και βιβλιογραφία	288-312

Πρόλογος

Η έρευνα που οδήγησε στην παρούσα εργασία ξεκίνησε την άνοιξη του 2010, ενώ το κείμενο έλαβε την τελική του μορφή το καλοκαίρι του 2015. Παρότι οι ανάγκες ολοκλήρωσης της εργασίας επέβαλαν στο συγγραφέα την ιδιότητα ως κύρια συνθήκη, το περιβάλλον μέσα στο οποίο πραγματοποιήθηκε η έρευνα δεν θα μπορούσε να αφήσει ανεπηρέαστο το προϊόν της. Η βαθιά οικονομική ύφεση και η κρίση εκπροσώπησης, η επανάκαμψη των συλλογικών πρακτικών και η κατάρρευση των συντεταγμένων μιας εποχής, η άνοδος της Ακροδεξιάς στην Ευρώπη και την Ελλάδα, ο κλονισμός των βεβαιοτήτων αναφορικά με τη θέση της Ελλάδας στο “σκληρό πυρήνα της Ευρώπης”, οι δοκιμασίες που γνώρισαν οι σχέσεις της χώρας με τους εταίρους της, αλλά και ο δημόσιος διάλογος για αυτά τα φαινόμενα· όλα τα παραπάνω αποτέλεσαν καθημερινά ερεθίσματα, τροφή για σκέψη ή περισπασμούς, που άλλοτε βοηθούσαν στη συγκρότηση σκόρπιων σκέψεων και άλλοτε δυσχέραιναν τη συγκέντρωση στη μελέτη. Βεβαίως, οι κίνδυνοι που εγκυμονεί για μια ιστορική εργασία μια συγκυρία που φαίνεται να καθιστά επίκαιρο το αντικείμενό της, δεν είναι αμελητέοι· πόσω μάλλον που η αποφυγή των αναχρονισμών συνιστά μόνιμη πρόκληση για την ιστοριογραφία, ενώ η διεύρυνση της αγοράς για ιστορικές αναλογίες, κατά την τρέχουσα κρίση, φάνηκε να προσφέρει στους έλληνες ιστορικούς μια διέξοδο από την απομόνωση στην οποία τούς έχουν καταδικάσει οι προτεραιότητες που κυριαρχούν στη δημόσια σφαίρα και η απροθυμία των σοβαρότερων εξ αυτών να προσαρμοστούν στις προτεραιότητες αυτές.

Παραδόξως, η δημόσια συζήτηση γύρω από την τρέχουσα κρίση, παρά την πληθωρικότητά της, φαίνεται να υποτίμησε συστηματικά μια βασική διάσταση του προβλήματος. Το αναπτυξιακό υπόδειγμα της ελληνικής οικονομίας διαμορφώθηκε σε συνάρτηση με την “ευρωπαϊκή επιλογή”, ενώ εξαρχής η συμμετοχή σε μια ενιαία αγορά συνδέθηκε, εκτός των άλλων, και με την προσπάθεια διασφάλισης επιμέρους ιδιωτικών συμφερόντων. Ταυτόχρονα, η ίδια η “ευρωπαϊκή επιλογή” και οι συνεπαγωγές της για την ελληνική οικονομία, αποτέλεσαν αντικείμενο συζήτησης με τους δυτικούς συμμάχους της χώρας, διασφαλίζοντας ανάλογες κρατικές επιδιώξεις και ιδιωτικά συμφέροντα που εκπροσωπούνταν από όλες τις εμπλεκόμενες πλευρές. Η ανά χείρας εργασία εξετάζει τις παραμέτρους αυτές κατά το προπαρασκευαστικό

στάδιο της σύνδεσης της Ελλάδας με την ΕΟΚ, λαμβάνοντας υπόψη τόσο τις ζυμώσεις που οδήγησαν στη Συμφωνία Σύνδεσης, όσο και τις προτεραιότητες που επέβαλαν την επιδίωξη της πλήρους ένταξης στην Κοινότητα. Η μελέτη αυτής της πρώιμης φάσης της “ευρωπαϊκής πορείας” της Ελλάδας αποτελεί, νομίζω, μία από τις βασικές προϋποθέσεις για την κατανόηση των σημερινών εξελίξεων. Ωστόσο, ο εντοπισμός των δομικών χαρακτηριστικών και των όποιων συνεχειών δεν πρέπει να μάς κάνει να ξεχνάμε ότι έκτοτε μεσολάβησαν πολλές δεκαετίες, που υπήρξαν καθοριστικές για την κατοπινή φορά των πραγμάτων και επομένως, τα ευρήματα της έρευνας θα απογοητεύσουν όσους αναζητούν πολιτικές απαντήσεις με άμεση εφαρμογή στις σημερινές συνθήκες.

Στις αρχικές προθέσεις μου, ήταν η επέκταση της έρευνας μέχρι την ολοκλήρωση των ενταξιακών διαπραγματεύσεων και την υπογραφή της Συνθήκης Προσχώρησης, το Μάιο του 1979, καθώς και η αναλυτικότερη εξέταση της επίσημης κοινοτικής στάσης έναντι των “ευρωπαϊκών βλέψεων” της Ελλάδας, μέσα από τη μελέτη των πηγών των ευρωπαϊκών οργανισμών που περιλαμβάνονται στα Ιστορικά Αρχεία της Ευρωπαϊκής Ένωσης, τα οποία φυλάσσονται στη Φλωρεντία. Ωστόσο, ο εντοπισμός, άγνωστου μέχρι σήμερα, αρχειακού υλικού της περιόδου της δικτατορίας και ο χρόνος που απαιτήθηκε για την προσπέλαση και καταλογογράφηση των εκατοντάδων φακέλων που περιλάμβαναν οι εν λόγω συλλογές, ώστε να καλυφθούν επαρκώς οι κρίσιμες εξελίξεις του διαστήματος 1967-74, ανέβαλαν τα σχέδια αυτά για το εγγύς μέλλον. Εξάλλου, η ευρύτερη περίοδος που οριοθετείται από τη μεταπολεμική ανασυγκρότηση και την ένταξη της Ελλάδας στην ΕΟΚ, αποτελεί ένα παρθένο έδαφος για την έρευνα και θα ήταν τουλάχιστον υπερφίαλος ο ισχυρισμός ότι μια μελέτη θα μπορούσε να καλύψει όλα τα κενά στις γνώσεις μας στα θέματα με τα οποία καταπιάνεται η παρούσα εργασία.

Η εργασία αυτή θα ήταν πολύ διαφορετική, και σίγουρα πολύ πιο φτωχή, χωρίς τη βοήθεια που μου πρόσφεραν δεκάδες άνθρωποι για την ολοκλήρωσή της. Ιδιαίτερα θα ήθελα να αναφερθώ στον επιβλέποντα καθηγητή Χρήστο Χατζηιωσήφ, ο οποίος με τις συμβουλές του σε κρίσιμες φάσεις της έρευνας, κατόρθωσε να με προσανατολίσει σε γόνιμες κατευθύνσεις. Βασικές ιδέες, όπως η διαλεκτική σχέση πολιτικής και οικονομίας, η σημασία της ιστορικής συγκυρίας, ο ρόλος των προσώπων ως φορέων κοινωνικών σχέσεων, αλλά και η επισήμανση ειδικότερων

παραμέτρων που εξετάζονται στην εργασία, όπως η αντιπροσωπευτικότητα του Συνδέσμου Ελλήνων Βιομηχάνων, η εξέλιξη των εμπορικών σχέσεων της Ελλάδας με την Κοινότητα και η κεντρικότητα του ισοζυγίου πληρωμών, έχουν τη δική του σφραγίδα. Τα στοιχεία αυτά, μαζί με την παρότρυνσή του για την πραγματοποίηση προφορικών συνεντεύξεων, την έμπρακτη στήριξή του στην προσπάθεια απόδοσης ιδιωτικών αρχείων στην έρευνα, την εμπιστοσύνη του στις επιλογές μου και το ενδιαφέρον του για την πορεία της εργασίας, δίνουν το μέτρο της συμβολής του. Οι ουσιαστικές παρατηρήσεις του στο τελικό στάδιο εκπόνησης της διατριβής, καθώς και η φροντίδα του για την έγκαιρη ολοκλήρωση της διαδικασίας κατάθεσης και κρίσης, απλώς συμπληρώνουν την εικόνα. Τον Σωκράτη Πετμεζά, ευχαριστώ για την πολύπλευρη βοήθειά του και τις πάντα χρήσιμες συζητήσεις μας. Ο Γιώργος Σταθάκης, ανταποκρίθηκε όποτε τον χρειάστηκα, ενώ τα σχόλιά του από τη θέση του συζητητή, στο συνέδριο της Ελληνικής Εταιρείας Οικονομικής Ιστορίας, “Οι 'Αγορές' και η Πολιτική”, όπου συμμετείχα σε μια πρώιμη φάση της έρευνας, υπήρξαν καίρια. Οι παρατηρήσεις του Γιάννη Κοκκινάκη και του Mogens Pelt, που διάβασαν πρώιμες απόπειρες συγκεφαλαίωσης του σχήματος της εργασίας -με τη μορφή σχεδίων άρθρων και ανακοινώσεων- υπήρξαν επίσης πολύ χρήσιμες, ενώ η συμμετοχή του Στέφανου Πεσμαζόγλου και του Σεραφείμ Σεφεριάδη στην επταμελή επιτροπή αποτελεί ήδη μια σημαντική συμβολή στη διεπιστημονική προσέγγιση του θέματος. Τον Μίλτο Πεχλιβάνο ευχαριστώ για την πολύ καλή συνεργασία που είχαμε κατά την παραμονή μου στο Βερολίνο για τις ανάγκες της έρευνας.

Στον καλό φίλο και συνάδελφο Κωστή Καρπόζηλο οφείλω την πολύτιμη βοήθειά του στην προσπάθειά μου να αναμετρηθώ με τις μοναχικές διαδρομές και τους υποκειμενισμούς που συνεπάγεται η εκπόνηση μιας διδακτορικής διατριβής, καθώς και την καθοριστική συμβολή του σε ενδιάμεσα βήματα που αποδείχθηκαν καίρια για την πορεία της έρευνας. Η ανταλλαγή απόψεων πάνω στα κείμενά μας υπήρξε πάντοτε επωφελής. Η ανάγνωση από τον Κωστή εκτεταμένων τμημάτων της εργασίας εντός εικοσιτετραώρου, λίγο πριν την κατάθεσή της, αναβίβασε την πρακτική αυτή σε άλλο επίπεδο. Τον Πάρι Παπαμίχο-Χρονάκη ευχαριστώ για τις συμβουλές του, αναφορικά με τη διαδικασία των προφορικών συνεντεύξεων, που αποδείχθηκαν πιο χρήσιμες από όσο μπορούσε να φανταστεί, ενώ τους Στέφανο Βαμιεδάκη, Γιώργο Γάσια και Νίκο Μελίστα ευχαριστώ θερμά για τον εντοπισμό και

την επισήμανση εγγράφων άμεσου δικού μου ενδιαφέροντος, κατά τη διαδικασία σύνταξης δελτίων του Αρχείου Νικολάου Ι. Μακαρέζου, για λογαριασμό του Ινστιτούτου Μεσογειακών Σπουδών-ΙΤΕ. Η εμπειρία της από κοινού εργασίας μας πάνω στο υλικό της συλλογής και οι κάποτε έντονες συζητήσεις μας, υπήρξαν διδακτικές για τις ποικίλες αντιδράσεις που μπορεί να προκαλέσει η απόδοση ενός τέτοιου αρχείου στην έρευνα, και οι οποίες κυμαίνονται από τον ενθουσιασμό μέχρι την καχυποψία, με κοινό παρονομαστή το ειλικρινές ενδιαφέρον και τον ιστορικό προβληματισμό.

Για την εμπιστοσύνη με την οποία με περιέβαλαν, παραχωρώντας μου πρόσβαση στο υλικό των ιδιωτικών συλλογών που βρίσκονταν στην κατοχή τους, καθώς και για την πρακτική βοήθειά τους, που απαίτησε πολύ από τον προσωπικό τους χρόνο, είμαι ευγνώμων στον κύριο Ιωάννη Ν. Μακαρέζο, την κυρία Ιωάννα Ανδρουτσοπούλου και τον κύριο Μάριο Κατσιγιάννη, καθώς και στον κύριο Γιώργο Τσάτσο. Σε ένα περιβάλλον, όπου η αξιοποίηση των προσωπικών Αρχείων, συχνά συνοδεύεται από αγιογραφίες των παραγωγών τους, η άνευ πολιτικών εγγυήσεων παραχώρηση πρόσβασης σε έναν ενοχλητικό υποψήφιο διδάκτορα και η διάθεση απόδοσης του υλικού στην έρευνα, αποτελεί, αναμφίβολα, ένδειξη ευρύτητας πνεύματος. Φυσικά, θα ήταν μεγάλη παράλειψη να μην επισημάνω και την προθυμία όλων όσοι δέχτηκαν να μου παραχωρήσουν προφορικές συνεντεύξεις. Για τη βοήθειά τους, η οποία εκτός από τη συμμετοχή τους επεκτάθηκε συχνά και στην εξεύρεση στοιχείων επικοινωνίας άλλων συναδέλφων τους, τούς ευχαριστώ όλους. Στην επιτυχή ολοκλήρωση αυτής της διαδικασίας συνέβαλαν επίσης, μεταξύ άλλων, οι κυρίες Αλεξάνδρα Βοβολίνη, Αλέκα Κοτσάνη και Ειρήνη Πάρη, καθώς και ο κύριος Γιάννης Τσιπουρίδης.

Τη μέγιστη δυνατή αφοσίωση στην εκπόνηση της διατριβής διασφάλισαν η υποτροφία εσωτερικού του ΙΚΥ, η υποτροφία έρευνας μικρής διάρκειας της Γερμανικής Υπηρεσίας Ακαδημαϊκών Ανταλλαγών (DAAD), καθώς και η συνεργασία μου με το Ίδρυμα Τεχνολογίας και Έρευνας. Τους φορείς αυτούς ευχαριστώ για την υλική συμπαράστασή τους σε μια εξαιρετικά δυσχερή οικονομική συγκυρία. Επίσης, ευχαριστώ για τη βοήθεια και την καθοδήγηση που μου παρείχαν, τους εργαζόμενους στα Αρχεία και τις δημοτικές και πανεπιστημιακές βιβλιοθήκες που επισκέφθηκα για τις ανάγκες της διατριβής, και ιδιαίτερα, το συνάδελφο Χρήστο Αναστασίου και τις

συναδέλφισσες Ευγενία Αδαμοπούλου, Γεωργία Πανσεληνά και Υπακοή Χατζημιχαήλ. Την τελευταία μάλιστα ευχαριστώ γιατί πρόθυμα μοιράστηκε μαζί μου τις γνώσεις της, αναφορικά με τις διαδικασίες συντήρησης και ταξινόμησης των αρχείων.

Η Έλενα Φωτιάδη με βοήθησε στη γλωσσική επιμέλεια του κειμένου, ενώ συνέβαλε καθοριστικά στη συγκεντρωτική καταγραφή της βιβλιογραφίας, συντομεύοντας τους χρόνους παράδοσης του τελικού κειμένου. Ο Αλέξανδρος και η Καίτη, η Λένα, ο Αχιλλέας και η Λουκία, ο Ηλίας και η Ελένη, μού πρόσφεραν συστηματικά φιλοξενία στην Αθήνα, χωρίς την οποία σημαντικά στάδια της έρευνας θα έπρεπε να στριμωχτούν σε βάρος του τελικού αποτελέσματος. Κυρίως όμως, μού πρόσφεραν την άνεση και τη χαρά που αισθάνεται κανείς όταν βρίσκεται με δικούς του ανθρώπους. Μιλώντας για τους δικούς μου ανθρώπους, ευχαριστώ τον Πέτρο για το ενδιαφέρον του και την υπομονή με την οποία αντιμετώπισε τους, κατά τα άλλα, μάλλον ασυνήθεις ενθουσιασμούς μου, αναφορικά με ορισμένα ευρήματα της έρευνάς μου στα αρχικά της στάδια, ενώ κάποιες δικές του προτάσεις απέβησαν ιδιαίτερα επωφελείς για την εξέλιξή της. Στον Θόδωρο και ιδιαίτερα, τον Κώστα, οφείλω δυνατές συγκινήσεις, που, κατά καιρούς, με υποχρέωσαν να βγω από την ασφάλεια του εργαστηρίου. Τη Μαρία και τον Νίκο ευχαριστώ για τη μεγιστοποίηση του διαθέσιμου χρόνου που με αγάπη διασφάλισαν για την έρευνα και τις συναφείς με αυτήν υποχρεώσεις. Τον Δημήτρη, τη Μάρω και την Άννυ ευχαριστώ για τη σταθερή εμπιστοσύνη και την αμέριστη υλική και ηθική συμπαράστασή τους. Κυρίως όμως, τούς ευχαριστώ για όλα όσα δεν μπορούν να χωρέσουν στο χαρτί.

Το κυρίαρχο πρότυπο σχέσεων θέλει τον ένα σύντροφο αρωγό και συμπαραστάτη στο έργο του άλλου. Στη Βασιλική οφείλω πολύ περισσότερα από αυτά, τα οποία υπήρξαν μάλλον αυτονόητα στην κοινή μας ζωή. Η διαρκής υπόμνηση του κοινωνικού, ώστε τα μέσα να μην αναγορεύονται σε σκοπό, η επιμονή στη μεγάλη εικόνα και η αναμέτρηση με τον υποκειμενισμό, το πρακτικό πνεύμα και η επαναφορά στην πραγματικότητα, αλλά και η υπενθύμιση της αξίας του θυμικού, υπήρξαν μερικές μόνο πτυχές της πολύτιμης συμβολής της στη σύντηξη των χρόνων και την έκβαση της έρευνας.

Εισαγωγή

Από το 1957, όταν τέθηκε για πρώτη φορά το ερώτημα της συμμετοχής της Ελλάδας στις διεργασίες σχηματισμού μίας ευρείας Ζώνης Ελεύθερων Συναλλαγών (ΖΕΣ), μέχρι το 1981, όταν η ΕΟΚ απέκτησε και επίσημα το δέκατο μέλος της, μεσολάβησαν δύομισι δεκαετίες. Στο διάστημα αυτό, το ερώτημα των σχέσεων της Ελλάδας με την “Ευρώπη” δεν έπαψε να αποτελεί ζήτημα αιχμής για το ελληνικό κράτος· άλλωστε, και η διεύρυνση των υπαρκτών διακρατικών συσσωματώσεων με τη συμπερίληψη και άλλων κρατών αποτέλεσε διαχρονικό υπαρξιακό πρόβλημα αυτής της υπό διαμόρφωση “Ευρώπης”. Ωστόσο -πολύ μακριά από τις βεβαιότητες που υπαινίσσονται οι γεωγραφικοί προσδιορισμοί- η φυσιογνωμία και οι επιδιώξεις αμφότερον των πόλων της σχέσης, το έδαφος πάνω στο οποίο αυτή αναπτυσσόταν, αλλά και οι εσωτερικές αναγκαιότητες της κάθε πλευράς, τόσο της διαμορφούμενης Ευρωπαϊκής Κοινότητας και των επιμέρους κρατών-μελών της, όσο και του ελληνικού κράτους, δεν έπαψαν να υπόκεινται στις ραγδαίες αλλαγές που γνώρισε ο μεταπολεμικός κόσμος.

Το διαχρονικό ερώτημα της διεύρυνσης της Κοινότητας, συνυφασμένο με ορισμένες από τις πιο κρίσιμες στιγμές της ιστορίας της, έχει αποτελέσει αντικείμενο εκτεταμένης έρευνας στο πεδίο της ιστορίας της ευρωπαϊκής ενοποίησης.¹ Στο πλαίσιο αυτό, η στροφή προς την εξέταση των οικονομικών διαστάσεων του εγχειρήματος της ενοποίησης, που σηματοδότησε η έκδοση του έργου του Alan S. Milward, *The European Rescue of the Nation-State*, το 1992, εμπλούτισε το πεδίο με μια νέα προβληματική, πέραν της μέχρι τότε κυρίαρχης προσέγγισης που εγγραφόταν στο πεδίο της διπλωματικής ιστορίας.² Ωστόσο, η συνεξέταση των οικονομικών και

1 Ενδεικτικά, για τη σχετική προβληματική που διαπερνά μεγάλο αριθμό συμβολών στα δημοσιευμένα πρακτικά διεθνών συνεδρίων του πεδίου, βλ. τους συλλογικούς τόμους, A. Deighton-A.S. Milward (επιμ.), *Widening, Deepening and Acceleration. The European Economic Community, 1957-1963* (Baden-Baden: Nomos, 1999), W. Loth (επιμ.), *Crises and Compromises. The European Project, 1963-1969* (Baden-Baden: Nomos, 2001), J. Harst, (επιμ.), *Beyond the Customs Union. The European Community's Quest for Deepening, Widening and Completion, 1969-1975* (Baden-Baden: Nomos, 2007), M. Dumoulin (επιμ.), *The European Commission, 1958-72. History and Memories* (Luxemburg: OPOCE, 2007), A. Varsori (επιμ.), *Inside the European Community. Actors and Policies in the European Integration from the Rome Treaties to the Creation of the 'Snake' 1958-1972* (Baden-Baden: Nomos, 2006) και W. Loth (επιμ.), *Experiencing Europe. 50 Years of European Construction 1957-2007* (Baden-Baden: Nomos, 2009).

2 Για τις ερευνητικές κατευθύνσεις του πεδίου της ιστορίας της ευρωπαϊκής ενοποίησης, βλ. K. Seidel, “From Pioneer Work to Refinement: Publication Trends”, στο W. Kaiser-A. Varsori (επιμ.),

πολιτικών παραγόντων που βάρυναν στην απόφαση των υποψήφιων κρατών-μελών να επιδιώξουν την ένταξή τους στην Κοινότητα,³ δεν οδήγησε αυτόματα στη στάθμιση του ρόλου των κοινωνικών υποκειμένων στη διαμόρφωση των επιμέρους εθνικών στρατηγικών. Απεναντίας, ο ίδιος ο Milward στάθηκε επιφυλακτικός έναντι του υπερτονισμού του ρόλου των “ομάδων οικονομικής πίεσης”, επισημαίνοντας την ανάγκη ενδεδειγμένης διερεύνησης της επιρροής που άσκησαν τόσο οι εθνικοί σύνδεσμοι βιομηχανίας όσο και συγκεκριμένα πρόσωπα στις κυβερνήσεις πριν από την εξαγωγή οριστικών συμπερασμάτων.⁴ Συναφώς, οι επιδράσεις που είχε η δημιουργία της Κοινότητας και η σύσφιξη των δεσμών της με τρίτες χώρες, μέσω εμπορικών συμφωνιών και συμφωνιών σύνδεσης, στις σχέσεις του δημόσιου με τον ιδιωτικό τομέα στις χώρες αυτές, παρέμειναν για καιρό ένα ανεξερεύνητο πεδίο για τους ιστορικούς της ευρωπαϊκής ενοποίησης.⁵

Παρά την ανάληψη της πρωτοβουλίας από τον René Girault, ήδη το 1989, για την εκπόνηση ενός διεθνούς ερευνητικού προγράμματος με άξονα τη συμβολή των “οικονομικών ελίτ” στη διαμόρφωση της “ευρωπαϊκής ταυτότητας” στη μακρά διάρκεια, ο τρόπος με τον οποίο αυτές επηρέασαν τη χάραξη των εθνικών πολιτικών και τη συμμετοχή στη διαδικασία της ενοποίησης παρέμεινε εκτός της προβληματικής της έρευνας.⁶ Μεμονωμένοι ερευνητές, προερχόμενοι από τον κύκλο του προγράμματος, όπως ο Werner Bühner, είχαν ήδη αρχίσει να προσανατολίζονται

European Union History. Themes and Debates (New York: Palgrave Macmillan, 2010), 26-44.

3 Ενδεικτικά, για την απόπειρα εξαγωγής ευρύτερων συμπερασμάτων και τη θεμελίωση μιας θεωρίας της ιστορίας της ευρωπαϊκής ενοποίησης, βλ. τις επιμέρους συμβολές στο A. S. Milward, F. M. B. Lynch, F. Romero κ.ά., *The Frontier of National Sovereignty. History and Theory 1945-1992* (London: Routledge, 1993) και A. S. Milward, *Politics and Economics in the History of the European Union* (London: Routledge, 2005).

4 Milward, *Politics and Economics*, 12-3.

5 Για μια αποτίμηση της συμβολής του Milward στο πεδίο της ιστορίας της ευρωπαϊκής ενοποίησης και τις νέες κατευθύνσεις της έρευνας, βλ. M. Rasmussen, “European Rescue of the Nation-State? Tracing the Role of Economics and Business”, στο Kaiser-Varsovi, *European Union History. Themes and Debates*, 128-49. Για το ερευνητικό αίτημα στάθμισης του ρόλου των κοινωνικών υποκειμένων στη διαδικασία της ενοποίησης, βλ. W. Kaiser-J.H. Meyer, “Beyond Governments and Supranational Institutions: Societal Actors in European Integration”, στο συλλογικό τόμο, W. Kaiser-J.H. Meyer (επιμ.), *Societal Actors in European Integration. Polity-Building and Policy-Making 1958-1992* (New York: Palgrave Macmillan, 2013), 1-14.

6 Για την κριτική παρουσίαση των κατευθύνσεων του προγράμματος, βλ. Rasmussen, “Tracing the Role of Economics and Business”, στο Kaiser-Varsovi, *European Union History. Themes and Debates*, 138-42. Για ορισμένες μεταγενέστερες μελέτες που προέκυψαν από ερευνητές του κύκλου αυτού, βλ. É. Bussière, M. Dumoulin, S. Schirmann (επιμ.), *Europe organisée, Europe du libre-échange? Fin XIXe siècle-années 1960* (Brussels: Peter Lang, 2006) και É. Bussière, M. Dumoulin, S. Schirmann (επιμ.), *Milieux économiques et intégration européenne au 20 siècle. La crise des années 1970: de la conférence de la Haye à la veille de la relance des années 1980* (Berne and Brussels: PIE-Peter Lang, 2006).

στη μελέτη της πολιτικής των εθνικών συνδέσμων βιομηχανιών έναντι της ενοποίησης.⁷ Ωστόσο, το ενδιαφέρον για το θέμα άρχισε να εντείνεται κάπως αργότερα, με την εκπόνηση μελετών για την πολιτική του βρετανικού Federation of British Industry/Confederation of British Industry (FBI/CBI),⁸ του γαλλικού Conseil National du Patronat Français (CNPF),⁹ του δυτικογερμανικού Bundesverband der Deutschen Industrie (BDI),¹⁰ διεθνών επιχειρηματικών δικτύων και της κοινοτικής Union des Industries de la Communauté Européenne (UNICE),¹¹ καθώς και βιομηχανικών επιχειρήσεων και κλάδων έναντι της προοπτικής της ενοποίησης.¹²

Οι μελέτες αυτές, αντλώντας από το πεδίο της ιστορίας των επιχειρήσεων και της επιχειρηματικότητας, υπογραμμίζουν την αναγκαιότητα επέκτασης της έρευνας, πέρα από το λόγο και τη δράση των επίσημων οργανώσεων του επιχειρηματικού κόσμου, στο επίπεδο των κλάδων και των μεμονωμένων επιχειρήσεων. Ταυτόχρονα, όπως επισημαίνει ο Rollings, η ιδιαίτερη οπτική γωνία των επιχειρήσεων και της επιχειρηματικότητας προσφέρει μια γέφυρα για την κατανόηση των αρμών που συνδέουν τις ευρύτερες κοινωνικοοικονομικές παραμέτρους και τις συγκεκριμένες πολιτικές πιέσεις που σχετίζονται με τη διαδικασία της ενοποίησης.¹³ Εξάλλου, η μελέτη των Bühner και Warlouzet καταδεικνύει τη σημασία που έχει η δράση των εθνικών συνδέσμων σε κοινοτικό επίπεδο, μέσω της UNICE, για τη διαμόρφωση ενός ορισμένου τρόπου αντίληψης και λειτουργίας, ο οποίος μεταφράζεται συχνά σε οργανωτικούς και πολιτικούς μετασχηματισμούς στο εθνικό επίπεδο.¹⁴

7 W. Bühner, “German Industry and European Integration in the 1950s”, στο C. Wurm (επιμ.), *Western Europe and Germany: The Beginnings of European Integration, 1945-1960* (Oxford: Berg Publishers, 1995), 87-114.

8 N. Rollings, *British Business in the Formative Years of European Integration, 1945-1973* (New York: Cambridge University Press, 2007).

9 Y. Morival, *L' intégration européenne du Conseil National du Patronat Français (1949-1966)* (Paris: École Normale Supérieure αδημοσίευτη μεταπτυχιακή εργασία, 2009).

10 T. Rhenisch, *Europäische Integration und industrielles Interesse. Die deutsche Industrie und die Gründung der Europäischen Wirtschaftsgemeinschaft* (Stuttgart: Franz Steiner, 1999).

11 W. Bühner-L. Warlouzet, “Regulating Markets: Peak Business Associations and the Origins of European Competition Policy”, στο Kaiser-Meyer, *Societal Actors in European Integration.*, 59-83 και N. Rollings-M. Knipping, “Private Transnational Governance in the Heyday of the Nation-State. The Council of European Industrial Federations (CEIF)”, *Economic History Review*, 61, 2 (2008), 409-31.

12 Ενδεικτικά, βλ. M. Moguen-Toursel (επιμ.), *Stratégies d' entreprise et action publique dans l' Europe intégrée (1950-1980). Affrontement et apprentissage des acteurs* (Brussels: Peter Lang, 2007).

13 Rollings, *British Business in the Formative Years of European Integration*, 5.

14 Bühner-Warlouzet, “Regulating Markets”, στο Kaiser-Meyer, *Societal Actors in European Integration.*, 76-8.

Η ελληνική περίπτωση ελάχιστα έχει απασχολήσει τη σχετική ιστοριογραφική παραγωγή από αυτήν την άποψη. Η τελευταία, επικεντρωμένη κατεξοχήν στις πολιτικές και γεωστρατηγικές διαστάσεις της “ευρωπαϊκής επιλογής” και αντλώντας τα εργαλεία της, κατά κύριο λόγο, από το πεδίο της διπλωματικής ιστορίας, εξετάζει μόνο παρεμπιπτόντως τις οικονομικές διαστάσεις του εγχειρήματος, ενώ αγνοεί το ρόλο των οργανωμένων συμφερόντων στη διαμόρφωση της δυτικοευρωπαϊκής στρατηγικής του ελληνικού κράτους.¹⁵ Επιπλέον, ακόμη και όταν επιχειρεί να διαγνώσει τους παράγοντες που επέδρασαν στη διαμόρφωση του “ευρωπαϊκού οράματος” του Κωνσταντίνου Καραμανλή και ενός στενού κύκλου συνεργατών του, κατά τη δεκαετία του 1950, αυτό γίνεται, σχεδόν αποκλειστικά, μέσα από την ανάλυση λόγου.¹⁶ Σημαντική εξαίρεση από τον κανόνα αποτελεί το έργο του δανού ιστορικού Mogens Pelt,¹⁷ ο οποίος εντάσσει οργανικά στην προβληματική του τόσο τη διάσταση της οικονομικής διπλωματίας, όσο και το ρόλο των ελληνογερμανικών επιχειρηματικών δικτύων στη διαμόρφωση της δυτικοευρωπαϊκής στρατηγικής του ελληνικού κράτους, προσφέροντας μια οξυδερκή αποτίμηση του εγχειρήματος. Έτσι, ο συγγραφέας αξιοποιεί δημιουργικά τις διαθέσιμες πηγές, οι οποίες όμως, κατά την εποχή που διεξήγαγε την έρευνα αποτελούνταν σχεδόν αποκλειστικά από ξένα αρχεία (αμερικανικά, βρετανικά και γερμανικά), ενώ λόγω του κανόνα της τριακονταετίας, οι ευρωπαϊκές πηγές κάλυπταν μόνο εν μέρει την υπό εξέταση περίοδο.

Απότοκο όλων αυτών των περιορισμών είναι η -συνεπής και με την προσφιλή συνήθεια των ιστορικών όταν τίθενται ευρύτερα μεθοδολογικά και θεωρητικά προβλήματα- μετάθεση του έργου της ερμηνείας της “ευρωπαϊκής επιλογής” και των

15 Ενδεικτικά, βλ. K. Botsiou, *Griechenlands Weg nach Europa. Von der Truman-Doktrin bis zur Assoziierung mit der Europäischen Wirtschaftsgemeinschaft, 1947-1961* (Frankfurt a. M.: Peter Lang, 1999), E. Hatzivassiliou, “Security and the European Option: Greek Foreign Policy, 1952-1962”, *Journal of Contemporary History*, 30, 1 (1995), 187-202 και το πρόσφατο, E. Karamouzi, *Greece, the EEC and the Cold War, 1974-1979. The Second Enlargement* (New York: Palgrave Macmillan, 2014). Το βιβλίο της Καραμούζη, χωρίς να αποτελεί εξαίρεση ως προς την έμφαση στις πολιτικές και γεωστρατηγικές διαστάσεις της ελληνικής ένταξης και τις μεθοδολογικές επιλογές της διπλωματικής ιστορίας, αξιοποιώντας ένα εντυπωσιακό εύρος ευρωπαϊκών πηγών, συνεξετάζει τα οικονομικά αιτήματα της ελληνικής πλευράς κατά τη διάρκεια των διαπραγματεύσεων, καθώς και την ανταπόκριση της Κοινότητας στις οικονομικές προκλήσεις με τις οποίες την έθετε αντιμέτωπη η Ελλάδα, ως προπομπός μιας μεσογειακής διεύρυνσης.

16 Ενδεικτικά, βλ. Μ. Μινώτου, *Η ευρωπαϊκή επιλογή της κυβέρνησης Καραμανλή, 1957-1959* (Αθήνα: Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, δημοσίευτη διδακτορική διατριβή, 2002).

17 M. Pelt, *Tying Greece to the West. US-West German-Greek Relations 1949-74* (Copenhagen: Museum Tusulanum Press, 2006).

ευρύτερων συνεπαγωγών της στους κοινωνικούς επιστήμονες.¹⁸ Στο πλαίσιο αυτό, ορισμένες μελέτες επιχειρούν να διερευνήσουν, μεταξύ άλλων, το ρόλο των “ομάδων πίεσης” στη διαμόρφωση της “ευρωπαϊκής επιλογής”, εστιάζοντας την προβληματική τους, κατά κύριο λόγο, στο Σύνδεσμο Ελλήνων Βιομηχάνων (ΣΕΒ).¹⁹ Ωστόσο, η ύπαρξη σχετικών εργασιών δεν λύνει αυτομάτως το πρόβλημα. Η ενδημική τάση των πολιτικών επιστημόνων να παραγνωρίζουν την αξία των πρωτογενών πηγών έχει οδηγήσει τις περισσότερες από αυτές τις προσπάθειες σε μια τουλάχιστον ελλιπή εμπειρική τεκμηρίωση, η οποία εξαντλείται στις εκδόσεις του ΣΕΒ και στον Τύπο. Έτσι, ένα τμήμα της βιβλιογραφίας αρκείται στην περιγραφική αναπαραγωγή των επίσημων θέσεων του ΣΕΒ,²⁰ ενώ ένα άλλο αποφαίνεται μάλλον αβασάνιστα ότι οι “ομάδες πίεσης” δεν διαδραμάτισαν ουσιαστικό ρόλο στη διαμόρφωση της “ευρωπαϊκής επιλογής”, η οποία χαρακτηρίζεται μονοσήμαντα ως μια “στρατηγική του κράτους”, ανταγωνιστική προς τα άμεσα συμφέροντα των βιομηχάνων.²¹

Συναφές πρόβλημα είναι και το ιστοριογραφικό κενό που υφίσταται για ολόκληρες περιόδους της σύγχρονης ελληνικής ιστορίας στις οποίες η

18 Εντελώς ενδεικτικά, από την τεράστια σχετική βιβλιογραφική παραγωγή που συνίσταται τόσο σε εξειδικευμένες μελέτες όσο και σε απόπειρες ενσωμάτωσης του θέματος σε ευρύτερα ερμηνευτικά σχήματα, βλ. P. Kazakos-P. C. Ioakimidis (επιμ.), *Greece and EC Membership Evaluated* (London: Pinter Publishers, 1994), G. Pagoulatos, *Greece's New Political Economy: State, Finance and Growth from Postwar to EMU* (New York: Palgrave Macmillan, 2003), L. Tsoukalis (επιμ.), *Greece and the European Community* (Hants: Gower, 1983) και N. Μουζέλης, *Νεοελληνική κοινωνία. Όψεις υπανάπτυξης* (Αθήνα: Εξάντας, 1978). Για την υιοθέτηση του σχήματος του “εξευρωπαϊσμού” ως μιας δύναμης εξωτερικής προς τις διεργασίες στο εθνικό επίπεδο, που επιβάλλει την προσαρμογή του τελευταίου σε ένα δεδομένο μοντέλο, βλ. χαρακτηριστικά, K. Featherstone-G. Kazamias (επιμ.), *Europeanization and the Southern Periphery* (London: Frank Cass, 2001), K. Featherstone-Δ. Παπαδημητρίου, *Τα όρια του εξευρωπαϊσμού. Δημόσια πολιτική και μεταρρυθμίσεις στην Ελλάδα* (Αθήνα: Οκτώ, 2010) και το πιο πρόσφατο, S. Kalyvas-G. Pagoulatos-H. Tsoukas (επιμ.), *From Stagnation to Forced Adjustment. Reforms in Greece, 1974-2000* (New York: Columbia University Press, 2012), όπου η έννοια του “εξευρωπαϊσμού” χρησιμοποιείται εναλλακτικά με αυτήν της “μεταρρύθμισης”.

19 Ενδεικτικά, βλ. A. Lavdas, *The Europeanization of Greece. Interest Politics and the Crises of Integration* (New York: St. Martin's Press, 1997), M. Pateras, *From Association to Accession: Changing Attitudes of Greek Political Parties towards Greek Relations with the European Community, 1957-1975* (London: University of London, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, 1984), S. Verney, “The Greek Association with the European Community: a strategy of state”, στο A. Costa Pinto-N. Severiano Teixeira (επιμ.), *Southern Europe and the Making of the European Union* (New York: Boulder, 2002), 109-56, A. Μοσχονάς, *Ταξική πάλη στην Ελλάδα και ΕΟΚ*. (Αθήνα: Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, 1990), τ. Α' και Δ. Σταματόπουλος, *Εκβιομηχάνιση και εξουσιαστική στρατηγική στην Ελλάδα. Όψεις εξαρτημένης ανάπτυξης* (Αθήνα: Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, 1989).

20 Χαρακτηριστικά, Μοσχονάς, *Ταξική πάλη στην Ελλάδα και ΕΟΚ* και κάπως πιο δημιουργικά, το δοκίμιο του Σταματόπουλου, *Εκβιομηχάνιση και εξουσιαστική στρατηγική στην Ελλάδα*.

21 Χαρακτηριστικά, Verney, “The Greek Association with the European Community”, στο Costa Pinto-Severiano Teixeira, *Southern Europe and the Making of the European Union*, 109-56.

δυτικοευρωπαϊκή στρατηγική του ελληνικού κράτους αποτέλεσε κρίσιμη παράμετρο των ευρύτερων πολιτικών και οικονομικών διεργασιών, καθώς και των διεθνών σχέσεων της χώρας· πρόβλημα το οποίο έχει υποχρεώσει πολιτικούς επιστήμονες, όπως ο Λάβδας, να παραλείψουν τη μελέτη των σχετικών εξελίξεων κατά τη διάρκεια της δικτατορίας, παρότι η τελευταία εμπίπτει στην ευρύτερη περίοδο που εξετάζουν.²² Αν η ιστοριογραφία έχει επιχειρήσει να καλύψει το κενό για το διάστημα που μεσολάβησε από την υπογραφή της Συμφωνίας των Αθηνών, το 1961, μέχρι το “πάγωμα” της σύνδεσης, το 1967,²³ η θέση της δυτικοευρωπαϊκής στρατηγικής στην πολιτική του στρατιωτικού καθεστώτος, η προϊούσα διεθνοποίηση της ελληνικής οικονομίας σε συνθήκες “τρέχουσας διαχείρισης” και ο αντίκτυπος των κοινοτικών κυρώσεων στις σχέσεις των συνταγματαρχών με τους επιχειρηματικούς κύκλους που προσέβλεπαν στη Δυτική Ευρώπη για την πρόοδο της εκβιομηχάνισης, συγκροτούν άλλο ένα ανεξερεύνητο πεδίο για τη βιβλιογραφία.²⁴ Φαινόμενο απόλυτα ερμηνεύσιμο, αν αναλογιστούμε ότι η περίοδος της δικτατορίας μόλις πρόσφατα άρχισε να αποτελεί αντικείμενο συστηματικής έρευνας από την ιστοριογραφία.²⁵

Οι επισημάνσεις αυτές οριοθετούν, εν πολλοίς, το πλαίσιο, την αναγκαιότητα και τους στόχους της παρούσας εργασίας. Η μελέτη αυτή εξετάζει τις διαθέσεις και την πολιτική των ελλήνων βιομηχάνων έναντι της δυτικοευρωπαϊκής στρατηγικής, διερευνώντας παράλληλα τη συμμετοχή τους στη διαμόρφωση αυτής της

22 Lavdas, *The Europeanization of Greece*.

23 Ενδεικτικά, βλ. Ε. Χατζηβασιλείου, *Ελληνική ευρωπαϊκή πολιτική, 1965-1966. Επαναδραστηριοποίηση στο κοινοτικό πλαίσιο* (Αθήνα: Ίδρυμα Κωνσταντίνος Κ. Μητσotάκης, 2003).

24 Για τις ελάχιστες εξαιρέσεις που αποτελούν περισσότερο επισκοπήσεις των εξελίξεων στις σχέσεις Ελλάδας-ΕΟΚ και δεν ανατρέπουν τη συνολική εικόνα, βλ. ενδεικτικά V. Coufoudakis, “The European Economic Community and the ‘Freezing’ of the Greek Association, 1967-1974”, *Journal of Common Market Studies*, 16, 2 (1977), 114-31, Β. Πεσμαζόγλου, “Ελληνική δικτατορία και ΕΟΚ: οικονομία, πολιτική, ιδεολογία”, στο Γ. Αθανασάτου, Α. Ρήγος, Σ. Σεφεριάδης (επιμ.), *Η Δικτατορία 1967-1974. Πολιτικές πρακτικές-Ιδεολογικός λόγος-Αντίσταση* (Αθήνα: Καστανιώτης, 1999), 92-114 και Α. Varsori, “The EEC and Greece from the Military Coup to the Transition to Democracy (1967-1975)”, στο Κ. Σβολόπουλος, Κ. Μπότσιου και Ε. Χατζηβασιλείου (επιμ.), *Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής στον εικοστό αιώνα*, 3 τ. (Αθήνα: Ίδρυμα Κωνσταντίνος Καραμανλής, 2008), τ. 1, 317-38.

25 Είναι από αυτήν την άποψη ενδεικτική η καταχρηστική αξιοποίηση ως βασικής βιβλιογραφίας δοκιμίων, δοκιμών και απομνημονευμάτων σύγχρονων παρατηρητών από τις πιο πρόσφατες έρευνες. Μεταξύ άλλων, συχνότερα εμφανίζονται στις σχετικές παραπομπές τα έργα των Σόλωνα Γρηγοριάδη και Νίκου Ψυρούκη, που πρόσφατα γνώρισαν την επανέκδοσή τους (Σ. Γρηγοριάδης, *Ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας* [Αθήνα: Polaris, 2010] τ. Γ', Ν. Ψυρούκης, *Ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας, 1940-1974* [Αθήνα: Κουκκίδα-Αιγαίον, 2011]), καθώς και αυτά των Γ. Ν. Γιαννόπουλος-R. Clogg, *Η Ελλάδα κάτω από στρατιωτικό ζυγό* (Αθήνα: Παπαζήσης, 1976) και Ρόδη Ρούφου ως Athenian, *Inside the Colonels' Greece* (London: Chatto and Windus, 1972).

στρατηγικής από τα αρχικά στάδια εκπόνησής της μέχρι και την αποκατάσταση των πολιτικών συνθηκών που επέτρεψαν τη διεκδίκηση της πλήρους ένταξης της Ελλάδας στην Κοινότητα. Η μελέτη καλύπτει την περίοδο που ορίζεται από τις πρώτες διερευνητικές ενέργειες της ελληνικής κυβέρνησης, το 1957, με αντικείμενο τη συμμετοχή στα υπό διαμόρφωση τότε διακρατικά μορφώματα, και από την αποδοχή του αιτήματος της Τρίτης Ελληνικής Δημοκρατίας για την έναρξη ενταξιακών διαπραγματεύσεων με την Κοινότητα, το 1976. Η επιλογή των χρονικών ορίων, παρότι εμπεριέχει ένα βαθμό αυθαιρεσίας -αυθαιρεσία συνυφασμένη με κάθε απόπειρα περιοδολόγησης- είναι συνάρτηση της οπτικής γωνίας της συγκεκριμένης έρευνας. Η αποτίμηση της στάσης των ελλήνων βιομηχάνων δεν γίνεται στη βάση της επίτευξης ενός τελικού σκοπού -υποθετικά, της ένταξης στην Κοινότητα. Απεναντίας, επιχειρώντας να αντισταθεί στις τελεολογικές έξεις του δημόσιου λόγου,²⁶ η εργασία εστιάζει στα ανοιχτά ενδεχόμενα των συγκυριών και επιχειρεί να σταθμίσει την πολιτική των ελλήνων βιομηχάνων σε συνάρτηση με τις εκτιμήσεις τους για αυτά στη ροή του ιστορικού χρόνου. Οι προπαρασκευαστικές φάσεις των δύο διαπραγματευτικών διαδικασιών (της σύνδεσης και της ένταξης), οριοθετώντας με σαφήνεια την υπό εξέταση περίοδο, αυτόν το στόχο εξυπηρετούν, ενώ ταυτόχρονα, όταν κρίνεται σκόπιμο για την κατανόηση ευρύτερων διεργασιών, γίνεται αναφορά και σε γεγονότα που βρίσκονται στην περιφέρεια των χρονικών ορίων της έρευνας.

Η έρευνα -όπως υποδηλώνουν και οι σταθμοί της αφετηρίας και του τερματισμού της- δεν εξαντλείται στη μελέτη των επίσημων θέσεων που διατύπωσαν κατά καιρούς ο ΣΕΒ και ορισμένοι ισχυροί παράγοντες της ελληνικής βιομηχανίας. Προκειμένου να γίνουν κατανοητές οι μακροπρόθεσμες διαστάσεις της δυτικοευρωπαϊκής στρατηγικής, αλλά και οι συγκεκριμένες μορφές που αυτή προσέλαβε στο πέρασμα του χρόνου, η έρευνα λαμβάνει υπόψη τόσο τις αρχικές εκτιμήσεις των αρμόδιων κρατικών φορέων για τις συνέπειες της ενσωμάτωσης της ελληνικής οικονομίας στις υπό διαμόρφωση διακρατικές συσσωματώσεις, όσο και τις διεθνείς και εσωτερικές πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες στις οποίες επιχειρήθηκε η υλοποίηση αυτής της στρατηγικής. Παράλληλα, προκειμένου να

26 Ενδεικτικά, για την ένταξη της Ελλάδας στην “Ευρώπη” ως ιστορικού σκοπού, βλ. Ε. Χατζηβασυλείου, *Ελληνικός φιλελευθερισμός. Το ριζοσπαστικό ρεύμα 1932-1979* (Αθήνα: Πατάκης, 2010), το οποίο αποτελεί την κορυφαία ίσως προσπάθεια απόδοσης των πορισμάτων ενός ορισμένου ιστοριογραφικού ρεύματος με όρους δημόσιου λόγου.

ερμηνευθούν οι μετατοπίσεις στη στάση των ελλήνων βιομηχάνων έναντι της συμμετοχής της Ελλάδας στο εγχείρημα της ενοποίησης, η έρευνα σταθμίζει τα αποτελέσματα της σύνδεσης με την ΕΟΚ, με άξονα τις αναδιαρθρώσεις στη βιομηχανική παραγωγή και το εξωτερικό εμπόριο. Από αυτήν την άποψη, η στατική παρουσίαση της κλαδικής διάρθρωσης και του προϊόντος της ελληνικής βιομηχανίας δεν θα συνεισέφερε πολλά περισσότερα από την επιβάρυνση του κειμένου με στοιχεία άσχετα προς το αντικείμενο της εργασίας. Αντίθετα, παρακολουθώντας την εξέλιξη βασικών μεγεθών τόσο στην αρχή και το τέλος της υπό εξέταση περιόδου, όσο και κατά τη διάρκεια επιμέρους υποπεριόδων, η έμφαση δόθηκε στις δυναμικές που απελευθέρωσε η προϊούσα διεθνοποίηση της ελληνικής βιομηχανίας, τις προσπάθειες των βιομηχάνων να αντιμετωπίσουν τη σταδιακή έκθεση στο διεθνή ανταγωνισμό και την ανταπόκριση του κράτους στις προσπάθειες αυτές με τη χάραξη μιας ορισμένης βιομηχανικής πολιτικής.

Τα παραπάνω προσδιόρισαν κρίσιμες μεθοδολογικές παραδοχές της έρευνας. Καταρχάς, αναφορικά με τα υποκείμενα των οποίων οι απόψεις και η δράση διαδραμάτισαν καθοριστικό ρόλο στην εκπόνηση της δυτικοευρωπαϊκής στρατηγικής, η εξέταση δεν περιορίζεται αποκλειστικά στους έλληνες βιομηχάνους. Τα πρόσωπα που συνέθεταν τα εκάστοτε οικονομικά επιτελεία απασχόλησαν εξίσου την έρευνα, καθώς πολλές φορές είναι η παρέμβαση των παραγόντων αυτών, που λειτουργώντας ως ενδιάμεσος κρίκος ανάμεσα στον επιχειρηματικό κόσμο και την πολιτική εξουσία, καθορίζει το βαθμό στον οποίο ιδιωτικά συμφέροντα ενσωματώνονται στις πολιτικές αποφάσεις· διάσταση η οποία αντικατοπτρίζεται στη διαχρονική προσπάθεια ισχυρών επιχειρηματικών κύκλων να επηρεάσουν τη σύνθεση των επιτελείων αυτών. Συναφώς, εξετάζεται και η στάση ορισμένων διπλωματικών αντιπροσώπων της Ελλάδας στους διεθνείς οργανισμούς σε δεδομένες στιγμές, όταν κρίνεται ότι η ιδιαίτερη αναφορά σε αυτήν μπορεί να συμβάλει στην κατανόηση διπλωματικών και διαπραγματευτικών επιλογών σχετικών με το θέμα. Επιπλέον, η διεύρυνση της οπτικής σε αυτήν την κατεύθυνση, επιτρέπει τον εντοπισμό συγκλίσεων και διαφορών ανάμεσα σε διαφορετικά τμήματα του κρατικού μηχανισμού που κάποτε διαδραμάτισαν καθοριστικό ρόλο στην τροπή που έλαβαν οι συναφείς με το θέμα πολιτικές εξελίξεις.

Εξάλλου, επιχειρώντας να σταθμίσει το ρόλο των ίδιων των βιομηχάνων, η

έρευνα ήρθε αντιμέτωπη με πρόσθετα προβλήματα αναφορικά με τη σύνθεση του βιομηχανικού κεφαλαίου και την αντιπροσωπευτικότητα του ΣΕΒ, ως της κύριας οργάνωσής του. Το 1962, ο Οργανισμός Βιομηχανικής Αναπτύξεως εκτιμούσε ότι ο αριθμός των βιομηχανικών επιχειρήσεων ανερχόταν στις 900, ενώ στις αρχαιρεσίες του ΣΕΒ, την ίδια χρονιά, συμμετείχαν 81 μέλη· αριθμός που μετά τις οργανωτικές πρωτοβουλίες της προεδρίας Δράκου, ανήλθε σταδιακά στα 400 μέλη.²⁷ Αυτή η τάξη μεγέθους για την πρώιμη μεταπολιτευτική περίοδο επιβεβαιώνεται έμμεσα και από τις συμμετοχές στο Βιομηχανικό Συνέδριο και τη Συνάντηση των Αθηνών που διοργάνωσε το 1975 ο ΣΕΒ.²⁸ Τα μέλη του ΣΕΒ προέρχονταν από τις μεγαλύτερες επιχειρήσεις όλων των κλάδων, ενώ σημαντική για το ειδικό βάρος τους στη διοίκηση του Συνδέσμου ήταν η οικονομική τους ισχύς, αν και περιπτώσεις όπως αυτή του Δημήτριου Μαρινόπουλου σχετικοποιούν τη βαρύτητα του κριτηρίου αυτού.²⁹ Σε κάθε περίπτωση, η δυνατότητα άσκησης πολιτικής επιρροής ως συνάρτηση των οικονομικών επιδόσεων -είτε σε επίπεδο οργανωμένης εκπροσώπησης είτε σε επίπεδο ατομικών στρατηγικών- συνιστά μια πρώτη οριοθέτηση αναφορικά με το αντικείμενο της μελέτης, που στη βάση αυτή, αφήνει έξω από την προβληματική της το γαλαξία των μικρών και μεσαίων (συχνά θνησιγενών) βιομηχανικών επιχειρήσεων.

Μια δεύτερη οριοθέτηση συνίσταται στη σχέση των ελλήνων βιομηχάνων με το ξένο κεφάλαιο. Μία από τις βασικότερες πτυχές της δυτικοευρωπαϊκής στρατηγικής αφορούσε την προσέλκυση ξένων επενδύσεων, αλλά και την τεχνολογική αναβάθμιση μέσω της τεχνικής βοήθειας, της εισαγωγής σύγχρονων μηχανημάτων και της μεταφοράς τεχνογνωσίας στην ελληνική βιομηχανία. Οι επενδύσεις αυτές στην πορεία της εκβιομηχάνισης θα μετασημάτιζαν το τοπίο της ελληνικής βιομηχανίας, επιτρέποντας την ανάδυση νέων παραγόντων με τις δικές

27 Γ. Μ. Πανσεληνά-Μ. Μαυροειδή, *Σύνδεσμος Ελληνικών Βιομηχανιών 1907-2007. Ένας αιώνας στην υπηρεσία της επιχειρηματικής ιδέας* (Αθήνα: Εκδόσεις Κέρκυρα, 2007), 383-5 και Γ. Μαυρογορδάτος, *Μεταξύ Πιτυοκάμπη και Προκρούστη. Οι επαγγελματικές οργανώσεις στη σημερινή Ελλάδα* (Αθήνα: Οδυσσεάς, 1988), 151.

28 Για τους καταλόγους των συμμετεχόντων, βλ. τους τόμους *Το Βιομηχανικό Συνέδριο 1975. Εισηγήσεις και πορίσματα* (Αθήνα: ΣΕΒ, 1975) και *Η Συνάντηση των Αθηνών, με θέμα Ελλάς-Ευρωπαϊκή Κοινότητα. 1-2 Δεκεμβρίου 1975*, (Αθήνα: ΣΕΒ, 1976).

29 Ο Μαρινόπουλος, πρόεδρος ΣΕΒ κατά τα έτη 1966-70 και 1974-78 ήταν ιδιοκτήτης της φαρμακοβιομηχανίας ΦΑΜΑΡ, η οποία δεν συγκαταλεγόταν στις μεγαλύτερες ελληνικές βιομηχανίες, ενώ η οικογένεια Μαρινόπουλου είχε αναπτύξει δράση και στο εμπόριο, με την ίδρυση της αλυσίδας καταστημάτων Prismic-Μαρινόπουλος. Ενδεικτικά, βλ. Μ. Δρίτσα-Ν. Καψή, *Ελληνικές επιχειρήσεις στον 20^ο αιώνα. Πρόσωπα και δραστηριότητες*, (Αθήνα: εκδόσεις Κέρκυρα, 2004).

τους ιδιαίτερες επιδιώξεις. Σε αυτήν την κατηγορία εντάσσονται τόσο μεγάλες πολυεθνικές επιχειρήσεις, όπως οι αμερικανικές Mobil και ESSO, η βρετανική BP, η γαλλική Pechiney και οι δυτικογερμανικές Krupp και Siemens όσο και ισχυροί έλληνες εφοπλιστές, με έδρα εντός ή εκτός Ελλάδας και σημαντικές συνεργασίες με ξένες τράπεζες, όπως ο Στρατής Ανδρεάδης, ο Σταύρος Νιάρχος και ο Αριστοτέλης Ωνάσης. Η σχέση των παραγόντων αυτών με τη δυτικοευρωπαϊκή στρατηγική του ελληνικού κράτους υπήρξε πολυεπίπεδη και συχνά μόνο έμμεση, αλλά όχι λιγότερο σημαντική: ως ατμομηχανή ενός ορισμένου αναπτυξιακού υποδείγματος και κριτήριο βιομηχανικής πολιτικής· ως δείκτης αντιπροσωπευτικότητας του ΣΕΒ· ως παράμετρος της οικονομικής διπλωματίας· ως καταλύτης πολιτικών εξελίξεων.

Η εργασία αυτή επέλεξε να αξιοποιήσει την έννοια του κοινωνικού συνασπισμού εξουσίας,³⁰ ως του καταλληλότερου θεωρητικού πλαισίου για τη συνεξέταση της δράσης των ελλήνων βιομηχάνων, του ξένου κεφαλαίου (πολυεθνικού και εφοπλιστικού) και των οικονομικών επιτελείων, της μεταξύ τους αλληλεπίδρασης και των σχέσεών τους με το κράτος, με άξονα τη δυτικοευρωπαϊκή στρατηγική. Παρότι οι θεωρίες των ελίτ και των “ομάδων πίεσης” φαντάζουν ελκυστικές για την ερμηνεία των παρασκηνιακών παρεμβάσεων, με στόχο την προώθηση επιμέρους ιδιωτικών συμφερόντων, η έμφαση της πρώτης στον καταστατικά “αντιδημοκρατικό” και της δεύτερης στον εξ ορισμού “ιδιοτελή” χαρακτήρα των παρεμβάσεων αυτών,³¹ δεν προσφέρεται για την κατανόηση κεντρικών στόχων του εγχειρήματος της ενοποίησης, όπως η απόσπαση συναίνεσης από τις υποτελείς τάξεις:³² η δυτικοευρωπαϊκή στρατηγική του ελληνικού κράτους - όπως και των άλλων δυτικοευρωπαϊκών κρατών-, ανεξάρτητα από την άρθρωση ιδιαίτερων συμφερόντων γύρω από αυτήν, δεν έπαψε να αποτελεί μια εθνική

30 Για την έννοια αυτή, βλ. Ν. Πουλαντζάς, *Πολιτική εξουσία και κοινωνικές τάξεις* (Αθήνα: Θεμέλιο, 1985), 2 τ. Για την παρουσίαση και επεξεργασία της συμβολής του Πουλαντζά στη θεωρία του κράτους και των κοινωνικών τάξεων, βλ. ενδεικτικά, Β. Jessop, *Nicos Poulantzas: Marxist Theory and State Strategy* (London: Palgrave Macmillan, 1985) και Ε. Olin Wright, *The Debate on Classes* (London: Verso, 1990).

31 Για μια πρόσφατη επισκόπηση της σχετικής βιβλιογραφίας, βλ. Μ. Gilens-B. I. Page, “Testing Theories of American Politics: Elites, Interest Groups, and Average Citizens”, *Perspectives on Politics*, 12, 3 (2014), 564-81. Για μια απόπειρα εφαρμογής της θεωρίας των “ομάδων πίεσης” στην ελληνική περίπτωση, βλ. Γ. Μαυρογορδάτος, *Ομάδες πίεσης και Δημοκρατία* (Αθήνα: Πατάκης, 2009).

32 Για την απόσπαση συναίνεσης, ως κεντρικού άξονα για μια θεωρία της ιστορίας της ευρωπαϊκής ενοποίησης, βλ. Α. S. Milward, “Allegiance. The Past and the Future”, *Journal of European Integration History*, 1, 1 (1995), 7-19.

στρατηγική, με στόχο τη σύναψη ευρύτερων κοινωνικών συμμαχιών υπό μια ορισμένη ηγεμονία.³³ μια διάσταση ιδιαίτερα εμφανής στη μεταπολιτευτική επιδίωξη της πλήρους ένταξης στην Κοινότητα. Οι διευκρινίσεις αυτές δεν υποκρύπτουν θεωρητικές αξιώσεις εκ μέρους της εργασίας· κρίνονται όμως, απαραίτητες για την ερμηνεία ορισμένων -φαινομενικά παράδοξων- τάσεων τις οποίες πραγματεύεται η έρευνα αυτή, όπως η επιμονή του ΣΕΒ στην κατεύθυνση της πλήρους ένταξης στην ΕΟΚ, μετά το 1970, και η αποδοχή της αναγκαιότητας των μισθολογικών αυξήσεων σε συνθήκες ύφεσης, μετά το 1974.

Συναφώς, η έρευνα δεν περιορίζεται αποκλειστικά στις οικονομικές διαστάσεις της δυτικοευρωπαϊκής στρατηγικής. Προκειμένου να αποφύγει τον κίνδυνο του οικονομικού αναγωγισμού και αξιοποιώντας εργαλεία της πολιτικής και διπλωματικής ιστορίας, η εργασία επιχειρεί να σταθμίσει τις πολιτικές και γεωστρατηγικές διαστάσεις των σχέσεων της Ελλάδας με την ΕΟΚ, αναδεικνύοντας όμως, τις πτυχές εκείνες της οικονομικής διπλωματίας που φωτίζουν κρίσιμες παραμέτρους τις οποίες η ιστοριογραφία, κατά κανόνα, αγνοεί. Σε αυτό το πλαίσιο, συνεξετάζεται η πολιτική των ΗΠΑ, της Βρετανίας, της Γαλλίας και της Δυτικής Γερμανίας σε κρίσιμες καμπές της πολιτικής και οικονομικής συγκυρίας, αναδεικνύοντας τον καταλυτικό ρόλο που διαδραμάτισε ιδίως η τελευταία, αναφορικά με τη δυτικοευρωπαϊκή προοπτική της Ελλάδας. Υιοθετώντας από αυτήν την άποψη την οπτική του Pelt, η μελέτη επιμένει ιδιαίτερα στην εξωτερική πολιτική της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας έναντι της Ελλάδας -πάντα με άξονα την οικονομική διπλωματία- προσπαθώντας επιπλέον να διαγνώσει τις ενίοτε αντικρουόμενες προτεραιότητες στο εσωτερικό της -για παράδειγμα μεταξύ του υπουργείου Εξωτερικών και του ομόσπονδου κρατιδίου της Βαυαρίας- που επικαθόρισαν την επαμφοτερίζουσα στάση της χώρας έναντι της Ελλάδας σε δεδομένες στιγμές.

Το σοβαρότερο ίσως πρόβλημα που είχε να αντιμετωπίσει η έρευνα σχετίζεται με το κρίσιμο βιβλιογραφικό κενό για μία μεγάλη περίοδο που εμπίπτει στα χρονικά όρια της μελέτης και το οποίο έχει ήδη επισημανθεί. Η επιβολή της δικτατορίας των συνταγματαρχών έχει αποδοθεί από ερευνητές προερχόμενους από το πεδίο της

33 Για μια αφαιρετική προσέγγιση της έννοιας της εθνικής στρατηγικής στην ιστορία της ευρωπαϊκής ενοποίησης, βλ. A. S. Milward, *The United Kingdom and the European Community, Vol. I: The Rise and Fall of a National Strategy, 1945-1963* (London and New York: Routledge, 2012), 1-9.

πολιτικής επιστήμης στην κρίση του μετεμφυλιακού πλέγματος εξουσίας και την προσπάθεια του στρατού να εγγυηθεί την ομαλή συνέχεια του κράτους των εθνικοφρόνων σε συνθήκες λαϊκής κινητοποίησης και πολιτικής αστάθειας.³⁴ Πιο πρόσφατες προσεγγίσεις επιστημόνων από το ίδιο πεδίο, επιχειρώντας να εντάξουν την ερμηνεία της επιβολής, της φυσιολογίας και της πτώσης της ελληνικής δικτατορίας στη διεθνή συζήτηση για το χαρακτήρα των δικτατορικών καθεστώτων της δεκαετίας του 1960 και του 1970, εμπλούτισαν την προβληματική με τη διερεύνηση των οικονομικών συνθηκών στις οποίες συντελέστηκε το πραξικόπημα της 21ης Απριλίου και των κοινωνικών στηριγμάτων του απριλιανού καθεστώτος.³⁵ Ωστόσο, αυτές οι ερευνητικές απόπειρες δεν κατόρθωσαν να ανατρέψουν τη στερεοτυπική εικόνα για τη δικτατορία ως παρένθεση στην πορεία εκσυγχρονισμού και εξευρωπαϊσμού της χώρας.³⁶ Σε κάθε περίπτωση, η σταδιακή απόδοση στην έρευνα πρωτογενών πηγών -προερχόμενων κατά κανόνα από ξένες αρχειακές συλλογές- έχει επιτρέψει την αναθεώρηση διαδεδομένων ερμηνευτικών σχημάτων αναφορικά με το ρόλο του ξένου παράγοντα.³⁷ Οι σχετικές ιστοριογραφικές προσεγγίσεις, κινούμενες στο πλαίσιο της διπλωματικής ιστορίας, ενώ καταγράφουν εν μέρει την πολυπλοκότητα των ερωτημάτων που είχαν να αντιμετωπίσουν οι δυτικοί σύμμαχοι της χώρας, στηριζόμενες, κατά βάση, στο υλικό που παρήγαγαν οι διπλωματικές αντιπροσωπείες τους, αναπαράγουν, σε μεγάλο βαθμό, την οπτική των τελευταίων, καταλήγοντας συχνά, στη διατύπωση ηθικοπλαστικών ή απλώς πολιτικών αξιολογικών κρίσεων: εφόσον οι εκτιμήσεις των διπλωματικών κειμένων ούτε τίθενται υπό αμφισβήτηση ούτε διασταυρώνονται με άλλες πηγές, η ιστοριογραφική αυτή προσέγγιση αρκείται στην κατάδειξη της απόστασης μεταξύ

34 Χαρακτηριστικά, βλ. Δ. Χαραλάμπης, *Στρατός και Πολιτική Εξουσία. Η δομή της εξουσίας στην μετεμφυλιακή Ελλάδα* (Αθήνα: Εξάντας, 1985).

35 Ενδεικτικά, βλ. N. Bermeo, "Classification and Consolidation: Some Lessons from the Greek Dictatorship", *Political Science Quarterly*, 110, 3 (1995), 435-52 και την εισαγωγή στο Αθανασάτου, Ρήγος, Σεφεριάδης, *Η Δικτατορία 1967-1974*, ιδίως 9-27.

36 Για χαρακτηριστικά παραδείγματα της προσέγγισης αυτής, βλ. Γ. Βούλγαρης, *Η Ελλάδα από τη Μεταπολίτευση στην Παγκοσμιοποίηση* (Αθήνα: Πόλις, 2008), 15-6, 47-67 και Κ. Σβολόπουλος, *Η ελληνική εξωτερική πολιτική, 1945-1981* (Αθήνα: Εστία, 2007), 174-81.

37 Ενδεικτικά, βλ. L. Klarevas, "Were the Eagle and the Phoinix Birds of a Feather? The United States and the Greek Coup of 1967", *Diplomatic History*, 30, 3 (2006), 471-508, Κ. Maragkou, "The Foreign Factor and the Greek Colonels' Coming to Power on 21 April 1967", *Southeast European and Black Sea Studies*, 6, 4 (2006), 427-43 και J. E. Miller, *The United States and the Making of Modern Greece. History and Power, 1950-1974* (Chapel Hill: The North Carolina Press, 2009).

διακηρύξεων και *realpolitik*.³⁸

Οι ελλειπείς γνώσεις μας για την περίοδο της δικτατορίας προσδιόρισαν μια θεμελιώδη επιλογή της εργασίας αυτής. Η προσπέλαση του Τύπου της εποχής στο αρχικό στάδιο της έρευνας με οδήγησε στην υπόθεση ότι η περίοδος αυτή υπήρξε καθοριστικής σημασίας για την κατανόηση ευρύτερων φαινομένων που σχετίζονται άμεσα με το θέμα. Στη βάση αυτή, κρίθηκε σκόπιμη η εξαντλητική διερεύνηση ορισμένων πολιτικών, οικονομικών και διπλωματικών εξελίξεων του διαστήματος που μεσολάβησε από την κατάλυση του κοινοβουλευτισμού μέχρι την αποκατάσταση της δημοκρατίας· επιλογή που αντικατοπτρίζεται στην έκταση που καταλαμβάνει η σχετική περίοδος στο σύνολο του κειμένου. Η παρούσα εργασία, μεταξύ άλλων, επιχειρεί να εντοπίσει τις αντιφάσεις και τις μετατοπίσεις του καθεστώτος αναφορικά με τη δυτικοευρωπαϊκή προοπτική της Ελλάδας, μέσα από την ανάδειξη υπόγειων διεργασιών και εσωτερικών αντιθέσεων στους κόλπους της ηγεσίας του· μία διάσταση που αν και ενυπάρχει στα κοινοβουλευτικά πολιτικά συστήματα, αποκτά πρόσθετη σημασία για τα αυταρχικά καθεστάτα, καθώς εκεί οι κοινωνικές αντιθέσεις εμφανίζονται συνήθως στρεβλά, διαμεσολαβημένες από τους μηχανισμούς και τα πρόσωπα που συνεχίζουν να διατηρούν ελευθερία λόγου και δράσης. Ταυτόχρονα, η προσέγγιση των φαινομένων που εμπίπτουν στο ευρύτερο θέμα της μελέτης χαρακτηρίζεται από την προσπάθεια οργανικής επανένταξης της περιόδου της δικτατορίας στη σύγχρονη ελληνική ιστορία, αμφισβητώντας το σχήμα της “παρένθεσης” και τις συνήθεις ευκολίες που το συνοδεύουν. Στην κατεύθυνση αυτή, προκειμένου να αποφύγει τον κίνδυνο της περιπτωσιολογίας, η εργασία συνομιλεί με την προβληματική του “γραφειοκρατικού αυταρχισμού”, αξιοποιώντας τις μεθόδους της ιστορίας για τη διερεύνηση επιμέρους θεμάτων που έχουν απασχολήσει τη διεθνή συζήτηση.³⁹

38 Ενδεικτικά, βλ. K. Maragkou, “Favouritism in NATO's Southeastern flank: The case of the Greek Colonels, 1967-74”, *Cold War History*, 9, 3 (2009), 347-66, K. Maragkou, “The Wilson Government's Responses to 'The Rape of Greek Democracy'”, *Journal of Contemporary History*, 45, 1 (2010), 162-80, E. G. H. Pedaliu, “Human Rights and Foreign Policy: Wilson and the Greek Dictators, 1967-1970”, *Diplomacy & Statecraft*, 18, 1 (2007), 185-214 και E. G. H. Pedaliu, “A Discordant Note: NATO and the Greek Junta, 1967-1974”, *Diplomacy and Statecraft*, 22, 1 (2011), 101-20.

39 Για την έννοια του “γραφειοκρατικού αυταρχισμού” και το ρόλο των κοινωνικοοικονομικών συνθηκών στην εγκαθίδρυση δικτατορικών καθεστώτων, βλ. G. O'Donnell, *Modernization and Bureaucratic-Authoritarianism: Studies in South American Politics* (Berkeley: University of California, 1973). Για τη συζήτηση που προκάλεσε το έργο του O'Donnell στο πεδίο, βλ. ενδεικτικά, D. Collier (επιμ.), *The New Authoritarianism in Latin America* (Princeton: Princeton University,

Οι οριοθετήσεις αυτές συνθέτουν το πλέγμα των προϋποθέσεων για την εξέταση της στάσης των ελλήνων βιομηχάνων έναντι της προοπτικής της ενσωμάτωσης της ελληνικής οικονομίας στην Κοινή Αγορά. Η σύζευξη πολιτικής και οικονομίας· η συνάφεια του κοινωνικού συνασπισμού εξουσίας με το αναπτυξιακό υπόδειγμα· τα διεθνή επιχειρηματικά δίκτυα ως παράγοντες της οικονομικής διπλωματίας· οι πολιτικές τομές και οι οικονομικές κρίσεις ως καταλύτης ευρύτερων εξελίξεων· και ακόμη, ο ρόλος των προσώπων ως εκφραστών κοινωνικών σχέσεων και το αστάθμητο των συγκυριών· όλες αυτές οι παράμετροι θεμελιώνουν το βασικό επιχείρημα της έρευνας: Η δυτικοευρωπαϊκή στρατηγική υπήρξε στη σύλληψη και την εφαρμογή της μία στρατηγική του κράτους, στη διαμόρφωση της οποίας συμμετείχαν ενεργά και οι έλληνες βιομήχανοι. Οι τελευταίοι, επιδιώκοντας τόσο την εκπροσώπηση επιμέρους ιδιωτικών συμφερόντων όσο και τη διασφάλιση ενός ορισμένου αναπτυξιακού υποδείγματος, αξιοποίησαν συστηματικά τη σταδιακή έκθεση της ελληνικής βιομηχανίας στο διεθνή ανταγωνισμό ως φόβητρο για την προβολή αιτημάτων βιομηχανικής πολιτικής και την ΕΟΚ ως -εξιδανικευμένο- πρότυπο, στο οποίο το ελληνικό κράτος έπρεπε να προσαρμοστεί. Στο πλαίσιο αυτό, η δυτικοευρωπαϊκή στρατηγική, συνιστώντας μία σταθερά της υπό εξέταση περιόδου, υπόκειται στις πιέσεις των εκάστοτε συγκυριών οι οποίες εξάλλου απαιτούν διαρκείς αναπροσαρμογές εκ μέρους και των ελλήνων βιομηχάνων.

Πηγές

Προτού φτάσει να διατυπώσει το επιχείρημά της, η έρευνα είχε να αναμετρηθεί με πιο πρακτικές δυσκολίες, καθώς η αναζήτηση πρωτογενούς υλικού για μια τόσο πρόσφατη -όσο και αμφιλεγόμενη- περίοδο της ελληνικής ιστορίας, προσέκρουε στις πραγματικότητες που συνθέτουν το τοπίο των αρχείων στην Ελλάδα και με τις οποίες εξοικειώθηκα απότομα κατά το προπαρασκευαστικό στάδιο της μελέτης. Το Αρχείο του υπουργείου Συντονισμού βρισκόταν παρατημένο στα υπόγεια του διάδοχου υπουργείου Οικονομίας, στην οδό Νίκης, με τον αστικό μύθο της διαρροής τοξικού

1979). Για μια διαφορετική προσέγγιση, με έμφαση στο πολιτικό επίπεδο, βλ. J. J. Linz, *Totalitarian and Authoritarian Regimes* (London: Lynne Rienner, 2000). Για την κριτική του θεωρητικού υποδείγματος του “γραφειοκρατικού αυταρχισμού” με αναφορά στην ελληνική περίπτωση, βλ. Ν. Π. Μουζέλης, *Κοινοβουλευτισμός και εκβιομηχάνιση στην ημι-περιφέρεια. Ελλάδα, Βαλκάνια, Λατινική Αμερική* (Αθήνα: Θεμέλιο, 1987).

υλικού να συνοδεύει την απαγόρευση εισόδου στο χώρο. Τα ΓΑΚ διέθεταν ελάχιστο σχετικό υλικό, όπως με διαβεβαίωναν οι καλοί συνάδελφοι που εργάζονταν εκεί προτού καταργηθούν οι θέσεις τους και απομακρυνθούν από την υπηρεσία. Το Ιστορικό Αρχείο της Τράπεζας της Ελλάδος διερχόταν μια μεταβατική περίοδο, παρατείνοντας αφύσικα τους χρόνους αναμονής. Η Γενική Γραμματεία της Κυβερνήσεως διέθετε μεν τα πρακτικά των υπουργικών συμβουλίων, όχι όμως και τα πρακτικά των συνεδριάσεων του πολύ πιο σημαντικού κυβερνητικού πολιτικού συμβουλίου, τα οποία αγνοούνται -σύμφωνα πάντα με τις προφορικές απαντήσεις των αρμοδίων. Τα έγγραφα της Κεντρικής Υπηρεσίας του υπουργείου Εξωτερικών ήταν προσβάσιμα μόνο μέχρι το 1967, ενώ περίπου το ίδιο ίσχυε και για το Αρχείο του Συνδέσμου Ελλήνων Βιομηχάνων, με άλλους αστικούς μύθους να συνοδεύουν την τύχη του υπόλοιπου τμήματος.

Οι διαπιστώσεις αυτές με οδήγησαν στην αναζήτηση υλικού σε ιδιωτικές αρχειακές συλλογές και αρχεία τραπεζών που τηρούνται στα παρακάτω ιδρύματα:

Το Ίδρυμα Κωνσταντίνου Γ. Καραμανλή, όπου μελέτησα τις συλλογές του ίδιου του Κωνσταντίνου Καραμανλή και των συνεργατών του, Ευάγγελου Αβέρωφ-Τοσίτσα και Γεωργίου Σπέντζα. Το Αρχείο Κωνσταντίνου Γ. Καραμανλή αποτέλεσε τη βασική πηγή για την κατανόηση των επιδιώξεων της ελληνικής πλευράς, κατά το πρώτο στάδιο διαμόρφωσης της δυτικοευρωπαϊκής στρατηγικής. Τόσο οι φάκελοι ευρύτερου ενδιαφέροντος όσο και οι φάκελοι θεμάτων ΕΟΚ περιείχαν ανεκτίμητο υλικό για την πορεία των διαπραγματεύσεων, τις εκτιμήσεις και τις στοχεύσεις των επισήμων για την ελληνική οικονομία στο νέο πλαίσιο, καθώς και για τη συμμετοχή ισχυρών παραγόντων της ελληνικής βιομηχανίας στην προπαρασκευή διεθνών επαφών και την προβολή σχετικών αιτημάτων. Επιπλέον, μελετώντας την αλληλογραφία του Καραμανλή με συνεργάτες του κατά τη διάρκεια της δικτατορίας, διασταύρωσα τις πληροφορίες άλλων πηγών για ορισμένα κρίσιμα θέματα της περιόδου, ενώ οι φάκελοι θεμάτων ΕΟΚ, περιέχοντας αντίγραφα εγγράφων του υπουργείου Εξωτερικών που εκτείνονταν στην περίοδο της δικτατορίας, με βοήθησαν να καλύψω το κενό που δημιουργούσε η πολιτική πρόσβασης της Υπηρεσίας Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου. Το Αρχείο Γεωργίου Σπέντζα αποτέλεσε καλή πηγή για τον εντοπισμό των συνεχειών στη σύνθεση των μεταπολεμικών οικονομικών επιτελείων,

ενώ το Αρχείο Ευάγγελου Αβέρωφ-Τοσίτσα περιείχε έγγραφα με τις επίσημες ελληνικές θέσεις κατά τη διαδικασία των πρώιμων διαπραγματεύσεων στο πλαίσιο του Οργανισμού Ευρωπαϊκής Οικονομικής Συνεργασίας (ΟΕΟΣ).

Το Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, όπου μελέτησα τα Αρχεία του Οργανισμού Βιομηχανικής Αναπτύξεως (ΟΒΑ) και το Αρχείο της Εταιρείας Ωμέγα. Το πρώτο μού έδωσε τη δυνατότητα να μελετήσω τον τρόπο λειτουργίας και το περιεχόμενο των αποφάσεων του καθ' ύλην αρμόδιου κρατικού φορέα για την εκβιομηχάνιση, αντλώντας πληροφορίες για τις επιδιώξεις και τους προβληματισμούς των προσώπων που στελέχωναν τον ΟΒΑ. Το δεύτερο μού πρόσφερε μία ματιά στο εσωτερικό μίας επιχείρησης, που παρά το βραχύ βίο της πριν περιέλθει στην κρατική Ελληνική Τράπεζα Βιομηχανικής Αναπτύξεως (ΕΤΒΑ), διαδραμάτισε με τις παρεμβάσεις της καταλυτικό ρόλο για την πυροδότηση πολιτικών εξελίξεων.

Το Ιστορικό Αρχείο της Εμπορικής Τράπεζας, όπου μελέτησα το Αρχείο Στρατή Ανδρεάδη, πρώην επικεφαλής του ομίλου εταιρειών της τράπεζας, με σημαντική παρουσία στο χώρο της βιομηχανίας. Οι περιορισμοί πρόσβασης δεν μού επέτρεψαν να μελετήσω την υπόθεση απόκτησης του ελέγχου της τράπεζας από το Δημόσιο. Ωστόσο, το εύρος των διεθνών επαφών του Ανδρεάδη, μού αποκάλυψε ενδιαφέρουσες πτυχές, όπως το ερώτημα της εξαγωγής κεφαλαίων ενόψει της προϊούσας εκβιομηχάνισης της χώρας, που απασχόλησε τον όμιλο στις αρχές της δεκαετίας του 1960.

Τη Γεννάδειο Βιβλιοθήκη, όπου μελέτησα φακέλους του Αρχείου Βοβολίνη, με υλικό που παρήγαγαν στελέχη του Συνδέσμου Ελλήνων Βιομηχάνων (ΣΕΒ), όπως ο Νικόλαος Δρίτσας, αναφορικά με την προοπτική ενσωμάτωσης της ελληνικής οικονομίας στις υπό διαμόρφωση διακρατικές συσσωματώσεις, κατά το αρχικό στάδιο των σχετικών διεργασιών.

Τον Όμιλο Economía, όπου μελέτησα τα έγγραφα που περιλάμβανε ο ατομικός φάκελος “Γιώργος Τσάτσος” που είχε καταρτιστεί στο πλαίσιο του προγράμματος συγκρότησης του “Αρχείου Προφορικών Μαρτυριών” του Αρχείου Βοβολίνη, πριν

αυτό παραχωρηθεί στη Γεννάδειο Βιβλιοθήκη. Τα έγγραφα αυτά, μαζί με τις προφορικές μαρτυρίες (βλ. παρακάτω) μου παρείχαν τη δυνατότητα να κατανοήσω τους προβληματισμούς που διαπερνούσαν το εσωτερικό του ΣΕΒ κατά την πρώιμη μεταπολιτευτική περίοδο, αναφορικά με την ασκούμενη οικονομική πολιτική.

Ταυτόχρονα, προκειμένου να καλύψω το κενό στις πηγές αναφορικά με την περίοδο της δικτατορίας διερεύνησα το ενδεχόμενο ύπαρξης ιδιωτικών συλλογών που δεν είχαν παραχωρηθεί σε κάποιο ίδρυμα. Με οδηγό ρητές ή έμμεσες αναφορές σε απομνημονεύματα πρωταγωνιστών της εποχής που μαρτυρούσαν την ύπαρξη σχετικού υλικού και αρχικό κριτήριο το ρόλο που διαδραμάτισαν στη χάραξη της οικονομικής πολιτικής, εντόπισα δύο σημαντικές αρχειακές συλλογές:

Το Αρχείο Νικολάου Ι. Μακαρέζου, το οποίο περιέχει πλούσιο υλικό που φωτίζει άγνωστες μέχρι σήμερα πτυχές της πολιτικής και οικονομικής ιστορίας της περιόδου. Από τον τεράστιο όγκο των ταξινομημένων σε φακέλους -αλλά όχι ακόμη τότε καταλογογραφημένων- εγγράφων, αξιοποίησα το τμήμα της συλλογής που αφορούσε ιδίως την οικονομική και βιομηχανική πολιτική του καθεστώτος, τις διμερείς οικονομικές σχέσεις με τους δυτικούς συμμάχους, τις σχέσεις με την ΕΟΚ και τον αντίκτυπό τους στην εσωτερική πολιτική κατάσταση, καθώς και τις προσπάθειες του υπουργείου Συντονισμού να εκπληρώσει ορισμένες προϋποθέσεις αναθέρμανσης της Συμφωνίας Σύνδεσης. Επίσης, πολύτιμα για την έρευνα αποδείχτηκαν τα έγγραφα που αφορούσαν την τοποθέτηση των ελλήνων βιομηχάνων έναντι του καθεστώτος και τον τρόπο με τον οποίο οι σχέσεις με την ΕΟΚ επηρέασαν αυτήν την τοποθέτηση.

Το Αρχείο Αδαμάντιου Ι. Ανδρουτσόπουλου, το οποίο περιέχει έγγραφα σχετικά με την οικονομική και δημοσιονομική πολιτική της περιόδου, καθώς και τις προσπάθειες αντιμετώπισης του πληθωρισμού και των συνεπειών της πετρελαϊκής κρίσης επί πρωθυπουργίας του.

Εκτός από αυτές τις δύο συλλογές, μια τρίτη συλλογή που καλύπτει μια ευρύτερη χρονική περίοδο, το Αρχείο Αλέξανδρου και Γιώργου Τσάτσου, με βοήθησε να αποκτήσω μια πιο συνολική εικόνα για το παρασκήνιο ίδρυσης του ΟΒΑ, τις

διαθέσεις του ΣΕΒ έναντι του νέου φορέα, καθώς και τις αντιλήψεις του Αλέξανδρου Τσάτσου, πρώτου προέδρου του οργανισμού, για το αναπτυξιακό υπόδειγμα και τη βιομηχανική πολιτική.

Το πρόγραμμα ερευνητικών υποτροφιών μικρής διάρκειας της Γερμανικής Υπηρεσίας Ακαδημαϊκών Ανταλλαγών (DAAD), μού επέτρεψε να πραγματοποιήσω εκτεταμένη έρευνα στο Αρχείο του γερμανικού υπουργείου Εξωτερικών (Politisches Archiv des Auswärtigen Amts). Εκεί αξιοποίησα υλικό που παρήγαγαν τόσο η δυτικογερμανική πρεσβεία στην Αθήνα όσο και τα αρμόδια για την Ελλάδα και την ευρωπαϊκή ενοποίηση τμήματα του υπουργείου και η μόνιμη αντιπροσωπεία της Δυτικής Γερμανίας στην ΕΟΚ κατά τη διάρκεια της δικτατορίας και της πρώιμης μεταπολίτευσης. Ακόμη, οι σχετικοί φάκελοι, περιλαμβάνοντας έγγραφα και άλλων ομοσπονδιακών υπουργείων, ομόσπονδων κρατιδίων, εισερχόμενα από δυτικογερμανικές πρεσβείες σε τρίτες χώρες, καθώς και οικονομικές μελέτες ερευνητικών κέντρων, υπήρξαν πολύτιμοι τόσο για την κατανόηση των επιδιώξεων και των αντιφάσεων που βάρυναν στη διαμόρφωση της δυτικογερμανικής πολιτικής όσο και για την ερμηνεία της πολιτικής άλλων κρατών-μελών της ΕΟΚ, του Συμβουλίου της Ευρώπης και του NATO έναντι της Ελλάδας.

Εξάλλου, πραγματοποιώντας παραγγελίες σχετικού υλικού των Εθνικών Αρχείων (National Archives) της Βρετανίας μελέτησα τη βρετανική στάση με άξονα το κύκλωμα προμήθειας, μεταφοράς και διύλισης πετρελαίου, μέσα από φακέλους του Foreign and Commonwealth Office και του Treasury. Ένα θέμα με έμμεσες, αλλά καταλυτικές συνέπειες για τις πολιτικές και οικονομικές εξελίξεις στην Ελλάδα από τα τέλη της δεκαετίας του 1960 μέχρι την εκδήλωση της πετρελαϊκής κρίσης το 1973.

Τέλος, μέσα από τον ιστότοπο <http://aad.archives.gov/aad> των Εθνικών Αρχείων των ΗΠΑ (National Archives and Records Administration) μελέτησα την ελεύθερα προσβάσιμη εξερχόμενη αλληλογραφία της πρεσβείας των ΗΠΑ στην Αθήνα, για την περίοδο 1973-78. Η αλληλογραφία αυτή αποτελεί μία αρκετά κατατοπιστική πηγή αναφορικά με τις αμερικανικές εκτιμήσεις ιδίως για την πετρελαϊκή κρίση, τη μετάβαση στη δημοκρατία, τις πραγματικότητες που ωθούσαν την ελληνική πλευρά

να υποβάλει αίτημα ένταξης στην Κοινότητα, καθώς και και τις αντιδράσεις των ελλήνων βιομηχάνων έναντι της οικονομικής πολιτικής των μεταπολιτευτικών κυβερνήσεων Καραμανλή.

Συμπληρωματικά, με στόχο την κατανόηση του ευρύτερου γεωπολιτικού πλαισίου, αξιοποίησα δημοσιευμένο αρχειακό υλικό και πιο συγκεκριμένα, τα έγγραφα που περιλαμβάνονται στη δίτομη έκδοση του ελληνικού υπουργείου Εξωτερικών για τη συμμετοχή της Ελλάδας στη διαδικασία της ενοποίησης *Η συμμετοχή της Ελλάδας στην πορεία προς την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση. Η κρίσιμη εικοσαετία 1948-1968*, (με την επιμέλεια της Φωτεινής Τομαή), καθώς και τους σχετικούς τόμους από την αμερικανική σειρά *Foreign Relations of the United States* και δευτερευόντως, από τη βρετανική *Documents on British Policy Overseas*. Τέλος, από αυτήν την κατηγορία πηγών χρησιμοποίησα ως οδηγό βασικών κειμένων και άντλησης υλικού για ολόκληρη την υπό εξέταση περίοδο τους σχετικούς τόμους από τη σειρά *Κωνσταντίνος Καραμανλής: Αρχείο, γεγονότα και κείμενα* (με τη γενική επιμέλεια του Κωνσταντίνου Σβολόπουλου).

Προκειμένου να αντιμετωπίσω την απουσία ενός συγκροτημένου αρχείου του ΣΕΒ και το συνακόλουθο κενό αναφορικά με τις διαθέσεις των ελλήνων βιομηχάνων έναντι της προοπτικής της συμμετοχής της Ελλάδας στη διαδικασία της ενοποίησης, αλλά και να διερευνήσω τις σχέσεις τους με τα πρόσωπα που συνέθεσαν κατά καιρούς τα οικονομικά επιτελεία, προχώρησα στην πραγματοποίηση σειράς προφορικών συνεντεύξεων. Η κατεύθυνση αυτή υπήρξε γόνιμη για την έρευνα, καθώς πέρα από πληροφορίες που δύσκολα αποκρυπτογραφούνται όταν απαντώνται στις υπαινικτικές διατυπώσεις των υπηρεσιακών εγγράφων, η άμεση επαφή με τους πρωταγωνιστές των γεγονότων και η παρουσίαση των εκδοχών τους ζωντάνεψαν τις ανησυχίες και τους φόβους, τις εκτιμήσεις, τα κίνητρα και τις επιδιώξεις των υποκειμένων -και πάντως, τις τρέχουσες αντιλήψεις τους για αυτά.

Συναφώς, η μελέτη των απομαγνητοφωνημένων κειμένων των συνεντεύξεων του “Αρχείου Προφορικών Μαρτυριών” του Ομίλου *Economia* και της *Oral History Collection* της *Association for Diplomatic Studies and Training (ADST)* επέκτεινε την

έρευνα στην εξέταση της οπτικής των στελεχών της διοίκησης του ΣΕΒ και των οικονομικών συμβούλων της αμερικανικής πρεσβείας στην Αθήνα αντίστοιχα.

Για την άντληση στοιχείων αναφορικά με τα μεγέθη και την εξέλιξη της ελληνικής οικονομίας, χρησιμοποίησα κατά κύριο λόγο τα αναθεωρημένα στοιχεία του υπουργείου Εθνικής Οικονομίας (1998) όπως αυτά περιλαμβάνονται στην έκδοση *Η ελληνική οικονομία 1960-1997. Μακροχρόνιες μακροοικονομικές στατιστικές σειρές*. Όταν οι αναθεωρημένοι πίνακες δεν κάλυπταν άλλα κρίσιμα μεγέθη, χρησιμοποίησα τις διάφορες εκδόσεις της Τράπεζας της Ελλάδος, και κυρίως τον τόμο *Μακροχρόνιες στατιστικές σειρές της ελληνικής οικονομίας* (1992) και τις εκθέσεις του διοικητή διαφόρων ετών. Συμπληρωματικά, για τη μηνιαία εξέλιξη του πληθωρισμού, χρησιμοποίησα τις σειρές της Εθνικής Στατιστικής Υπηρεσίας Ελλάδος (ΕΣΥΕ) για το Δείκτη Τιμών Καταναλωτή, μέσα από την ιστοσελίδα www.statistics.gr. Μια τελευταία κατηγορία κυβερνητικών πηγών περιλαμβάνει την Εφημερίδα της Κυβερνήσεως, όταν κρίθηκε σκόπιμη η αναφορά σε ορισμένα κείμενα συμβάσεων, νομοθετικών διαταγμάτων κλπ.

Μερικές ακόμη σημαντικές πηγές περιλαμβάνουν, μεταξύ άλλων, τις επίσημες εκδόσεις του ΣΕΒ, το διεθνή και ελληνικό οικονομικό και πολιτικό Τύπο της εποχής, τις εκδόσεις του Κέντρου Προγραμματισμού και Οικονομικών Ερευνών (ΚΕΠΕ) και τα δημοσιεύματα της Διεύθυνσης Μελετών της Τράπεζας της Ελλάδος.

Δομή

Στα τρία πρώτα κεφάλαια της εργασίας, αφού αναφερθώ με συντομία στις διαφορετικές πολιτικές και οικονομικές συγκυρίες εντός των οποίων εξελίχτηκε η σχέση της Ελλάδας με την υπό διαμόρφωση “Ευρώπη” από τις πρώτες μεταπολεμικές απόπειρες ενοποίησης μέχρι τη δεύτερη διεύρυνση της Κοινότητας (κεφάλαιο 1ο), επιχειρώ μια διπλή μετατόπιση οπτικής. Αφενός, παρουσιάζοντας τις μελέτες που καταρτίστηκαν με πρωτοβουλία δημόσιων φορέων στα πρώιμα στάδια των σχετικών ζυμώσεων, διευρύνω τον ορίζοντα της εξέτασης στις εκτιμήσεις για το μέλλον της ελληνικής βιομηχανίας στο νέο διεθνοποιημένο πλαίσιο που συνεπαγόταν η

συμμετοχή της Ελλάδας στα υπό διαμόρφωση σχήματα και αναζητώ τα νήματα που συνέχουν τη δυτικοευρωπαϊκή στρατηγική του ελληνικού κράτους στο μακρό χρόνο (κεφάλαιο 2ο). Αφετέρου, εστιάζοντας στις προτεραιότητες που αναδείχθηκαν τη στιγμή των αρχικών επαφών και διαπραγματεύσεων, προσπαθώ να ανιχνεύσω τους παράγοντες που καθόρισαν τις βάσεις και τη συγκεκριμένη μορφή της δυτικοευρωπαϊκής στρατηγικής του ελληνικού κράτους (κεφάλαιο 3ο).

Στα επόμενα τρία κεφάλαια, αφού εξετάσω τις οικονομικές συνθήκες στις οποίες πραγματοποιήθηκε η επέμβαση του στρατού, την πρώιμη οικονομική πολιτική του καθεστώτος και τη στάση του επιχειρηματικού κόσμου έναντι των συνταγματαρχών (κεφάλαιο 4ο), προχωρώ στην παρουσίαση των αντιδράσεων της ΕΟΚ και των κυριότερων δυτικών συμμάχων της χώρας έναντι της δικτατορίας (κεφάλαιο 5ο). Κατόπιν, παρακολουθώ τον καταλυτικό ρόλο της δυτικοευρωπαϊκής προοπτικής για την κατάρτιση των εναλλακτικών σχεδίων μετάβασης σε κάποιο είδος Δημοκρατίας από τους ίδιους τους πρωτεργάτες της 21ης Απριλίου, στο φόντο της αναδιάρθρωσης του ελληνικού εξωτερικού εμπορίου προς όφελος των βιομηχανικών προϊόντων και του αναπροσανατολισμού του προς τις χώρες της ΕΟΚ που ενίσχυσε σημαντικά τις φιλοευρωπαϊκές τάσεις στους κόλπους του ελληνικού επιχειρηματικού κόσμου (κεφάλαιο 6ο).

Στα δύο τελευταία κεφάλαια, αφού πρώτα συζητήσω τα αποτελέσματα της ραγδαίας εκβιομηχάνισης, τις συνέχειες και τις ασυνέχειες του μοντέλου ανάπτυξης της ελληνικής οικονομίας, όπως αυτές εκδηλώθηκαν στη συγκυρία της πετρελαϊκής κρίσης του 1973-74 που έκρινε εν πολλοίς και την τύχη της δικτατορίας (κεφάλαιο 7ο), επιχειρώ να διαγνώσω τις δυναμικές που καθόρισαν την επιλογή των μεταπολιτευτικών κυβερνήσεων να επιδιώξουν την άμεση ένταξη στην Κοινότητα. Σε αυτό το πλαίσιο, εξετάζω τις αντιδράσεις των ελλήνων βιομηχάνων έναντι της ενταξιακής προοπτικής, σε συνάρτηση με την οικονομική πολιτική των πρώτων κυβερνήσεων Καραμανλή και τις προσπάθειες σταθεροποίησης της νεαρής Τρίτης Ελληνικής Δημοκρατίας (κεφάλαιο 8ο).

Τέλος, συνοψίζοντας ορισμένες διαπιστώσεις που προκύπτουν από το κυρίως σώμα της εργασίας προχωρώ στην εξαγωγή ευρύτερων συμπερασμάτων, αναφορικά με τα κύρια φαινόμενα που εξετάζει η παρούσα εργασία.

Κεφάλαιο 1ο-Οι συγκυρίες

Στη συγκυρία της μεταπολεμικής περιόδου και του ψυχρού πολέμου, η κωδική ονομασία “Ευρώπη” δεν ήταν παρά ευφημισμός. Λιγότερο αυτονόητα ωστόσο, κενός περιεχομένου παρέμενε και ο κάπως σαφέστερος γεωπολιτικός όρος “Δυτική Ευρώπη”. Μέχρι το 1973, όταν η Βρετανία, η Δανία και η Ιρλανδία προσχώρησαν στην ΕΟΚ, καμία συγκροτημένη διακρατική οντότητα δεν μπορούσε να διεκδικήσει με αξιώσεις αυτόν τον τίτλο, εφόσον τουλάχιστον η έμφαση δινόταν στον όρο “Ευρώπη” και όχι στον προσδιορισμό “Δυτική”. Στην αυγή του ψυχρού πολέμου, παρά τις επίμονες -όσο και ευέλικτες- προσπάθειες των ΗΠΑ να επιτύχουν την ενοποίηση των δυτικοευρωπαίων συμμάχων τους εντός ενός ενιαίου πολιτικοοικονομικού χώρου που θα κατόρθωνε να ενσωματώσει τη Γερμανία στη Δύση και να λειτουργήσει ως ανάχωμα στη Σοβιετική Ένωση, οι ισχυρότερες ευρωπαϊκές δυνάμεις δεν ήταν σε θέση να αναλάβουν τέτοιες πρωτοβουλίες κλίμακας. Η Βρετανία, διχασμένη ανάμεσα στην προνομιακή σχέση με τις χώρες της Κοινοπολιτείας και την ανάμιξή της στις ηπειρωτικές υποθέσεις, έκλινε όλο και περισσότερο προς μια ιδιαίτερη διμερή σχέση με τις ΗΠΑ. Από την άλλη πλευρά, η Γαλλία, πολύ πριν από την εποχή της αμφισβήτησης των ατλαντικών συντεταγμένων, δίσταζε να εμπλακεί σε μια τέτοια περιπέτεια χωρίς τη βρετανική συμμετοχή.⁴⁰ Στο φόντο αυτό, ήδη από τα τέλη της δεκαετίας του 1940, οι πρώτες απόπειρες οικοδόμησης ενός συστήματος διακρατικής συνεργασίας για την απελευθέρωση των εμπορικών συναλλαγών και τη διαμόρφωση ενός κοινού πλαισίου άσκησης οικονομικής πολιτικής, μέσα από τον αμερικανικής έμπνευσης Οργανισμό Ευρωπαϊκής Οικονομικής Συνεργασίας (ΟΕΟΣ), υπήρξαν απογοητευτικές. Ο τελευταίος -επιφορτισμένος με τη διαχείριση των οικονομικών πόρων του σχεδίου Μάρσαλ και στερούμενος της ελάχιστης πολιτικής ανεξαρτησίας από τις εθνικές κυβερνήσεις- υπογράμμισε τα αντιτιθέμενα συμφέροντα όχι μόνο μεταξύ των ΗΠΑ και των δυτικοευρωπαϊκών χωρών, αλλά και ανάμεσα στα ευρωπαϊκά κράτη-μέλη

40 Για τη θέση της δυτικοευρωπαϊκής ενοποίησης στη μεταπολεμική αμερικανική πολιτική, βλ. ενδεικτικά J. Killick, *The United States and European Reconstruction* (Edinburgh: Keely University Press, 1997), G. Lundestad, *“Empire” by Integration. The United States and European Integration, 1945-1997* (Oxford: Oxford University Press, 1998) και K. Schwabe, “The United States and European Integration: 1947-1957”, στο C. Wurm (επιμ.), *Western Europe and Germany: The Beginnings of European Integration, 1945-1960* (Oxford: Berg Publishers, 1995), 115-35.

του, διαψεύδοντας τις προσδοκίες της αμερικανικής πολιτικής για ταχεία προώθηση της δυτικοευρωπαϊκής ενοποίησης.⁴¹

Η αδυναμία του ΟΕΟΣ να αναδειχθεί σε όχημα υπερεθνικής ολοκλήρωσης για τις χώρες της Δυτικής Ευρώπης δεν σήμανε και την εγκατάλειψη του μεγαλεπήβολου αυτού στόχου. Ωστόσο, η τύχη των επιμέρους προσπαθειών υπήρξε συνήθως ανάλογη των ζυμώσεων εντός του ΟΕΟΣ, με χαρακτηριστικότερη περίπτωση αυτή της Ευρωπαϊκής Αμυντικής Κοινότητας (ΕΑΚ) που εγκαταλείφθηκε το 1954, αποκαλύπτοντας τις αντιθέσεις των υποψήφιων εταίρων ακόμη και στο στρατιωτικό τομέα, που βρισκόταν στη βάση των σχετικών αναζητήσεων, και στον οποίο είχε ήδη κατοχυρωθεί ένας ελάχιστος κοινός παρονομαστής με την ίδρυση του ΝΑΤΟ, το 1949.⁴² Ακόμη όμως και τα επιτυχημένα παραδείγματα αυτής της διαδρομής, όπως η Ευρωπαϊκή Κοινότητα Άνθρακα και Χάλυβα (ΕΚΑΧ), υπήρξαν το αποτέλεσμα έντονων εθνικών ανταγωνισμών που σφράγισαν τη σύνθεση και τη δομή των οργανισμών που προέκυψαν από τις σχετικές διεργασίες. Στην περίπτωση της ΕΚΑΧ, η σύλληψή της, όπως διατυπώθηκε στο “Σχέδιο Σουμάν”, σφράγιζε την ηπειρωτική στροφή της γαλλικής πολιτικής, με στόχο την αξιοποίηση της γερμανικής παραγωγής άνθρακα και χάλυβα και τη διείσδυση στις παραδοσιακές αγορές της Γερμανίας· μια στροφή που σηματοδοτούσε την ανάληψη του ρίσκου της ισότιμης συνεργασίας με την Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας (ΟΔΓ) σε υπερεθνικό πλαίσιο και την προσπάθεια εκμετάλλευσης της βρετανικής διστακτικότητας για ενεργή εμπλοκή στις ηπειρωτικές υποθέσεις.⁴³ Η στρατηγική αυτή, που δικαιώθηκε με την μετεξέλιξη της ΕΚΑΧ σε ΕΟΚ, επικαθόρισε τις μεταγενέστερες εξελίξεις που οδήγησαν σε διάσπαση της Δυτικής Ευρώπης, με το ναυάγιο των διαπραγματεύσεων -και πάλι στο πλαίσιο του ΟΕΟΣ- για μία ευρεία βιομηχανική ΖΕΣ, που αποτελούσε επιδίωξη της βρετανικής πολιτικής, και τη δημιουργία του ανταγωνιστικού προς την ΕΟΚ

41 Για τις σχετικές ζυμώσεις στο πλαίσιο του ΟΕΟΣ, βλ. ενδεικτικά W. Kaiser, *Using Europe, Abusing the Europeans. Britain and European Integration, 1945-63* (New York: St. Martin's Press, 1996), 18-27 και A. S. Milward, *The Reconstruction of Western Europe, 1945-51* (London: Routledge, 1992), 56-89 και 168-211.

42 Για την τύχη της ΕΑΚ, βλ. ενδεικτικά Kaiser, *Using Europe*, 15-8 και A. S. Milward, *The United Kingdom and the European Community, Vol. I: The Rise and Fall of a National Strategy, 1945-1963* (London and New York: Routledge, 2012), 78-125.

43 Για την αποτίμηση της βρετανικής και της γαλλικής πολιτικής, αναφορικά με το ερώτημα της δυτικοευρωπαϊκής ενοποίησης κατά τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια, βλ. C. Wurm, “Two Paths to Europe: Britain and France from a comparative Perspective”, στο Wurm (επιμ.), *Western Europe and Germany: 1945-1960*, 175-200 και J. Young, *Britain, France and the Unity of Europe 1945-1951* (Leicester: Leicester University Press, 1984).

σχήματος της Ευρωπαϊκής Ζώνης Ελεύθερων Συναλλαγών (ΕΖΕΣ), υπό βρετανική ηγεμονία.⁴⁴

Για την επίτευξη ενός αυξημένου βαθμού συναίνεσης που θα άνοιγε το δρόμο στους διαδοχικούς κύκλους διεύρυνσης της ΕΟΚ προς Βορρά και Νότο, τις δεκαετίες του 1970 και του 1980, έπρεπε να μεσολαβήσουν μείζονες εξελίξεις που θα τροποποιούσαν τη θέση των δυτικοευρωπαϊκών χωρών και των συσσωματώσεών τους στο διεθνή χάρτη και θα επέτρεπαν κρίσιμες μετατοπίσεις. Η ταχεία διάψευση των προσδοκιών της Βρετανίας, σχετικά με τα οφέλη που μπορούσε να αποκομίσει από την ΕΖΕΣ και τη διατήρηση των σχέσεων με τις χώρες της Κοινοπολιτείας σε πρώτο πλάνο, καθώς και η ραγδαία επιδείνωση των οικονομικών της επιδόσεων υπήρξε αναγκαία, αλλά όχι ικανή προϋπόθεση για την ένταξή της στην ΕΟΚ.⁴⁵ Η υπέρβαση των γαλλικών ενστάσεων και η αποδοχή του βρετανικού αιτήματος υπήρξε το συνδυαστικό αποτέλεσμα των παρενεργειών της πολιτικής της ύφεσης (*détente*) μεταξύ των δύο υπερδυνάμεων, της ανατροπής του ενδοκοινοτικού συσχετισμού δυνάμεων με την αμφισβήτηση της γαλλικής υπεροχής από τη Δυτική Γερμανία μετά την “πολιτική της κενής καρέκλας” και της επίλυσης χρόνιων προβλημάτων αναφορικά με τη χρηματοδότηση της Κοινής Αγροτικής Πολιτικής (ΚΑΠ) στη σύνοδο κορυφής της Χάγης το 1969, στο φόντο της αλλαγής ηγεσίας στη Γαλλία και την ΟΔΓ. Αντίστοιχα, ο δρόμος για την ενσωμάτωση της Ελλάδας, της Ισπανίας και της Πορτογαλίας μετά την κατάρρευση των δικτατοριών του ευρωπαϊκού Νότου άνοιξε, ως ένα βαθμό, χάρη στη διευρυνόμενη αυτονομία της ΕΟΚ ως διεθνή παράγοντα την ίδια περίοδο, παρά τις δοκιμασίες που γνώρισε η Ευρωπαϊκή Πολιτική Συνεργασία -της οποίας οι βάσεις είχαν τεθεί στη Χάγη- κατά το δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1970.⁴⁶

44 Για το Σχέδιο Σουμάν και το ρόλο των εθνικών ανταγωνισμών στην ίδρυση της ΕΚΑΧ και της ΕΟΚ, βλ. Milward, *The Reconstruction*, 362-420 και το κλασικό έργο του ίδιου *The European Rescue of the Nation-State*, (London and New York: Routledge, 2000). Για την αποτυχία των διαπραγματεύσεων για την ίδρυση μίας βιομηχανικής Ζώνης Ελεύθερων Συναλλαγών και την τελική ίδρυση της ΕΖΕΣ, βλ. Kaiser, *Using Europe*, 61-107 και Milward, *National Strategy*, 229-309.

45 Klaus Busch, *Η κρίση των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων* (Αθήνα: Ερατώ, 1986), 114-9, 144-65, Milward, *National Strategy*, 352-441 και N. Rollings, *British Business in the Formative Years of European Integration, 1945-1973* (New York: Cambridge University Press, 2007), 163-5.

46 N. P. Ludlow, “Challenging French Leadership in Europe: Germany, Italy, the Netherlands and the Outbreak of the Empty Chair Crisis of 1965-1966”, *Contemporary European History*, 8, 2 (1999), 231-48, N. P. Ludlow, “An Opportunity or a Threat? The European Commission and The Hague Council of December 1969”, *Journal of European Integration History*, 9, 2 (2003), 11-25, N. P.

Μεταξύ 1957 και 1981 βέβαια, δεν άλλαξε μόνο η “Ευρώπη”. Στο διάστημα αυτό, η αλματώδης ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας κυριολεκτικά μεταμόρφωσε τη χώρα, τοποθετώντας την στον αναπτυγμένο κόσμο, ενώ οι πολιτικές προτεραιότητες μεταβλήθηκαν ριζικά, διανύοντας την απόσταση από την παγίωση της κυριαρχίας των νικητών, την επαύριο του εμφυλίου πολέμου, στην ενσωμάτωση των ηττημένων, την επαύριο της πτώσης της δικτατορίας. Στη διαδικασία αυτή, η “Ευρώπη” δεν έμεινε ένας εξωτερικός παράγοντας. Αντίθετα, οι βλέψεις του ελληνικού κράτους για συμμετοχή στις συντελούμενες διεργασίες, επηρέασαν τις πολιτικές εξελίξεις στη χώρα, καθορίζοντας επιπλέον και πτυχές της οικονομικής πολιτικής. Ωστόσο, η σχέση αυτή δεν υπήρξε πάντοτε θετική. Η συμμετοχή της Ελλάδας στις διεργασίες ίδρυσης της Επιτροπής Ευρωπαϊκής Οικονομικής Συνεργασίας (ΕΕΟΣ), που μετεξελίχθηκε στον ΟΕΟΣ, το 1948, σημαδεύτηκε από την προσπάθεια υπονόμησης των κεντρικών στόχων του εγχειρήματος. Από κοινού με την τουρκική, η ελληνική αντιπροσωπεία επιχείρησε συστηματικά να εμποδίσει την κεντρική διαχείριση των αμερικανικών κεφαλαίων από το νεοσύστατο οργανισμό, προκειμένου να διατηρήσει την προνομιακή της θέση στο πλαίσιο του Δόγματος Τρούμαν. Εξυπακούεται ότι, σε αυτήν τη φάση των σχετικών ζυμώσεων, το όραμα της δυτικοευρωπαϊκής ενοποίησης -παρά τις μεταγενέστερες διακηρύξεις του Κωνσταντίνου Τσαλδάρη στην ιδρυτική διάσκεψη του ΟΕΟΣ⁴⁷- δεν αποτέλεσε το βασικό γνώμονα για την ελληνική κυβέρνηση, η οποία με τη στάση της πρόσθεσε έναν ακόμη πονοκέφαλο για το αμερικανικό επιτελείο.⁴⁸

Η διάσταση αυτή αντικατοπτριζόταν με ενάργεια στα πρώτα μεταπολεμικά προγράμματα ανασυγκρότησης της ελληνικής οικονομίας, τα οποία συνιστούσαν στην πραγματικότητα εκτενείς καταλόγους χρηματοδοτικών αιτημάτων με αποδέκτες

Ludlow (επιμ.), *European Integration and the Cold War. Ostpolitik-Westpolitik, 1965-1973* (London: Routledge, 2007), A. S. Milward, “The Hague Conference of 1969 and the United Kingdom's Accession to the European Economic Community”, *Journal of European Integration History*, 9, 2 (2003), 117-26, A. Varsori, “Crisis and Stabilization in Southern Europe during the 1970s: Western Strategy, European Instruments”, *Journal of European Integration History*, 15, 1 (2009), 5-14 και A. Varsori, “The European Construction in the 1970s. The Great Divide”, στο A. Varsori & G. Migani (επιμ.), *Europe in the International Arena during the 1970s. Entering a Different World / L'Europe sur la scène internationale dans les années 1970. À la découverte d'un nouveau monde* (Brussels: P.I.E. Peter Lang, 2011), 27-39.

47 Όπως παρατίθενται στο Μ. Μινώτου, *Η ευρωπαϊκή επιλογή της κυβέρνησης Καραμανλή, 1957-1959* (Αθήνα: Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, δημοσίευτη διδακτορική διατριβή, 2002), 86-94, όπου παρά την εξαντλητική παράθεση των σχετικών αποσπασμάτων η συγγραφέας αφήνει ασχολίαστη αυτήν την πτυχή της ελληνικής πολιτικής.

48 Milward, *The Reconstruction*, 68-9.

του αμερικανούς.⁴⁹ Στο μεταίχμιο της αλλαγής φρουράς στην Ελλάδα, όταν οι ΗΠΑ αντικαθιστούσαν τη Βρετανία ως εγγυήτρια δύναμη της παραμονής της Ελλάδας στο δυτικό στρατόπεδο,⁵⁰ η σύσταση του Οργανισμού Ανασυγκροτήσεως, το 1946 και η δημοσίευση του *Προγράμματος ανασυγκροτήσεως της χώρας*, το επόμενο έτος, πρόσφεραν μια σαφή ένδειξη των αντιλήψεων που επικρατούσαν στους κόλπους των ελλήνων ιθυνόντων, αναφορικά με την αναβάθμιση της θέσης της Ελλάδας στο διεθνή καταμερισμό και κυρίως, τα μέσα με τα οποία αυτή θα επιτυγχανόταν. Το *Πρόγραμμα* αποτελούσε μια πρώτη επίσημη καταγραφή των ελληνικών επιδιώξεων για την αποκατάσταση του προπολεμικού επιπέδου της ελληνικής βιομηχανίας και τη διευρυμένη αναπαραγωγή της σε νέες βάσεις. Σε αυτό το πλαίσιο, η μέγιστη δυνατή εκμετάλλευση των υφιστάμενων μεταλλείων και ορυχείων, καθώς και του αργούντος βιομηχανικού δυναμικού συνδυαζόταν με την εγκατάσταση νέων βιομηχανιών, με επίκεντρο τη βασική μεταλλουργία, τις χημικές βιομηχανίες, τα διυλιστήρια πετρελαίου και τα ναυπηγεία.⁵¹ Οι επιδιώξεις αυτές, που θα επαναλαμβάνονταν με τη μορφή προγράμματος και σε ανάλογες μελλοντικές απόπειρες απόσπασης των μέγιστων δυνατών ωφελημάτων από την αμερικανική βοήθεια,⁵² σκιαγραφούσαν μεν τις ευκαταίες εξελίξεις στο βιομηχανικό τομέα από την επίσημη ελληνική σκοπιά, προσέκρουαν όμως στις καταστατικές στοχεύσεις του σχεδίου Μάρσαλ.

Ο κεντρικός στόχος της αποκατάστασης του προπολεμικού καταμερισμού της εργασίας στη Δυτική Ευρώπη έθετε πολύ συγκεκριμένα όρια στα αστικά αναπτυξιακά

49 Για τη στόχευση αυτή του επίσημου ελληνικού οικονομικού προγραμματισμού της περιόδου της Ανασυγκρότησης, βλ. Χ. Χατζηιωσήφ, “Η πολιτική οικονομία της ανασυγκρότησης και του εμφυλίου”, στο Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα. Ανασυγκρότηση-Εμφύλιος-Παλινόρθωση, 1945-52* (Αθήνα: Βιβλιόραμα, 2009), τ. Δ1, 9-61 και του ίδιου, “Σχέδιο Μάρσαλ και οικονομικός προγραμματισμός αλλά γαλλικά και αλλά ελληνικά”, στο Θ. Δ. Σφήκας (επιμ.), *Το Σχέδιο Μάρσαλ. Ανασυγκρότηση και διαίρεση της Ευρώπης* (Αθήνα: Πατάκης, 2011), 183-201.

50 Για τη διαδικασία αυτή, βλ. ενδεικτικά Θ. Δ. Σφήκας, “Το διεθνές πλαίσιο του ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου”, στο Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα. Ανασυγκρότηση-Εμφύλιος-Παλινόρθωση, 1945-52* (Αθήνα: Βιβλιόραμα, 2009), τ. Δ2, 239-65.

51 Για τους στόχους του προγράμματος αναφορικά με την ελληνική βιομηχανία, βλ. Οργανισμός Ανασυγκροτήσεως, *Πρόγραμμα ανασυγκροτήσεως της χώρας. Σχέδιον Ανασυγκροτήσεως των τεχνικών βάσεων της ελληνικής οικονομίας* (Αθήνα: 1947), 166-70 και 173-87.

52 Ενδεικτικά, για τους στόχους του Τετραετούς Προγράμματος 1948-52, βλ. Γ. Σταθάκης, *Το Δόγμα Τρούμαν και το Σχέδιο Μάρσαλ. Η ιστορία της αμερικανικής βοήθειας στην Ελλάδα* (Αθήνα: Βιβλιόραμα, 2004), 265-93. Για την επανάληψη ανάλογων στοχεύσεων, αναφορικά με την εκβιομηχάνιση, βλ. Ανώτατον Συμβούλιον Ανασυγκροτήσεως (ΑΣΑ), *Προσωρινόν Μακροπρόθεσμον Πρόγραμμα Οικονομικής Αναρθώσεως της Ελλάδος. Υποβληθέν υπό της Ελληνικής Κυβερνήσεως εις τον ΟΕΟΣ τον Νοέμβριον του 1948* (Αθήνα: Υπουργείον Συντονισμού, 1949), 2, 47-60.

οράματα στην Ελλάδα. Τα τελευταία, διαθέτοντας μια θολή εικόνα για τα συγκριτικά πλεονεκτήματα της ελληνικής οικονομίας και μια σαφή άποψη για τα μέσα με τα οποία αυτά θα αξιοποιούνταν, εστίαζαν από τη σύλληψή τους στην τεκμηρίωση της αναγκαιότητας εισροής ξένων κεφαλαίων, ενώ η εξάρτησή τους από την εξωτερική χρηματοδότηση ακύρωνε ή ανέβαλε επ' αόριστον τις πιο φιλόδοξες πτυχές τους, οι οποίες δεν συμβάδιζαν με τις αντιλήψεις των φορέων αυτού του είδους χρηματοδότησης.⁵³ Η διάσταση αυτή δεν θα αργούσε να γίνει εμφανής, καθώς ήδη με τη δημοσίευση της έκθεσης Porter,⁵⁴ το 1947, καθίστατο σαφής η προτεραιότητα της σταθεροποίησης έναντι της ανάπτυξης, που θα αποτελούσε μία σταθερά των αμερικανικών επιδιώξεων καθ' όλη τη διάρκεια της πρώιμης αυτής περιόδου. Εξάλλου, οι αμερικανοί ιθύνοντες δεν έπαυαν να υπενθυμίζουν ότι η αμερικανική βοήθεια δεν επρόκειτο να διαρκέσει επ' άπειρον, επισημαίνοντας την ανάγκη κινητοποίησης εσωτερικών πόρων για την ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας. Σε αυτό το πλαίσιο, ο επικεφαλής της αμερικανικής αποστολής, Dwight P. Griswold, είχε ξεκαθαρίσει έγκαιρα, σε επίσημη συνάντησή του με τη διοίκηση του Συνδέσμου Ελλήνων Βιομηχάνων (ΣΕΒ), τον Απρίλιο του 1948, ότι

Το “Πρόγραμμα της Ευρωπαϊκής Ανορθώσεως” δεν αποτελεί δώρον της Αμερικής προς τον κόσμο. Είναι μάλλον έν σχέδιον προοριζόμενον να βοηθήση τον κόσμο όπως ελευθερώση εαυτόν από την ανάγκην των δώρων. Ακριβώς ειπείν, αι Ηνωμένοι Πολιτεΐαι θα παράσχουν κεφάλαια εις δημοκρατικούς και ομοίως σκεπτομένους λαούς, ίνα βοηθήσουν αυτούς ν' αποκαταστήσουν και να σταθεροποιήσουν τας οικονομίας αυτών. Αληθές είναι επίσης, ότι το διατεθησόμενον ποσόν αποτελεί σημαντικό βάρος διά τον αμερικανόν φορολογούμενον. Αλλά τούτο δεν είναι έν μόνιμον βάρος.⁵⁵

Το πρόβλημα των διαθέσιμων εσωτερικών πόρων ελάχιστα είχε απασχολήσει με όρους συγκεκριμένης ανάλυσης τις πρώιμες μελέτες για τις δυνατότητες εκβιομηχάνισης στο πλαίσιο της αστικής ανασυγκρότησης,⁵⁶ ενώ αντίθετα είχε

53 Για τη διάσταση αυτή, βλ. Χατζηιωσήφ, “Η πολιτική οικονομία της ανασυγκρότησης και του εμφυλίου”, στο Χατζηιωσήφ, *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα*, Δ1, 30-1, 37-9 και 41-5.

54 Για το κείμενο της έκθεσης, βλ. P. A. Porter, *Ζητείται: ένα θαύμα στην Ελλάδα. Ημερολόγιο ενός προεδρικού απεσταλμένου, 20 Ιανουαρίου-27 Φεβρουαρίου 1947* (Αθήνα: Μεταμεσονύκτιες Εκδόσεις, 2006), 180-215.

55 Παρατίθεται στην έκδοση *Η ελληνική βιομηχανία και το Πρόγραμμα Ευρωπαϊκής Ανορθώσεως* (Αθήνα: ΣΕΒ, 1948), 7.

56 Για τις προσπάθειες εκτίμησης των χρηματοδοτικών δυνατοτήτων της ελληνικής οικονομίας, βλ.

αποτελέσει τη βάση του αναπτυξιακού οράματος της Αριστεράς, όπως αυτό συγκεφαλαιωνόταν στη μελέτη του Δημήτρη Μπάτση, *Η βαρειά βιομηχανία στην Ελλάδα*, που εκδόθηκε το 1947.⁵⁷ Σε κάθε περίπτωση, η φθίνουσα πορεία της αμερικανικής οικονομικής βοήθειας προς την Ελλάδα⁵⁸ και η διάψευση των ελπίδων που είχαν εναποθέσει στο σχέδιο Μάρσαλ οι έλληνες ιθύνοντες, θα έθεταν σε νέες βάσεις το πρόβλημα της εκβιομηχάνισης από τις αρχές της επόμενης δεκαετίας. Στις αρχές του 1952, όταν ο Κυριάκος Βαρβαρέσος υπέβαλε την *Έκθεσιν επί του οικονομικού προβλήματος της Ελλάδος*, με την οποία προειδοποιούσε για τον επικείμενο τερματισμό της αμερικανικής βοήθειας και σκιαγραφούσε τους δομικούς περιορισμούς της ελληνικής οικονομίας, οι τάσεις αυτές είχαν πλέον εμπεδωθεί. Η απόφαση του συμβούλου της Διεθνούς Τράπεζας περί του άτοπου του προσανατολισμού πόρων στην προσπάθεια εκβιομηχάνισης της ελληνικής οικονομίας,⁵⁹ χωρίς να χαρακτηρίζεται από τη μονοσήμαντη απόρριψη κάθε απόπειρας σε αυτήν την κατεύθυνση,⁶⁰ ευθυγραμμιζόταν τόσο με τις αμερικανικές αναζητήσεις, όσο και με τις καταστατικές προτεραιότητες του ΟΕΟΣ· δεδομένα, που, ήδη νωρίτερα, είχαν οδηγήσει στην αναθεώρηση του *Προγράμματος Οικονομικής Ανορθώσεως*, με άξονα τον προσανατολισμό της σχεδιαζόμενης εκβιομηχάνισης της Ελλάδας στην κάλυψη της εσωτερικής ζήτησης.⁶¹

Από αυτήν την άποψη, η απουσία ουσιαστικών αναφορών του ελληνικού οικονομικού προγραμματισμού στην ανάπτυξη της ελληνικής βιομηχανίας σε ένα ευρύτερο δυτικοευρωπαϊκό πλαίσιο δεν πρέπει εκπλήσσει. Στην πρόιμη μεταπολεμική περίοδο όλα αυτά φάνταζαν μάλλον μακρινοί στρατηγικοί σχεδιασμοί, των οποίων η εκπόνηση ανήκε σε άλλους, ενώ η δυτικοευρωπαϊκή προοπτική φαινόταν να θέτει υπό αμφισβήτηση τα μεγαλεπήβολα αναπτυξιακά οράματα,

Χατζηιωσήφ, “Η πολιτική οικονομία της ανασυγκρότησης και του εμφυλίου”, στο Χατζηιωσήφ, *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα*, Δ1, 33-7.

57 Για το κείμενο, βλ. Δ. Μπάτση, *Η βαρειά βιομηχανία στην Ελλάδα* (Αθήνα: Τα Νέα Βιβλία, 1947).

58 Για την αναλυτική εξέλιξη των μεγεθών, βλ. M. Pelt, *Tying Greece to the West. US-West German-Greek Relations 1949-74* (Copenhagen: Museum Tusulanum Press, 2006), 70.

59 Για την ανάλυση της έκθεσης, βλ. Χατζηιωσήφ, “Η πολιτική οικονομία της ανασυγκρότησης και του εμφυλίου”, στο Χατζηιωσήφ, *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα*, Δ1, 53-60.

60 Για το κείμενο της έκθεσης Βαρβαρέσου, βλ. Κ. Βαρβαρέσος, *Έκθεσις επί του οικονομικού προβλήματος της Ελλάδος* (Αθήνα: Σαββάλας, 2002). Για την επισήμανση των δευτερευουσών πτυχών της έκθεσης, αναφορικά με ορισμένες δυνατότητες βιομηχανικής ανάπτυξης που διέθετε η χώρα σύμφωνα με το συντάκτη της έκθεσης, στις οποίες όμως φαίνεται να αποδίδεται υπερβολική βαρύτητα, βλ. την εισαγωγή του Κώστα Κωστή, στο ίδιο.

61 ΑΣΑ, *Αναθεωρημένον Πρόγραμμα Οικονομικής Ανορθώσεως της Ελλάδος 1949-1950* (Αθήνα: Υπουργείον Συντονισμού, 1949), 24.

εφόσον η εγκατάσταση ανταγωνιστικών βιομηχανιών με εξωστρεφή προσανατολισμό δεν συμβάδιζε με τις επιδιώξεις των φορέων αυτών των σχεδιασμών. Μια οδός για την επίλυση αυτής της αντίφασης θα άνοιγε μόλις το 1953, όταν η Δυτική Γερμανία, ανταποκρινόμενη στις εκκλήσεις των ΗΠΑ για ανάληψη μέρους του βάρους της ψυχροπολεμικής αντιπαράθεσης και επιδιώκοντας τη διεύρυνση της επιρροής της, αποφάσισε να συμμετάσχει στα σχέδια ανάπτυξης της ελληνικής βιομηχανίας. Το σύμφωνο Μαρκεζίνη-Erhard, απότοκο εν μέρει διακρατικών συνεννοήσεων και εν μέρει πιέσεων επιχειρηματικών δικτύων, με καθοριστικό το ρόλο του βιομηχανικού συγκροτήματος Μποδοσάκη και του οίκου Krupp, έθεσε τις βάσεις για τη δημιουργία σημαντικών βιομηχανικών εγκαταστάσεων στην Ελλάδα, όπως η επέκταση των λιγνιτωρυχείων, η κατασκευή ατμοηλεκτρικού εργοστασίου και η ίδρυση εργοστασίου αζωτούχων λιπασμάτων στην Πτολεμαΐδα. Το συνολικό κόστος των σχεδίων αυτών ανερχόταν, με βάση τους υπολογισμούς, στα \$80 εκ., ενώ η διείσδυση των δυτικογερμανικών εταιρειών στην ελληνική οικονομία διασφαλιζόταν μέσω της χορήγησης πιστώσεων ύψους DM200 εκ. εκ μέρους της ΟΔΓ, με στόχο τη διευκόλυνση των εξαγωγών κεφαλαιουχικού εξοπλισμού στην Ελλάδα.⁶²

Η υπογραφή της Συνθήκης της Ρώμης, το 1957, με την οποία συστήθηκε η ΕΟΚ από τις έξι χώρες-μέλη της ΕΚΑΧ, πυροδότησε ευρύτερες εξελίξεις στο πεδίο των διακρατικών συνεργασιών μεταξύ των δυτικοευρωπαϊκών χωρών. Όταν τέθηκε το ερώτημα της δημιουργίας μιας ευρύτερης, αλλά και πιο χαλαρής διακρατικής ενότητας, με στόχο τον μη αποκλεισμό των άλλων δυτικοευρωπαϊκών χωρών από το ελεύθερο εμπόριο μεταξύ των Έξι, η ελληνική κυβέρνηση όχι μόνο έδειξε ενδιαφέρον για τη συμμετοχή της χώρας, αλλά επιπλέον ανέλαβε πρωτοβουλίες, αναφορικά με την κατοχύρωση των συμφερόντων των αναπτυσσόμενων χωρών, στο πλαίσιο των υπό διαμόρφωση ισορροπιών. Οι ελληνικοί προβληματισμοί κινήθηκαν εξ αρχής στον άξονα συμμετοχή-προνομιακή μεταχείριση-αναπτυξιακή προοπτική, σε αντιδιαστολή με τις επιπτώσεις που θα είχε ο “απομονωτισμός” σε μια μικρή οικονομία, όπως η ελληνική. Η προσέγγιση αυτή προσέδιδε στην “ευρωπαϊκή επιλογή” χαρακτήρα αναγκαστικό, εμφανίζοντάς την ως αναπόφευκτη. Ταυτόχρονα, δικαιολογούσε τη σύναψη κάθε είδους διπλωματικών συμμαχιών, στο όνομα της επιβίωσης στο νέο πλαίσιο που θα διαμορφωνόταν. Από αυτήν την άποψη, παρουσιάζει ενδιαφέρον, για

62 Για το σύμφωνο Μαρκεζίνη-Erhard και το ρόλο του Μποδοσάκη, βλ. Pelt, *Tying Greece*, 73-81.

παράδειγμα, η κοινή στάση Ελλάδας-Τουρκίας, μαζί με άλλες περιφερειακές χώρες, στις συζητήσεις για το χρηματοδοτικό καθεστώς της ευρείας ΕΖΕΣ, την επαύριο της ελληνοτουρκικής κρίσης του 1955.⁶³

Από μια άλλη άποψη, η βρετανική πρόταση για τη σύσταση ενός διακρατικού οργανισμού, με σαφώς χαμηλότερες απαιτήσεις στο πολιτικό επίπεδο, από τις αντίστοιχες της ΕΟΚ, συγκέντρωνε σημαντικά πλεονεκτήματα για πολλές χώρες της ευρωπαϊκής περιφέρειας. Και αυτό γιατί, πέρα από τις ευαισθησίες των σκανδιναβικών χωρών αναφορικά με το βαθμό πολιτικής αυτοτέλειας που θα διατηρούσαν, για τη συμμετοχή στις σχετικές διεργασίες δεν τέθηκε ως πολιτικό προαπαιτούμενο η ύπαρξη κοινοβουλευτικών θεσμών.⁶⁴ ένα πρόβλημα που απασχολούσε ήδη την ΕΟΚ στις σχέσεις της με τον ευρωπαϊκό Νότο.⁶⁵ Έτσι, σε μια περίοδο κατά την οποία οι νικητές του εμφυλίου πολέμου επιχειρούσαν να παγιώσουν την εξουσία τους, η καταστρατήγηση κάθε έννοιας κράτους δικαίου δεν αποτέλεσε εμπόδιο για την υιοθέτηση του “ευρωπαϊκού ιδεώδους” από το ελληνικό κράτος.⁶⁶

63 Για την ελληνική στάση κατά τη διάρκεια των διαπραγματεύσεων για τη σύσταση της ευρείας βιομηχανικής ΖΕΣ, βλ. τη σειρά άρθρων του Ι. Πεσμαζόγλου, επικεφαλής της ελληνικής αντιπροσωπείας, όπως αναδημοσιεύονται στην έκδοση *Η Ελλάς έναντι των τάσεων ευρωπαϊκής οικονομικής ενοποιήσεως* (Αθήνα: Τράπεζα της Ελλάδος, 1958), αλλά και τη συλλογή επίσημων κειμένων της ελληνικής πλευράς στον τόμο *Greece, the European Economic Community and a Free Trade Area* (Athens: Ministries of Coordination and Foreign Affairs, 1959). Ειδικότερα για όψεις της ελληνοτουρκικής συνεργασίας στη συγκυρία του ψυχρού πολέμου, βλ. Ε. Hatzivassiliou, “Security and the European Option: Greek Foreign Policy, 1952-1962”, *Journal of Contemporary History*, 30, 1 (1995), 187-202 και για μια συνολικότερη περιγραφή της μετεμφυλιακής ελληνικής εξωτερικής πολιτικής, βλ. Ε. Χατζηβασιλείου, *Στα σύνορα των κόσμων. Η Ελλάδα και ο Ψυχρός Πόλεμος, 1952-1967* (Αθήνα: Πατάκης, 2008) και Ι. Δ. Στεφανίδης, *Ασύμμετροι εταίροι. Οι Ηνωμένες Πολιτείες και η Ελλάδα στον Ψυχρό Πόλεμο, 1953-1961* (Αθήνα: Πατάκης, 2002).

64 Για τις πολιτικές ανησυχίες των χωρών που υποστήριζαν τη βρετανική πρόταση και που πρωταγωνίστησαν αργότερα στην ίδρυση της ΕΖΕΣ, βλ. ενδεικτικά Η.Ο. Frøland, “Choosing the Periphery: The Political Economy of Norway's European Integration Policy, 1948-1973”, *Journal of European Integration History*, 7, 1 (2001), 77-103, S. Gstöl, *Reluctant Europeans: Norway, Sweden and Switzerland in the Process of Integration* (London: Lynne Rienner Publishers, 2002) και Μ. Malmborg, “Swedish Neutrality, the Finland Argument and the Enlargement of ‘Little Europe’”, *Journal of European Integration History*, 3, 1 (1997), 63-80. Για τη συμμετοχή της ισπανικής δικτατορίας στις σχετικές διεργασίες, παρότι η Ισπανία δεν ήταν ακόμη πλήρες μέλος του ΟΕΟΣ, βλ. F. Guirao, “Association or Trade Agreement? Spain and the EEC, 1957-64”, *Journal of European Integration History*, 3, 1 (1997), 103-20 και Β. Aschmann, “The Reliable Ally: Germany Supports Spain's European Integration Efforts”, *Journal of European Integration History*, 7, 1 (2001), 37-51.

65 Για την ισπανική περίπτωση, βλ. Guirao, “Spain and EEC” και Aschmann, “Reliable Ally”.

66 Για την πολιτική διάσταση του “εξευρωπαϊσμού” της μετεμφυλιακής Ελλάδας, καθώς και για τις παρεμβάσεις των ΗΠΑ υπέρ των αιτημάτων των αναπτυσσόμενων χωρών στις διαπραγματεύσεις του ΟΕΟΣ, βλ. Κ. Botsiou, *Griechenlands Weg nach Europa. Von der Truman-Doktrin bis zur Assoziierung mit der Europäischen Wirtschaftsgemeinschaft, 1947-1961* (Frankfurt a. M.: Peter Lang, 1999), 405-8. Για την παραβίαση του κράτους δικαίου στην μεταπολεμική περίοδο, βλ. Ν. Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση (1922-1974). Όψεις της ελληνικής εμπειρίας* (Αθήνα:

Οι δημοκρατικές ευαισθησίες όμως, δεν διαδραμάτισαν καθοριστικό ρόλο ούτε στην επόμενη φάση των ευρωπαϊκών αναζητήσεων του ελληνικού κράτους, όταν, στο φόντο της αποτυχίας των σχεδίων για μια ευρύτερη δυτικοευρωπαϊκή συνεργασία, η ελληνική κυβέρνηση στράφηκε προς την ΕΟΚ. Ο σχηματισμός μιας στενότερης ΕΖΕΣ, που επιφύλασσε στη Βρετανία ρόλο ηγέτιδας δύναμης μικρότερων οικονομιών, έθετε αντικειμενικά το ερώτημα των σχέσεων των αναπτυγμένων χωρών της ΕΟΚ με μικρότερες οικονομίες της ευρωπαϊκής περιφέρειας, προκειμένου να διευρυνθεί ο κύκλος επιρροής της Κοινότητας.⁶⁷ Επιπλέον, η διαίρεση αυτή της Δυτικής Ευρώπης δεν αναιρούσε την αναγκαιότητα εμβάθυνσης των σχέσεων των ευρωπαϊκών χωρών-μελών του NATO, όπως υπογραμμίζουν εξάλλου οι διαδοχικές αιτήσεις της ίδιας της Βρετανίας για ένταξη στην ΕΟΚ.⁶⁸ Η εκπόνηση, μετά την επικράτηση, το 1955, του Νικίτα Χρουστσόφ στην ηγεσία της ΕΣΣΔ, μιας πολιτικής διεύρυνσης της σοβιετικής επιρροής σε περιοχές νευραλγικής σημασίας, όπως η Μέση Ανατολή, με την παροχή οικονομικής και στρατιωτικής βοήθειας, είχε αρχίσει να αποδίδει καρπούς, αυξάνοντας την πολιτική πίεση στο δυτικό στρατόπεδο. Στο πλαίσιο αυτό, η σταθερή αμερικανική επιδίωξη μετά το ξέσπασμα του πολέμου της Κορέας, το 1950, για μια ισόρροπη κατανομή του βάρους της ψυχροπολεμικής αντιπαράθεσης με τους δυτικοευρωπαίους εταίρους, προσλάμβανε τώρα επείγοντα χαρακτήρα, πιέζοντας τόσο για την άμεση και άνευ όρων ένταξη της Βρετανίας στην ΕΟΚ, όσο και για την ανακοπή της σοβιετικής διείσδυσης στις αναπτυσσόμενες χώρες της περιφέρειας.⁶⁹

Στο γύρισμα της δεκαετίας του 1950 προς τη δεκαετία του 1960 δεν υπήρχαν πολλοί που θα μπορούσαν να αναλάβουν πρωταγωνιστικό ρόλο για την υλοποίηση αυτής της διττής στρατηγικής. Η Γαλλία και η Βρετανία, έχοντας διαρρήξει τους δεσμούς τους με τον αραβικό κόσμο λόγω της επέμβασης στην Αίγυπτο, το 1956,

Θεμέλιο, 1995), 447 κ.ε.

67 Για τον ανταγωνισμό ΕΖΕΣ-ΕΟΚ και τις προσπάθειες διεύρυνσης της ΕΟΚ, βλ. ενδεικτικά W. Kaiser, "Challenge to the Community: The Creation, Crisis and Consolidation of the European Free Trade Association, 1958-72", *Journal of European Integration History*, 3, 1 (1997), 7-33 και N. P. Ludlow, "A Welcome Change: The European Commission and the Challenge of Enlargement, 1958-1973", *Journal of European Integration History*, 11, 2 (2005), 31-46.

68 Για το θέμα αυτό, βλ. ενδεικτικά Milward, *National Strategy*, 310-51 και H. Parr, "Anglo-French relations, détente and Britain's second application for membership of the EEC, 1964 to 1967", στο N. P. Ludlow (επιμ.), *European Integration and the Cold War: Ostpolitik-Westpolitik, 1965-1973* (London: Routledge, 2007), 81-104.

69 Lundestad, "Empire" by Integration, 8, 18-21 και Pelt, *Tying Greece*, 147-52.

πρωταγωνίστησαν κατόπιν στη διάσπαση του δυτικοευρωπαϊκού στρατοπέδου σε δύο διακρατικές συσσωματώσεις, θέτοντας τις εθνικές επιδιώξεις τους σε πρώτο πλάνο. Επιπλέον, η Γαλλία λόγω της στάσης της έναντι του κινήματος για την ανεξαρτησία της Αλγερίας και η Βρετανία λόγω της στάσης απέναντι στον κυπριακό αγώνα είχαν ταυτιστεί με την προσπάθεια διαιώνισης της αποικιοκρατίας στη Μεσόγειο. Από την άλλη πλευρά, η ΟΔΓ, αντλώντας διεθνή νομιμοποίηση από την προνομιακή σχέση της με τη Γαλλία, στο πλαίσιο της ΕΚΑΧ και της ΕΟΚ, τη θετική στάση της έναντι των βρετανικών προτάσεων για μία ευρεία ΖΕΣ, αλλά και έχοντας αποκτήσει την ιδιότητα του μέλους του ΝΑΤΟ, το 1955, επιδείκνυε αυξανόμενο ενδιαφέρον για την ανάκτηση παραδοσιακών γερμανικών αγορών που δεν είχαν απορροφηθεί από το αντίπαλο στρατόπεδο. Η ταχεία οικονομική ανασυγκρότησή της μάλιστα, της επέτρεπε να διεκδικήσει μεγαλύτερο μερίδιο συμμετοχής στις οικονομικές υποχρεώσεις -μαζί με την αντίστοιχη επιρροή- του δυτικού στρατοπέδου. Ειδικότερα στην περίπτωση της ανακοπής της σοβιετικής διείσδυσης στη Μ. Ανατολή, η ΟΔΓ επέκρινε τις επιθετικές πολιτικοστρατιωτικές μεθόδους της Γαλλίας, της Βρετανίας και των ΗΠΑ, στην περιοχή, τονίζοντας τη σημασία της οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης των αραβικών χωρών για την πολιτική σταθερότητά τους.⁷⁰

Στο πλαίσιο αυτό, η δυτικογερμανική κυβέρνηση, αξιοποιώντας τους δεσμούς που είχε οικοδομήσει με την Ελλάδα από τις αρχές της δεκαετίας του 1950, μέσα από τη στρατηγική της συμμετοχής στην ανασυγκρότηση της ελληνικής οικονομίας, θα διαπίστωνε αξιοσημείωτη σύγκλιση συμφερόντων και απόψεων με τις ελληνικές κυβερνήσεις· σύγκλιση που αφορούσε τόσο την οικονομική διείσδυση στη Μ. Ανατολή ως κυρίαρχη δυτική στρατηγική, όσο και την εκπόνηση μιας πολιτικής διεύρυνσης της κοινοτικής επιρροής προς την ευρωπαϊκή περιφέρεια, με όχημα τις ιδιωτικές επενδύσεις και τη χρηματοδοτική βοήθεια.⁷¹ Η ελληνική κυβέρνηση θα ανταποκρινόταν, ενώ το δίλημμα ΕΟΚ ή ΕΖΕΣ, στην πραγματικότητα δεν τέθηκε ποτέ. Οι στενές εμπορικές σχέσεις της Ελλάδας με τη Δυτική Γερμανία και η συμπερίληψη της αγροτικής πολιτικής στην κοινοτική ατζέντα σε αντίθεση με τον αμιγώς βιομηχανικό χαρακτήρα των εμπορικών συμφωνιών της ΕΖΕΣ, η υποστήριξη

70 Pelt, *Tying Greece*, 158-69 και G. Schmidt, “‘Tying’ (West) Germany into the West -But to What? NATO? WEU? The European Community?”, στο Wurm (επιμ.), *Western Europe and Germany: 1945-1960*, 137-74.

71 Pelt, *Tying Greece*, 68-93 και 149-74.

των ΗΠΑ προς την ΕΟΚ έναντι της ΕΖΕΣ και η απογοήτευση από τη βρετανική στάση τόσο στο κυπριακό όσο και στο πλαίσιο των διαπραγματεύσεων της ΖΕΣ, καθώς και οι προτιμήσεις του αρμόδιου επιτελείου είναι παράγοντες που, ανάμεσα σε άλλους, έχουν πυκνά σχολιαστεί από τη βιβλιογραφία.⁷² Η προσπάθεια των χωρών της υπό σύσταση ΕΖΕΣ να αποφύγουν πάση θυσία μια ενδεχόμενη αίτηση ένταξης από την Ελλάδα, την Τουρκία, την Ισλανδία και την Ιρλανδία -γεγονός που καθόρισε κρίσιμες επιλογές του μορφώματος- είναι ένας άλλος, συχνά υποτιμημένος, αλλά εξίσου σημαντικός παράγοντας.⁷³

Η περίοδος κατά την οποία πραγματοποιήθηκε η προσέγγιση της Ελλάδας με την ΕΟΚ ήταν μια περίοδος ταχύτατων οικονομικών αλλαγών, καθώς η δεκαετία του 1950 εγκαινίαζε μια εποχή σταθερής και ταχείας ανάπτυξης που δεν θα έδειχνε σημάδια κόπωσης πριν από τα τέλη της επόμενης δεκαετίας. Η δυτικοευρωπαϊκή οικονομία, βοηθούμενη και από τις διακρατικές ενώσεις, θα αναπτυσσόταν με πολύ υψηλούς ρυθμούς, πραγματοποιώντας άλματα, ιδίως στον τομέα των βιομηχανικών εξαγωγών, μειώνοντας τη χαώδη μεταπολεμική απόσταση που την χώριζε από τις ΗΠΑ. Κατά το διάστημα 1950-73, οι χώρες που αποτέλεσαν τον αρχικό πυρήνα της ΕΟΚ και της ΕΖΕΣ (πλην Πορτογαλίας, αλλά συμπεριλαμβανομένης της Φινλανδίας που θα προσχωρούσε λίγο αργότερα), γνώρισαν έναν ετήσιο μέσο όρο αύξησης του ΑΕΠ της τάξης του 4,5%, ενώ το ίδιο μέγεθος για τις χώρες της περιφέρειας που θα εμπλέκονταν στις διαδικασίες δυτικοευρωπαϊκής ενοποίησης ανήλθε στο 6%. Επιπλέον, ο μέσος όρος του κατά κεφαλήν ΑΕΠ των χωρών που θα σχημάτιζαν αργότερα την ΕΕ-15 από 47% του κατά κεφαλήν ΑΕΠ των ΗΠΑ το 1950, έφτασε στο 65% το 1973. Εξάλλου, οι ίδιες αυτές χώρες, από το 1950 έως το 1973, θα διατηρούσαν έναν ετήσιο μέσο όρο αύξησης των μεταξύ τους εξαγωγών κατά 13,2% και των συνολικών τους εξαγωγών κατά 12,2%.⁷⁴ Το ίδιο διάστημα, η ελληνική οικονομία βρέθηκε και αυτή στο μέσο μιας μεγάλης αναπτυξιακής προσπάθειας, με τον ετήσιο μέσο όρο του κατά κεφαλήν ΑΕΠ να αυξάνει κατά 6,2%.⁷⁵ Πολύ σύντομα, σε ατμομηχανή των οικονομικών επιδόσεων που θα μεταμόρφωναν την ελληνική

72 Ενδεικτικά, βλ. Botsiou, *Griechenlands Weg nach Europa*, 408-15 και Μινώτου, *Η ευρωπαϊκή επιλογή*, 197, 258-87.

73 Για την παρατήρηση αυτή, βλ. Malmberg, "The Enlargement of 'Little Europe'", 69.

74 B. Eichengreen, *The European Economy since 1945. Coordinated Capitalism and Beyond* (Princeton: Princeton University Press, 2007), 16-8 και 25.

75 *Οπ.π.*, 17.

οικονομία αναδείχτηκε η βιομηχανία, καθώς το ΑΕΠ της μεταποίησης αύξανε κατά τη δεκαετία του 1960 με έναν ετήσιο μέσο όρο της τάξης του 10,2%· το πέμπτο υψηλότερο ποσοστό ανάμεσα σε δεκαεννέα αναπτυσσόμενες χώρες, σύμφωνα με στοιχεία της Παγκόσμιας Τράπεζας.⁷⁶ Ενδεικτική της ισχυροποίησης του βιομηχανικού τομέα είναι και η ενδυνάμωση της εξωστρέφειας της μεταποίησης, με το ποσοστό της εγχώριας παραγωγής που κατευθύνεται προς το εξωτερικό να αυξάνει από 2,6%, το 1963, σε 14,7%, το 1974.⁷⁷

Στην αρχική φάση των διαπραγματεύσεων της Ελλάδας με την ΕΟΚ, τίποτα από όλα αυτά δεν θα μπορούσε να θεωρηθεί δεδομένο. Αντίθετα, τη διετία 1959-60, οι ιδιωτικές επενδύσεις στη μεταποίηση κινήθηκαν πτωτικά, μετά την απότομη αύξηση του 1958 και, όπως μαρτυρά η αλληλογραφία μεταξύ στελεχών του καθ' ύλην αρμόδιου Οργανισμού Βιομηχανικής Αναπτύξεως (ΟΒΑ), το κλίμα για τις προοπτικές της ελληνικής οικονομίας ανάμεσα στους υποψήφιους ξένους επενδυτές δεν ήταν ιδιαίτερα ευνοϊκό.⁷⁸ Σε κάθε περίπτωση, την περίοδο αυτή, οι πιέσεις που δεχόταν το ελληνικό εμπορικό ισοζύγιο έστρεψαν τις φροντίδες των αρμοδίων κατά πρώτο λόγο στα αγροτικά προϊόντα, γεγονός που αντανακλάται τόσο στις συνομιλίες με το σημαντικότερο εμπορικό εταίρο της χώρας, την ΟΔΓ, όσο και στις προπαρασκευαστικές επαφές με τους μελλοντικούς εταίρους για τη σύνδεση με την Κοινή Αγορά.⁷⁹ Ωστόσο, πέρα από την προσπάθεια αντιμετώπισης του εμπορικού ελλείμματος μέσα από την προώθηση των αγροτικών εξαγωγών, η πολιτική εμβάθυνσης των σχέσεων με την ΕΟΚ ενείχε και μια θεσμική διάσταση, με στόχο τη διαμόρφωση του πλαισίου που θα επέτρεπε τη μετάβαση από τις αναπτυσσόμενες

76 Μ. Καραμεσίνη, *Βιομηχανική πολιτική, ευρωπαϊκή ενοποίηση και μισθωτή εργασία* (Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 2002), 112.

77 Ι. Χασσίδ, *Ελληνική Βιομηχανία και ΕΟΚ. Μελέτη για τις επιπτώσεις της ένταξης*, 2 τ. (Αθήνα: ΙΟΒΕ, 1980), τ.1, 150-1. Στο ποσοστό αυτό δεν συνυπολογίζονται τα είδη διατροφής, τα ποτά και ο καπνός, δηλαδή τα επεξεργασμένα αγροτικά προϊόντα, ούτε τα πετρελαιοειδή, παρά τη σημαντική ανάπτυξη του κλάδου διύλισης πετρελαίου από τα μέσα της δεκαετίας του 1960.

78 Για τους προβληματισμούς των στελεχών του ΟΒΑ, βλ. ενδεικτικά Stubbs προς Tsatsos, 1/3/1961, Ιστορικό Αρχείο Πολιτιστικού Ιδρύματος Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα, Αρχείο ΟΒΑ, Σ2Υ4, Φ1, Υποφ.1. Για τις ιδιωτικές επενδύσεις στη μεταποίηση, βλ. την έκδοση *Μακροχρόνιες στατιστικές σειρές της ελληνικής οικονομίας* (Αθήνα: Τράπεζα της Ελλάδος, 1992).

79 Για την ετεροβαρή προβολή των διεκδικήσεων για τα αγροτικά προϊόντα από τους Έλληνες επισήμους, βλ. τον εκτενή απολογισμό των διαπραγματεύσεων στο Pelt, *Tying Greece*, 174-221, αλλά και τη λεπτομερή παρουσίαση των επαφών με τη δυτικογερμανική πλευρά στο Dimitrios K. Apostolopoulos, *Die griechisch-deutschen Nachkriegsbeziehungen: Historische Hypothek und moralischer Kredit* (Frankfurt a. M.: Peter Lang, 2004), 77-91, 217-34 και 257-66. Για τα μεγέθη του εμπορίου με τη Δ. Γερμανία, βλ. την ετήσια έκδοση *Εξωτερικών Εμπόριον της Ελλάδος 1958, 1959, 1960* (Αθήνα: ΕΣΥΕ, 1960, 1961, 1962), καθώς και τη μελέτη *Προσανατολισμοί του εξαγωγικού εμπορίου της Ελλάδος: Α' Η γερμανική αγορά* (Αθήνα: ΕΤΕΑ, 1958).

στη χωρία των αναπτυγμένων οικονομιών.

Η επιδίωξη διαμόρφωσης ενός νέου πλαισίου, αποτελούσε βασική παράμετρο των αναζητήσεων των ελληνικών κυβερνήσεων, κατά την πρώτη περίοδο των σχετικών ζυμώσεων. Πέρα από τις διαπραγματεύσεις για το ρυθμό του δασμολογικού αφοπλισμού μεταξύ ΕΟΚ-Ελλάδας και τη συμμόρφωση του ελληνικού δασμολογίου με το κοινοτικό έναντι τρίτων χωρών και ανεξάρτητα από τις ελληνικές διεκδικήσεις για το ύψος της χρηματοδοτικής βοήθειας, τις ποσοστώσεις και τις ατέλειες για τα αγροτικά προϊόντα, η πολεμική γύρω από το μέλλον της ελληνικής οικονομίας, και ιδιαίτερα της βιομηχανίας, αποκάλυπτε το μακροπρόθεσμο χαρακτήρα της “ευρωπαϊκής επιλογής”: η προσέλκυση ξένων επενδύσεων· οι προοπτικές επιβίωσης των ελληνικών εξαγωγικών βιομηχανιών στο ανταγωνιστικό περιβάλλον της Κοινής Αγοράς και οι επιπτώσεις στο εμπορικό ισοζύγιο· η οικοδόμηση ενός διαφορετικού μοντέλου ανάπτυξης με ατμομηχανή τα “συγκριτικά πλεονεκτήματα” της χώρας, δηλαδή τον τουρισμό, τη ναυτιλία και τις λίγες ανταγωνιστικές βιομηχανίες που θα τα κατάφερναν· όλα αυτά αποτέλεσαν τους βασικούς άξονες της συζήτησης, υπογραμμίζοντας τον πολιτικό χαρακτήρα των απαντήσεων.⁸⁰

Είναι ενδιαφέρον ότι οι σχετικές αναλύσεις δεν προηγήθηκαν πάντοτε της κυβερνητικής απόφασης για εμβάθυνση των σχέσεων με την ΕΟΚ. Σε μια περίοδο πυκνών μεταρρυθμιστικών προσπαθειών, δεν προϋπήρχε ο μηχανισμός που έγκαιρα θα απέδιδε τις αναγκαίες κάθε φορά θεωρητικές και επιστημονικές προκείμενες των πολιτικών αποφάσεων. Αντίθετα, ήταν πολλές φορές οι καταναγκασμοί των αποφάσεων αυτών που οδηγούσαν στην οικοδόμηση του μηχανισμού και την απόδοση σχετικού έργου. Έτσι, παράλληλα με τις πρώτες διαπραγματεύσεις για τη σύνδεση με την ΕΟΚ, το 1959-60, ιδρύοταν στην Ελλάδα το Κέντρο Οικονομικών Ερευνών, που λίγο αργότερα αναβαθμίστηκε και μετεξελιχθηκε σε Κέντρο Προγραμματισμού και Οικονομικών Ερευνών (ΚΕΠΕ), και το οποίο θα έδινε τις πρώτες μελέτες μετά την υπογραφή της Συμφωνίας Σύνδεσης με την ΕΟΚ.⁸¹ Οι

80 Για την πολεμική αναφορικά με τις μακροπρόθεσμες διαστάσεις της πρόσδεσης στην ΕΟΚ, βλ. ενδεικτικά την απολογητική αρθρογραφία του Ι. Πεσμαζόγλου, συγκεντρωμένη στο *Η Σύνδεσις της Ελλάδος μετά της Ευρωπαϊκής Οικονομικής Κοινότητας* (Αθήναι: Τράπεζα της Ελλάδος, 1962) και την κριτική μελέτη του Σ. Γ. Τριάντη, *Κοινή Αγορά και Οικονομική Ανάπτυξις: Η Ελλάς και η ΕΟΚ* (Αθήναι: ΚΕΠΕ, 1967).

81 Για την ίδρυση του Κέντρου Οικονομικών Ερευνών, μετέπειτα ΚΕΠΕ, βλ. Γ. Κωστελένος, Δ. Κάζης, *50 Χρόνια Κέντρο Προγραμματισμού και Οικονομικών Ερευνών* (Αθήνα: ΚΕΠΕ, 2011), 11-40. Για τις αντιλήψεις του προσωπικού που θα στελεχώσει το ΚΕΠΕ κατά τα πρώτα στάδια της

μελέτες αυτές, που εντάσσονταν σε ένα φιλόδοξο εκδοτικό πρόγραμμα, έθεταν στο επίκεντρο το ερώτημα των μακροπρόθεσμων συνεπειών της σύνδεσης της Ελλάδας με την ΕΟΚ στην ελληνική οικονομία, καθώς και της κατάστασης και των προοπτικών της ελληνικής βιομηχανίας υπό το πρίσμα της σταδιακής έκθεσής της στον κοινοτικό ανταγωνισμό.⁸²

Στο μεταξύ, υπακούοντας στους δικούς της χρόνους, η πολιτική θα ακολουθούσε την πορεία της, οδηγώντας στη σύναψη της Συμφωνίας Σύνδεσης και ορίζοντας το πλαίσιο της δημόσιας συζήτησης και των σχετικών αναλύσεων. Συνοπτικά, η Συμφωνία Σύνδεσης, που υπογράφηκε το 1961, προέβλεπε την τελική εγκαθίδρυση μιας τελωνειακής ένωσης μεταξύ της Ελλάδας και της ΕΟΚ. Οι κοινοτικοί δασμοί έναντι σχεδόν όλων των ελληνικών βιομηχανικών προϊόντων θα καταργούνταν μέχρι το 1969, ενώ οι ελληνικοί δασμοί έναντι των κοινοτικών εξαγωγών θα καταργούνταν εντός 22 ετών (για τα παραγόμενα στην Ελλάδα προϊόντα) και 12 ετών (για όσα δεν παράγονταν στην Ελλάδα τη στιγμή της υπογραφής της Συμφωνίας). Ακόμη, προβλεπόταν η προώθηση των ελληνικών γεωργικών εξαγωγών στην Κοινή Αγορά, μέσα από τη μείωση των ποσοτικών περιορισμών και της δασμολογικής προστασίας, αλλά και η σταδιακή υιοθέτηση του Κοινού Εξωτερικού Δασμολογίου (ΚΕΔ) από την Ελλάδα. Εξάλλου, τα δύο μέρη όφειλαν να εναρμονίσουν την αγροτική πολιτική τους, στο πλαίσιο της επικείμενης διαμόρφωσης της ΚΑΠ. Τέλος, η Συμφωνία Σύνδεσης διευκόλυνε την εξεύρεση των αναγκαίων κεφαλαίων για την ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας, μέσω της παροχής δανείων με ευνοϊκούς όρους από την Ευρωπαϊκή Τράπεζα Επενδύσεων, συνολικού ύψους \$125 εκ.⁸³

Τα χρόνια που ακολούθησαν φάνηκαν να δικαιώνουν την “ευρωπαϊκή πολιτική” των κυβερνήσεων του Κωνσταντίνου Καραμανλή: η προσέλκυση μεγάλων ξένων επενδύσεων, όπως η ίδρυση του εργοστασίου αλουμινίου της γαλλικής Pechiney και του διυλιστηρίου πετρελαίου της Θεσσαλονίκης από τον ελληνοαμερικανό επιχειρηματία Tom Pappas· η αύξηση της ελληνικής επενδυτικής

δημιουργίας του, βλ. τη συνέντευξη του συγγραφέα με τον Αδαμάντιο Πεπελάση, αναπληρωτή επιστημονικού διευθυντή του Κέντρου Οικονομικών Ερευνών 1962-63, Αθήνα, 22/1/2014.

82 Για την παρουσίαση αυτών των μελετών, βλ. το επόμενο κεφάλαιο.

83 Για το κείμενο της Συμφωνίας Σύνδεσης, βλ. Κ. Σβολόπουλος (επιμ.), *Κωνσταντίνος Καραμανλής: Αρχείο, γεγονότα και κείμενα*, 12 τ. (Αθήνα: Ίδρυμα Κωνσταντίνος Καραμανλής και Εκδοτική Αθηνών, 1992-97), τ. 4, 545-59. Για μια συνοπτική παρουσίαση των κυριότερων διατάξεων, βλ. την έκδοση *Ελλάς και Κοινή Αγορά* (Αθήνα: ΟΒΑ, 1962).

δραστηριότητας με βιομηχανικές επενδύσεις, όπως η ίδρυση της Βιομηχανίας Φωσφορικών Λιπασμάτων από τον Στρατή Ανδρεάδη και η αναβάθμιση της Χαλυβουργικής της οικογένειας Αγγελόπουλου· η πρόοδος του κοινοτικού δασμολογικού αφοπλισμού έναντι των ελληνικών βιομηχανικών προϊόντων· όλα αυτά θα προσέδιδαν μια ιδιαίτερη δυναμική στην ελληνική βιομηχανία: το ΑΕΠ της μεταποίησης μεταξύ 1961 και 1966 αυξήθηκε κατά μέσο όρο 12% κατ' έτος, ενώ οι εξαγωγές βιομηχανικών αγαθών επιταχύνθηκαν, υπερδιπλασιάζοντας το ποσοστό τους ως τμήμα των συνολικών εξαγωγών.⁸⁴ Από αυτή την άποψη, είναι ενδεικτικό ότι, αμέσως μετά τις εκλογικές ήττες της ΕΡΕ, το 1963-64, οι προτεραιότητες των ελληνικών κυβερνήσεων (τόσο της Ένωσης Κέντρου όσο και των “Αποστατών”), αποδέχονταν ρητά το νέο πλαίσιο: στο εξής οι ελληνικές επιδιώξεις θα συνοψίζονταν στην αποσαφήνιση των προβλέψεων της Συμφωνίας Σύνδεσης, αναφορικά με τη συμμετοχή της Ελλάδας στη διαμόρφωση της ΚΑΠ και στις ωφέλειες των κοινοτικών χρηματοδοτήσεων.⁸⁵

Οι σχετικές προσπάθειες θα ανακόπτονταν, προτού αποφέρουν απτά αποτελέσματα, με την επιβολή της δικτατορίας των συνταγματαρχών. Η Κοινότητα, λίγο μετά το πραξικόπημα της 21ης Απριλίου, ανακοίνωσε το “πάγωμα” της Συμφωνίας Σύνδεσης, περιορίζοντας την εφαρμογή του στην “τρέχουσα διαχείριση” του συμφωνηθέντος δασμολογικού αφοπλισμού και άλλων τεχνικών ζητημάτων. Βέβαια, τα όρια μεταξύ πολιτικών και τεχνικών ζητημάτων ήταν δύσκολο να αποσαφηνιστούν, οδηγώντας κάποτε σε διασταλτικές ερμηνείες που επέτρεπαν ακόμη και μείζονος σημασίας διαπραγματεύσεις, όπως στην περίπτωση της επέκτασης του καθεστώτος σύνδεσης μεταξύ Ελλάδας-ΕΟΚ και στα τρία νέα μέλη της πρώτης διεύρυνσης του 1973. Οι ανακολουθίες αυτές αντανάκλουν την προφανή αμφιθυμία των δυτικών συμμάχων έναντι του δικτατορικού καθεστώτος, καθώς οι μεγαλύτερες δυτικοευρωπαϊκές χώρες επιδίωξαν τη συνέχιση ή και την εντατικοποίηση των οικονομικών τους σχέσεων με την Ελλάδα, ενώ δεν επέτρεψαν

84 Για τα οικονομικά στοιχεία, βλ. την έκδοση *Η ελληνική οικονομία 1960-1997. Μακροχρόνιες μακροοικονομικές στατιστικές σειρές* (Αθήνα: ΥΠΕΘΟ, 1998) και τον τόμο *Έκθεσις του διοικητού της Τραπέζης επί του ισολογισμού του έτους 1966* (Αθήνα: Τράπεζα της Ελλάδος, 1967). Για τη συνοπτική παρουσίαση των βιομηχανικών επενδύσεων που πραγματοποιήθηκαν την περίοδο αυτή, βλ. Π. Καζάκος, *Ανάμεσα σε Κράτος και Αγορά. Οικονομία και οικονομική πολιτική στη μεταπολεμική Ελλάδα 1944-2000* (Αθήνα: Πατάκης, 2007), 196-203 και πιο αναλυτικά, Ν. Μάρτης, *Κτίστε... Κτίστε... Κτίστε...* (Αθήνα: χ.ε., 1990).

85 Ε. Χατζηβασιλείου, *Ελληνική ευρωπαϊκή πολιτική, 1965-1966. Επαναδραστηριοποίηση στο κοινοτικό πλαίσιο* (Αθήνα: Ίδρυμα Κωνσταντίνος Κ. Μητσotάκης, 2003).

στις αιτιάσεις των σκανδιναβικών χωρών να εξελιχθούν σε ανοιχτή αμφισβήτηση της ελληνικής συμμετοχής στο NATO.⁸⁶

Η ηγεσία του στρατιωτικού καθεστώτος από την πλευρά της, δεν υπήρξε ιδεολογικά “αντιευρωπαϊκή”.⁸⁷ Αντίθετα, υποστήριξε πάντα ότι η Ελλάδα έμενε σταθερή στην τήρηση των δεσμεύσεών της έναντι της Κοινότητας και ότι η τελευταία παραβίαζε τα συμφωνηθέντα, αθετώντας την υπογραφή της. Επιπλέον, δεν παρέλειπε να υπογραμμίζει την αντίφαση ανάμεσα σε αυτήν τη στάση και στη συμπεριφορά των κοινοτικών χωρών τόσο στο διμερές επίπεδο όσο και εντός του NATO. Φυσικά, η επιθετική αυτή γραμμή έναντι της απομόνωσης της χώρας από τους εταίρους της δεν συνεπαγόταν και μια ειλικρινή πρόθεση για συμμόρφωση με τα πολιτικά προαπαιτούμενα της ΕΟΚ. Αυτό όμως δεν σήμαινε ότι το καθεστώς, σε αναζήτηση διεθνούς και εσωτερικής νομιμοποίησης, αδιαφορούσε για την τύχη των σχέσεων με την ΕΟΚ. Η παράμετρος αυτή, κάθε άλλο παρά αμελητέα, καθιστούσε, όπως θα δούμε, το ευρωπαϊκό πρόβλημα αναπόσπαστο κομμάτι του πολιτικού προβλήματος, φέρνοντας συχνά στο προσκήνιο τις εσωτερικές αντιφάσεις και αντιθέσεις του καθεστώτος.⁸⁸

Το κρισιμότερο, ίσως, πεδίο διασταύρωσης του ευρωπαϊκού προβλήματος με το γενικότερο πολιτικό πρόβλημα, ήταν η οικονομία. Η ταχύρρυθμη ανάπτυξη της

86 H. Conispoliatis, *Facing the Colonels: British and American Diplomacy towards the Colonels' Junta in Greece, 1967-1970* (PhD Thesis, University of Leicester, 2003), K. Maragkou, “Favouritism in NATO's Southeastern flank: The case of the Greek Colonels, 1967-74”, *Cold War History*, 9, 3 (2009), 347-66, K. Maragkou, “The Wilson Government's Responses to 'The Rape of Greek Democracy'”, *Journal of Contemporary History*, 45, 1 (2010), 162-80, A. Nafpliotis, *Britain and the Greek Colonels: Accommodating the Junta in the Cold War* (London: I.B. Tauris, 2013), E. G. H. Pedaliu, “Human Rights and Foreign Policy: Wilson and the Greek Dictators, 1967-1970”, *Diplomacy & Statecraft*, 18, 1 (2007), 185-214, E. G. H. Pedaliu, “A Sea of Confusion!: The Mediterranean and Détente, 1969-1974”, *Diplomatic History*, 33, 4 (2009), 735-50, E. G. H. Pedaliu, “A Discordant Note!: NATO and the Greek Junta, 1967-1974”, *Diplomacy and Statecraft*, 22, 1 (2011), 101-20, M. Pelt, *Tying Greece*, 292-306.

87 Για το σχολιασμό ιδεολογικών πτυχών του καθεστώτος, βλ. Μ. Η. Μελετόπουλος, *Η δικτατορία των συνταγματάρχων* (Αθήνα: Παπαζήσης, 1996), 147-339 και Δ. Παπαδημητρίου, “Και εχρειάσθη η 21η Απριλίου διά να μη απωλεσθή η νίκη του Γράμμου’: η ιδεολογία της μετεμφυλιακής Δεξιάς και η κατάργηση της Ιστορίας στο λόγο της 'Επανάστασης’”, στο Γ. Αθανασάτου, Α. Ρήγος, Σ. Σεφεριάδης (επιμ.), *Η Δικτατορία 1967-1974. Πολιτικές πρακτικές-Ιδεολογικός λόγος-Αντίσταση* (Αθήνα: Καστανιώτης, 1999), 153-65.

88 Για την παρουσίαση των σχέσεων Ελλάδας-ΕΟΚ την περίοδο αυτή από τη διαθέσιμη βιβλιογραφία, βλ. ενδεικτικά Coufoudakis V., “The European Economic Community and the 'Freezing' of the Greek Association, 1967-1974”, *Journal of Common Market Studies*, 16, 2 (1977), 114-31, Β. Πεσμαζόγλου, “Ελληνική δικτατορία και ΕΟΚ: οικονομία, πολιτική, ιδεολογία”, στο Αθανασάτου, Ρήγος, Σεφεριάδης, *Η Δικτατορία 1967-1974*, 92-114 και Α. Varsori, “The EEC and Greece from the Military Coup to the Transition to Democracy (1967-1975)”, στο Κ. Σβολόπουλος, Κ. Μπότσιου και Ε. Χατζηβασιλείου (επιμ.), *Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής στον εικοστό αιώνα*, 3 τ. (Αθήνα: Ίδρυμα Κωνσταντίνος Καραμανλής, 2008), τ. 1, 317-38.

ελληνικής οικονομίας και, προϊόντος του χρόνου, η αλματώδης αύξηση των βιομηχανικών εξαγωγών, προσανατολισμένων κυρίως προς τις χώρες της ΕΟΚ, η οποία ήδη από το 1968 -νωρίτερα δηλαδή από το προβλεπόμενο- είχε άρει πλήρως τους δασμούς για τα ελληνικά βιομηχανικά προϊόντα, διαμόρφωσε συγκεκριμένες δεσμεύσεις. Από το 1968 έως το 1973, το ΑΕΠ γνώρισε μια μέση ετήσια αύξηση της τάξης του 9%, ενώ το 1973, το ΑΕΠ της μεταποίησης σημείωσε ιστορικό υψηλό, φτάνοντας στο 23,2%. Επιπλέον, από 16%, το 1967, οι ελληνικές βιομηχανικές εξαγωγές θα φτάσουν το 46% του συνόλου των ελληνικών εξαγωγών, το 1973. Οι δεσμεύσεις αυτές, αυτονόητα, αφορούσαν και την εμφάνιση ιδιωτικών συμφερόντων, συναρτημένων με τη διεύρυνση του εμπορίου και την αύξηση της παραγωγής βιομηχανικών προϊόντων. Η σταδιακή συγκρότηση ενός ισχυρού πόλου στο κράτος και την αγορά, η πολιτική και οικονομική δύναμη του οποίου εξαρτιόταν από την ενσωμάτωση της ελληνικής οικονομίας στην ΕΟΚ, διαδραμάτισε ρόλο καθοριστικό για τα σενάρια που τέθηκαν σε κίνηση από την πλευρά της ηγεσίας του καθεστώτος, με στόχο την επάνοδο σε κάποιο είδος ελεγχόμενης δημοκρατίας -και ήταν ακριβώς η αποτυχία αυτών των σεναρίων που, μαζί με την κυπριακή τραγωδία, οδήγησε στην κατάρρευση της δικτατορίας.⁸⁹

Ωστόσο, η εξέλιξη δεν θα ήταν η ίδια αν δεν μεσολαβούσε η πετρελαϊκή κρίση του 1973-74. Η έκρηξη της τιμής του πετρελαίου λόγω του αραβοϊσραηλινού πολέμου αποκάλυψε σημαντικά προβλήματα που ήταν καλά κρυμμένα πίσω από τους υψηλούς ρυθμούς ανάπτυξης: την υπερθέρμανση της οικονομίας σε συνθήκες διεθνούς νομισματικής αστάθειας, το συνεχώς διευρυνόμενο έλλειμμα του εμπορικού ισοζυγίου, την ατελή μεταρρύθμιση του κλάδου προμήθειας και διύλισης πετρελαίου. Το 1973, ο πληθωρισμός θα σκαρφάλωνε στο πρωτοφανές για τις τελευταίες δεκαετίες 15,5%, μόνο για να εκτιναχθεί στο 26,9% την επόμενη χρονιά. Η δαπάνη για τις εισαγωγές καυσίμων από \$216,9 εκ., το 1972, έφτασε στα \$413 εκ., το 1973 και στα \$863,5 εκ., το 1974, ενώ η ελληνοτουρκική κρίση του 1974 είχε ως αποτέλεσμα, μεταξύ άλλων, 1 εκ. τουριστικές αφίξεις λιγότερες και ανάλογη μείωση του τουριστικού συναλλάγματος. Έτσι, το παθητικό του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών τριπλασιάστηκε από \$401,5 εκ., το 1972, σε \$1.191,5 εκ., το 1973 και

89 Για τα οικονομικά στοιχεία, βλ. την έκδοση του ΥΠΕΘΟ, *Ελληνική οικονομία και τους τόμους της Τράπεζας της Ελλάδος, Έκθεσις του Διοικητού για τα έτη 1967 και 1973.*

θα παρέμενε στα ίδια επίπεδα και το 1974, παρά τη σημαντική μείωση των εισαγωγών που επέφερε η υιοθέτηση μιας αυστηρής περιοριστικής πολιτικής. Σε αυτό το πλαίσιο, το ΑΕΠ θα συρρικνωνόταν μετά από δεκαετίες, κατά 6,4%, το 1974.⁹⁰

Η συνάντηση της πολιτικής με την οικονομική κρίση επέφερε την πτώση του στρατιωτικού καθεστώτος, στο φόντο της τουρκικής επέμβασης στην Κύπρο, σε συνθήκες ανεξέλεγκτης κατάρρευσης. Η πτώση της δικτατορίας και η επαναφορά στην πρωθυπουργία του Κωνσταντίνου Καραμανλή, του πολιτικού που είχε συνδέσει το όνομά του με την “ευρωπαϊκή επιλογή” προδικτατορικά, προοιωνιζόταν την αναθέρμανση των σχέσεων της χώρας με την ΕΟΚ. Κατά τη σύντομη περίοδο, από τα μέσα του 1974 μέχρι τα μέσα του 1979, όταν υπογράφεται η Πράξη Προσχώρησης της Ελλάδας στην ΕΟΚ, η φορά των πραγμάτων δεν έχει ούτε τον αυτοματισμό ούτε τη συνοχή προθέσεων και στόχων που συνήθως τής αποδίδεται εκ των υστέρων. Το 1974, την επαύριο της πτώσης του στρατιωτικού καθεστώτος και της κυπριακής κρίσης, που θα οδηγούσε στην αποχώρηση της Ελλάδας από το στρατιωτικό σκέλος του ΝΑΤΟ, η επιδίωξη της θωράκισης της νεοσύστατης Δημοκρατίας στο εσωτερικό μέτωπο και της αναζήτησης νέων ισορροπιών στη διεθνή σκηνή υπήρξαν καθοριστικές παράμετροι για την υποβολή του ελληνικού αιτήματος ένταξης στην ΕΟΚ. Ωστόσο, οι επείγοντες αυτοί λόγοι δεν βρήκαν πάντα κατανόηση από την κοινοτική πλευρά. Η τελευταία έτεινε να θέτει την εμπέδωση των δημοκρατικών θεσμών ως προϋπόθεση για την ενσωμάτωση της Ελλάδας στην Κοινότητα, ενώ παρέμενε αρκετά δύσπιστη έναντι ενός υποψήφιου εταίρου που βρισκόταν σε ανοιχτή αντιπαράθεση με μία τρίτη χώρα και ο οποίος είχε έρθει μόλις σε ρήξη με τη στρατιωτική συμμαχία της οποίας μέλη ήταν όλα τα κράτη-μέλη της ΕΟΚ -με την εξαίρεση της γαλλικής ιδιορρυθμίας.⁹¹

Πέρα από τις διακηρύξεις με τις οποίες οι Εννέα καλωσόρισαν την επάνοδο της δημοκρατικής νομιμότητας, στη φάση αυτή οι οικονομικοί λόγοι παρέμειναν καθοριστικής σημασίας για την πρόοδο που σημειώθηκε στις σχέσεις της ΕΟΚ με την Ελλάδα. Από το 1962 έως το 1974, το εσωτερικό εμπόριο Ελλάδας-ΕΟΚ είχε γιγαντωθεί, καθώς η αξία των εισαγωγών από την ΕΟΚ-6, εξαπλασιάστηκε, ενώ η

90 Για τα οικονομικά στοιχεία, βλ. την έκδοση του ΥΠΕΘΟ, *Ελληνική οικονομία*, την έκδοση της Τράπεζας της Ελλάδος, *Μακροχρόνιες στατιστικές σειρές και τα στοιχεία της ΕΣΥΕ* (τελευταία ανάκτηση μέσω www.statistics.gr, στις 7/4/2015).

91 Για μια πρόσφατη μελέτη για το θέμα, βλ. E. Karamouzi, *Greece, the EEC and the Cold War, 1974-1979. The Second Enlargement* (New York: Palgrave Macmillan, 2014).

αξία των ελληνικών εξαγωγών δεκαπλασιάστηκε. Έτσι, από 36,1%, το 1962, το ποσοστό των ελληνικών εξαγωγών που κατευθυνόταν προς την ΕΟΚ-6 έφτασε στο 44,2%, το 1975, αγγίζοντας το 50%, εάν συμπεριληφθούν και οι εξαγωγές προς τα τρία νέα μέλη-κράτη. Ο βαρύνων ρόλος των εξαγωγών βιομηχανικών προϊόντων σε αυτήν τη διαδικασία έχει ήδη αναφερθεί. Εκείνο που θα πρέπει να συνυπολογιστεί είναι η μείωση της σχετικής αξίας των αγροτικών προϊόντων, λόγω των εμποδίων που αυτά θα συναντούσαν στην Κοινή Αγορά, ιδίως μετά το “πάγωμα” της σύνδεσης το 1967.⁹² Το γεγονός αυτό συγκράτησε το ρυθμό επέκτασης του διμερούς εμπορίου Ελλάδας-ΕΟΚ, οδηγώντας παράλληλα σε σημαντική αναδιάρθρωση του ελληνικού εξαγωγικού εμπορίου.

Ωστόσο, τα προβλήματα που είχαν κάνει την εμφάνισή τους από την πρώτη στιγμή της υπογραφής της Συμφωνίας Σύνδεσης, αναφορικά με την τύχη των ελληνικών αγροτικών προϊόντων στο πλαίσιο της Κοινής Αγοράς, συνιστούσαν τώρα, μετά τη διεύρυνση της ΕΟΚ και τις νέες ισορροπίες που είχαν διαμορφωθεί κατά την κατάρτιση της ΚΑΠ, ακόμη πιο σοβαρή δυσκολία. Η παράμετρος αυτή, σε συνδυασμό με την κρίση των ελληνοτουρκικών σχέσεων, αποτελούσε το αντίβαρο στις κατά τα άλλα ευνοϊκές προϋποθέσεις για μια ταχεία ελληνική ένταξη στην ΕΟΚ. Έτσι, κατά τη διετία 1975-76, η διαδικασία προσέγγισης των δύο πλευρών θα σφραγιζόταν από την προσπάθεια των εταίρων να εκτιμήσουν το δημοσιονομικό κόστος και τις πολιτικές προεκτάσεις μιας ενδεχόμενης ελληνικής ένταξης, εστιάζοντας -όχι πάντοτε με κοινοτική ευθύνη- σε ζητήματα τεχνικά και εξ ορισμού χρονοβόρα.⁹³

Εξάλλου, ο αδιαμφισβήτητος “ευρωπαϊκός προσανατολισμός” της πρώτης μεταπολιτευτικής κυβέρνησης της ΝΔ δεν απέκλειε την παρουσία κρίσιμων πολιτικών αντιφάσεων που φαινομενικά έθεταν υπό αμφισβήτηση το διακηρυγμένο στόχο του “εξευρωπαϊσμού”. Τα πρώτα δύομισι χρόνια της μεταπολιτευτικής διακυβέρνησης γνώρισαν την κρατικοποίηση μεγάλων επιχειρήσεων και την παραχώρηση σημαντικών μισθολογικών αυξήσεων σε συνθήκες μείωσης των ρυθμών ανάπτυξης και πληθωριστικών πιέσεων.⁹⁴ Οι επιλογές αυτές, παρόλο που

92 Μ. Νεγρεπόντη-Δελιβάνη, *Ανάλυση της ελληνικής οικονομίας. Προβλήματα-Επιλογές* (Αθήνα: Παπαζήσης, 1981), 389 και Χασσιδ, *Ελληνική βιομηχανία και ΕΟΚ*, 59-80.

93 Karamouzi, *Greece, the EEC and the Cold War*, 35-86.

94 Ενδεικτικά βλ. *Έκθεσις του Διοικητού της Τραπέζης διά το έτος 1974* (Αθήνα: Τράπεζα της

παρακολουθούσαν διεθνείς πειραματισμούς στον απόηχο της πετρελαϊκής κρίσης και του στασιμοπληθωρισμού,⁹⁵ εντάσσονταν σε μια προσπάθεια διαχείρισης του μεταπολιτευτικού ριζοσπαστισμού και αναδιάταξης των συσχετισμών δύναμης μεταξύ επιχειρηματικών συμφερόντων και πολιτικής εξουσίας: μια προσπάθεια που θα οδηγούσε ενίοτε τους θιγόμενους να καταγγείλουν την κυβέρνηση ότι κινείται σε κατεύθυνση αντίθετη από τη σύγκλιση με την “Ευρώπη”.

Από το 1977 και μέχρι τις αρχές του 1979, τα πράγματα ακολούθησαν έναν τελείως διαφορετικό ρυθμό. Η σταθεροποίηση του δημοκρατικού πολιτεύματος στην Ελλάδα, σε συνδυασμό με τη σταδιακή ομαλοποίηση των ελληνοτουρκικών σχέσεων, συνέτεινε στην ευόδωση των ελληνικών προσπαθειών για ταχεία ολοκλήρωση των ενταξιακών διαπραγματεύσεων. Μόνο που, προϊόντος του χρόνου, η πολιτική κατάσταση στην Ελλάδα, θα μεταβαλλόταν ριζικά, σε σύγκριση με τα πρώτα μεταπολιτευτικά χρόνια. Με ορόσημο την προεκλογική περίοδο του 1977, η ΝΔ φάνηκε να κλείνει το μέτωπο με τον επιχειρηματικό κόσμο, υιοθετώντας μία πιο φιλελεύθερη οικονομική πολιτική, που θα σφραγιζόταν με τον ανασχηματισμό του 1978.⁹⁶ Ωστόσο, οι επισημάνσεις του Καραμανλή, στο ανώτατο πολιτικό επίπεδο, προς τους μελλοντικούς εταίρους ότι τυχόν καθυστέρηση στην ενταξιακή διαδικασία θα μπορούσε να θέσει υπό συνολική αμφισβήτηση το εγχείρημα για εσωτερικούς πολιτικούς λόγους της χώρας,⁹⁷ υπογράμμιζαν την αγωνία μπροστά στην προϋπάρχουσα αλλαγή των εκλογικών συσχετισμών μεταξύ των πολιτικών κομμάτων. Σε αυτό το έδαφος, η ένταξη στην ΕΟΚ θα προσλάμβανε συμβολικές και υλικές διαστάσεις, οριοθετώντας το πλαίσιο εντός του οποίου θα μπορούσε να κινηθεί η αντιπολίτευση

Ελλάδος, 1975) και *Έκθεσις του Διοικητού της Τραπέζης για τα έτη 1975 και 1976*.

95 Για τις συνέπειες της πετρελαϊκής κρίσης και την προσπάθεια αντιμετώπισής της μεταπολιτευτικά, βλ. ενδεικτικά Χ. Zolotas, *The Energy Problem in Greece* (Athens: Bank of Greece, 1975). Για τις διεθνείς τάσεις που πυροδότησε η πετρελαϊκή κρίση, βλ. ενδεικτικά Τ. Μ. Rybczynski, (επιμ.), *The Economics of the Oil Crisis* (New York: Holmes & Meier, 1976).

96 Για τις μετατοπίσεις αυτές, βλ. ενδεικτικά τις συνεντεύξεις του συγγραφέα με τον Κωνσταντίνο Μητσοτάκη, Αθήνα, 23/3/2011 και τον Στέφανο Μάνο, Αθήνα, 19/3/2012, που εισήλθαν διαδοχικά στην κυβέρνηση την περίοδο αυτή. Για το κείμενο της ομιλίας του Κωνσταντίνου Μητσοτάκη, λίγο πριν από την υπουργοποίησή του, στο Propeller Club, στην οποία εξέθετε αναλυτικά τις απόψεις του για την κατάσταση της ελληνικής οικονομίας ενόψει της ένταξης στην ΕΟΚ, βλ. *Βιομηχανική Επιθεώρησης*, 523, 5/1978. Για έναν σύγχρονο αναστοχασμό εκ των έσω, βλ. J. C. Loulis, “The Greek Conservative Movement in Transition. From Paternalism to Neo-Liberalism”, στον τόμο *The New Liberalism. The Future of Non-Collectivist Institutions in Europe and the U.S.* (Athens: Centre for Political Research and Information, 1981), 5-28.

97 Για αυτήν τη διάσταση των παρεμβάσεων του Καραμανλή κατά τις επαφές του με τους ηγέτες της Βρετανίας, της Γαλλίας και της Δυτικής Γερμανίας σε αυτό το στάδιο των διαπραγματεύσεων, βλ. Karamouzi, *Greece, the EEC and the Cold War*, 117-26.

ως μελλοντική κυβερνώσα παράταξη και περιορίζοντας δραστικά το εύρος των πολιτικών ανατροπών που θα ήταν σε θέση να συνεπιφέρει: το στοίχημα αυτό θα αναδεικνυόταν σε κύριο διακύβευμα της εσωτερικής πολιτικής σκηνής από την υπογραφή της Πράξης Προσχώρησης, το Μάιο του 1979 και μέχρι τις εκλογές του 1981.⁹⁸

⁹⁸ Για ενδεικτικές παρεμβάσεις σε αυτήν την κατεύθυνση, βλ. το σχετικό αφιέρωμα του *Οικονομικού Ταχυδρόμου*, 28/12/1978 και 31/5/1979.

Κεφάλαιο 2ο-Οι συντεταγμένες

Όπως ήδη αναφέρθηκε, η συμμετοχή της Ελλάδας στις διεργασίες της δυτικοευρωπαϊκής ενοποίησης δεν υπήρξε αποτέλεσμα θεωρητικής μελέτης του προβλήματος της ανάπτυξης της ελληνικής οικονομίας. Ωστόσο, σε αυτό το αρχικό στάδιο, εκείνο που προξενεί εντύπωση δεν είναι μόνο η απουσία εξειδικευμένων μελετών εκ μέρους των αρμόδιων κρατικών φορέων, αλλά και η απουσία ουσιαστικών αναφορών στην προοπτική ένταξης της Ελλάδας σε ένα ευρύτερο δυτικοευρωπαϊκό πλαίσιο σε μελέτες με αντικείμενο το μοντέλο ανάπτυξης της ελληνικής οικονομίας.⁹⁹ Σε μια προσπάθεια να καλύψει το κενό, η Τράπεζα της Ελλάδος θα συγκέντρωνε σε έναν τόμο τη σχετική αρθρογραφία του Ιωάννη Πεσμαζόγλου, επικεφαλής της ελληνικής αντιπροσωπείας στις διαπραγματεύσεις για τη δημιουργία μίας ευρείας ΖΕΣ. Στην πρόιμη αυτή αρθρογραφία ο Πεσμαζόγλου επιχειρούσε τη διατύπωση ορισμένων θέσεων που στο εξής θα συγκροτούσαν τη βάση των ελληνικών επιδιώξεων: μείωση του χάσματος μεταξύ αναπτυγμένων και αναπτυσσόμενων χωρών· επίτευξη συνθηκών πλήρους απασχόλησης· πρόσβαση σε μία μεγάλη αγορά· ευνοϊκή μεταχείριση των αγροτικών προϊόντων των περιφερειακών χωρών· παροχή ευνοϊκών όρων δανεισμού για την εξεύρεση των αναγκαίων επενδυτικών κεφαλαίων· συγχώνευση επιχειρήσεων στη βιομηχανία και τον τουρισμό για τη βελτίωση των μεγεθών· δημιουργία ορισμένων ανταγωνιστικών εξαγωγικών βιομηχανιών.¹⁰⁰ Πολύ μακριά από μία συνεκτική ανάλυση των συνεπειών που θα είχε η ενδεχόμενη ένταξη της Ελλάδας σε μία τελωνειακή ένωση, η προσέγγιση του Πεσμαζόγλου φαίνεται να επιβεβαιώνει τον ισχυρισμό ότι ο επικεφαλής της ελληνικής αντιπροσωπείας διαπνεόταν από την αντίληψη ότι η οικονομική θεωρία δεν ήταν σε θέση να δώσει οριστικές απαντήσεις σε ζητήματα

99 Χαρακτηριστικά, βλ. Δ. Ι. Χαλικιάς, *Η εκβιομηχάνισις της Ελλάδος* (Αθήναι: Τράπεζα της Ελλάδος, 1958), αλλά και Ξ. Ζολώτας, *Νομισματική σταθερότης και οικονομική ανάπτυξις* (Αθήναι: Τράπεζα της Ελλάδος, 1958), όπου και μία απλή αναφορά στις σχετικές ζυμώσεις στο τέλος του κειμένου. Ιδιαίτερη περίπτωση αποτελεί το πόνημα του αντιπροέδρου του Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου Αθηνών (ΕΒΕΑ), Χρ. Πανάγου, *Προβλήματα τοποθετήσεως βιομηχανικών προϊόντων εις το εξωτερικόν* (Αθήναι: ΕΒΕΑ, 1959), το οποίο αν και συντάχθηκε με αφορμή σχετικό συνέδριο του ΟΕΟΣ, υιοθετούσε μια ανάλυση που δεν ήταν οργανικά συνδεδεμένη με την προοπτική της συμμετοχής της Ελλάδας στις δυτικοευρωπαϊκές συσσωματώσεις.

100 Ι. Πεσμαζόγλου, *Η Ελλάς έναντι των τάσεων ευρωπαϊκής οικονομικής ενοποιήσεως* (Αθήναι: Τράπεζα της Ελλάδος, 1958).

“οικονομικών ολοκληρώσεων”· αντίληψη που συνέπιπτε εξάλλου, με την τάση των εμπλεκόμενων κυβερνήσεων την περίοδο της ίδρυσης της ΕΟΚ να παρακάμπτουν τις επιφυλάξεις των θεωρητικών οικονομολόγων.¹⁰¹

Η παρατήρηση αυτή δεν θα πρέπει να μάς οδηγήσει στο συμπέρασμα ότι η ελληνική αντιπροσωπεία προσερχόταν στις διαπραγματεύσεις με μία αγνωστικιστική διάθεση. Σε κάθε περίπτωση, δεν θα πρέπει να μάς διαφεύγει ότι η θεωρητική ανάλυση δεν ήταν στις προθέσεις της αρθρογραφίας του Πεσμαζόγλου, ο οποίος προσπαθούσε με την παρουσίαση πτυχών της ελληνικής επιχειρηματολογίας μέσα από τις σελίδες του πολιτικού και οικονομικού Τύπου να ενημερώσει και να ευαισθητοποιήσει ένα ευρύτερο κοινό. Αντίθετα, μια πιο σφαιρική προσέγγιση εντοπίζουμε στα επίσημα κείμενα που κατατέθηκαν από την ελληνική πλευρά στο αρχικό στάδιο των διαπραγματεύσεων του ΟΕΟΣ και ιδίως στο συνοδευτικό έγγραφο του ελληνικού υπομνήματος για το σχηματισμό μιας ευρείας ΖΕΣ, στη διαμόρφωση του οποίου επίσης, ο Πεσμαζόγλου διαδραμάτισε καθοριστικό ρόλο.¹⁰²

Παρότι η πολιτική στόχευση του συγκεκριμένου εγγράφου ήταν προφανής, καθώς επιχειρούσε να τεκμηριώσει την αναγκαιότητα υιοθέτησης ευνοϊκών ρυθμίσεων για την ελληνική οικονομία, ταυτόχρονα αποτελούσε ένα κείμενο αρχών, παρουσιάζοντας το βαθύτερο σκεπτικό των ελληνικών προτάσεων. Σύμφωνα με το κείμενο, η σημασία της συγκρότησης μιας ενιαίας αγοράς για τη δυτικοευρωπαϊκή οικονομία συνίστατο στην αύξηση της παραγωγικότητας και στην επίτευξη υψηλότερων επιπέδων επενδύσεων και κατανάλωσης, ως βασικών όρων για την επιτάχυνση της ανάπτυξης και τη βελτίωση του βιοτικού επιπέδου στις εμπλεκόμενες χώρες. Ταυτόχρονα, δηλωνόταν ο πολιτικός χαρακτήρας των οικονομικών ωφελειών, καθώς αυτές εκλαμβάνονταν ως προϋποθέσεις για την “προστασία των θεμελιωδών ευρωπαϊκών τρόπων σκέψης και ζωής”. Εξάλλου, διατυπωνόταν η εκτίμηση ότι η

101 Για τον ισχυρισμό αυτό, βλ. Β. Πεσμαζόγλου, “Ελλάδα και Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση, 1957-1967: Οικονομική σκέψη, πολιτική πραγματικότητα και ο Ι. Πεσμαζόγλου” στο Γ. Δονάτος, Ν.Ι. Θεοχαράκης, Γ. Στασινόπουλος κ.ά., *Ιωάννης Σ. Πεσμαζόγλου. Πανεπιστημιακός, ευρωπαϊστής, διαπραγματευτής* (Αθήνα: Μεταμεσονύκτιες Εκδόσεις, 2010), 91-105. Για τη διεθνή εμπειρία, βλ. A. S. Milward, *The European Rescue of the Nation-State*, (London and New York: Routledge, 2000), 121-34.

102 Τα κείμενα αυτά περιλαμβάνονται στον τόμο των Υπουργείων Συντονισμού και Εξωτερικών, *Greece, the European Economic Community and a Free Trade Area* (Athens: Ministries of Coordination and Foreign Affairs, 1959), 8-14 και 15-51. Για μία ελληνική μετάφραση του υπομνήματος της ελληνικής κυβέρνησης, βλ. Υπόμνημα της Ελληνικής Κυβέρνησης επί της Ευρωπαϊκής Ζώνης Ελευθέρων Συναλλαγών, χ.η., Ίδρυμα Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής, Αθήνα, Αρχείο Ευάγγελου Αβέρωφ-Τοσίτσα, Φ4, Υποφ.1.

δημιουργία μιας ελεύθερης ευρωπαϊκής αγοράς ήταν προς το συμφέρον όχι μόνο των ίδιων των εμπλεκόμενων χωρών, αλλά και των κυριότερων εμπορικών εταίρων τους ανά τον κόσμο. Ωστόσο, η παράθεση των θετικών αποτελεσμάτων εξαντλούταν στην πρώτη παράγραφο του προοιμίου. Από εκεί και πέρα, το κείμενο εξελίσσεται σε ένα μανιφέστο για τα δεινά που θα επέφερε ο σχηματισμός μίας ΖΕΣ, σε περίπτωση που δεν λαμβάνονταν μέτρα προστασίας των αδύναμων οικονομιών που βρίσκονταν στην περιφέρεια της Δυτικής Ευρώπης. Ήδη στη δεύτερη παράγραφο μάλιστα, εκτοξευόταν και μία έμμεση πλην σαφής απειλή προς τους υποψήφιους εταίρους: ο αποκλεισμός των περιφερειακών χωρών -η γεωγραφική έκθεση των οποίων τόνιζε το πολιτικό πρόβλημα- θα τις ανάγκαζε να αναζητήσουν άλλες συνεργασίες κατά παράβαση των δικών τους εμπορικών και πολιτικών παραδόσεων και τάσεων. Παρά τις προκαταρκτικές αυτές επισημάνσεις, το συνοδευτικό έγγραφο καταδίκασε ευθαρσώς όσους επικαλούνταν τις δυσκολίες που θα αντιμετώπιζαν οι περιφερειακές οικονομίες για να επιχειρηματολογήσουν υπέρ του αποκλεισμού τους από τις διεργασίες ενοποίησης. Αντίθετα, το σκεπτικό της ελληνικής πλευράς συνίστατο στην κατάδειξη των επιπτώσεων της συμμετοχής των περιφερειακών χωρών σε μία ενιαία αγορά, προκειμένου να ληφθούν τα αναγκαία διορθωτικά μέτρα, αφού ο αποκλεισμός των χωρών αυτών θα προκαλούσε πολύ χειρότερα οικονομικά και πολιτικά προβλήματα.¹⁰³

Το τμήμα του συνοδευτικού εγγράφου όπου επιχειρείται η ανάλυση του αντίκτυπου που θα είχε η συμμετοχή των περιφερειακών χωρών στη διαδικασία οικονομικής ανάπτυξης είναι αποκαλυπτικό των εκτιμήσεων για το μέγεθος της πίεσης που θα δεχόταν η οικονομία σε περίπτωση ελληνικής συμμετοχής. Με βάση την παραδοχή ότι η εξειδίκευση στο διεθνή καταμερισμό εργασίας δεν συνεπάγεται αμοιβαίο όφελος προκειμένου για εταίρους με διαφορετικά επίπεδα ανάπτυξης, διατυπωνόταν η εκτίμηση ότι το χάσμα ανάμεσα στις βιομηχανικές και τις αγροτικές οικονομίες θα διευρυνόταν σε περίπτωση ένταξής τους σε μία ενιαία αγορά. Η τελευταία θα ενέτεινε τις υπάρχουσες τάσεις απώλειας ανταγωνιστικότητας των φτωχών χωρών, καθώς θα τις αποστερούσε από τον προστατευτισμό -το βασικότερο μέσο αναπτυξιακής πολιτικής που διέθεταν- προκαλώντας ανυπολόγιστο οικονομικό,

103 *Greece, the European Economic Community and a Free Trade Area*, 15-8. Η μετάφραση των αποσπασμάτων είναι δική μου.

κοινωνικό και πολιτικό κόστος.¹⁰⁴ Πίσω από αυτήν την προσπάθεια σχετικοποίησης των πλεονεκτημάτων του ελεύθερου εμπορίου, μπορεί κανείς να διακρίνει την επιρροή του βρετανού οικονομολόγου John R. Hicks στη σκέψη του Πεσμαζόγλου, όπως έχει αλλού επισημανθεί.¹⁰⁵ Σε συμφωνία με τις αναλύσεις αυτές, διατυπωνόταν επιπλέον η εκτίμηση ότι, ακόμη και στην περίπτωση που υιοθετούνταν μέτρα προώθησης της ανάπτυξης στις περιφερειακές χώρες, η αύξηση των επενδύσεων στις περιφερειακές χώρες θα είχε ως παράπλευρο αποτέλεσμα την αύξηση των εμπορικών ελλειμμάτων τους. Έτσι, στο εξής η αναγκαιότητα του προστατευτισμού, με στόχο την προώθηση μιας πιο ισόρροπης ανάπτυξης σε διεθνές επίπεδο, θα αποτελούσε τον πυρήνα των προτάσεων και διεκδικήσεων της ελληνικής αντιπροσωπείας για τη διαμόρφωση μιας αναπτυξιακής πολιτικής από τις διακρατικές αρχές που θα προέκυπταν.¹⁰⁶

Η επισήμανση των κινδύνων που εγκυμονούσε η διαμόρφωση μιας τυπικά ενιαίας, αλλά ουσιαστικά ανομοιογενούς, αγοράς και οι συνακόλουθες προτάσεις πολιτικής αντιμετώπισης των κινδύνων αυτών, αποτελούσε τη μία όψη της ελληνικής προσέγγισης. Η άλλη όψη των ελληνικών αναλύσεων συνίστατο στην εξίσου ενδιαφέρουσα απόπειρα περιγραφής του αναπτυξιακού μοντέλου που θα προέκυπτε για τις περιφερειακές χώρες σε περίπτωση εφαρμογής των αναγκαίων μέτρων που θα επέτρεπαν στις περιφερειακές χώρες να αξιοποιήσουν τα συγκριτικά πλεονεκτηματά τους. Κεντρική θέση σε αυτό το τμήμα καταλάμβανε η διαδικασία της μετανάστευσης του πλεονάζοντος εργατικού δυναμικού των χωρών της περιφέρειας προς τις αναπτυγμένες βιομηχανικές χώρες. Η διαδικασία αυτή χαρακτηριζόταν από τους έλληνες ιθύνοντες αναπόφευκτη, αλλά και επιθυμητή, ενώ προτεινόταν η αποφασιστική προώθησή της. Προκειμένου να αποφευχθούν οι κοινωνικές συνέπειές της η διαδικασία αυτή θα έπρεπε να συνοδεύεται από την ενεργή στήριξη των

104 *Οπ.π.*, 18-21.

105 Για την παρατήρηση αυτή, βλ. Πεσμαζόγλου, “Ελλάδα και Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση”, 91-4, όπου γίνεται ρητή αναφορά στη συλλογή δοκιμίων του Hicks, *Essays in World Economics* (Oxford: Clarendon, 1959). Οι επιρροές που εντοπίζονται στο συνοδευτικό κείμενο της ελληνικής αντιπροσωπείας, το οποίο χρονολογείται το 1957, προέρχονταν κυρίως από το κείμενο “Free Trade and Modern Economics” που περιλαμβανόταν στον τόμο *Essays in World Economics*, αλλά είχε εκφωνηθεί ως ομιλία στην Manchester Statistical Society, το Μάρτιο του 1951. Τον Hicks εξάλλου, θα επικαλούνταν και οι επικριτές της δυτικοευρωπαϊκής στρατηγικής, όπως ο κύκλος της Ελληνικής Εταιρείας Προγραμματισμού του Άγγελου Αγγελόπουλου, εκδίδοντας αργότερα με την επιμέλεια του Γεώργιου Λουκόπουλου, τη μελέτη του J. R. Hicks, *Εθνική οικονομική ανάπτυξις εις διεθνή πλαίσια* (Αθήνα: Παπαζήσης, 1963).

106 *Greece, the European Economic Community and a Free Trade Area*, 23-4.

βιομηχανικών επενδύσεων στις αναπτυσσόμενες χώρες, με στόχο την προοδευτική ανακοπή της τάσης αυτής, όταν θα είχε επιτευχθεί ένα σημείο ισορροπίας. Οι επενδύσεις αυτές θα έπρεπε να κατευθυνθούν σε κλάδους καταναλωτικών και ενδιάμεσων αγαθών, αλλά και σε όλο το φάσμα των μεταλλουργικών δραστηριοτήτων, με γνώμονα τη διαθεσιμότητα των αναγκαίων πρώτων υλών. Παράλληλα, η προστατευτική πολιτική θα σχεδιαζόταν κεντρικά από τις νέες αρχές και δεν θα στηριζόταν αποκλειστικά σε εθνικούς πόρους, αίροντας τις στρεβλώσεις της “υπερφορολόγησης” και του “υπερπροστατευτισμού”. Έτσι, στο νέο περιβάλλον, η εκβιομηχάνιση των περιφερειακών χωρών θα συνοδευόταν από τις εκκαθαριστικές λειτουργίες του ανταγωνισμού, επιφέροντας συνολική αναδιάταξη του τοπίου.¹⁰⁷

Τέλος, παρά τον περιγραφικό χαρακτήρα των εκτιμήσεων και την έμφαση στα μέτρα που θα έπρεπε να ληφθούν κεντρικά από τις νέες δυτικοευρωπαϊκές αρχές, η ανάλυση της ελληνικής αντιπροσωπείας δεν παρέλειπε να αναφερθεί στο σημαντικό ρόλο των εθνικών κυβερνήσεων. Τονίζοντας τη σημασία των εθνικών πολιτικών, το κείμενο υποστήριζε ότι η προτεινόμενη πολιτική στο διακρατικό επίπεδο θα έπρεπε να συνοδευτεί από μια “πειθαρχημένη εσωτερική οικονομική πολιτική, την οποία η ελληνική κυβέρνηση θα ακολουθήσει, όπως ήδη κάνει συστηματικά σε ένα εντελώς διαφορετικό πλαίσιο”. Μάλιστα, στην καταληκτική παράγραφο αυτή η πειθαρχημένη οικονομική πολιτική προβαλλόταν ως απόδειξη του “πνεύματος ευρωπαϊκής νομιμοφροσύνης” της Ελλάδας.¹⁰⁸

Την εικόνα των πρώιμων προσπαθειών για μια πιο συνολική προσέγγιση του προβλήματος συμπληρώνει η πρώτη σχετική μελέτη που εκπόνησε ομάδα εμπειρογνομόνων του Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου Αθηνών (ΕΒΕΑ). Η μελέτη αυτή στάθμιζε τις συνέπειες που θα είχε η κατάργηση των δασμών στους κυριότερους τομείς οικονομικής δραστηριότητας, λαμβάνοντας ως έτος αναφοράς το 1956. Με βάση αυτήν τη στατική προσέγγιση, διατυπωνόταν η εκτίμηση ότι, σε περίπτωση συμμετοχής της Ελλάδας στη ΖΕΣ, η παραγωγή, το πάγιο κεφάλαιο και η απασχόληση στο βιομηχανικό τομέα θα μειώνονταν περίπου στο μισό, ενώ και η ελληνική γεωργική παραγωγή θα υφίστατο ισχυρότερες πιέσεις από ό,τι σε περίπτωση μη συμμετοχής. Κατ' επέκταση, και ο κλάδος του εμπορίου θα

107 *Οπ.π.*, 24-6, 30-1.

108 *Οπ.π.*, 40-1.

συμπεριζόταν σε βαθμό ανάλογο της μείωσης της παραγωγής στους κυριότερους τομείς οικονομικής δραστηριότητας, ενώ η κατάργηση των δασμών θα προκαλούσε σοβαρότατες δημοσιονομικές δυσχέρειες. Οι εκτιμήσεις αυτές στηρίζονταν στη στάθμιση της δασμολογικής προστασίας ως του αποκλειστικού κριτηρίου για τον αντίκτυπο της ενιαίας αγοράς στις εθνικές οικονομίες. Ωστόσο, ακόμη και σε αυτό το μεθοδολογικό πλαίσιο, η μελέτη σημείωνε τις αναπτυξιακές δυνατότητες που γεννούσε η δημιουργία μιας μεγάλης διακρατικής αγοράς σε ορισμένους κλάδους, όπως για παράδειγμα στη μεταλλουργία. Επιπλέον, επισημαινόταν η σημασία της οικονομικής πολιτικής που θα υιοθετούταν, προκειμένου να αντισταθμιστούν οι επιπτώσεις και να διευρυνθούν οι ευκαιρίες που θα επέφερε το νέο ανταγωνιστικό περιβάλλον. Μάλιστα, παρά το εξαιρετικά αρνητικό ισοζύγιο της συμμετοχής στην ενιαία αγορά, η μελέτη κατέληγε στη στήριξη της δυτικοευρωπαϊκής ενοποίησης, καθώς τις βαρύτερες επιπτώσεις φαινόταν να εξουδετερώνουν δύο καθοριστικά πολιτικά και οικονομικά κριτήρια: αφενός, η πολιτική ένταξη της Ελλάδας στη Δυτική Ευρώπη και αφετέρου, η προσήλωση της χώρας στην ελεύθερη οικονομία, με τη διατύπωση της πεποίθησης ότι εφόσον αυτή συνέβαλε στην ανάπτυξη των δυτικοευρωπαϊκών χωρών, το ίδιο θα συνέβαινε και στην ελληνική περίπτωση.¹⁰⁹

Δεδομένου ότι η αποτυχία των διαπραγματεύσεων στο πλαίσιο του ΟΕΟΣ δεν ματαίωσε την προοπτική συμμετοχής της Ελλάδας στις ευρύτερες διεργασίες δυτικοευρωπαϊκής ενοποίησης, δεν ακύρωσε ούτε τη χρησιμότητα των προκαταρκτικών αυτών αναλύσεων. Παρόλο που η συζήτηση μετατοπιζόταν πλέον στο διμερές επίπεδο μεταξύ Ελλάδας-ΕΟΚ, οι προηγούμενες αναλύσεις θα συγκροτούσαν το θεωρητικό πλαίσιο εντός του οποίου θα κινούταν η ελληνική πλευρά στο εξής. Είναι από αυτήν την άποψη ενδεικτικό, ότι νέες απόπειρες επιστημονικής προσέγγισης του προβλήματος θα προέκυπταν μόνο μετά την υπογραφή της Συμφωνίας Σύνδεσης με την Κοινότητα. Σε μια εκδοτική κίνηση παρόμοια με αυτή της εποχής των διαπραγματεύσεων του ΟΕΟΣ, η Τράπεζα της Ελλάδος θα προχωρούσε στη συλλογή και δημοσίευση μιας σειράς παρεμβάσεων που είχε πραγματοποιήσει ο Πεσμαζόγλου από τον Αύγουστο του 1961 ως το Μάρτιο του 1962, με στόχο και πάλι την κάλυψη του κενού. Παρά το δημόσιο χαρακτήρα των παρεμβάσεων αυτών -όπως ακριβώς και στην περίπτωση της σχετικής με τη ΖΕΣ

109 *Η θέσις της Ελλάδος έναντι της Ε.Ζ.Ε.Σ.* (Αθήναι: ΕΒΕΑ, 1957).

έκδοσης- ο λόγος του Πεσμαζόγλου φάνηκε τώρα να συγκεκριμενοποιείται, προκειμένου να ικανοποιήσει το αίτημα της ανάλυσης της συγκεκριμένης κατάστασης που είχε διαμορφωθεί μετά την οριστικοποίηση των νομικών κειμένων και του πολιτικού πλαισίου.

Σε αυτό το πλαίσιο, τα κείμενα του Πεσμαζόγλου, ενώ δεν ανέτρεπαν τις γενικές γραμμές των κειμένων της εποχής της ΖΕΣ, αποσαφήνιζαν και εξειδίκευαν το περιεχόμενο εννοιών που θα παρέμεναν σταθερά στο προσκήνιο ως συστατικά στοιχεία των κυρίαρχων αντιλήψεων περί εξευρωπαϊσμού: η εξωστρέφεια, πέρα από τη συναλλαγματική της διάσταση, ως μοντέλο ανάπτυξης· οι εκκαθαριστικές λειτουργίες του ανταγωνισμού στην εθνική αγορά, ως μοχλός εκσυγχρονισμού του βιομηχανικού τομέα και προϋπόθεση επιβίωσης στο διεθνές περιβάλλον, μέσα από τη συγχώνευση επιχειρήσεων· η συνεργασία των ελληνικών επιχειρήσεων με το ξένο κεφάλαιο στη βάση της κεφαλαιακής συμμετοχής του τελευταίου, με στόχο την απόσπαση γνώσεων και τη μεταφορά τεχνικών καινοτομιών· η ανάδειξη του ορυκτού πλούτου, του άφθονου εργατικού δυναμικού και της γειννίας με τη Μέση Ανατολή και την Αφρική, ως των κύριων διαπραγματευτικών όπλων της ελληνικής βιομηχανίας προς τους δυτικοευρωπαίους εταίρους· ο εκσυγχρονισμός ως αύξηση της παραγωγικότητας· η αδυναμία υιοθέτησης της περαιτέρω μείωσης του κόστους ως αναπτυξιακού εργαλείου λόγω της οξύτητας του κοινωνικού προβλήματος· η σύνδεση με την ΕΟΚ ως το άθροισμα επιμέρους συνδέσεων των ελληνικών επιχειρήσεων με τις δυτικοευρωπαϊκές και ταυτόχρονα, ως το πρώτο βήμα για τη διαμόρφωση μιας κοινής οικονομικής πολιτικής με τα κράτη-μέλη. Όλα αυτά συνυπήρχαν, ανάλογα με την επικοινωνιακή περίσταση συγγραφής του κάθε κειμένου του τόμου, με λεκτικές απογειώσεις, όπως η περιγραφή του εξευρωπαϊσμού της Ελλάδας ως της νέας Μεγάλης Ιδέας του ελληνικού έθνους.¹¹⁰

Εξάλλου, το 1962 αποτέλεσε ένα έτος-καμπή για την ερευνητική δραστηριότητα γύρω από το πρόβλημα της μακροπρόθεσμης ανάπτυξης της ελληνικής οικονομίας μετά τη σύνδεση με την Κοινότητα.¹¹¹ Τη χρονιά αυτή θα

110 I. Πεσμαζόγλου, *Η Σύνδεσις της Ελλάδος μετά της Ευρωπαϊκής Οικονομικής Κοινότητος* (Αθήναι: Τράπεζα της Ελλάδος, 1962).

111 Το 1962 θα κυκλοφορούσαν μια σειρά μελέτες, όπως ο τόμος *Η Θύελλα της Κοινής Αγοράς* (Βουκουρέστι: Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις, 1962), υπό την επιμέλεια του Ν. Κιτσίκη, που συνιστούσε μια προσπάθεια παρέμβασης της Αριστεράς σε ένα πιο θεωρητικό επίπεδο και το έργο του πρώην γενικού γραμματέα του υπουργείου Συντονισμού, Β. Δαμαλά, *Η Ελλάς και η Κοινή*

κυκλοφορούσε το πρώτο βιβλίο της σειράς οικονομικών μονογραφιών του Κέντρου Οικονομικών Ερευνών (μετέπειτα ΚΕΠΕ) από το διευθυντή του νεοσύστατου οργανισμού, Ανδρέα Παπανδρέου. Στη μελέτη του, με τίτλο *Στρατηγική οικονομικής ανάπτυξεως της Ελλάδος*, ο Παπανδρέου, χωρίς να αφιερώσει κάποιο ιδιαίτερο κεφάλαιο στις συνέπειες που θα προέκυπταν για την ελληνική οικονομία από τη σύνδεση, σκιαγραφούσε τις νέες προτεραιότητες στον Πρόλογο του βιβλίου, αποδίδοντας στην ΕΟΚ ρόλο καταλύτη για την επίτευξη τεσσάρων στόχων: α) τη διατήρηση ή αύξηση των ήδη υψηλών ρυθμών ανάπτυξης, β) την αύξηση της συμμετοχής της μεταποίησης στο ΑΕΠ, γ) τον περιορισμό της κρατικής παρέμβασης και τον εξορθολογισμό της κατανομής των πλουτοπαραγωγικών πόρων μέσω της διεύρυνσης του ρόλου της αγοράς και δ) τη μείωση της ανεργίας και την αναδιανομή του εισοδήματος.¹¹² Στη σειρά που εγκαινίαζε η μονογραφία του Παπανδρέου, θα συμπεριλαμβάνονταν τα επόμενα χρόνια εξειδικευμένες μελέτες που θα εστίαζαν σε κρίσιμες πτυχές του προβλήματος της οικονομικής ανάπτυξης, όπως το πλεονάζον εργατικό δυναμικό του αγροτικού τομέα, η περιφερειακή ανάπτυξη, οι δομές και τα υποκείμενα του βιομηχανικού τομέα, η διαθεσιμότητα κεφαλαίων και ο αντίκτυπος της σύνδεσης με την ΕΟΚ. Εδώ, θα ασχοληθώ με τέσσερις μελέτες που επικεντρώνονταν στις προοπτικές της ελληνικής βιομηχανίας στο νέο ανταγωνιστικό περιβάλλον, προσπαθώντας να ψηλαφίσουν το ερώτημα του μοντέλου ανάπτυξης της ελληνικής οικονομίας σε μακροπρόθεσμο ορίζοντα.

Η πρώτη μελέτη είναι αυτή του Γεώργιου Κουτσομάρη, που κυκλοφόρησε το 1963, με τίτλο *Η μορφολογία της ελληνικής βιομηχανίας*. Στη μελέτη αυτή, ο Κουτσομάρης, ο οποίος διαδέχτηκε λίγο αργότερα τον Παπανδρέου στη θέση του διευθυντή του ΚΕΠΕ, προχωρούσε σε αναλυτική περιγραφή των ποσοτικών και ποιοτικών δεδομένων της ελληνικής βιομηχανίας σε ιστορική προοπτική. Στα δύο

Αγορά. Το μέλλον της ελληνικής οικονομίας εις τα πλαίσια της Ευρωπαϊκής Οικονομικής Κοινότητας (Αθήνα: Παπαζήσης, 1962) που υιοθετούσε εν μέρει την ίδια καταστροφολογική προσέγγιση - σηματοδοτώντας μια μετατόπιση από το μετριοπαθέστερο βιβλίο του ίδιου, *Η ελληνική οικονομία εν όψει δημιουργίας ευρύτερων χώρων* (Αθήνα: Παπαζήσης, 1957)- αλλά και έργα στελεχών που διαδραμάτισαν ιδιαίτερο ρόλο στις διαπραγματεύσεις με την ΕΟΚ, όπως το πόννημα των Ι. Κομίτσα και Γ. Κοντογεώργη, *Η συμφωνία συνδέσεως της Ελλάδος μετά της Ευρωπαϊκής Οικονομικής Κοινότητας* (Αθήνα: Υπουργείον Εμπορίου, 1962), όπου γινόταν ανάλυση των διατάξεων της συμφωνίας. Στο κεφάλαιο αυτό, η έμφαση δίνεται σε μελέτες δημόσιων φορέων που εστιάζουν στην εκτίμηση των μακροπρόθεσμων συνεπειών της σύνδεσης και όχι στις επιμέρους διατάξεις της συμφωνίας.

112 Α. Γ. Παπανδρέου, *Στρατηγική οικονομικής ανάπτυξεως της Ελλάδος* (Αθήνα: Κέντρον Οικονομικών Ερευνών, 1962), 13-6.

τελευταία κεφάλαια του βιβλίου, με θέμα τις προοπτικές της ελληνικής βιομηχανίας και τα αναγκαία μέτρα οικονομικής πολιτικής που συνάγονταν από την ανάλυση που είχε προηγηθεί, ο συγγραφέας επιχειρούσε να σταθμίσει το ρόλο της ΕΟΚ στη μελλοντική εξέλιξη του βιομηχανικού τομέα. Εκεί η σύνδεση με την ΕΟΚ χαρακτηριζόταν ως μια επαναστατική τομή με το καθιερωμένο αναπτυξιακό μοντέλο· τομή η οποία έθετε ένα διπλό καθήκον στην ελληνική βιομηχανία, προκειμένου να επιβιώσει και να ενσωματωθεί στο νέο περιβάλλον: αφενός, την αναδιάρθρωση της υπάρχουσας δομής και αφετέρου, την εξειδίκευση, με στόχο την αξιοποίηση των συγκριτικών της πλεονεκτημάτων. Στην ανάλυση που ακολουθούσε, θεωρούταν ότι τα διαθέσιμα συγκριτικά πλεονεκτήματα της ελληνικής βιομηχανίας θα οδηγούσαν αναγκαστικά στη διοχέτευση πόρων σε κλάδους που στηρίζονται στη διαθεσιμότητα πρώτων υλών, σε κλάδους έντασης εργασίας με χαμηλά μεταφορικά κόστη, σε κλάδους με υψηλά μεταφορικά κόστη με τάσεις μεταφοράς της παραγωγής προς τις αγορές και σε κλάδους παραγωγής ενδιάμεσων βιομηχανικών προϊόντων. Μέσα από το συνδυασμό των κριτηρίων αυτών, αναδεικνύονταν οι βιομηχανίες με τις ευνοϊκότερες προοπτικές και οι οποίες εντοπιζόνταν ενδεικτικά στους κλάδους επεξεργασίας αγροτικών προϊόντων, ένδυσης και υπόδησης, βασικής μεταλλουργίας, μη μεταλλικών ορυκτών, ορισμένων χημικών και πλαστικών προϊόντων (με την εξαίρεση όσων απαιτούν υψηλής ειδίκευσης εργασία), παραγωγών πετρελαίου, εξοπλισμού μεταφορικών μέσων και συναρμολόγησης μηχανών.¹¹³

Ωστόσο, επιχειρώντας να σταθμίσει τον αντίκτυπο που θα είχε η σύνδεση Ελλάδας-ΕΟΚ στην ελληνική βιομηχανία, ο Κουτσομάρης θα επισήμαινε ότι οι όποιες εκτιμήσεις παρέμεναν στη σφαίρα της εικονολογίας, δεδομένου ότι δεν μπορούσε να προβλεφθεί ο βαθμός μεταβολής του πλαισίου εντός του οποίου καλούταν να λειτουργήσει η ελληνική βιομηχανία. Έτσι, στην προσπάθειά του να αναμετρηθεί με το ερώτημα των μελλοντικών συνεπειών, ο συγγραφέας δήλωνε προκαταβολικά ότι αυτή είχε κατεξοχήν θεωρητικό χαρακτήρα. Σε αυτήν την απόπειρα ο Κουτσομάρης εισήγαγε ορισμένες παραμέτρους που στο εξής θα έπρεπε να ληφθούν υπόψη για τη χάραξη της οικονομικής πολιτικής. Σύμφωνα με τον Κουτσομάρη, η διεύρυνση της αγοράς για την ελληνική βιομηχανία θα συνυπήρχε

113 G. Coutsoumaris, *The Morphology of Greek Industry* (Athens: Center of Economic Research, 1963), 326-40.

με την αύξηση των εισαγωγών ως αποτέλεσμα της τροποποίησης των καταναλωτικών προτύπων, ενώ ο ανταγωνισμός των ξένων επιχειρήσεων θα οδηγούσε στη διάλυση των μονοπωλιακών και ολιγοπωλιακών καταστάσεων σε ορισμένους κλάδους. Επιπλέον, το πλεονέκτημα του χαμηλού εργατικού κόστους σταδιακά θα έχανε τη σημασία του, καθώς η κινητικότητα της εργασίας θα οδηγούσε σε εξομίωση των απολαβών που στην περίπτωση της ειδικευμένης εργασίας θα γινόταν σύντομα αισθητή. Σχετικά με το χρηματοδοτικό κόστος, ο Κουτσομάρης υπογράμμισε τις δομικές αδυναμίες της ελληνικής βιομηχανίας οι οποίες καθιστούσαν εξαιρετικά αμφίβολη την απορρόφηση ξένων κεφαλαίων. Αντίθετα, ήταν πολύ πιθανό οι αδυναμίες αυτές να τροφοδοτήσουν αντίρροπες τάσεις με τη μορφή εξαγωγών κεφαλαίου. Αναφορικά με την επίτευξη οικονομιών κλίμακας, ο συγγραφέας δήλωνε την αδυναμία του να εκτιμήσει εάν αυτή μπορούσε να αντισταθμίσει τα δυσμενή αποτελέσματα της αναμενόμενης εκτροπής του εξωτερικού εμπορίου που θα σήμανε ο δασμολογικός αφοπλισμός.¹¹⁴

Σε αυτό το πλαίσιο, για την αύξηση της αποδοτικότητας του βιομηχανικού τομέα θα απαιτούνταν η οργανωτική αναδιάρθρωση των επιχειρήσεων στην κατεύθυνση των συγχωνεύσεων, ο αναπροσανατολισμός σε παραγωγικές μεθόδους έντασης κεφαλαίου και η αντιμετώπιση στρεβλώσεων που χαρακτήριζαν γενικά την ελληνική οικονομία, όπως το δυσανάλογο ενεργειακό και μεταφορικό κόστος, και είχαν άμεσες επιπτώσεις στη βιομηχανία. Ωστόσο, η ανάλυση του Κουτσομάρη εντόπιζε μια αντίφαση ανάμεσα στη διεύρυνση του ορίζοντα δράσης της βιομηχανίας και τους αυξημένους κινδύνους για τις επιμέρους επιχειρήσεις που συνεπαγόταν η σύνδεση με την Κοινή Αγορά. Η αντίφαση αυτή, σύμφωνα με το συγγραφέα μπορούσε να οδηγήσει σε επενδυτική απροθυμία λόγω της διάχυτης αβεβαιότητας ενόψει του δυτικοευρωπαϊκού ανταγωνισμού, επιδρώντας αρνητικά στη διαδικασία εκβιομηχάνισης που βρισκόταν σε εξέλιξη στην Ελλάδα.¹¹⁵

Με βάση όλα τα παραπάνω, ο Κουτσομάρης πρότεινε στο τελευταίο κεφάλαιο της μελέτης ορισμένους άξονες στους οποίους θα έπρεπε να κινηθεί η οικονομική πολιτική προκειμένου η ελληνική βιομηχανία να αντεπεξέλθει επιτυχώς στις πιέσεις που θα δεχόταν από το δυτικοευρωπαϊκό ανταγωνισμό. Μεταξύ άλλων, η

114 *Οπ.π.*, 341-8.

115 *Οπ.π.*, 348-53.

δέσμη προτάσεων του Κουτσουμάρη περιλάμβανε την απόρριψη μορφών άμεσης ή έμμεσης αναδιανεμητικής πολιτικής, με στόχο τη συγκράτηση της αναμενόμενης αύξησης του εργατικού κόστους· την εκπόνηση μιας πολιτικής επιδοτήσεων προς τις βιομηχανικές επιχειρήσεις, για τη διευκόλυνση της σταδιακής προσαρμογής τους, την απορρόφηση μέρους των κοινωνικών κραδασμών από την απώλεια θέσεων εργασίας σε ορισμένους κλάδους και την επιτάχυνση της ανάπτυξης των κλάδων που θα λειτουργούσαν ως μοχλός ανάπτυξης στο νέο περιβάλλον· την ελαστικοποίηση των σχέσεων εργασίας και τη μετατόπιση της προσδοκίας για δημιουργία νέων θέσεων εργασίας από το βιομηχανικό τομέα στον τομέα των υπηρεσιών· την ανάληψη μέρους του κόστους της έρευνας για την εισαγωγή τεχνικών καινοτομιών από το κράτος· την αποκέντρωση της βιομηχανίας και τη διεύρυνση της εθνικής αγοράς με όχημα τον εσωτερικό ανταγωνισμό και την αναβάθμιση του μεταφορικού δικτύου· τον εξορθολογισμό του συστήματος κρατικών ενισχύσεων με τη διοχέτευσή τους σε δυναμικές επιχειρήσεις.¹¹⁶

Η δεύτερη μελέτη, που εκδόθηκε στα αγγλικά το 1964, ανήκε σε μια ομάδα οικονομολόγων με επικεφαλής τον Howard S. Ellis. Στη μελέτη αυτή εξετάζονταν οι ανάγκες, η διαθεσιμότητα και οι προοπτικές προσέλκυσης κεφαλαίων στο βιομηχανικό τομέα από εγχώριες και διεθνείς πηγές. Ωστόσο, στα κεφάλαια του βιβλίου δεν διατυπώνονταν ρητές εκτιμήσεις για τις χρηματοδοτικές ανάγκες της ελληνικής βιομηχανίας, όπως αυτές θα διαμορφώνονταν μετά τη σύνδεση με την ΕΟΚ. Απεναντίας, οι εκτιμήσεις για τα δεδομένα που προέκυπταν από τη Συμφωνία Σύνδεσης κατά κανόνα αφορούσαν τις έμμεσες επιδράσεις του κοινοτικού ανταγωνισμού στο ευρύτερο πλαίσιο εντός του οποίου ασκούταν η βιομηχανική δραστηριότητα, με αναφορά, μεταξύ άλλων, στο μέγεθος των επιχειρήσεων, τις μεθόδους παραγωγής και τις μονοπωλιακές καταστάσεις. Ήδη στο προοίμιο της μελέτης επισημαινόταν ότι το υψηλότερο επίπεδο επενδύσεων θα απαιτούταν στις εξαγωγικές βιομηχανίες, προκειμένου να καταστεί βιώσιμο το αναπτυξιακό μοντέλο που εγκαινίαζε η σύνδεση της Ελλάδας με την ΕΟΚ και το οποίο θα ενέτεινε τις υπάρχουσες τάσεις αυξημένης ζήτησης εισαγόμενων προϊόντων. Ακόμη, σύμφωνα με τους συγγραφείς, οι ισχυρότεροι έλληνες βιομήχανοι, οι οποίοι αξιοποιούσαν κατά κόρον τις προσβάσεις τους στην πολιτική εξουσία για να ενισχύουν το πλέγμα

116 *Οπ.π.*, 354-63.

προστασίας και να αποκλείουν την είσοδο νέων επιχειρήσεων στους κλάδους που δραστηριοποιούνται, καλούνταν να αντεπεξέλθουν στο νέο χρηματοδοτικό τοπίο που θα διαμορφωνόταν από την προβλεπόμενη υποχώρηση του κρατικού παρεμβατισμού και τη διάλυση των μονοπωλιακών καταστάσεων.¹¹⁷

Θέμα της τρίτης μελέτης, που κυκλοφόρησε την ίδια χρονιά με αυτήν του Ellis, με τίτλο *Greek Industrialists*, αποτέλεσε ο ρόλος των ελλήνων βιομηχάνων στην πορεία της βιομηχανικής ανάπτυξης, ο οποίος επανερχόταν σε όλες τις προηγούμενες αναλύσεις είτε για να επισημανθεί η σημασία του ως ανασταλτικού παράγοντα στη λειτουργία της ελεύθερης οικονομίας -όπως παραπάνω- είτε για να τονιστεί η έλλειψη διοικητικών δεξιοτήτων, αλλά και η δειλή εμφάνιση μιας νέας γενιάς δυναμικών επιχειρηματιών¹¹⁸. Η μελέτη του Alec P. Alexander αποτελούσε μία ποσοτική καταγραφή, σε συνδυασμό με στοιχεία ποιοτικής ανάλυσης που, όπως και στη μελέτη του Κουτσουμάρη, στηρίζονταν στην εκτενή χρήση προφορικών συνεντεύξεων και ερωτηματολογίων. Και από τη μελέτη αυτήν απουσίαζε ένα ιδιαίτερο κεφάλαιο για τον τρόπο που θα επιδρούσε η σύνδεση με την ΕΟΚ στην ελληνική επιχειρηματική κουλτούρα. Ωστόσο, οι όροι της Συμφωνίας Σύνδεσης με την Κοινότητα υπεισέρχονταν στην ανάλυση ως ένας μείζων παράγοντας αβεβαιότητας των ελλήνων βιομηχάνων για το μέλλον, που μπορούσε να επηρεάσει αρνητικά τη συνολική πορεία των ιδιωτικών επενδύσεων στη βιομηχανία.¹¹⁹

Παρά την επισήμανση αυτή, η σύνδεση με την ΕΟΚ δεν θα ήταν, σύμφωνα με το συγγραφέα, μονοσήμαντα αρνητική. Στο τέλος του βιβλίου, ο Alexander επιχειρούσε να διατυπώσει σε αδρές γραμμές μια τυπολογία της ελληνικής επιχειρηματικότητας, διακρίνοντας τρεις κατηγορίες βιομηχάνων. Η πρώτη, την οποία χαρακτήριζε “πρωτόγονη”, αφορούσε περιπτώσεις που διέπονταν από συντηρητισμό και χαμηλό μορφωτικό επίπεδο, έλλειψη ευελιξίας σε θέματα διοίκησης, απροθυμία για την εισαγωγή τεχνικών ή οργανωτικών καινοτομιών και αδυναμία υπέρβασης των μικρών μεγεθών της επιχείρησης. Η δεύτερη, την οποία χαρακτήριζε “εμπορική”, αφορούσε τις περιπτώσεις βιομηχάνων που προέκριναν την αύξηση των τιμών πώλησης των προϊόντων αντί της μείωσης του κόστους

117 H.S. Ellis, *Industrial Capital in Greek Development* (Athens: Center of Economic Research, 1964).

118 Coutsoumaris, *Morphology of Industry*, 347-8.

119 A. P. Alexander, *Greek Industrialists* (Athens: Center of Planning and Economic Research, 1964), 70-4.

παραγωγής, εκμεταλλεζόμενοι το πλέγμα προστασίας της ελληνικής βιομηχανίας και την προνομιακή μεταχείρισή τους από την πολιτική εξουσία. Η τρίτη -και αριθμητικά μικρότερη- κατηγορία, η “προοδευτική” εντοπιζόταν συνηθέστερα στις μεγαλύτερες βιομηχανίες στις οποίες η ιδιοκτησία δεν ταυτιζόταν με τη διοίκηση της επιχείρησης. Επρόκειτο για τους βιομηχάνους που έδειχναν το μεγαλύτερο ενδιαφέρον για την εισαγωγή καινοτομιών. Σύμφωνα με το συγγραφέα, η προϊούσα έκθεση της ελληνικής βιομηχανίας στον κοινοτικό ανταγωνισμό θα καθιστούσε αδύνατη την αναπαραγωγή των δύο πρώτων κατηγοριών και θα αναδείκνυε ως προϋπόθεση για την επιβίωση των επιχειρήσεων την υιοθέτηση των χαρακτηριστικών της “προοδευτικής” επιχειρηματικότητας.¹²⁰

Η τελευταία μελέτη από τη σειρά οικονομικών μονογραφιών του ΚΕΠΕ που θα εξεταστεί εδώ, παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, δεδομένου ότι αφενός, στόχευε ακριβώς στη διακρίβωση των οικονομικών συνεπειών της Συμφωνίας Σύνδεσης και αφετέρου, ο συγγραφέας, καθηγητής οικονομικής του πανεπιστημίου του Τορόντο, Στέφανος Γ. Τριάντης, υιοθετούσε εξ αρχής μια κριτική προσέγγιση του προβλήματος. Η μελέτη του Τριάντη, που κυκλοφόρησε πρώτα στα αγγλικά, το 1965, με τίτλο *Common Market and Economic Development: The EEC and Greece*, αποτελούσε μια απόπειρα συνολικής στάθμισης των προοπτικών της ελληνικής οικονομίας μετά τη σύνδεση με την ΕΟΚ. Στο πρώτο μέρος, ο συγγραφέας, αποσαφηνίζοντας το θεωρητικό πλαίσιο της μελέτης, προχωρούσε στην καταγραφή του δυναμικού της ελληνικής οικονομίας. Στο δεύτερο μέρος, ελέγχοντας τα επιχειρήματα υπέρ και κατά της σύνδεσης με την ΕΟΚ, σχολίαζε πτυχές της Συμφωνίας Σύνδεσης και επιχειρούσε να αποτιμήσει τα πλεονεκτήματα και τα μειονεκτήματα που προέκυπταν από αυτή. Στο τρίτο και το τέταρτο μέρος, ο συγγραφέας πραγματευόταν τα ερωτήματα των εξαγωγών και της κινητικότητας κεφαλαίων και εργατικού δυναμικού στις νέες συνθήκες.¹²¹

Σύμφωνα με τον Τριάντη, η Ελλάδα, με βάση τις δυνατότητες και τους περιορισμούς της οικονομίας της, καλούταν να επιλέξει ανάμεσα σε δύο αναπτυξιακούς δρόμους. Η στάθμιση των δύο επιλογών θα ήταν καθοριστικής σημασίας για το μέλλον της χώρας και θα αναδείκνυε τις δυνατότητες και τις

120 Οπ.π., 118-25.

121 Σ. Γ. Τριάντης, *Κοινή Αγορά και Οικονομική Ανάπτυξις: Η Ελλάδα και η ΕΟΚ* (Αθήνα: ΚΕΠΕ, 1967).

απαγορεύσεις που απέρρεαν από τις προβλέψεις της Συμφωνίας Σύνδεσης με την ΕΟΚ. Η πρώτη επιλογή, την οποία ο Τριάντης ονόμαζε “οικονομική λύση” συνίστατο στην απόδοση απόλυτης προτεραιότητας στην αύξηση του κατά κεφαλήν ΑΕΠ, την πλήρη απασχόληση και την αναδιανομή του πλούτου. Στο πλαίσιο αυτής της επιλογής, η Ελλάδα καλούταν να αναδείξει ένα μικρό αριθμό διεθνώς ανταγωνιστικών βιομηχανιών και να εκμεταλλευτεί τα συγκριτικά της πλεονεκτήματα, δίνοντας έμφαση στον τουρισμό. Επιπλέον, το πλεονάζον εργατικό δυναμικό που δεν θα μπορούσε να απορροφηθεί από τους νέους τομείς προτεραιότητας θα εξωθούν στη μετανάστευση. Η δεύτερη επιλογή, η “πολιτική λύση”, συνίστατο στη διατήρηση των εθνικών χαρακτηριστικών και στην υποβάθμιση του στόχου της αύξησης του εθνικού εισοδήματος. Η επιλογή αυτή, σύμφωνα πάντα με το συγγραφέα, συνεπαγόταν την ανάδειξη της βιομηχανίας ως του τομέα από τον οποίο θα προέκυπταν κατά προτεραιότητα νέες θέσεις εργασίας και ως εκ τούτου -και δεδομένων των περιορισμένων δυνατοτήτων της- η μόνιμη ανάγκη προστατευτισμού για την επιβίωση της ελληνικής βιομηχανίας, με την ανάληψη του αναγκαίου οικονομικού κόστους και η παρεμπόδιση των μεταναστευτικών ροών προς εξεύρεση καλύτερων όρων διαβίωσης. Η Συμφωνία Σύνδεσης με την ΕΟΚ αποτελούσε περιοριστικό παράγοντα για την οικονομική ανάπτυξη στην Ελλάδα, καθώς πρακτικά, ακύρωνε την “πολιτική λύση”, ενώ έθετε προσκόμματα στην αξιοποίηση πτυχών της “οικονομικής λύσης”, προκαλώντας ασφυκτική πίεση στη βιομηχανία και αφήνοντας έξω από τις προβλέψεις της τον τουρισμό και τη ναυτιλία.¹²²

Παρακολουθώντας πιο αναλυτικά το σκεπτικό του Τριάντη, εντοπίζουμε κάποιες κρίσιμες παραδοχές που βρίσκονταν στη βάση της επιχειρηματολογίας του. Καταρχάς, ο συγγραφέας θεωρούσε ότι τα χρονικά περιθώρια που προέβλεπε η Συμφωνία Σύνδεσης για το δασμολογικό αφοπλισμό της ελληνικής βιομηχανίας ήταν πολύ στενά, καθιστώντας αδύνατη την ομαλή προσαρμογή. Επιπλέον, η συμφωνία στηριζόταν σε μία καταστατική ασυμμετρία, καθώς η δασμολογική προστασία στη γεωργία (από την οποία αναμενόταν να αποκομίσει οφέλη η ελληνική πλευρά) και τη βιομηχανία (στην οποία απέβλεπε η κοινοτική) είχε άλλη βαρύτητα, αφού η ζήτηση για τα προϊόντα τους χαρακτηριζόταν από εντελώς διαφορετικά επίπεδα

122 *Οπ.π.*, 62-6 και 95-7.

ελαστικότητας τιμών. Ως προς το στόχο της δημιουργίας ορισμένων εξαγωγικών βιομηχανιών που όχι μόνο θα επιβίωναν στο νέο ανταγωνιστικό περιβάλλον, αλλά θα κατόρθωναν και να διεισδύσουν στις αγορές των Έξι, ο Τριάντης εκτιμούσε ότι, προκειμένου να είναι σε θέση να αναδείξει ανταγωνιστικούς πόλους, η ελληνική βιομηχανία θα έπρεπε να απολαύσει υψηλά επίπεδα προστασίας για ένα διάστημα πολύ μεγαλύτερο της μεταβατικής περιόδου της Συμφωνίας Σύνδεσης. Εξάλλου, ο συγγραφέας αμφισβητούσε τη δυνατότητα του κλάδου της μεταλλουργίας να επιτελέσει ρόλο ηγέτη για την ανάπτυξη της μεταποίησης στην Ελλάδα, επικαλούμενος τόσο την ανεπάρκεια του ορυκτού πλούτου όσο και τα υψηλά κόστη μεταφοράς των πρώτων υλών και του τελικού προϊόντος. Σε αυτό το πλαίσιο, η έκθεση της ελληνικής βιομηχανίας στο διεθνή ανταγωνισμό από καταλύτης αναδιάρθρωσης και εκσυγχρονισμού μπορούσε να αποβεί παράγοντας αφανισμού υπό το βάρος της αφόρητης πίεσης των ξένων επιχειρήσεων. Τέλος, ο Τριάντης αμφισβητούσε το επιχείρημα ότι μέσα από τη σύνδεση με την ΕΟΚ και την πρόσβαση σε μια διευρυνόμενη αγορά διασφαλιζόταν η σταθερότητα των ελληνικών εξαγωγών, καθώς εκτιμούσε ότι εξειδίκευση της ελληνικής βιομηχανίας σε λίγους κλάδους θα την καθιστούσε πιο ευάλωτη στις διακυμάνσεις των κλάδων αυτών, εντείνοντας με τον τρόπο αυτό τον κίνδυνο απότομων μεταβολών. Εξυπακούεται ότι τα μειονεκτήματα αυτά θα καθιστούσαν τον ελληνικό οικονομικό χώρο λιγότερο ελκυστικό για τους ξένους επενδυτές απ' ό,τι προσδοκούσαν οι θιασώτες της σύνδεσης.¹²³

Εκτός από την εξέταση των επιπτώσεων για τη βιομηχανία, ο Τριάντης επιχειρούσε, ακόμη, να αξιολογήσει τις ευρύτερες συνέπειες της Συμφωνίας Σύνδεσης. Καταρχάς, η εκτροπή του ελληνικού εξωτερικού εμπορίου προς την Κοινή Αγορά θα αύξανε, σύμφωνα με το συγγραφέα, το βαθμό εξάρτησης από τις λίγες χώρες-μέλη της Κοινότητας, ενώ θα περιορίζε σημαντικά τις δυνατότητες του εμπορίου με τις χώρες του Ανατολικού Μπλοκ. Επιπλέον, η σύνδεση της τύχης της ελληνικής οικονομίας με το εγχείρημα της οικονομικής ενοποίησης των Έξι, την άφηνε έκθετη στις συνέπειες μιας ενδεχόμενης αποτυχίας του εγχειρήματος αυτού, εισάγοντας έναν πρόσθετο παράγοντα αβεβαιότητας για τις ελληνικές επιχειρήσεις. Μια άλλη διάσταση της σύνδεσης με την ΕΟΚ ήταν η διευκόλυνση της

123 *Οπ.π.*, 69-90.

εγκατάστασης του ελληνικού εργατικού δυναμικού που θα αναζητούσε καλύτερες συνθήκες στις χώρες της Κοινότητας, εντείνοντας με αυτόν τον τρόπο το πρόβλημα της μετανάστευσης, ενώ πρόβλημα ανεξέλεγκτων εκροών μπορούσε να προκληθεί και από τις προβλέψεις για την ελευθερία κίνησης κεφαλαίου. Ακόμη, ήταν πολύ πιθανό να προκληθεί οξύτατο δημοσιονομικό πρόβλημα για τη χώρα λόγω αφενός, των αυξημένων πόρων που θα απαιτούνταν για τη δημιουργία υποδομής και αφετέρου, της απώλειας ενός σημαντικού εισπρακτικού μέσου που θα επέφερε η κατάργηση των δασμών. Ως προς τις συνθήκες εναγκαλισμού του κράτους με τις επιχειρήσεις, που ευνοούσε τη δημιουργία μονοπωλιακών καταστάσεων, ο Τριάντης διέβλεπε τον κίνδυνο ο κοινοτικός ανταγωνισμός να επιφέρει τα αντίθετα από τα προσδοκώμενα αποτελέσματα, καθώς οι μη ανταγωνιστικές επιχειρήσεις θα ενέτειναν τις πιέσεις προς την πολιτική εξουσία, προκειμένου να επιβιώσουν. Έτσι, τη θέση της δασμολογικής προστασίας μπορούσε να πάρει ένα πλέγμα κινήτρων, όπως οι φοροαπαλλαγές και ο φθηνός δανεισμός, με βάση εξωοικονομικά κριτήρια, ακυρώνοντας με αυτόν τον τρόπο τους αναμενόμενους καρπούς του ελεύθερου ανταγωνισμού.¹²⁴

Εξετάζοντας το πρόβλημα των ελληνικών εξαγωγών υπό καθεστώς σύνδεσης με την ΕΟΚ, ο συγγραφέας, αφού επισήμαινε τις περιορισμένες δυνατότητες που διανοίγονταν για τα ελληνικά γεωργικά προϊόντα στην Κοινή Αγορά, θα εντόπιζε τους παράγοντες που λειτουργούσαν ανασταλτικά στην ανάπτυξη των βιομηχανικών εξαγωγών ως ατμομηχανής για την ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας: η έλλειψη πρώτων υλών, το υψηλό κόστος μεταφορών, η χαμηλή παραγωγικότητα της εργασίας συνιστούσαν βασικούς -μεταξύ άλλων- λόγους για την εξουδετέρωση του ονομαστικού πλεονεκτήματος των χαμηλών μισθών και ημερομισθίων. Παρά τους περιορισμούς αυτούς, ο συγγραφέας θα υποδείκνυε ορισμένους κλάδους που συγκέντρωναν τις προϋποθέσεις που απαιτούνταν, ώστε να λειτουργήσουν ενισχυτικά στην επικράτηση ενός αναπτυξιακού υποδείγματος, εντός του οποίου θα επικρατούσε ένας μικρός ανταγωνιστικός πυρήνας εξαγωγικών βιομηχανιών. Έτσι, εξαγωγικές δυνατότητες παρουσίαζαν οι βιομηχανίες καταναλωτικών ειδών, με όχημα τις κονσερβοποιίες και τις κλωστοϋφαντουργίες, ορισμένες χημικές βιομηχανίες, με όχημα τις βιομηχανίες επεξεργασίας ρητίνης και ελιάς, οι φαρμακοβιομηχανίες, οι

124 *Οπ.π.*, 91-121.

βιομηχανίες αλουμινίου, τα ναυπηγεία, αλλά και οι βιοτεχνίες γουναρικών. Παράλληλα, ο Τριάντης, επικαλούμενος τα υψηλά κόστη μεταφοράς, απέρριπτε προτάσεις, όπως η συναρμολόγηση τελικών προϊόντων και η ανάδειξη της Ελλάδας σε “γέφυρα” προς τις χώρες της Μέσης Ανατολής, στο πλαίσιο των ζυμώσεων με στόχο τη διεύρυνση των εξαγωγικών δυνατοτήτων, επισημαίνοντας όμως, τις δυνατότητες κατασκευής συστατικών μερών και εξαρτημάτων μηχανών που παράγονταν στο εξωτερικό.

Κεφάλαιο 3ο-Τα υποκείμενα

Πέρα από το λόγο για τον οποίο κάθε φορά συντάχτηκαν, οι μελέτες που παρουσιάστηκαν παραπάνω προσπάθησαν, περισσότερο ή λιγότερο επιτυχημένα, να εκτιμήσουν τις μακροπρόθεσμες συνέπειες που θα είχε η σύνδεση με την ΕΟΚ στο μοντέλο ανάπτυξης της ελληνικής οικονομίας. Ωστόσο, όπως ήδη αναφέρθηκε, οι αναλύσεις αυτές έπονταν της πολιτικής απόφασης για τη συμμετοχή της Ελλάδας στις διεργασίες δυτικοευρωπαϊκής ενοποίησης· μιας απόφασης, η οποία λήφθηκε κάτω από τις πιέσεις -συχνά αρκετά έντονες- που παρήγαγε η πολιτική και οικονομική συγκυρία στο γύρισμα της δεκαετίας του 1950. Η αντίδραση σημαντικών παραγόντων της πολιτικής και της οικονομίας στις πιέσεις αυτές δεν υπήρξε πάντοτε ταυτόσημη. Οι προβληματισμοί που αναπτύχθηκαν εντός της κυβέρνησης, του επιχειρηματικού κόσμου και ενός κρίσιμου δυναμικού που συχνά αποτέλεσε διάυλο επικοινωνίας ανάμεσα στην πολιτική εξουσία και τον ιδιωτικό τομέα, καταλαμβάνοντας νευραλγικές θέσεις στη δημόσια διοίκηση και το διπλωματικό σώμα, υπήρξαν καθοριστικοί για τη χάραξη της τακτικής και της στρατηγικής του ελληνικού κράτους στις σχέσεις του με την ΕΟΚ.

Οι κινήσεις των χωρών-μελών της ΕΚΑΧ για τη διαμόρφωση μιας ενιαίας αγοράς δεν άφησαν ασυγκίνητη την ελληνική πλευρά. Σύμφωνα με μεταγενέστερο σημείωμα του Θεόδωρου Χρηστίδη, πρώτου Μόνιμου Αντιπροσώπου της Ελλάδας στον ΟΕΟΣ και την ΕΟΚ, οι πρώτες διερευνητικές επαφές των ελλήνων ιθυνόντων με τους Έξι έλαβαν χώρα ενώ ήδη είχαν τεθεί σε κίνηση οι προπαρασκευαστικές ενέργειες για τη δημιουργία της ΖΕΣ, στο πλαίσιο του ΟΕΟΣ, στα τέλη του 1956. Οι ελληνικές αναζητήσεις αφορούσαν τότε, στην εξεύρεση μιας φόρμουλας συμμετοχής της Ελλάδας στην υπό διαμόρφωση ενιαία αγορά, ως εναλλακτικό σχέδιο, σε περίπτωση αποτυχίας των διαπραγματεύσεων για τη ΖΕΣ.¹²⁵ Η υπογραφή της Συνθήκης της Ρώμης, στις 25 Μαρτίου του 1957, με την οποία ιδρύθηκε η ΕΟΚ ώθησε την ελληνική πλευρά να συγκεκριμενοποιήσει αυτό το ενδιαφέρον. Ήδη το Μάιο, ο Έλληνας πρέσβης στις Βρυξέλλες, Χαρίλαος Ζαμαρίας ενημέρωνε τον

125 Χρηστίδης, Σημειώσεις επί της προϊστορίας της συγκροτήσεως της Κοινής Αγοράς των Εξ και επί των έκτοτε εξελίξεων, 30/12/1960, Ίδρυμα Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής, Αθήνα, Αρχείο Κωνσταντίνου Γ. Καραμανλή, (ΑΚΚ, ΙΚΚ), Φ13Α.

υπουργό Εξωτερικών, Ευάγγελο Αβέρωφ-Τοσίτσα, για τις άτυπες επαφές του με κοινοτικούς παράγοντες, με θέμα τα υπέρ και τα κατά της συμμετοχής της Ελλάδας στο νεοσύστατο οργανισμό. Φαίνεται μάλιστα, ότι ο έλληνας πρέσβης είχε πειστεί για τα πλεονεκτήματα που παρουσίαζε η είσοδος της χώρας στην Κοινή Αγορά για την ελληνική γεωργία, παρά τη βέβαιη κατάρρευση της μικρής βιομηχανίας, αφού αυτή θα αντισταθμιζόταν με την προσέλκυση ξένων επιχειρήσεων, ενώ το πρόβλημα της ανεργίας θα λυνόταν με τη μετανάστευση του πλεονάζοντος δυναμικού προς τις αναπτυγμένες χώρες της Κοινότητας.¹²⁶ Στην πραγματικότητα, σε αυτό το αρχικό στάδιο των διαδικασιών δυτικοευρωπαϊκής ενοποίησης, η ελληνική πλευρά θα προσπαθούσε να διερευνήσει όλες τις εναλλακτικές δυνατότητες που ανοίγονταν, με στόχο την κατάκτηση της καλύτερης δυνατής διαπραγματευτικής θέσης. Η διερεύνηση αυτή δεν περιλάμβανε αποκλειστικά, ή κυρίως, τη στάθμιση των πλεονεκτημάτων και των μειονεκτημάτων της κάθε επιλογής -κάτι τέτοιο εξάλλου, ήταν αδύνατο όσο το πλαίσιο στο οποίο καλείτο να ενταχθεί η ελληνική οικονομία ήταν ακόμη υπό διαμόρφωση. Καθοριστικό ρόλο θα διαδραμάτιζε στη λήψη των όποιων αποφάσεων και η γνώμη των ισχυρότερων υποψήφιων εταίρων, στους οποίους η ελληνική πλευρά προσέβλεπε για την άντληση των πολυπόθητων κεφαλαίων που θα τροφοδοτούσαν την ανάπτυξη της ασθμαίνουσας ελληνικής οικονομίας.

Τον Ιούλιο του 1957, ο υπουργός Εμπορίου και Βιομηχανίας, Παναγής Παπαληγούρας, επικεφαλής ομάδας οικονομικών στελεχών, επισκέφτηκε τη Βόννη, όπου συναντήθηκε με ανώτατους δυτικογερμανούς αξιωματούχους, μεταξύ των οποίων ο αντικαγκελάριος Franz Blücher και ο υπουργός Εθνικής Οικονομίας, Ludwig Erhard. Βασικό αντικείμενο των συνομιλιών -στις οποίες συμμετείχε και ο επικεφαλής της ελληνικής αντιπροσωπείας στις διαπραγματεύσεις για τη ΖΕΣ, Ι. Πεσμαζόγλου- υπήρξε η θέση της Ελλάδας στις διεργασίες δυτικοευρωπαϊκής ενοποίησης. Κατά τη διάρκεια της συζήτησης, ο Παπαληγούρας, συνοψίζοντας τις ελληνικές θέσεις, δήλωσε ρητά, ότι η Ελλάδα ήταν έτοιμη να εισέλθει ως πλήρες μέλος τόσο στην ΕΟΚ όσο και στην υπό σύσταση ΖΕΣ, στο βαθμό που θα ικανοποιούνταν κάποια από τα αιτήματά της. Μάλιστα, ο έλληνας υπουργός έθεσε

126 Ζαμαρίας, προς Αβέρωφ, 9/5/1957, στο Φ. Τομαή-Κωνσταντοπούλου (επιμ.), *Η συμμετοχή της Ελλάδας στην πορεία προς την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση. Η κρίσιμη εικοσαετία 1948-1968* (Αθήνα: ΥΠΕΞ, 2003), τ. Α', 250-4.

ευθέως προς τη δυτικογερμανική πλευρά το ερώτημα εάν ήταν προτιμότερο η Ελλάδα να διεκδικήσει απευθείας τη συμμετοχή της στην Κοινή Αγορά, ανεξάρτητα από τις διεργασίες στο πλαίσιο του ΟΕΟΣ, σπεύδοντας να σημειώσει ότι η χώρα μπορούσε να προσφέρει σημαντικά πολιτικά ανταλλάγματα στην Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας (ΟΔΓ) για την εκπλήρωση των επιδιώξεων της τελευταίας στην νοτιοανατολική Ευρώπη.¹²⁷

Ο διερευνητικός χαρακτήρας των επαφών ήταν εμφανής όμως, και για τη δυτικογερμανική πλευρά. Παρόλο που η απάντηση στο ερώτημα του Παπαληγούρα εκ μέρους του ομοσπονδιακού υπουργείου Εθνικής Οικονομίας ήταν ότι η Ελλάδα θα έπρεπε να συμμετάσχει στην Κοινή Αγορά προκειμένου να διαθέσει ευκολότερα τα αγροτικά προϊόντα της και να αξιοποιήσει τις προβλεπόμενες χρηματοδοτικές δυνατότητες, η συζήτηση εξελίχθηκε κρατώντας ανοιχτό τόσο το ενδεχόμενο συμμετοχής στην υπό σύσταση ΖΕΣ όσο και στην ΕΟΚ.¹²⁸ Η αοριστία αυτή εξάλλου, σχετιζόταν και με τις αντιθέσεις εντός της ίδιας της ομοσπονδιακής κυβέρνησης για το χαρακτήρα της δυτικοευρωπαϊκής ενοποίησης και το καταλληλότερο όχημα για την υλοποίησή της, με την καγκελαρία και το υπουργείο Εξωτερικών να ευνοούν την προνομιακή σχέση με τη Γαλλία εντός της ΕΟΚ και τα οικονομικά υπουργεία υπό τον Erhard να βλέπουν θετικά τη συμμετοχή στην ευρεία ΖΕΣ.¹²⁹ Σε κάθε περίπτωση, τόσο ο Erhard όσο και ο παριστάμενος εκπρόσωπος του υπουργείου Εξωτερικών έσπευσαν να διευκρινίσουν ότι η συμμετοχή της Ελλάδας στην Κοινή Αγορά -είτε με διμερή συμφωνία είτε στο πλαίσιο μιας ευρύτερης συμφωνίας των Έξι με τις λοιπές χώρες του ΟΕΟΣ- θα μπορούσε να επιτευχθεί μόνο υπό ένα ιδιαίτερο καθεστώς (Assoziierung) για τις αναπτυσσόμενες χώρες,¹³⁰ ενώ στο εμπιστευτικό πρωτόκολλο που συντάχτηκε, αναφερόταν ότι “η γερμανική πλευρά εδήλωσεν ότι χαίρει διά την προσχώρησιν ή συνεργασίαν της Ελλάδος μετά της Ευρωπαϊκής Οικονομικής Κοινότητας και ότι εις την περίπτωσιν ταύτην θα ήτο πρόθυμος να παράσχη την

127 Πρακτικόν συνομιλιών εν τω Ομοσπόνδω Υπουργείω Οικονομ. Συνεργασίας, Κυριακή 7 Ιουλίου 1957, ώρα 9:30-12:30, ΑΚΚ, ΙΚΚ, Φ3Α.

128 Πρακτικόν συνομιλιών εν τω Ομοσπόνδω Υπουργείω Οικονομ. Συνεργασίας, Κυριακή 7 Ιουλίου 1957, ώρα 9:30-12:30, ΑΚΚ, ΙΚΚ, Φ3Α.

129 Για τη διαφορετική προσέγγιση μεταξύ Adenauer και Erhard, βλ. M. Pelt, *Tying Greece to the West. US-West German-Greek Relations 1949-74* (Copenhagen: Museum Tusulanum Press, 2006), 181-4.

130 Πρακτικόν συνομιλιών εν τω Ομοσπόνδω Υπουργείω Οικονομ. Συνεργασίας, Κυριακή 7 Ιουλίου 1957, ώρα 9:30-12:30, ΑΚΚ, ΙΚΚ, Φ3Α.

υποστήριξίν της [...]”.¹³¹

Η απευθείας συμμετοχή της Ελλάδας στην ΕΟΚ, χωρίς να τίθεται ως πρώτη επιλογή, παρέμεινε ένα χρήσιμο εργαλείο για την ελληνική κυβέρνηση, στο πλαίσιο των διαπραγματεύσεων για την ευρεία ΖΕΣ στο δεύτερο μισό του 1957. Χαρακτηριστικά, σε σημείωμά του προς τον Καραμανλή αναφορικά με την ελληνική τακτική, το Νοέμβριο, ο Πεσμαζόγλου σημείωνε ότι εάν η Ελλάδα ήταν υποχρεωμένη να επιλέξει ανάμεσα στην ίδρυση μιας “Ευρωπαϊκής Αρχής Οικονομικής Αναπτύξεως” και σε μια “Ευρωπαϊκή Τράπεζα Επενδύσεων”, η έμφαση θα έπρεπε να δοθεί στην πρώτη, καθώς η ύπαρξη τράπεζας επενδύσεων προβλεπόταν ήδη στο πλαίσιο της ΕΟΚ από την οποία θα μπορούσε να επωφεληθεί αργότερα η Ελλάδα. Στο ίδιο σημείωμα εξάλλου, ο επικεφαλής της ελληνικής αντιπροσωπείας πρότεινε την προσέγγιση με τη δυτικογερμανική πλευρά, προκειμένου να επιδιωχθεί η μελλοντική ένταξη της Ελλάδας στην ΕΟΚ και να αντληθούν οφέλη από τις προβλεπόμενες κοινοτικές πρόνοιες για τις αναπτυσσόμενες περιφέρειες.¹³² Σε κάθε περίπτωση, μέχρι το Δεκέμβριο του 1957 τα εναλλακτικά σενάρια δυτικοευρωπαϊκής ενοποίησης καταλάμβαναν -τουλάχιστον επισήμως- ισότιμη θέση στις επιδιώξεις της ελληνικής κυβέρνησης και αντιμετώπιζονταν περισσότερο ως συμπληρωματικά παρά ως ανταγωνιστικά μεταξύ τους. Η τάση αυτή καταγραφόταν και επισήμως, στο λόγο του Κωνσταντίνου Καραμανλή στην πρωθυπουργική διάσκεψη του ΝΑΤΟ, το Δεκέμβριο, όπου ο έλληνας πρωθυπουργός -μετά από σχετική εισήγηση του Πεσμαζόγλου- αναφερόταν στην οικονομική βοήθεια που όφειλαν να παράσχουν τόσο η ίδια η Βορειοατλαντική Συμμαχία όσο και τα υπό εξέταση σχέδια για τη δυτικοευρωπαϊκή ενοποίηση, με στόχο τη στρατιωτική ενίσχυση της τελευταίας, χωρίς να διατυπώνει προτιμήσεις αναφορικά με το καταλληλότερο όχημα ενοποίησης.¹³³

Η αποφασιστική στροφή προς την ΕΟΚ θα συντελούταν μόνο μετά τις καθοριστικές διεθνείς και εσωτερικές εξελίξεις του επόμενου έτους που θα υποχρέωναν την ελληνική κυβέρνηση και τους δυτικούς συμμάχους της να

131 Εμπιστευτικών Πρωτόκολλων Συνομιλιών, 9/7/1957, ΑΚΚ, ΙΚΚ, Φ3Α.

132 Κ. Σβολόπουλος (επιμ.), *Κωνσταντίνος Καραμανλής: Αρχείο, γεγονότα και κείμενα*, 12 τ. (Αθήνα: Ίδρυμα Κωνσταντίνος Καραμανλής και Εκδοτική Αθηνών, 1992-97), τ. 2, 468-71.

133 Το πλήρες κείμενο της ομιλίας Καραμανλή, στο Σβολόπουλος, *Καραμανλής*, τ. 2, 477-80. Για την εισήγηση Πεσμαζόγλου, βλ. Πεσμαζόγλου προς Καραμανλή, 10/12/1957, καθώς και το συνημμένο παράρτημα *Economic Considerations*, χ.η., ΑΚΚ, ΙΚΚ, Φ4Α.

αναζητήσουν αμεσότερες και αποφασιστικότερες λύσεις στη σοβούσα αστάθεια της ελληνικής οικονομίας που κινδύνευε να μετατραπεί σε πολιτική κρίση. Η αποσταθεροποίηση της κατάστασης στη Μέση Ανατολή σε συνδυασμό με την εκ νέου όξυνση του κυπριακού στο φόντο του σχεδίου Μακμίλλαν, που ωθούσε την Ελλάδα σε επιλογές αποκλίνουσες από τις αμερικανικές επιδιώξεις, όπως η προσέγγιση με την Αίγυπτο και τη Γιουγκοσλαβία· η έναρξη της κρίσης του Βερολίνου που έθεσε σε δοκιμασία τις σχέσεις της Δυτικής Γερμανίας με τις ΗΠΑ και συνέβαλε στη γαλλογερμανική προσέγγιση· οι συνεχιζόμενες σοβιετικές αντιδράσεις στην αμερικανική πρόθεση για εγκατάσταση πυρηνικών κεφαλών στην Ευρώπη· η άρση της εμπιστοσύνης ομάδας βουλευτών της ΕΡΕ προς την ελληνική κυβέρνηση, η ανάδειξη της ΕΔΑ σε αξιωματική αντιπολίτευση και η καταβράθρωση του Κέντρου ως εναλλακτικής αστικής πολιτικής πρότασης· τα πολιτικά συμφραζόμενα της διεύρυνσης του εμπορίου με τις χώρες του Ανατολικού Μπλοκ ως διέξοδος από τις πιέσεις που δεχόταν το ελληνικό εμπορικό ισοζύγιο. Όλα τα παραπάνω συνέβαλαν στην ένταση των αναζητήσεων της ελληνικής κυβέρνησης για την εξεύρεση ενός προνομιακού συμμάχου στο δυτικό στρατόπεδο, αλλά και στη συνειδητοποίηση εκ μέρους της Βόννης ότι η ΟΔΓ ήταν ο μόνος εταίρος που θα μπορούσε να αναλάβει αυτόν το ρόλο.¹³⁴

Υπό το βάρος των εξελίξεων, το ομοσπονδιακό υπουργείο Εξωτερικών, αποδεχόμενο την εισήγηση του δυτικογερμανού πρέσβη στην Αθήνα για το επείγον του ελληνικού διαβήματος, θα εγκατέλειπε τις επιφυλάξεις του -ρητά διατυπωμένες μέχρι τις αρχές του 1958- για μία επίσκεψη Καραμανλή στη Βόννη όσο ακόμη η κρίση στις σχέσεις της Ελλάδας με την Τουρκία ήταν ενεργή λόγω του κυπριακού.¹³⁵ Καρπός της προσέγγισης αυτής ήταν η συμφωνία Καραμανλή-Αντενάουερ, το Νοέμβριο, που προέβλεπε την παροχή κρατικού δανείου και μακροπρόθεσμων πιστώσεων εκ μέρους της ΟΔΓ, με στόχο την πραγματοποίηση έργων υποδομής και βιομηχανικών επενδύσεων στην Ελλάδα, την προσφορά γερμανικής τεχνικής

134 Για τον καταλυτικό ρόλο που διαδραμάτισαν οι διεθνείς και εσωτερικές πολιτικές και οικονομικές εξελίξεις του 1958 στη διαμόρφωση των επιλογών των ισχυρότερων συμμάχων της Ελλάδας, βλ. K. Botsiou, *Griechenlands Weg nach Europa. Von der Truman-Doktrin bis zur Assoziierung mit der Europäischen Wirtschaftsgemeinschaft, 1947-1961* (Frankfurt a. M.: Peter Lang, 1999), 397-415, J. E. Miller, *The United States and the Making of Modern Greece. History and Power, 1950-1974* (Chapel Hill: The North Carolina Press, 2009), 66-79 και Pelt, *Tying Greece*, 158-79.

135 Για τις επιφυλάξεις αυτές, βλ. Pelt, *Tying Greece*, 160-3.

βοήθειας, αλλά και τη συνεργασία στον τουριστικό τομέα.¹³⁶ Στο τέλος του 1958, όταν οι διαπραγματεύσεις για τη σύσταση μίας ευρείας ΖΕΣ ναυάγησαν, το ευρύτερο πλαίσιο για την ελληνική αίτηση σύνδεσης με την ΕΟΚ είχε ήδη διαμορφωθεί, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι η διαδικασία σύνδεσης με την ΕΟΚ, μέσω μιας πολυμερούς συμφωνίας που θα περιλάμβανε όλα τα κράτη του ΟΕΟΣ, άφηνε αδιάφορη την ελληνική πλευρά. Απεναντίας, η λύση αυτή θεωρούνταν προτιμότερη, αλλά δύσκολα υλοποιήσιμη.¹³⁷

Οι βασικές οικονομικές επιδιώξεις της Ελλάδας από τη συμμετοχή στις διεργασίες δυτικοευρωπαϊκής ενοποίησης, όπως διατυπώνονται ήδη κατά τις πρώτες διμερείς επαφές με τους δυτικογερμανούς για την προώθηση των ελληνικών αιτημάτων στο πλαίσιο του ΟΕΟΣ, κινούνταν σε δύο επίπεδα: Αφενός, η άντληση των απαραίτητων κεφαλαίων, κυρίως με τη σύσταση θεσμών, όπως η “Ευρωπαϊκή Αρχή Οικονομικής Αναπτύξεως” και η “Ευρωπαϊκή Τράπεζα Επενδύσεων”. Από τον πρώτο, η ελληνική κυβέρνηση προσδοκούσε την εξασφάλιση πόρων για έργα υποδομής, σε αναζήτηση μιας φόρμουλας για τη συνέχιση της οικονομικής βοήθειας που παρείχαν μέχρι τότε οι ΗΠΑ, επιχειρώντας παράλληλα την άμβλυνση της εξάρτησης που συνεπάγονται οι διμερείς σχέσεις τέτοιου είδους, μέσα από την ένταξη της βοήθειας σε ένα πολυμερές πλαίσιο. Από το δεύτερο, αναμένονταν επιπλέον χρηματοδοτικά οφέλη υπό ευνοϊκούς όρους, για την προώθηση των ξένων και εγχώριων ιδιωτικών επενδύσεων προς τις αναπτυσσόμενες χώρες.¹³⁸ Αφετέρου, η διαμόρφωση ευνοϊκών συνθηκών για τα ελληνικά αγροτικά προϊόντα, με την εξασφάλιση ευνοϊκής μεταχείρισης στο πλαίσιο της διαμορφούμενης ΖΕΣ (ηπιότερος ρυθμός δασμολογικού αφοπλισμού της ελληνικής γεωργίας και εξαιρέσεις από τους ποσοτικούς περιορισμούς των αναπτυγμένων χωρών).¹³⁹

136 Για τα κείμενα της συμφωνίας, βλ. Σβολόπουλος, *Καραμανλής*, τ. 3, 297-300.

137 [Πεσμαζόγλου], Προοπτικά μετά την έναρξιν λειτουργίας της Ευρωπαϊκής Κοινής Αγοράς, 4/2/1959 και Πεσμαζόγλου προς Καραμανλή, Σημείωμα επί της ανάγκης προβολής των ελληνικών απόψεων μετά της Ευρωπαϊκής Οικονομικής Κοινότητας κατά τας επαφάς του κ. Υπουργού των Εξωτερικών [...], 9/4/1959, ΑΚΚ, ΙΚΚ, Φ8Α.

138 Για τη θέση των δύο αυτών προτεινόμενων οργανισμών στην ελληνική επιχειρηματολογία, βλ. το σχετικό σημείωμα του Πεσμαζόγλου προς τον Καραμανλή, στο Σβολόπουλος, *Καραμανλής*, τ. 2, 468-71.

139 Για τη συνεχή επαναφορά των αιτημάτων αυτών στις διμερείς επαφές με την ομοσπονδιακή κυβέρνηση, βλ. ενδεικτικά Πρακτικόν συνομιλιών εν τω Ομοσπόνδω Υπουργείω Οικονομ. Συνεργασίας, Κυριακή 7 Ιουλίου 1957, ώρα 9:30-12:30, ΑΚΚ, ΙΚΚ, Φ3Α και Υπόμνημα της Ελληνικής Κυβερνήσεως επί των κατευθύνσεων αναπτύξεως της Ελληνο-Γερμανικής οικονομικής συνεργασίας, 14/8/1958, ΑΚΚ, ΙΚΚ, Φ6Α. Για τους λόγους της ελληνικής προτίμησης στις

Η εμφατική προτροπή του Πεσμαζόγλου για επιδίωξη πολυμερών λύσεων στο πρόβλημα εξεύρεσης πόρων για την προώθηση της οικονομικής ανάπτυξης μέσα από την καλλιέργεια των διμερών σχέσεων με την ΟΔΓ,¹⁴⁰ υπογράμμισε τόσο τη σχετική αυτοτέλεια των ελληνικών αιτημάτων στο πλαίσιο του ΟΕΟΣ, όσο όμως και τη συνύφανση της δυτικοευρωπαϊκής στρατηγικής με την ευρύτερη ελληνική εξωτερική πολιτική. Η συνύφανση αυτή θα καταγραφόταν στις επαφές του έλληνα πρωθυπουργού στη Βόννη, το Νοέμβριο του 1958, και ιδίως στις συνομιλίες με τον Erhard, όπου συμφωνήθηκε η σύναψη κρατικού δανείου προς την Ελλάδα, ύψους 200 εκ. μάρκων, με εξαιρετικά ευνοϊκούς όρους που περιγράφονταν σε συνοδευτικό εμπιστευτικό πρωτόκολλο, προκειμένου να αποφευχθούν ανάλογα αιτήματα από άλλες αναπτυσσόμενες χώρες και αντιδράσεις στο εσωτερικό της ΟΔΓ.¹⁴¹ Στο προοίμιο της συμφωνίας για τη χορήγηση του δανείου, αλλά και στο συνοδευτικό πρωτόκολλο, περιλαμβανόταν ρητά η πρόβλεψη ότι το ποσό του δανείου θα συνυπολογιζόταν για το βαθμό της συμμετοχής της ΟΔΓ σε μελλοντικές παροχές εκ μέρους της ΖΕΣ. Η πρόβλεψη αυτή, που είχε προταθεί από τον Erhard κατά τη συνάντησή του με τον Καραμανλή, αποτελούσε διέξοδο από την εμπλοκή που είχε προκύψει στις διαπραγματεύσεις του ΟΕΟΣ,¹⁴² ικανοποιώντας εν μέρει το ελληνικό αίτημα σε διμερές επίπεδο για άμεση οικονομική βοήθεια και τη συνεπαγόμενη πολιτική στήριξη στην ελληνική κυβέρνηση.

Ωστόσο, η δυτικογερμανική στήριξη είχε πολύ συγκεκριμένα όρια, τα οποία έθεταν οι πολιτικές προτεραιότητες της γαλλογερμανικής προσέγγισης και οι ευρύτεροι υπολογισμοί αναφορικά με τη διαδικασία ενοποίησης. Έτσι, ο Erhard θα

πολυμερείς συμφωνίες έναντι των διμερών, αλλά και για τη σημασία της προώθησης των ελληνικών αιτημάτων εντός του ΟΕΟΣ, μέσω προνομιακών επαφών με την ΟΔΓ, βλ. Πεσμαζόγλου προς Καραμανλή, Ουσιώδεις εξελίξεις εις τας διαπραγματεύσεις διά την ΕΖΕΣ, [Αύγουστος 1958], ΑΚΚ, ΙΚΚ, Φ6Α.

140 Πεσμαζόγλου προς Καραμανλή, Ουσιώδεις εξελίξεις εις τας διαπραγματεύσεις διά την ΕΖΕΣ, [Αύγουστος 1958], ΑΚΚ, ΙΚΚ, Φ6Α.

141 Περί της ανάγκης τήρησης μυστικότητας γύρω από το δυτικογερμανικό κρατικό δάνειο στην Ελλάδα και τις αντιδράσεις άλλων χωρών, βλ. τις επιστολές Τριανταφύλλη προς Καραμανλή, 21/9/1958 και 23/9/1958, ΑΚΚ, ΙΚΚ, Φ6Α, καθώς και τα έγγραφα του υπουργείου Εξωτερικών, Αποφυγή δημοσιότητας ευνοϊκών όρων δανείου Δυτικής Γερμανίας, 18/11/1958, Θέμα δημοσίου χρέους Ελλάδος κατά συζήτησιν Reinhardt - Άγγλου Οικονομικού Συμβούλου εν Βόννη, 27/11/1958 και Αγγλική άποψις επί θέματος διακανονισμού δημοσίου χρέους Ελλάδος, 30/11/1958, ΑΚΚ, ΙΚΚ, Φ7αΑ.

142 Τόσο η Γαλλία -που δεν επιθυμούσε την ίδρυση θεσμών με υπερεθνικό πρόσημο- όσο και η Βρετανία -που πίεζε για εξόφληση του προπολεμικού ελληνικού χρέους ως προϋπόθεση για περαιτέρω οικονομική βοήθεια- αντιδρούσαν σθεναρά στην ελληνική πρόταση. Για τις αντιδράσεις αυτές, βλ. το σχετικό σημείωμα ενόψει της επίσκεψης στη Βόννη, που είχε συνταχθεί τον Οκτώβριο, στο Σβολόπουλος, *Καραμανλής*, τ. 3, 279-80.

συνιστούσε αυτοσυγκράτηση στον έλληνα πρωθυπουργό, ώστε να μην περιπλακεί περαιτέρω η ήδη δύσκολη κατάσταση στην οποία είχαν περιέλθει οι διαπραγματεύσεις λόγω της σκληρής γαλλικής στάσης έναντι αιτημάτων που προϋπέθεταν τη δημιουργία υπερεθνικών θεσμών. Αντίθετα, πολύ πιο θετική ήταν η αντίδραση της δυτικογερμανικής πλευράς, αναφορικά με το δεύτερο σκέλος των ελληνικών επιδιώξεων που αφορούσε στην ευνοϊκή αντιμετώπιση των ελληνικών προϊόντων στη διαμορφούμενη ΖΕΣ, χωρίς αυτό να σημαίνει βέβαια, ότι οι επιδιωκόμενοι όροι θα γίνονταν εξολοκλήρου δεκτοί από τους υποψήφιους εταίρους. Εξάλλου, ο ίδιος ο Erhard εκπροσωπούσε μια φιλελεύθερη αντίληψη με στρατηγικό βάθος για το μοντέλο ανάπτυξης των χωρών που θα συμμετείχαν στους νέους οργανισμούς, στην οποία ο προστατευτισμός είχε περιορισμένο ρόλο. Χαρακτηριστικά, στη συνάντηση με τον Καραμανλή, ο δυτικογερμανός υπουργός Εθνικής Οικονομίας -που είχε πρόσφατα αναλάβει και καθήκοντα αντικαγκελάριου- προέτρεψε την ελληνική πλευρά να μην περιορίζει τον ορίζοντα σκέψης της στον πρωτογενή τομέα, αλλά να διερευνήσει τις δυνατότητες αξιοποίησης της δυτικογερμανικής βοήθειας για την ανάπτυξη της βιομηχανίας της χώρας, παραπέμποντας στο παράδειγμα της Δανίας.¹⁴³

Η εμπορική διάσταση των ελληνικών αναζητήσεων -και οι πολιτικές της προεκτάσεις- ήταν καθοριστικής σημασίας για τη χάραξη της δυτικοευρωπαϊκής στρατηγικής των κυβερνήσεων Καραμανλή. Η διεύρυνση του εμπορικού ελλείμματος¹⁴⁴ είχε συντελέσει στην επίμονη προβολή των σχετικών αιτημάτων για ευνοϊκότερη μεταχείριση των ελληνικών αγροτικών προϊόντων στο πλαίσιο του ΟΕΟΣ και των διμερών επαφών με τους δυτικοευρωπαίους εταίρους. Ωστόσο, τα προβλήματα αυτά, λόγω των έντονων κοινωνικών πιέσεων που συνεπάγονταν, δεν μπορούσαν να περιμένουν τη λύση τους ως αποτέλεσμα μακρών διαπραγματεύσεων. Η διεύρυνση του εμπορίου με τις ανατολικές χώρες αποτέλεσε μια άμεση διέξοδο για την αύξηση των εξαγωγών, καταλαμβάνοντας ολοένα μεγαλύτερο μερίδιο στο σύνολο των ελληνικών εξαγωγών. Μάλιστα, η αύξηση μεταξύ 1958 και 1960 υπήρξε τόσο απότομη που είχε ως αποτέλεσμα την κατάληψη από τις χώρες του Ανατολικού

143 *Οπ.π.*, 276-9. Για τις αντιλήψεις του Erhard αναφορικά με τον προστατευτισμό στο πλαίσιο της δυτικοευρωπαϊκής ενοποίησης, βλ. τις κριτικές παρατηρήσεις στο σχετικό αφιέρωμα της *Νέας Οικονομίας*, 153, 9 (1959).

144 *Εθνικοί Λογαριασμοί της Ελλάδος 1958-1975* (Αθήνα: Υπουργείου Συντονισμού, 1976). Ιδιαίτερα για τα αδιάθετα αποθέματα καπνού, βλ. Pelt, *Tying Greece*, 174-5.

Μπλοκ της πρώτης θέσης προορισμού των ελληνικών εξαγωγών (εάν υπολογιστούν από κοινού), ξεπερνώντας ακόμη και τις εξαγωγές προς την ΟΔΓ.¹⁴⁵ Η χρονική σύμπτωση της τάσης αυτής με την ανάδειξη της Αριστεράς ως αξιωματικής αντιπολίτευσης δεν προοιωνιζόταν θετικές εξελίξεις στο πολιτικό πεδίο.¹⁴⁶ Το επιχείρημα αυτό, το οποίο επικαλούνταν οι έλληνες ιθύνοντες ήδη πριν από την κρίση του εμπορικού ισοζυγίου και τις εκλογές του Μαΐου του 1958,¹⁴⁷ θα αποκτούσε τώρα μεγαλύτερη πειστικότητα, αποτελώντας γνώμονα δράσης για τους δυτικούς συμμάχους της χώρας.¹⁴⁸

Παρά τη στροφή προς μια πιο ευμενή αντιμετώπιση των ελληνικών αιτημάτων -τουλάχιστον αναφορικά με τη δασμολογική προστασία και τους εμπορικούς περιορισμούς- εντός των διαμορφούμενων δυτικοευρωπαϊκών συσσωματώσεων, ορισμένα σημαντικά στελέχη δεν συμερίζονταν τις προσδοκίες για ανακούφιση του εμπορικού ισοζυγίου από την ένταξη στα νέα σχήματα. Για παράδειγμα, ο εμπορικός σύμβουλος της ελληνικής πρεσβείας στη Βόννη, Α. Τσιμικάλης εκτιμούσε, τον Αύγουστο του 1958, ότι το παθητικό του εμπορικού ισοζυγίου με την ΟΔΓ θα επιδειωνόταν περαιτέρω τα επόμενα χρόνια και ότι η λύση θα έπρεπε να αναζητηθεί πρωτίστως στην εξεύρεση οικονομικής βοήθειας για την ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας.¹⁴⁹ Εξάλλου, ο διάδοχος του Παπαληγούρα στο υπουργείο Εμπορίου και Βιομηχανίας, Λεωνίδα Δερτιλής, εκτιμούσε ότι, προκειμένου να αποσπαστούν μεγαλύτερες παραχωρήσεις για τα ελληνικά προϊόντα στο πλαίσιο της ΖΕΣ, η Ελλάδα

145 Για μια αναλυτική παρουσίαση των ποσοτικών στοιχείων του διμερούς εμπορίου της Ελλάδας με τις χώρες του Ανατολικού Μπλοκ, βλ. Σ. Βαλντέν, *Ελλάδα και ανατολικές χώρες 1950-1967: Οικονομικές σχέσεις και πολιτική* (Αθήνα: Οδυσσεάς-Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, 1991), τ. Β', 86-138.

146 Για τις ζυμώσεις που πυροδότησαν οι πολιτικές και οικονομικές εξελίξεις του 1958 στους κόλπους των αστών οικονομολόγων και τις προσπάθειες της κυβέρνησης να αξιοποιήσει τις προτάσεις τους, μέσα από αλληπάλληλους κύκλους συναντήσεων, εκθέσεων και υπομνημάτων, βλ. Μ. Μ. Ψαλιδόπουλος, *Οικονομολόγοι και οικονομική πολιτική στη σύγχρονη Ελλάδα* (Αθήνα: Μεταμεσονύκτιες εκδόσεις, 2010), 323-39.

147 Χαρακτηριστικά, ο Παπαληγούρας στις επαφές που είχε στη Βόννη τον Ιούλιο του 1957, εκτιμώντας τις πολιτικές συνέπειες που θα είχε η απόρριψη των ελληνικών αιτημάτων και ο συνακόλουθος αποκλεισμός της Ελλάδας είτε από τη ΖΕΣ είτε από την ΕΟΚ, ξεκαθάριζε στους (μάλλον συγκαταβατικούς) συνομιλητές του ότι “Δεν ενεργώ εκβιασμόν [...] αλλά τον προσανατολισμόν προς ανατολάς θα ενεργήση ο διάδοχός μου”. Για όλο το διάλογο, βλ. Πρακτικόν συνομιλιών εν τῷ Ομοσπόνδῳ Υπουργείῳ Οικονομ. Συνεργασίας, Κυριακή 7 Ιουλίου 1957, ὥρα 9:30-12:30, ΑΚΚ, ΙΚΚ, Φ3Α.

148 Botsiou, *Griechenlands Weg nach Europa.*, 412-5, Miller, *United States and Modern Greece*, 69-79 και Pelt, *Tying Greece*, 174-9.

149 Τσιμικάλης προς υπουργείον Εμπορίου, Προσεχείς ελληνογερμανικάς οικονομικάς διαπραγματεύσεις, 28/8/1958, ΑΚΚ, ΙΚΚ, Φ6Α.

θα έπρεπε να άρει προσωρινά την απόλυτη ελευθερία των εισαγωγών, με μερική επαναφορά των ποσοτικών περιορισμών.¹⁵⁰ πρόταση που ανέτρεπε τη διαπραγματευτική τακτική που είχε υιοθετήσει από την πρώτη στιγμή η ελληνική αντιπροσωπεία, επικαλούμενη την προσήλωσή της στην ελευθερία των αγορών ακόμη και σε βάρος των ελληνικών εμπορικών συμφερόντων.¹⁵¹

Σε κάθε περίπτωση, η αποτυχία δημιουργίας μίας μεγάλης ΖΕΣ που θα περιλάμβανε το σύνολο των χωρών του ΟΕΟΣ, έθεσε σε νέες βάσεις το ερώτημα της συμμετοχής της Ελλάδας στις σχετικές διεργασίες. Η ίδρυση, λίγο αργότερα, της ΕΖΕΣ και ο αποκλεισμός των αναπτυσσόμενων χωρών της περιφέρειας ενέτεινε την πίεση για μια ξεχωριστή σύνδεση της Ελλάδας με την ΕΟΚ, σε αναζήτηση άμεσων λύσεων στα πιεστικά πολιτικά και οικονομικά προβλήματα που την ταλάνιζαν,¹⁵² ενώ οι ελληνικές διαμαρτυρίες προς τους Εφτά μάλλον στόχευαν στην απόσπαση παραχωρήσεων σε διμερές επίπεδο παρά στην προσχώρηση στην ΕΖΕΣ.¹⁵³ Στο νέο τοπίο που διαμορφωνόταν μετά τη διάσπαση της Δυτικής Ευρώπης σε δύο διακρατικούς οργανισμούς και τον αρχικό αποκλεισμό των περιφερειακών χωρών, η ύπαρξη χωρών που θα μπορούσαν να λειτουργήσουν ως πύλη για τη διείσδυση στις περικλειστές τελωνειακές ενώσεις προσλάμβανε, υπό το φόβο του αποκλεισμού, ιδιαίτερη σημασία για ορισμένους βιομηχανικούς κλάδους αναπτυγμένων, ευρωπαϊκών και μη, χωρών.¹⁵⁴ Επιπλέον, η διμερής σχέση μεταξύ των χωρών της ΕΟΚ και της Ελλάδας ήταν, αυτονόητα, εντελώς ετεροβαρής. Παρά την πρωτοκαθεδρία των ψυχροπολεμικών σκοπιμοτήτων, η ανισομέρεια αυτή άφηνε έκθετο το αδύναμο μέρος τόσο στις στρατηγικές επιδιώξεις των ισχυρότερων εταίρων αναφορικά με τη θέση της ελληνικής οικονομίας στο διεθνή καταμερισμό, όσο και στις επιδιώξεις ορισμένων ομάδων πίεσης που δρούσαν στο εσωτερικό τους και επηρέαζαν τη διαμόρφωση της πολιτικής τους.¹⁵⁵ Έτσι, παρόλο που τα αρμόδια

150 Δερτιλής προς Καραμανλή, 31/7/1958, ΑΚΚ, ΙΚΚ, Φ6Α.

151 *Greece, the European Economic Community and a Free Trade Area* (Athens: Ministries of Coordination and Foreign Affairs, 1959), 8-14.

152 Ενδεικτικά, βλ. Μομφεράτος προς Καραμανλή, Κοινή Αγορά, 4/6/1959, ΑΚΚ, ΙΚΚ, Φ8Α.

153 Σκέφερις προς Πρεσβεία Στοκχόλμης, 1/6/1959, Σκέφερις προς Πρεσβεία Λονδίνου, 1/6/1959 και Χρηστίδης προς υπουργείο Συντονισμού, 4/6/1959, στο Τομαή-Κωνσταντοπούλου, *Η κρίσιμη εικοσαετία 1948-1968*, 297-302.

154 Για την επενδυτική πολιτική της βρετανικής, αλλά και της αμερικανικής βιομηχανίας στις χώρες-μέλη της ΕΟΚ και τη Δ. Ευρώπη γενικότερα, βλ. Ν. Rollings, *British Business in the Formative Years of European Integration, 1945-1973* (Cambridge: Cambridge University Press, 2007), 43-70.

155 Τη συνισταμένη των δύο αυτών παραγόντων φαίνεται ότι απηχούσε η επιστολή του

κοινοτικά όργανα υπήρξαν θετικά στην υιοθέτηση ως αφετηρίας διαπραγματεύσεων όσων είχαν συμφωνηθεί στο πλαίσιο του ΟΕΟΣ για τις ανάγκες των αναπτυσσόμενων χωρών και παρόλο που οι βασικές οικονομικές επιδιώξεις της Ελλάδας παρέμεναν αναλλοίωτες, η διαδικασία των διαπραγματεύσεων με την ΕΟΚ έμελλε να στρέψει περαιτέρω την προσοχή σε πτυχές που είχαν κάνει ήδη την εμφάνισή τους στις διμερείς επαφές με τους δυτικογερμανούς, όπως η αναδιάρθρωση και ανάπτυξη της ελληνικής βιομηχανίας.¹⁵⁶

Το ερώτημα που καλούνταν να αντιμετωπίσουν οι έλληνες ιθύνοντες, ήταν μέχρι ποιο σημείο μπορούσαν να υποχωρήσουν από τα αρχικά ελληνικά αιτήματα, χωρίς να πληγούν οι αναπτυξιακές δυνατότητες της ελληνικής οικονομίας, αποδεχόμενοι ένα πλαίσιο λιγότερο προστατευτικό από τις αρχικές προσδοκίες τους. Όπως αποδείχτηκε, η απάντηση δεν ήταν καθόλου εύκολη, καθώς την κατάσταση περιέπλεκαν όχι μόνο τα αντικρουόμενα εθνικά συμφέροντα των Έξι, αλλά και οι παρεμβάσεις αμερικανών και βρετανών για την προάσπιση των θιγόμενων από την ελληνική σύνδεση συμφερόντων τους.¹⁵⁷ Εξάλλου, η πολυπλοκότητα των προβλημάτων που καλούνταν να επιλύσουν οι εθνικές αντιπροσωπείες αντικατοπτρίστηκε στη μεγάλη διάρκεια των διαπραγματεύσεων παρά την εκφρασμένη πρόθεση όλων των πλευρών για ταχεία ολοκλήρωσή τους. Η ελληνική τακτική, περνώντας από διάφορα στάδια και επιδεικνύοντας αλλού υποχωρητικότητα και αλλού αδιαλλαξία, πέτυχε αρκετούς από τους κύριους στόχους της αναφορικά με το καθεστώς των αγροτικών προϊόντων και το ρυθμό του δασμολογικού αφοπλισμού της ελληνικής βιομηχανίας. Ωστόσο, το ποσό που η ελληνική αντιπροσωπεία

εμπορικού συμβούλου της ελληνικής πρεσβείας στη Βόννη όταν συνιστούσε την εγκατάλειψη των σχεδίων επέκτασης της ελληνικής χημικής βιομηχανίας στην παραγωγή σόδας, Τσιμικάλης προς υπουργείο Συντονισμού, Έργα βιομηχανικής αναπτύξεως εν Ελλάδι υπό το πρίσμα της συνδέσεως της Ελλάδος [...], 10/8/1959, στο Τομαή-Κωνσταντοπούλου, *Η κρίσιμη εικοσαετία 1948-1968*, 336.

156 Για τις προγενέστερες υποδείξεις του Erhard, βλ. Σβολόπουλος, *Καραμανλής*, τ. 3, 276-9. Για τη στάση του ίδιου, στο πλαίσιο των συζητήσεων για τη σύνδεση, αναφορικά με το βαθμό προστασίας που θα διατηρούσε η ελληνική βιομηχανία, βλ. Pelt, *Tying Greece*, 181-2. Για την αναβάθμιση της σημασίας της εκβιομηχάνισης στην επιχειρηματολογία των ελλήνων επισήμων, βλ. ενδεικτικά τα πρακτικά συνομιλιών με την ιταλική αντιπροσωπεία, στο πλαίσιο της επίσκεψης Καραμανλή στη Ρώμη, το Νοέμβριο του 1959, στο Σβολόπουλος, *Καραμανλής*, τ. 4, 195-9.

157 Η αμερικανική παρέμβαση, παρά την εύνοια των ΗΠΑ προς τη σύνδεση της Ελλάδας με την ΕΟΚ, αφορούσε το ελληνικό αίτημα αναφορικά με το ύψος του εξωτερικού δασμού της Κοινότητας για τις εισαγωγές καπνού, που απειλούσε την κυρίαρχη θέση των καπνών τύπου Βιρτζίνια στη Δ. Ευρώπη. Για τις παρεμβάσεις αυτές, βλ. ενδεικτικά Σβολόπουλος, *Καραμανλής*, τ. 4, 465-7. Για τη βρετανική παρέμβαση μέσω της ολλανδικής εμμονής στη διευθέτηση του προπολεμικού δημόσιου χρέους της Ελλάδας ως προϋπόθεση για την πρόσβαση στα κεφάλαια της Ευρωπαϊκής Τράπεζας Επενδύσεων λίγο πριν την κατάληξη των διαπραγματεύσεων, βλ. ενδεικτικά τα σχετικά σημειώματα Πεσμαζόγλου, Αβέρωφ και Χρησιτίδη, *ό.π.*, 498-500, 509 και 524.

κατόρθωσε να αποσπάσει σε μορφή δανείων από την Ευρωπαϊκή Τράπεζα Επενδύσεων υπολειπόταν αισθητά των ονομαστικών της στόχων (125 εκ. έναντι 250-300 εκ. δολαρίων).¹⁵⁸

Η εξασφάλιση των απαραίτητων κεφαλαίων για την εκβιομηχάνιση της ελληνικής οικονομίας δεν περιορίστηκε στην επιδίωξη εξεύρεσης χρηματοδοτικών ενισχύσεων σε κοινοτικό ή διμερές επίπεδο. Συναφής ήταν και η προσδοκία ότι μέσα από την εξασφάλιση ευνοϊκών ρυθμίσεων, αναφορικά με τη διαδικασία δασμολογικού αφοπλισμού της ελληνικής βιομηχανίας, η Ελλάδα θα αναδεικνυόταν σε ιδανικό προορισμό για επενδύσεις από ορισμένους βιομηχανικούς κλάδους που προσέβλεπαν στην εκμετάλλευση των διαθέσιμων πρώτων υλών και των χαμηλών ημερομισθίων, αλλά και στην εύκολη πρόσβαση στις θαλάσσιες μεταφορές. Η διάσταση αυτή των ελληνικών επιδιώξεων, πέρα από τις πρώιμες συνομιλίες με τους γερμανούς, κατέλαβε ιδιαίτερη θέση τόσο στις επαφές με τους γάλλους όσο και με τους βρετανούς στο πλαίσιο των επίσημων επισκέψεων Καραμανλή στο Παρίσι και το Λονδίνο. Στην πρώτη περίπτωση μάλιστα, η επιλογή της Pechiney για την κατασκευή βιομηχανίας αλουμινίου, αλλά και το ενδιαφέρον άλλων γαλλικών επιχειρήσεων για επενδύσεις στην Ελλάδα, συσχετίστηκε από τον Πεσμαζόγλου, σε σημείωμά του ενόψει της επίσκεψης στο Παρίσι, με τη γαλλική στήριξη στις διαπραγματεύσεις, στο πλαίσιο των γενικότερων πολιτικών προτεραιοτήτων της Γαλλίας.¹⁵⁹ Στη δεύτερη περίπτωση, δείγμα των ελληνικών επιδιώξεων είχε προσφέρει η προεργασία της διοίκησης του OBA, η οποία μετέβη στη Βρετανία, τον Οκτώβριο, με επικεφαλής τον πρόεδρό του, Αλέξανδρο Τσάτσο, εγκαινιάζοντας ένα σημαντικό δίκτυο επαφών, ενώ χαρακτηριστικά, η έκθεση πεπραγμένων της αντιπροσωπείας έκλεινε με το συμπέρασμα ότι καθοριστική για την περαιτέρω εξέλιξη των βρετανικών βιομηχανικών επενδύσεων θα είναι η επίτευξη της σύνδεσης με την ΕΟΚ -εκτίμηση που συμεριζόταν και η βρετανική πλευρά.¹⁶⁰

158 Η απόσταση βέβαια, του τελικού ποσού από τους ονομαστικούς στόχους, δεν θα πρέπει να φαντάζει τόσο μεγάλη, καθώς τελικά δεν ενεργοποιήθηκε η ρήτρα του γερμανικού δανείου, με βάση τις συμφωνίες του Νοεμβρίου του 1958, που προέβλεπε συμψηφισμό με μελλοντικές χρηματοδοτικές ενισχύσεις στο πλαίσιο πολυμερών συμφωνιών. Για την αποσύνδεση των δύο δανείων, βλ. σχετική έκθεση του Χρηστίδη, *όπ.π.*, 369-72.

159 *Οπ.π.*, 340-1. Για τις γαλλικές βιομηχανίες με επενδυτικό ενδιαφέρον για την Ελλάδα, βλ. Χρυσανθόπουλος, *Περί των Γαλλικών οίκων* οιτίνες ενδιαφέρονται διά την εκτέλεσιν μεγάλων έργων εν Ελλάδι, 15/6/1960, ΑΚΚ, ΙΚΚ, Φ12Α.

160 Για τις επαφές Καραμανλή στο Λονδίνο, βλ. Σβολόπουλος, *Καραμανλής*, τ. 4, 510-21. Για την προεργασία του OBA, βλ. Έκθεσις επισκέψεως Λονδίνου υπό εκπροσώπων OBA, χ.η. και Αγγλικά

Οι προσδοκίες από τη συμμετοχή της Ελλάδας στις διεργασίες δυτικοευρωπαϊκής ενοποίησης δεν εξαντλούνταν, φυσικά, στην απόσπαση ορισμένων οικονομικών ωφελειών εμπορικής, χρηματοδοτικής ή επενδυτικής μορφής. Στην πραγματικότητα, η δυτικοευρωπαϊκή στρατηγική του ελληνικού κράτους αποτελούσε το κατεξοχήν πεδίο συνάντησης πολιτικής και οικονομίας, συνιστώντας μια πρόταση διαχείρισης του οξύτατου κοινωνικού ζητήματος της μετεμφυλιακής Ελλάδας. Η προβληματική αυτή, δηλαδή η ανακοπή του μετασχηματισμού της διάχυτης κοινωνικής δυσαρέσκειας σε πολιτική μέσα από την εφαρμογή μιας ορισμένης οικονομικής στρατηγικής, ενυπήρχε στη σκέψη του Καραμανλή ήδη από τα πρώτα χρόνια της πρωθυπουργίας του, προσβλέποντας ακόμη τότε στην παροχή αμερικανικής οικονομικής βοήθειας για τη σταθεροποίηση της ελληνικής οικονομίας, την ανάπτυξη μεταλλευτικών και μεταλλουργικών βιομηχανιών, την ενίσχυση του τουρισμού και την άμβλυνση των κοινωνικών επιπτώσεων της αστυφιλίας.¹⁶¹ Τις παραμονές της επίτευξης της συμφωνίας με την ΕΟΚ, με πολύτιμη παρακαταθήκη την ελληνική εμπειρία από τη συμμετοχή στις σχετικές διεργασίες, το όλο σχήμα διατυπωνόταν με εξαιρετική ενάργεια από τον έλληνα πρεσβευτή στο Παρίσι, Φίλιωνα Φίλιωνα, όταν, τον Ιανουάριο του 1961, σε ανεπίσημη συνομιλία του με το γάλλο υπουργό εξωτερικών, ανέφερε:

Ακούω επαναλαμβανόμενον υπό των εγκύρων εκπροσώπων των χωρών της Ευρωπαϊκής Κοινότητας ότι το ζήτημα της ελληνικής συνδέσεως αποτελεί προ παντός πολιτικόν ζήτημα. Φοβούμαι όμως ότι δεν υπάρχει επαρκής συνειδητοποίησης του περιεχομένου του πολιτικού τούτου ζητήματος. Εις την Ελλάδα υπάρχει εν και ήμισυ εκατομμύριον απόρων λόγω ελλείψεως καλλιεργησίμου γης και της υφισταμένης υποαπασχολήσεως. Εάν μέχρι τούδε κατέστη δυνατόν να συγκρατηθώσι τα αισθήματα απογνώσεως, άτινα κατακλύζουν τας ψυχάς του πολυπληθούς τούτου τμήματος του ελληνικού πληθυσμού, σήμερον πλέον με την δημιουργηθείσαν παγκόσμιον αναταραχήν και με την εξασκουμένην συνεχώς υποδαύλυσιν των αισθημάτων εξεγέρσεως και προτροπήν εις κοινωνικούς αγώνας εκ μέρους της κομμουνιστικής ηγεσίας

εταιρείαι αίτινες ενδεχομένως να ενδιαφερθούν διά βιομηχανικάς επενδύσεις εν Ελλάδι, 24/1/1961, ΑΚΚ, ΙΚΚ, Φ14Α. Για τη βρετανική εκτίμηση περί λειτουργίας της Ελλάδας ως πύλης εισόδου στην Κοινή Αγορά, Σφέρης προς υπουργείο Εξωτερικών, 6/10/1960, στο Τομαή-Κωνσταντοπούλου, *Η κρίσιμη εικοσαετία 1948-1968*, 362-3.

161 Miller, *United States and Modern Greece*, 69.

οι εν τω κόσμω δυστυχούντες εσυνειδητοποίησαν την παρ' αυτοίς υφισταμένην σφοδράν έφεσιν προς ικανοποίησιν των βασικών αυτών αναγκών. Σήμερον οι δυστυχούντες δεν λογικεύονται πλέον, η δε υπομονή αυτών εξηντλήθη. Εάν εις ολοκληρωτικές χώρας η ψυχική εξέγερσις των δυστυχούντων κυριαρχήται διά αστυνομικών μεθόδων, τούτο δεν είναι δυνατόν εις χώρας φιλελευθέρων θεσμών ως η Ελλάς. Αι ελληνικαί Κυβερνήσεις από της απελευθερώσεως κατέβαλον συνεχείς προσπαθείας διά την ανάπτυξιν της χώρας ακολουθήσασαι συνεπώς τας συμβουλάς των ξένων αποστολών και μη προσπαθήσασαι ως άλλαι να εκβιάσωσι τους βοηθώντας αυτούς προς πραγματοποίησιν παραλόγων φιλοδόξων σχεδίων [...] Τα μόνιμα όμως προβλήματα της Ελλάδος [...] δεν λύνονται με επίδειξιν φρονήσεως και με καλήν διακυβέρνησιν. Διά τούτο η ελληνική Κυβέρνησις επεδίωξε να συνδεθή μετά της Κοινής Αγοράς και η αίτησις αυτής εγένετο αποδεκτή με την κοινήν εις όλους μας επιθυμίαν όπως διά της δημιουργίας επαρκούς υποδομής και ενισχύσεως των εξαγωγών αυτής ενταχθή η Ελλάς εις το οικονομικόν ευρωπαϊκόν συγκρότημα και ως ακραία παρυφή της Ευρώπης καταστή σταθερόν πολιτικόν προπύργιον της κοινής αμύνης. [...] ¹⁶²

Η επιχειρηματολογία του έλληνα πρεσβευτή, που στόχο είχε να πείσει το συνομιλητή του για το δίκαιο των ελληνικών αιτημάτων, συμπυκνώνοντας τις πολιτικές και διπλωματικές στοχεύσεις της ελληνικής κυβέρνησης καταδεικνύει ταυτόχρονα την πίστη της ελληνικής πλευράς στην αναπτυξιακή προοπτική που προσέφερε η συμμετοχή στην ΕΟΚ· μία πίστη την οποία δεν ασπαζόταν απαραίτητα ούτε το σύνολο των οικονομολόγων, αλλά ούτε και του επιχειρηματικού κόσμου.

Την άνοιξη του 1965, η Ελληνική Εταιρεία Προγραμματισμού, υπό την προεδρία του Άγγελου Αγγελόπουλου -ο οποίος πολύ νωρίς διατύπωσε τις επιφυλάξεις του ενόψει της σύνδεσης με την ΕΟΚ-¹⁶³ οργάνωσε μία δημόσια συζήτηση με θέμα “Κοινή Αγορά και οικονομική ανάπτυξις”. Εκεί, μεταξύ των εισηγητών και του ακροατηρίου, το οποίο απαρτιζόταν από εκλεκτά μέλη του ακαδημαϊκού και επιχειρηματικού χώρου, όπως ο πρόεδρος της Ανωτάτης

162 Παράτιθεται στο Σβολόπουλος, *Καραμανλής*, τ. 4, 478-81.

163 Α. Αγγελόπουλος, “Διατί δεν συμφέρει προς το παρόν η σύνδεσις με την Κοινήν Αγοράν”, *Η Νέα Οικονομία*, 155, 11, (1959). Το κεντρικό επιχείρημα του Αγγελόπουλου ήταν ότι η απώλεια των μέσων προστασίας που συνεπαγόταν η σύνδεση με την ΕΟΚ, μπορούσε να αποβεί καταστροφική για μία αναπτυσσόμενη οικονομία, όπως η ελληνική.

Γεωπονικής Σχολής, Χρυσός Ευελπίδης και ο πρόεδρος του ΣΕΒ, Γεώργιος Δράκος, ο προβληματισμός για τα μέχρι τότε αποτελέσματα και τις προοπτικές της σύνδεσης ήταν διάχυτος.¹⁶⁴ Την ίδια περίοδο πύκνωναν τα δημοσιεύματα και οι τοποθετήσεις που υιοθετούσαν μια απαισιόδοξη ματιά για τις προοπτικές της ελληνικής οικονομίας μετά τη σύνδεση με την Κοινή Αγορά. Εκτός από την κριτική μελέτη του Τριάντη, που εκδόθηκε από το ΚΕΠΕ στα αγγλικά, το 1965,¹⁶⁵ την επόμενη χρονιά κυκλοφορούσε, σε στενό κύκλο, μία ομιλία του Χριστόφορου Κατσάμπα στο Ροταριανό Όμιλο Αθηνών, με θέμα τα προβλήματα που αντιμετώπιζε η ελληνική βιομηχανία. Εκεί, ο επίτιμος πρόεδρος του ΣΕΒ¹⁶⁶ εξέφραζε τη δυσφορία του για τις καθυστερήσεις και την αδιαφορία της πολιτείας ενόψει της αυξανόμενης πίεσης που θα υφίστατο τα επόμενα χρόνια η ελληνική βιομηχανία από το δυτικοευρωπαϊκό ανταγωνισμό, ενώ επισήμαινε ότι οι βιομήχανοι αποδέχτηκαν την είσοδο στην Κοινή Αγορά προς όφελος της γεωργίας.¹⁶⁷ Εξάλλου, ο Κατσάμπα, από τη θέση του προέδρου της Ένωσης Βιομηχάνων Βαμβακουργών Ελλάδος, είχε ήδη εκφράσει τις ανησυχίες των επιχειρήσεων ενός από τους πιο εξωστρεφείς κλάδους της ελληνικής μεταποίησης για την προοπτική των ελληνικών εξαγωγών προς την Κοινότητα, σε διάσκεψη που οργάνωσε το Ελληνικό Κέντρο Παραγωγικότητας (ΕΛΚΕΠΑ), το Δεκέμβριο του 1964, τα πρακτικά του οποίου κυκλοφόρησαν επίσης, το 1966.¹⁶⁸

Οι θέσεις αυτές, διατυπωμένες μεταξύ 1964 και 1966, δεν θα πρέπει να μάς παρασύρουν σε γενικεύσεις. Το διάστημα αυτό, η ελληνική κοινωνία γνώρισε σημαντικές αλλαγές στο πολιτικό επίπεδο που δεν θα αργούσαν να γίνουν αισθητές στην οικονομία. Η διάχυτη ανησυχία, αναμεμιγμένη με έντονη κριτική διάθεση για τους χειρισμούς του πρόσφατου παρελθόντος, συχνά είχε διαφορετικές αφετηρίες και σίγουρα ποικίλες απολήξεις: η εκτίμηση επιφανών οικονομολόγων, όπως ο Αγγελόπουλος, ότι η κυβερνητική αλλαγή διαμόρφωνε ένα εύκρατο κλίμα για μια διαφορετική προσέγγιση στα επίδικα ζητήματα της οικονομικής πολιτικής,

164 *Προγραμματισμός και οικονομική ανάπτυξη. Τρεις δημόσιαι συζητήσεις* (Αθήνα: Ελληνική Εταιρεία Προγραμματισμού, 1966), 39-65.

165 Σ. Γ. Τριάντης, *Κοινή Αγορά και Οικονομική Ανάπτυξη: Η Ελλάς και η ΕΟΚ* (Αθήνα: ΚΕΠΕ, 1967). Αναλυτικά για τη μελέτη αυτή, βλ. το 2ο κεφάλαιο.

166 Για την προσωπική και επιχειρηματική εξέλιξη του Κατσάμπα, βλ. το αυτοβιογραφικό Χ. Α. Κατσάμπα, *Πιστεύοντας εις το μέλλον. Το χρονικό μίας προσπάθειας* (Αθήνα: χ.ε., 1966).

167 Χ. Κατσάμπα, *Η ελληνική βιομηχανία και τα προβλήματά της* (Αθήνα: Πειραϊκή-Πατραϊκή, 1966), 8-20.

168 *Το ελληνικόν εξαγωγικόν πρόβλημα (μετά την σύνδεσιν με την Ε.Ο.Κ.)* (Αθήνα: ΕΛΚΕΠΑ, 1966), 91-100.

συναντούσε τον υπολογισμό του ΣΕΒ, που επιχειρούσε διά στόματος Δράκου να διαχωρίσει τη θέση του από τις επιλογές της ΕΡΕ, αλλά και την ανησυχία του Κατσάμπα για τις προοπτικές της ελληνικής οικονομίας στις νέες πολιτικές συνθήκες. Οι ζυμώσεις αυτές θα οδηγούσαν κάποτε σε πρωτότυπες διασταυρώσεις, όπως η προτροπή του Δράκου στον κύκλο του Αγγελόπουλου: “Επενδύσεις ακόμη και σε συνεργασία με τον διάβολον! Επενδύσεις με κάθε τρόπον και όσοι ακόμη μεταξύ των ακροατών τυχαίνει να είναι σοσιαλισταί, αν είναι έξυπνοι, ας μάς αφήσουν να τις φτιάξωμε τις βιομηχανίες. Ας τις πάρουν μετά...”.¹⁶⁹

Το ζήτημα της συμμετοχής της Ελλάδας στις διεργασίες διαμόρφωσης μιας ενιαίας αγοράς υπήρξε από την πρώτη στιγμή αμφιλεγόμενο στους κύκλους της ελληνικής βιομηχανίας, αλλά και των οικονομικών επιτελείων. Όταν το Μάιο του 1957, η “επιτροπή βιομηχανίας” που είχε συσταθεί κατόπιν κυβερνητικής πρωτοβουλίας, υπό την προεδρία Κατσάμπα και με τη συμμετοχή βιομηχάνων και στελεχών των οικονομικών υπουργείων εκτιμούσε ότι η άμεση ένταξη της χώρας στη συζητούμενη ΖΕΣ θα σήμαινε την καταστροφή της εγχώριας βιομηχανίας και επιζητούσε προνομιακή μεταχείριση στο πλαίσιο μιας χαλαρής σύνδεσης, ο Αλέξανδρος Τσάτσος, πρώην πρόεδρος του ΣΕΒ και διευθύνων σύμβουλος της τσιμεντοβιομηχανίας ΑΓΕΤ, αρθρογραφούσε υπέρ της άνευ όρων πλήρους ένταξης.¹⁷⁰ Μάλιστα, οι εντάσεις εντός του ΣΕΒ είχαν φτάσει σε τέτοιο σημείο, που ο πρόεδρος του Συνδέσμου, Νικόλαος Δρίτσας, κυκλοφόρησε την ίδια περίοδο εγκύκλιο, στην οποία τονιζόταν ότι η συζήτηση υπέρ ή κατά της συμμετοχής της Ελλάδας στις συντελούμενες διεργασίες ήταν επιζήμια, καθότι το ερώτημα ήταν πολιτικό και αφορούσε την επιβίωση του δυτικού στρατοπέδου. Με βάση αυτήν την παραδοχή, η εγκύκλιος υπογράμμισε ότι το πραγματικό πρόβλημα της ελληνικής βιομηχανίας ήταν ο εξευρωπαϊσμός της, ανεξάρτητα από την ένταξη ή όχι στα υπό διαμόρφωση σχήματα, εκτιμώντας τελικά ότι η διατήρηση της κατάστασης υψηλού κόστους παραγωγής και απουσίας πραγματικού ανταγωνισμού εγκυμονούσε μεγαλύτερους κινδύνους.¹⁷¹

Στην πραγματικότητα, η εγκύκλιος Δρίτσα, πολύ περισσότερο από έναν απλό

169 *Προγραμματισμός και οικονομική ανάπτυξη*, 47.

170 Για την τοποθέτηση Τσάτσου και τα πορίσματα της επιτροπής βιομηχανίας, βλ. *Οικονομικός Ταχυδρόμος (ΟΤ)*, 16 και 23/5/1957.

171 Εγκύκλιος ΣΕΒ, Τίθεται θέμα μείωσης του κόστους ή εξευρωπαϊσμού της παραγωγής, χ.η., Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Αρχείο Βοβολίνη, Φ300.

συμβιβασμό, επιχειρούσε το συγκερασμό δύο ανταγωνιστικών αντιλήψεων που -αν και όχι πάντα απόλυτα διακριτές- ενυπήρχαν στους πολιτικούς και επιχειρηματικούς κύκλους. Η πρώτη αντίληψη εκλάμβανε τη συμμετοχή στις διεργασίες δυτικοευρωπαϊκής ενοποίησης ως επιλογή πρωτίστως πολιτική, υπαγορευμένη από την επιδίωξη της περαιτέρω πρόσδεσης στη Δύση· γεγονός που καθόριζε αναγκαστικά το πλαίσιο εντός του οποίου όφειλε να κινηθεί η ελληνική βιομηχανία, αποσπώντας τις περισσότερες δυνατές προβλέψεις ευνοϊκής μεταχείρισης, προκειμένου να επιβιώσει στο νέο ανταγωνιστικό περιβάλλον. Η δεύτερη αντίληψη εκκινούσε από την παραδοχή ότι η ελληνική οικονομία είχε ανάγκη από μια αναπτυξιακή ώθηση, προκειμένου να λύσει το κοινωνικό ζήτημα που ταλάνιζε τη χώρα και να σταθεροποιήσει τον πολιτικό της προσανατολισμό· παραδοχή που συνεπαγόταν την εκκαθάριση των μη ανταγωνιστικών κεφαλαίων, ως αναγκαίας θυσίας στο βωμό της εκβιομηχάνισης. Η διαφορά προτεραιοτήτων μεταξύ των δύο αντιλήψεων -που δεν είναι χρονική, αλλά, κατά βάση, λογική- δεν είναι εύκολα ανιχνεύσιμη, εκτός των άλλων και γιατί δεν μπορούν απαραίτητα να αποδοθούν σε διακριτούς φορείς. Είναι χαρακτηριστικό, ότι ο ίδιος ο Πεσμαζόγλου, ανάλογα με τη συγκυρία και την επικοινωνιακή περίσταση, περνούσε με άνεση από το ένα άκρο του εκκρεμούς στο άλλο: από την αναγνώριση της ορθότητας των οικονομικών επιχειρημάτων της Αριστεράς εναντίον της σύνδεσης¹⁷² στις αναπτυξιακές ευκαιρίες που προσέφερε η πρόσβαση σε μία μεγάλη αγορά και το φτηνό δανεισμό, παρόλο που, και πάλι, δεν έπαυε να επικαλείται τον πολιτικό χαρακτήρα της απόφασης.¹⁷³ Η ταλάντευση αυτή δεν ήταν πάντοτε αποτέλεσμα της πίεσης που ασκούσε η διαδικασία των διαπραγματεύσεων, όπως στην περίπτωση του Πεσμαζόγλου, ο οποίος τήρησε σκληρή στάση καθ' όλη τη διάρκεια των σχετικών ζυμώσεων από το πλαίσιο του ΟΕΟΣ έως τη σύνδεση με την ΕΟΚ¹⁷⁴ -με αποκορύφωμα την κατηγορία

172 Πρακτικό συνομιλίας Αβέρωφ με Luns, στο Τομαή-Κωνσταντοπούλου, *Η κρίσιμη εικοσαετία 1948-1968*, 357-9.

173 Ι. Πεσμαζόγλου, *Η Ελλάδα έναντι των τάσεων ευρωπαϊκής οικονομικής ενοποίησης* (Αθήναι: Τράπεζα της Ελλάδος, 1958) και *Προγραμματισμός και οικονομική ανάπτυξη*, 50-7.

174 Για την εμμονή Πεσμαζόγλου στη σημασία που είχε για τις προοπτικές της ελληνικής οικονομίας το ύψος των δανείων από την Ευρωπαϊκή Τράπεζα Επενδύσεων να προσεγγίζει τουλάχιστον, τις αρχικές ελληνικές απαιτήσεις και την υιοθέτηση μιας πιο διαλλακτικής στάσης από τον Αβέρωφ, βλ. Πεσμαζόγλου προς Καραμανλή και Αβέρωφ, Κύρια επίδικα σημεία εν σχέσει προς την σύνδεση Ελλάδος-Κοινής Αγοράς [...], 10/7/1960, ΑΚΚ, ΙΚΚ, Φ13Α και αντίστοιχο σημείωμα του Αβέρωφ, στο Σβολόπουλος, *Καραμανλής*, τ. 4, 342-4. Για τις αντιτιθέμενες εισηγήσεις τους έναντι των προβλημάτων που είχαν προκύψει στο παρά πέντε της υπογραφής της συμφωνίας, με τον Πεσμαζόγλου να προτείνει εντελώς άκαμπτη στάση και τον Αβέρωφ την οδό

περί αποικιοκρατικών τάσεων που απηύθυνε στους Έξι στο τελικό στάδιο των διαπραγματεύσεων¹⁷⁵ προκαλώντας συχνά τα παράπονα των άλλων εθνικών αντιπροσωπειών.¹⁷⁶ Στην περίπτωση των ελλήνων βιομηχάνων, η θέση που προοριζόταν για αυτούς και τις επιχειρήσεις τους εντός του νέου μοντέλου ανάπτυξης ήταν ο βασικός παράγοντας που καθόρισε τη στάση τους έναντι του εγχειρήματος.

Όπως έχει ήδη αναφερθεί, ο Κατσάμπας είχε τοποθετηθεί επικεφαλής της επιτροπής βιομηχανίας που γνωμοδότησε υπέρ μιας χαλαρής σύνδεσης στο πλαίσιο του ΟΕΟΣ έναντι της πλήρους ένταξης στη ΖΕΣ. Ωστόσο, η συμμετοχή του στις σχετικές διεργασίες δεν εξαντλήθηκε εκεί. Το φθινόπωρο του επόμενου έτους, ενόψει της συνάντησης Καραμανλή-Αντενάουερ, ο Κατσάμπας συγκαταλεγόταν μεταξύ των στενών συνεργατών του έλληνα πρωθυπουργού από τους οποίους είχε ζητηθεί η υποβολή σημειωμάτων και εκθέσεων για την καλύτερη προετοιμασία της συνάντησης. Στα σημειώματα αυτά, σχετικά με την ελληνική βαμβακουργία και τις εξαγωγές βαμβακιού, ο Κατσάμπας κατατόπιζε τον Καραμανλή για τις ευνοϊκές προοπτικές ίδρυσης κλωστοϋφαντουργιών στην Ελλάδα, σε συνεργασία με δυτικογερμανούς βαμβακοβιομηχάνους, με στόχο την αξιοποίηση του ελληνικού βαμβακιού και των άφθονων εργατικών χεριών για την πραγματοποίηση εξαγωγών.¹⁷⁷ Οι ευκαιρίες για επιχειρηματικές συνεργασίες στο πλαίσιο της σταδιακής διεθνοποίησης της ελληνικής οικονομίας δεν εμπόδιζαν βέβαια, τον Κατσάμπα να ζητά, λίγο αργότερα, τη λήψη μέτρων προστασίας, όπως η αύξηση των

της συνεννόησης με τους εταίρους, βλ. Πεσμαζόγλου προς Καραμανλή, Εισηγήσεις επί της ελληνικής στάσεως έναντι των τελευταίων εξελίξεων [...], 10/5/1961, Πεσμαζόγλου προς Καραμανλή, Συμπληρωματική εισήγηση επί της ελληνικής στάσεως έναντι των τελευταίων εξελίξεων [...], 11/5/1961 και Αβέρωφ προς Καραμανλή (τηλεφωνικό μήνυμα), 11/5/1961, ΑΚΚ, ΙΚΚ, Φ15Α.

175 Σβολόπουλος, *Καραμανλής*, τ. 4, 453-4. Τα περί αποικίας πάντως, είχε πολύ νωρίς επισημάνει ο Πεσμαζόγλου ως κίνδυνο, σε περίπτωση που δεν πληρούνταν συγκεκριμένες προϋποθέσεις, ενώ και ο ίδιος ο Καραμανλής είχε υιοθετήσει την προσέγγιση αυτή, εκθέτοντας τους φόβους του στους πρέσβεις των Έξι στην Αθήνα. Για τις επισημάνσεις αυτές, βλ. Πεσμαζόγλου προς Καραμανλή, Σύνδεσις της Ελλάδος μετά της Ευρωπαϊκής Οικονομικής Κοινότητας. Περίληψις αποτελεσμάτων τελευταίων συνομιλιών, 4/12/[1959], ΑΚΚ, ΙΚΚ, Φ8Α και Σβολόπουλος, *Καραμανλής*, τ. 4, 264-6. Εξάλλου, ανεξάρτητα από το περιεχόμενο της επιδιωκόμενης συμφωνίας και τις παραχωρήσεις που θα επιτύγχανε η ελληνική πλευρά, διπλωμάτες, όπως ο Παναγιώτης Βερούκιος, πρέσβης της Ελλάδας στην Ολλανδία, θα εκφράσουν κάποτε την απaréσκειά τους για την επιλογή της σύνδεσης έναντι της προσχώρησης στην ΕΟΚ, επισημαίνοντας ότι το καθεστώς της σύνδεσης αναλογεί σε αποικίες και όχι σε ισότιμα, ανεξάρτητα και κυρίαρχα κράτη. Για τις ενστάσεις αυτές, βλ. Βερούκιος προς Αβέρωφ, 5/1/1961, ΑΚΚ, ΙΚΚ, Φ77Α.

176 Άγνωστος αποστολέας [πρεσβεία Βέρνης] προς άγνωστο παραλήπτη [υπουργείο Εξωτερικών], 23/2/1959, ΑΚΚ, ΙΚΚ, Φ8Α και Σβολόπουλος, *Καραμανλής*, τ. 4, 453-4.

177 Κατσάμπας, Σημείωμα επί του ταξιδιού των γερμανών βιομηχάνων βάμβακος εις Ελλάδα, 6/10/1958 και Στοιχεία βάμβακος, 6/11/1958, ΑΚΚ, ΙΚΚ, Φ7Α.

δασμών και η επιβολή περιορισμών στην εισαγωγή ειδών από βαμβάκι.¹⁷⁸ Συναφής με την περίπτωση της ελληνικής βαμβακουργίας ήταν και αυτή της καπνοβιομηχανίας, καθώς η τύχη των εξαγωγών του κλάδου ήταν ακόμη στενότερα συνδεδεμένη με τις προτιμήσεις του διεθνούς καταναλωτικού κοινού για το αντίστοιχο ελληνικό αγροτικό προϊόν, τον καπνό. Η προνομιακή μεταχείριση του καπνού υπήρξε η νούμερο ένα προτεραιότητα της ελληνικής αντιπροσωπείας κατά τη διάρκεια των διαπραγματεύσεων για τη σύνδεση με την ΕΟΚ και οι σημαντικές εκχωρήσεις που απέσπασε η ελληνική πλευρά για τον καπνό, δικαιολογούσαν την αισιοδοξία του Ευάγγελου Παπαστράτου για το μέλλον των επιχειρήσεων του στο πλαίσιο της ΕΟΚ.¹⁷⁹

Η διερεύνηση των δυνατοτήτων ελληνογερμανικών επιχειρηματικών συνεργασιών, με ορίζοντα την εκβιομηχάνιση της ελληνικής οικονομίας, δεν εξαντλούνταν σε κλάδους επεξεργασίας αγροτικών προϊόντων. Ήδη από τις πρώτες επαφές του Παπαληγούρα στη Βόννη, αλλά και στο πλαίσιο της επίσκεψης Καραμανλή στη δυτικογερμανική πρωτεύουσα, συζητήθηκε το ενδεχόμενο επέκτασης των εργασιών της Siemens από κοινού με τις ελληνικές εταιρείες κατασκευής ηλεκτρικών συσκευών, όπως η ΙΖΟΛΑ του Δράκου.¹⁸⁰ Λίγο αργότερα, από το βήμα της ετήσιας συνέλευσης του ΣΕΒ, ο ίδιος ο Δράκος εκτιμούσε ότι “ουδείς πανικός δικαιολογείται περί του μέλλοντος της ελληνικής βιομηχανίας -εκ της Ηνωμένης Ευρώπης. Αντιθέτως, δυνάμεθα να προσβλέψωμεν προς την Ηνωμένην Ευρώπην με εμπιστοσύνην -αρκεί να λάβωμεν τα κατάλληλα προφυλακτικά μέτρα διά την πρώτην φάσιν της αναποφεύκτου αυτής εξελίξεως”.¹⁸¹ Από το ίδιο βήμα, παραδίδοντας τη σκυτάλη της προεδρίας του Συνδέσμου, την άνοιξη του 1960, ο Δράκος θα έθετε τον εαυτό του στη διάθεση του αγώνα αντεπίθεσης της “ιδιωτικής πρωτοβουλίας” και του “φιλελευθερισμού” τον οποίο είχε κηρύξει, κατά την πρόσφατη επίσκεψή του στην Ελλάδα ο Erhard.¹⁸²

Οι δημόσιες τοποθετήσεις για τις προοπτικές της ελληνικής οικονομίας στο

178 Κατσάμπας προς Καραμανλή, 14/5/1959 και Κατσάμπας, Η ελληνική βιομηχανία βάμβακος, 10/5/1959, ΑΚΚ, ΙΚΚ, Φ9Α.

179 Ε. Παπαστράτος, *Η δουλειά κι ο κόπος της: από τη ζωή μου* (Αθήνα: χ.ε., 1964), 239.

180 Πρακτικόν συνομιλιών εν τω Ομοσπόνδω Υπουργείω Οικονομ. Συνεργασίας, Κυριακή 7 Ιουλίου 1957, ώρα 9:30-12:30, ΑΚΚ, ΙΚΚ, Φ3Α και Θέματα υπουργείου Συντονισμού προς συζήτησιν εις Βόννη, 6/11/1958, ΑΚΚ, ΙΚΚ, Φ7Α.

181 *Η ελληνική βιομηχανία κατά το 1958* (Αθήνα: ΣΕΒ, 1959), 17-8.

182 *Η ελληνική βιομηχανία κατά το 1959* (Αθήνα: ΣΕΒ, 1960), 6-7.

νέο διεθνοποιημένο πλαίσιο δεν ήταν απαραίτητο συμπλήρωμα των πολιτικών παρεμβάσεων και των επιχειρηματικών στρατηγικών των ηγετικών παραγόντων της βιομηχανίας. Κορυφαίο παράδειγμα παρασκηνιακής δράσης προσφέρει η περίπτωση του Μποδοσάκη Αθανασιάδη, ιδιοκτήτη ενός συγκροτήματος επιχειρήσεων με δεσπόζουσα θέση στους κλάδους των χημικών και μεταλλευτικών βιομηχανιών, αλλά και της πολεμικής βιομηχανίας.¹⁸³ Ο Μποδοσάκης, αξιοποιώντας τους δεσμούς που διατηρούσε από το Μεσοπόλεμο με το γερμανικό επιχειρηματικό χώρο, αλλά και τις προνομιακές προσβάσεις στους μηχανισμούς διαμόρφωσης της οικονομικής πολιτικής χάρη στη στενή σχέση που διατηρούσε με τον υπουργό Συντονισμού της κυβέρνησης Παπάγου, Σπύρο Μαρκεζίνη, ανέλαβε πρωταγωνιστικό ρόλο στις ελληνογερμανικές οικονομικές σχέσεις από τα πρώτα μετεμφυλιακά χρόνια.¹⁸⁴ Στο συνοδευτικό πρωτόκολλο του συμφώνου Μαρκεζίνη-Erhard, που υπογράφηκε το Νοέμβριο του 1953, οι σημαντικότερες βιομηχανικές επενδύσεις που προβλέπονταν περιλάμβαναν τομείς άμεσου ενδιαφέροντος του Μποδοσάκη, όπως η επέκταση των λιγνιτωρυχείων της Πτολεμαΐδας και η κατασκευή ατμοηλεκτρικού σταθμού, η επέκταση των εγκαταστάσεων της Λάρυμνας και η κατασκευή εργοστασίου αζωτούχων λιπασμάτων.¹⁸⁵ Η σύγκρουση του Μποδοσάκη με τον Καραμανλή, λόγω του ρόλου του πρώτου στην αποσκίρτηση κορυφαίων στελεχών της ΕΡΕ, όπως ο Παπαληγούρας και ο Ράλλης, που οδήγησε στην πτώση της κυβέρνησης στις αρχές του 1958,¹⁸⁶ είχε ως έμμεση συνέπεια την εκπροσώπηση των ελληνικών ιδιωτικών συμφερόντων στο πλαίσιο των διμερών επαφών με τους δυτικογερμανούς σε πιο ορθολογική βάση από την εποχή της υπουργίας Μαρκεζίνη, με την τήρηση αποτελεσματικότερων ισορροπιών εκ μέρους των ελλήνων ιθυνόντων. Ωστόσο, οι εξελίξεις αυτές δεν εμπόδισαν τον Μποδοσάκη να υποβάλει αιτήματα προς την

183 Για μια σπάνια περίπτωση δημόσιας τοποθέτησης του Μποδοσάκη επί του θέματος, βλ. το αφιέρωμα του *ΟΤ*, 14/9/1961, όπου ο Μποδοσάκης εκτιμούσε ότι η απομόνωση της ελληνικής οικονομίας εγκυμονούσε μεγαλύτερους κινδύνους από τον ανταγωνισμό που θα επέφερε η συμμετοχή στις διεργασίες δυτικοευρωπαϊκής ενοποίησης.

184 Για την επιχειρηματική δραστηριότητα και το ρόλο του Μποδοσάκη στις ελληνογερμανικές επαφές κατά την πρώιμη μεταπολεμική περίοδο, αλλά και την πολιτική στήριξη που πρόσφερε στον Μαρκεζίνη και τους συνεργάτες του, βλ. τη βιογραφία του έλληνα βιομήχανου, βασισμένη στις προσωπικές σημειώσεις του, στο Κ. Χ. Χατζιώτης, *Πρόδρομος Μποδοσάκης Αθανασιάδης, 1891-1979* (Αθήνα: Ίδρυμα Μποδοσάκη, 2005), 231-310. Για τις πολιτικές παρεμβάσεις του Μποδοσάκη υπέρ της διαδοχής του Παπάγου από τον Μαρκεζίνη, βλ. Σ. Ριζάς, *Η ελληνική πολιτική μετά τον εμφύλιο πόλεμο. Κοινοβουλευτισμός και δικτατορία* (Αθήνα: Καστανιώτης, 2008), 142-61.

185 Pelt, *Tying Greece*, 80-1.

186 Για το επεισόδιο αυτό, βλ. Χατζιώτης, *Μποδοσάκης*, 336-41 και Ριζάς, *Κοινοβουλευτισμός και δικτατορία*, 192-206.

ελληνική κυβέρνηση για την προώθηση των δυτικογερμανικών παραγγελιών από την ΠΥΡ-ΚΑΑ ούτε τον έλληνα πρωθυπουργό να τα υιοθετήσει και να τα προβάλει στο ανώτατο επίπεδο κατά την επίσκεψή του στη Βόννη, το Νοέμβριο του 1958, παρά τις αόριστες αναφορές του περί μελλοντικής κρατικοποίησης της εταιρείας.¹⁸⁷

Παρόλο που κρατικοποίηση της ΠΥΡ-ΚΑΑ δεν επήλθε, η αναγκαστική κρατικοποίηση, λίγο αργότερα, της ΛΙΠΤΟΛ -της εταιρείας που είχε συστήσει ο Μποδοσάκης για την εκμετάλλευση των κοιτασμάτων λιγνίτη της Πτολεμαΐδας σε συνεργασία με την Kurrp- αποτελούσε μια σαφή ένδειξη ότι, σε αυτό το πρώιμο αναπτυξιακό στάδιο της ελληνικής οικονομίας, το κράτος δεν μπορούσε να μείνει αμέτοχο στη διαδικασία εκβιομηχάνισης.¹⁸⁸ Η αναγκαιότητα του κρατικού παρεμβατισμού είχε έγκαιρα επισημανθεί από τους επικριτές της σύνδεσης με την ΕΟΚ,¹⁸⁹ ενώ η ανάληψη ενεργού ρόλου από το κράτος για τη στήριξη του ιδιωτικού τομέα υποστηριζόταν με θέρμη από τις δυνάμεις της “αντεπίθεσης της ιδιωτικής πρωτοβουλίας και του φιλελευθερισμού”.¹⁹⁰ Μόνο που η έκταση, τα μέσα και οι στόχοι των αιτούμενων κρατικών παρεμβάσεων δεν ήταν αυτονόητα.

Το φθινόπωρο του 1959, προκειμένου να προχωρήσει στον αποτελεσματικότερο σχεδιασμό των αναγκαίων βημάτων για την εκβιομηχάνιση της χώρας και διαπιστώνοντας την ανεπάρκεια των υφιστάμενων πιστωτικών οργανισμών, η ελληνική κυβέρνηση αποφάσισε να συστήσει τον ΟΒΑ. Η διοίκησή

187 Για τη συνεργασία Μποδοσάκη-Καραμανλή στο θέμα των δυτικογερμανικών παραγγελιών, βλ. Μποδοσάκης προς Καραμανλή, 20/9/1958 και το συνημμένο σημείωμα, Γερμανικά παραγγέλματα πυρομαχικών εις Ελλάδα, 19/9/1958, ΑΚΚ, ΙΚΚ, Φ6Α. Για την προώθηση των αιτημάτων αυτών από την ελληνική πλευρά, βλ. το έγγραφο του υπουργείου Εξωτερικών, Γερμανικά αποψεις επί θέματος στρατιωτικών παραγγελιών εις Καλυκοποιεΐον, 18/9/1958, ΑΚΚ, ΙΚΚ, Φ6Α, αλλά και τα πρακτικά των συνομιλιών Καραμανλή στη Βόννη, στο Σβολόπουλος, *Καραμανλής*, τ. 3, 276-9.

188 Για την κρατικοποίηση της ΛΙΠΤΟΛ στο πλαίσιο του στρατηγικού σχεδιασμού της ΔΕΗ για τον έλεγχο των εγχώριων ενεργειακών πόρων και για την επιθετική στρατηγική εξαγοράς ιδιωτικών ηλεκτρικών εταιρειών την περίοδο αυτή, βλ. Ν. Σ. Παντελάκη, *Ο εξηλεκτρισμός της Ελλάδας. Από την ιδιωτική πρωτοβουλία στο κρατικό μονοπώλιο (1889-1956)* (Αθήνα: ΜΙΕΤ, 1991), 424-36 και Σ. Ν. Τσοτσρός, *Ενέργεια και ανάπτυξη στη μεταπολεμική περίοδο. Η Δημόσια Επιχείρηση Ηλεκτρισμού, 1950-1992* (Αθήνα: ΚΝΕ/ΕΙΕ, 1995), 90.

189 Ενδεικτικά, βλ. Αγγελόπουλος, “Η σύνδεσις με την Κοινή Αγοράν”, *Η Νέα Οικονομία*, 155, 11, (1959), αλλά και τη διάλεξη του Δαμαλά, στα σεμινάρια μετεκπαίδευσης τραπεζικών στελεχών, με θέμα, Εν όψει των προσπαθειών ενοποίησης της ευρωπαϊκής οικονομίας. Η σημασία της εθνικής βιομηχανίας διά το μέλλον της χώρας μας, χ.η., ΑΚΚ, ΙΚΚ, Φ10Α, την ίδια περίπου περίοδο.

190 Ενδεικτικά, βλ. την τοποθέτηση του αντιπροέδρου του ΕΒΕΑ, Χρήστου Πανάγου, στο Β' συνέδριο των εμποροβιομηχανικών επιμελητηρίων, με θέμα Κοινή Αγορά και ΕΖΕΣ, στο *Η θέσις της Ελλάδος έναντι της Ε.Ζ.Ε.Σ.* (Αθήνα: ΕΒΕΑ, 1957), 101-115 και την ομιλία του Δράκου, στο *Η ελληνική βιομηχανία 1958*, 19-20.

του ανατέθηκε στον Αλέξανδρο Τσάτσο, το θερμότερο ίσως υποστηρικτή της συμμετοχής της Ελλάδας στις διεργασίες διαμόρφωσης μιας ενιαίας δυτικοευρωπαϊκής αγοράς εντός του ΣΕΒ, ο οποίος είχε όμως, πρόσφατα παραιτηθεί από τη θέση του αντιπροέδρου του Συνδέσμου, λόγω διαφωνιών με τον Δράκο και άλλα ηγετικά στελέχη.¹⁹¹ Κατά την πρώτη συνάντηση Καραμανλή-Τσάτσο, με θέμα τη σύσταση του νέου οργανισμού και την ανάληψη της προεδρίας του από τον δεύτερο, το έργο του ΟΒΑ συσχετίστηκε ευθέως με τις νέες ανάγκες της ελληνικής οικονομίας στο νέο διεθνοποιημένο πλαίσιο, ενώ ο υποψήφιος πρόεδρος χαρακτήρισε τον εαυτό του οπαδό της “κεφαλαιοκρατικής φιλελευθέρης οικονομίας”.¹⁹² Εκτός από θέματα προσώπων και αρμοδιοτήτων -τα οποία μάλιστα λίγο έλειψε να τινάξουν στον αέρα το όλο εγχείρημα-¹⁹³ δύο ζητήματα απασχόλησαν εξ αρχής τη συνάντηση: το ερώτημα της αποκλειστικής ίδρυσης ανταγωνιστικών βιομηχανιών και το ερώτημα των ισορροπιών μεταξύ ξένων και εγχώριων κεφαλαίων.¹⁹⁴

Οι διαφορετικές αποχρώσεις που διαφάνηκαν σε αυτό το αρχικό στάδιο των ζυμώσεων, με τον Καραμανλή να υποστηρίζει τη δυνατότητα, κατ' εξαίρεση, “μη απολύτως συναγωνιστικών” βιομηχανιών για κοινωνικούς λόγους και την ίδρυση ξένων βιομηχανιών μόνο για εξαγωγικούς σκοπούς ή, κατά προτίμηση, σε κλάδους, χωρίς εγχώριους παραγωγούς, θα προκαλούσαν αργότερα σοβαρές τριβές που θα οδηγούσαν σε παραίτηση τον Τσάτσο, καθώς η σύγκρουση διεθνών κολοσσών της χαλυβουργίας, όπως η Kaiser και η Koppers, με τη Χαλυβουργική της οικογένειας Αγγελόπουλου και η σύσταση ελεγχόμενης από το κράτος εταιρείας εξαγωγής αγροτικών προϊόντων, έθεσαν πολύ συγκεκριμένα όρια στα οποία προσέκρουσε η τυφλή πίστη του Τσάτσο στην ελευθερία της αγοράς.¹⁹⁵ Η συμμετοχή ξένων κεφαλαίων στη διαδικασία της εκβιομηχάνισης, που εξ αρχής υπήρξε στόχος της

191 Αλ. Τσάτσο προς Γ. Τσάτσο, 25/8/1959 και 14/9/1959, Αρχείο Αλέξανδρου και Γιώργου Τσάτσο, ιδιωτική συλλογή, Αθήνα, Φ Αλληλογραφία Γονέων.

192 Τσάτσο προς Καραμανλή, 3/11/1959, 5/11/1959 και 5/11/1959 μαζί με το συνημμένο μνημόνιο, Επίσκεψις Αλεξάνδρου Γ. Τσάτσο παρά τω κυρίω Προέδρω της Κυβερνήσεως την 31ην Οκτωβρίου 1959, ΑΚΚ, ΙΚΚ, Φ10Α.

193 Χαρακτηριστικά, βλ. το τραγελαφικό περιστατικό που περιγράφεται στο Αλ. Τσάτσο προς Γ. Τσάτσο, 19/11/1959, Αρχείο Αλέξανδρου και Γιώργου Τσάτσο, ιδιωτική συλλογή, Αθήνα, Φ Αλληλογραφία Γονέων.

194 Επίσκεψις Αλεξάνδρου Γ. Τσάτσο παρά τω κυρίω Προέδρω της Κυβερνήσεως την 31ην Οκτωβρίου 1959, ΑΚΚ, ΙΚΚ, Φ10Α.

195 Για τις διαφωνίες αυτές, βλ. Τσάτσο προς Καραμανλή, 28/3/1960, Τσάτσο προς Καραμανλή, 3/7/1961 και Τσάτσο προς Μάρτη, 7/7/1961, Ιστορικό Αρχείο Πολιτιστικού Ιδρύματος Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα, Αρχείο ΟΒΑ, Σ2Υ1, Φ2 και προφορική συνέντευξη του συγγραφέα με τον Γιώργο Τσάτσο, στέλεχος της ΑΓΕΤ και του ΣΕΒ μεταξύ 1970-1983, Αθήνα, 4/4/2012.

δυτικοευρωπαϊκής στρατηγικής του ελληνικού κράτους, υπόκειτο σε περιορισμούς που αφορούσαν τις δυνατότητες άσκησης επιρροής στους μηχανισμούς λήψης των σχετικών αποφάσεων. Στην περίπτωση της χαλυβουργίας, το κριτήριο δεν ήταν η ελληνικότητα του επιλεγέντος οίκου έναντι των ξένων επενδυτών όσο η ύπαρξη ισχυρών παραγόντων που θα πλήττονταν καίρια από την ίδρυση μιας μονάδας εξαιρετικού μεγέθους που θα μπορούσε να επιβάλει συνθήκες εξοντωτικού ανταγωνισμού στον κλάδο. Αντίθετα, λίγο αργότερα, στο πλαίσιο της σύμβασης που υπογράφηκε με τον ελληνοαμερικανό επιχειρηματία Tom Pappas για την ίδρυση του διυλιστηρίου της Θεσσαλονίκης σε συνεργασία με την αμερικανική πολυεθνική ESSO,¹⁹⁶ προβλεπόταν και η κατασκευή χαλυβουργείου στην οποία τελικά, ο ανάδοχος θα επιτύχει και τη συμμετοχή του κράτους, μέσω του ΟΒΑ, μετά από καταλυτικές παρεμβάσεις στους αρμόδιους.¹⁹⁷ πεδίο στο οποίο είχε ήδη διαπρέψει, αναλαμβάνοντας κάποτε και ρόλο διαμεσολαβητή μεταξύ του αμερικανού προέδρου και του Έλληνα πρωθυπουργού.¹⁹⁸

Εξάλλου, η συμμετοχή του Στρατή Ανδρεάδη, ως εκπροσώπου της Εμπορικής Τράπεζας, στο Διοικητικό Συμβούλιο του ΟΒΑ, το οποίο ήταν, ακόμη τότε, επιφορτισμένο με την επιλογή αναδόχου για την ίδρυση βιομηχανίας φωσφορικών λιπασμάτων, παρά τον εμφανή εκνευρισμό του Δημητρίου Χέλμη, διοικητή και εκπροσώπου της Εθνικής Τράπεζας στο ΔΣ του οργανισμού, δεν εμπόδισε τα δύο μεγάλα πιστωτικά ιδρύματα της χώρας να υποβάλουν προτάσεις για την ανάληψη του έργου.¹⁹⁹ Αντίθετα, ο Ανδρεάδης, κατά την ετήσια έκθεση του προέδρου της Εμπορικής Τράπεζας για τα πεπραγμένα κατά το έτος 1960, είχε έμμεσα συσχετίσει τη συμμετοχή του Ομίλου στον ΟΒΑ με την αναγκαιότητα ίδρυσης μίας ανταγωνιστικής βιομηχανίας φωσφορικών λιπασμάτων ενόψει των νέων συνθηκών που θα επέβαλλε η κυοφορούμενη σύνδεση με την ΕΟΚ.²⁰⁰ Σε κάθε περίπτωση, μετά την απόφαση του ΔΣ του ΟΒΑ να παραπέμψει το φάκελο της υπόθεσης στο υπουργείο Συντονισμού ο Ανδρεάδης θα παρίστατο σε ελάχιστες συνεδριάσεις του

196 Για τη σύμβαση αυτή, βλ. Κ. Καπετανάκη-Σηφάκη, *Η διεθνοποίηση του κεφαλαίου στην Ελλάδα. Η περίπτωση των διυλιστηρίων* (Αθήνα: Παπαζήσης, 1985), 177-9.

197 Παπαληγούρας προς Καραμανλή, 18/3/1963, ΑΚΚ, ΙΚΚ, Φ20Α.

198 Για την επιστολή Καραμανλή στον αμερικανό Πρόεδρο, στην οποία ο Έλληνας πρωθυπουργός μνημόνευε τον Pappas, βλ. Σβολόπουλος, *Καραμανλής*, τ. 4, 178.

199 Συνεδριάσεις ΔΣ, Αριθμ. 21-23, Μάρτιος-Απρίλιος 1961, Ιστορικό Αρχείο Πολιτιστικού Ιδρύματος Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα, Αρχείο ΟΒΑ, Σ1Υ3, Φ3, Υποφ. 21, 22 και 23.

200 *ΟΤ*, 30/3/1961.

οργάνου.²⁰¹

Η συσχέτιση των μεγάλων επενδύσεων της περιόδου, όπως της ίδρυσης των Ελληνικών Ναυπηγείων από τον Σταύρο Νιάρχο, με την προοπτική διεθνοποίησης της ελληνικής οικονομίας²⁰² και η επίκληση του διεθνούς ανταγωνισμού ως επιχειρήματος κατά της ίδρυσης δεύτερου μεγάλου ναυπηγείου στη χώρα σε επιστολή του ίδιου εφοπλιστή προς τον Καραμανλή,²⁰³ δεν κόμιζαν κάτι νέο στα επιχειρηματικά ήθη. Το ίδιο επιχείρημα είχε, λίγο νωρίτερα, επικαλεστεί και ο Μποδοσάκης εναντίον της ίδρυσης δεύτερου εργοστασίου λιπασμάτων στο αρχικό στάδιο των συζητήσεων για τα φωσφορικά λιπάσματα.²⁰⁴ Ωστόσο, η περίπτωση των ναυπηγείων ήταν διαφορετική, αφού με μία “συμφωνία κυρίων”, ο Ανδρεάδης πείστηκε τελικά να μην προχωρήσει στην έναρξη της λειτουργίας των Ναυπηγείων Ελευσίνας πριν από το 1968, προκειμένου τα Ελληνικά Ναυπηγεία να προχωρήσουν ανενόχλητα στην υλοποίηση του αρχικού σχεδιασμού τους.²⁰⁵ Αντίθετα, όταν η πρόταση της Εθνικής Τράπεζας, στην οποία προβλεπόταν η συμμετοχή της ΑΕΕΧΠΛ-που αποτελούσε συνιδιοκτησία του Μποδοσάκη και της Εθνικής- απορρίφθηκε, ο Μποδοσάκης πέτυχε να εξασφαλίσει άδεια για την ίδρυση και νέας εταιρείας λιπασμάτων, επίσης στη Βόρεια Ελλάδα, αξιοποιώντας την επιρροή του στον Παπαληγούρα, ο οποίος είχε πρόσφατα επιστρέψει στην κυβέρνηση.²⁰⁶ Από την άλλη πλευρά, καινοφανής για το περιορισμένο μέχρι τότε εύρος δράσης των επιχειρήσεων που δραστηριοποιούνταν στην Ελλάδα ήταν η προβολή από τον Ανδρεάδη της ανάγκης πραγματοποίησης μεγάλων επενδύσεων στην Ελλάδα, μετά τη σύνδεση με την ΕΟΚ, ως επιχειρήματος για την απόρριψη των δελεαστικών προτάσεων του έλληνα πρεσβευτή στην Αντίς Αμπέμπα για εξαγωγές κεφαλαίων στην Αιθιοπία.²⁰⁷

Οι εντάσεις που προκλήθηκαν²⁰⁸ από την προσπάθεια συμβιβασμού των

201 Το παρουσιολόγιο συνεδριάσεων του ΔΣ του ΟΒΑ είναι διαθέσιμο στο Ιστορικό Αρχείο Πολιτιστικού Ιδρύματος Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα, Αρχείο ΟΒΑ, Σ1Υ3, Φ5, Υποφ. 1.

202 Για τη συσχέτιση αυτή, βλ. το άρθρο του Στέφανου Συριώτη, αντιπροέδρου των “Ελληνικών Ναυπηγείων” στο αφιέρωμα του *ΟΤ*, 14/9/1961.

203 Νιάρχος προς Καραμανλή, 15/10/1962, ΑΚΚ, ΙΚΚ, Φ18Α.

204 Χατζιώτης, *Μποδοσάκης*, 369.

205 *ΟΤ*, 11/4/1963.

206 Χατζιώτης, *Μποδοσάκης*, 372-3.

207 Ανδρεάδης προς Βεϊνόγλου, 16/12/1963, Ιστορικό Αρχείο Εμπορικής Τράπεζας, Αρχείο Στρατή Ανδρεάδη, 1939-1981, GRHAEB_A2S4Y1F1.

208 Για μια μεταγενέστερη, υπαινικτική, αναφορά στο παρασκήνιο των εντάσεων, βλ. Γ. Π. Δράκος, *Η βιομηχανία στην Ελλάδα όπως την έζησε ένας βιομήχανος* (Αθήνα: χ.ε., 1980), 71-2, χωρίς όμως ο συγγραφέας να δίνει περισσότερες πληροφορίες για το ιστορικό της αντιπαράθεσής

κρατικών προτεραιοτήτων και των αντικρουόμενων ξένων και εγχώριων ιδιωτικών συμφερόντων, θα ανάγκαζαν, στα τέλη του 1962, το Ζολώτα να επιχειρήσει την αποσαφήνιση των αρμοδιοτήτων και του ευρύτερου πλαισίου λειτουργίας του ΟΒΑ, με επίκεντρο τη σχέση του με τον ιδιωτικό τομέα, σε ένα πιο αφαιρετικό επίπεδο.²⁰⁹ Ωστόσο, η δυναμική του ΟΒΑ, ως οχήματος κρατικού σχεδιασμού με επιφανείς εκπροσώπους του ιδιωτικού τομέα σε νευραλγικές θέσεις, μετά το ρόλο που διαδραμάτισε στην υπόθεση της Pechiney,²¹⁰ είχε εξαντληθεί, και το 1964 θα συγχωνευόταν με τον Οργανισμό Χρηματοδότησης Οικονομικής Αναπτύξεως (ΟΧΟΑ) για να σχηματίσουν από κοινού την Ελληνική Τράπεζα Βιομηχανικής Αναπτύξεως (ΕΤΒΑ), αφού πρώτα ο ίδιος ο Ζολώτας παραδέχτηκε την αποτυχία του.²¹¹ Μια κίνηση, η οποία, αν και θα λάμβανε χώρα σε ένα εντελώς διαφορετικό πολιτικό τοπίο από αυτό της εποχής της ίδρυσης του ΟΒΑ, ήταν εξαρχής στις προθέσεις των εμπνευστών του, χωρίς να μπορεί να υλοποιηθεί λόγω των διαφωνιών στον τρόπο διαχείρισης των αμερικανικών κεφαλαίων.²¹²

Η υπογραφή της Συμφωνίας Σύνδεσης με την ΕΟΚ και η διευθέτηση της εκκρεμότητας των διαπραγματεύσεων που δημιουργούσε κλίμα αβεβαιότητας -όπως επισήμαινε από το βήμα της ετήσιας συνέλευσης του ΣΕΒ ο νέος πρόεδρος, Λεωνίδας Κανελλόπουλος, συνιδιοκτήτης της τσιμεντοβιομηχανίας Τιτάν και πρόεδρος του ΔΣ της ΑΕΕΧΠΛ του Μποδοσάκη-²¹³ έδωσε νέα ώθηση στις ξένες και εγχώριες βιομηχανικές επενδύσεις: μεταξύ 1962 και 1965, οι ιδιωτικές ακαθάριστες επενδύσεις παγίου κεφαλαίου στη μεταποίηση και τα ορυχεία υπερδιπλασιάστηκαν, ενώ η εισροή επιχειρηματικών κεφαλαίων από το εξωτερικό θα τριπλασιαζόταν.²¹⁴ Παρά τις εξελίξεις αυτές όμως, η εκδήλωση της οξύτατης πολιτικής κρίσης, στα μέσα του

του με τον Τσάτσο.

209 Ξ. Ζολώτας, *Οικονομική ανάπτυξις και ιδιωτική επιχείρησις. Μία πρότασις* (Αθήναι: Τράπεζα της Ελλάδος, 1962).

210 Για την υπόθεση αυτή, βλ. αναλυτικά τη μονογραφία του Κ. Κωστή, *Ο μύθος του ξένου. Η η Pechiney στην Ελλάδα* (Αθήναι: Αλεξάνδρεια, 1999), αλλά και την πρόσφατη αναβαθμισμένη εκδοχή της που συμπεριέλαβε στις πηγές της και το αρχείο του ΟΒΑ, Κ. Κωστή, *Κράτος και επιχειρήσεις στην Ελλάδα. Η ιστορία του Αλουμινίου της Ελλάδος* (Αθήναι: Πόλις, 2013).

211 Ξ. Ζολώτας, *Νομισματική ισορροπία και οικονομική ανάπτυξις. Η ελληνική οικονομία κατά την τελευταίαν δεκαπενταετίαν. Προβλήματα και προοπτικάί* (Αθήναι: Τράπεζα της Ελλάδος, 1964), 249-53.

212 Αλ. Τσάτσος προς Γ. Τσάτσο, 2/12/1959 και 26/1/1960, Αρχείο Αλέξανδρου και Γιώργου Τσάτσου, ιδιωτική συλλογή, Αθήναι, Φ Αλληλογραφία Γονέων.

213 *Η ελληνική βιομηχανία κατά το 1960* (Αθήναι: ΣΕΒ, 1961), 5.

214 *Μακροχρόνιες στατιστικές σειρές της ελληνικής οικονομίας* (Αθήναι: Τράπεζα της Ελλάδος, 1992). Για την κατά χώρα προέλευση των άμεσων ξένων επενδύσεων στη βιομηχανία, βλ. Ζ. Γεωργαντά κ.α., *Ξένες επενδύσεις στην Ελλάδα* (Αθήναι: ΚΕΠΕ, 1986), 72.

1965, και οι εργατικές αναταραχές που την συνόδευσαν, δεν θα άφηναν ανεπηρέαστη ούτε την οικονομία ούτε τις διαθέσεις των ξένων και εγχώριων επενδυτών. Η πίεση από την επερχόμενη έκθεση στο διεθνή ανταγωνισμό και η αίσθηση ότι το μέλλον της βιομηχανίας θα κρινόταν κατά τα πρώτα χρόνια της σύνδεσης με την ΕΟΚ, όταν ακόμη ο ρυθμός του δασμολογικού αποπλισμού ευνοούσε την ελληνική πλευρά, συνέβαλε καίρια στη διαμόρφωση ενός κλίματος υπέρ της επιστροφής στην ομαλότητα -αν όχι τη συνταγματική, σίγουρα την παραγωγική²¹⁵ ένα κλίμα το οποίο θα μετέφερε, τους πρώτους μήνες του 1967, ο Μποδοσάκης τόσο στον Παναγιώτη Κανελλόπουλο όσο και στον Καραμανλή, σε προσωπικές συναντήσεις που είχε μαζί τους.²¹⁶

Η δυτικοευρωπαϊκή στρατηγική του ελληνικού κράτους, έτσι όπως αυτή διαμορφώθηκε στα τέλη της δεκαετίας του 1950 και τις αρχές της δεκαετίας του 1960, υπήρξε προϊόν μακροπρόθεσμων εκτιμήσεων, αλλά και πιεστικών αναγκαιοτήτων της συγκυρίας, χωρίς οι πρώτες να προηγούνται πάντοτε των δεύτερων. Ταυτόχρονα, η συγκεκριμένη μορφή που έλαβε η στρατηγική αυτή, χρωματίστηκε από τις παρεμβάσεις ισχυρών παραγόντων της ελληνικής βιομηχανίας. Πέρα από τις επίσημες τοποθετήσεις του ΣΕΒ για τις προοπτικές της ελληνικής βιομηχανίας στο νέο πλαίσιο -οι οποίες συχνά συνοδεύονταν από αιτήματα θεσμικής συμμετοχής του Συνδέσμου στη διαχείριση της κατάστασης που θα προέκυπτε²¹⁷ κορυφαίοι εκπρόσωποι του επιχειρηματικού κόσμου, όπως ο Κατσάμπας, ο Τσάτσος, ο Μποδοσάκης, αλλά και ο Ανδρεάδης -που παρότι πρόεδρος της Ένωσης Ελλήνων Εφοπλιστών (ΕΕΕ), ως επικεφαλής του Ομίλου της Εμπορικής Τράπεζας επέδειξε ιδιαίτερο ενδιαφέρον για επενδύσεις σε συγκεκριμένους βιομηχανικούς κλάδους- συναρτούσαν τη στάση τους έναντι της δυτικοευρωπαϊκής προοπτικής από τις

215 Για μια αντιπροσωπευτική καταγραφή της πίεσης αυτής, βλ. την ομιλία του Δράκου, τον Ιανουάριο του 1967, με θέμα “Το κλίμα διά την βιομηχανικήν ανάπτυξιν”, από το βήμα του πρώτου πανελλήνιου συνεδρίου χημικών μηχανικών και μηχανικών μεταλλείων-μεταλλουργών, στον τόμο *Το πρόβλημα της ανταγωνιστικότητας της βιομηχανίας μας και αι ελληνικάί πρώται ύλαι* (Αθήναι: ΤΕΕ, 1971), 67-71. Για τον αποχαιρετιστήριο λόγο του Δράκου κατά την παράδοση της προεδρίας του ΣΕΒ λίγους μήνες νωρίτερα και το προσωνύμιο “Κασσάνδρα” που του αποδόθηκε λόγω των ζοφερών χρωμάτων με τα οποία παρουσίασε τις προοπτικές της ελληνικής οικονομίας, βλ. Δράκος, *Η βιομηχανία στην Ελλάδα*, 94-5, *Οικονομική Πορεία*, τ. 120, 5/5/1966 και συνέντευξη του συγγραφέα με τον Ιωάννη Μαρίνο, εκδότη-διευθυντή του *ΟΤ*, 1965-96, Αθήνα, 21/11/2011.

216 Χατζιώτης, *Μποδοσάκης*, 381-2.

217 Για τη διάσταση αυτή των δημόσιων παρεμβάσεων του ΣΕΒ κατά την υπό εξέταση περίοδο, βλ. K. A. Lavdas, *The Europeanization of Greece. Interest Politics and the Crises of Integration* (New York: St. Martin's Press, 1997), 112-26.

επενδυτικές ή εμπορικές ευκαιρίες που διέβλεπαν.

Σε ορισμένες περιπτώσεις, όπως αυτή του Τσάτσου, η τοποθέτηση των παραγόντων αυτών συνέπιπτε με μια ιδεολογική πίστη στις δυνατότητες που άνοιγε η απελευθέρωση του διεθνούς εμπορίου, ενώ σε άλλες, όπως αυτή του Μποδοσάκη, απέρρευε από την ήδη εμπεδωμένη θέση τους στα διεθνή επιχειρηματικά δίκτυα και από μια ορισμένη αντίληψη για το μοντέλο ανάπτυξης της ελληνικής οικονομίας, το ακριβές περιεχόμενο της οποίας δεν έχει προς το παρόν αποσαφηνισθεί.²¹⁸ Στις περισσότερες περιπτώσεις μάλιστα, η τοποθέτησή τους συνδυαζόταν με την απόλαυση, ήδη από την προηγούμενη δεκαετία, των ευεργετημάτων της αμερικανικής βοήθειας, με τη μορφή των βιομηχανικών δανείων και τη συνακόλουθη ενίσχυση της θέσης τους εντός των κλάδων στους οποίους δραστηριοποιούνταν.²¹⁹ Σε κάθε περίπτωση όμως, η στάση των ισχυρότερων βιομηχάνων έναντι της επικείμενης έκθεσης των επιχειρήσεών τους στο διεθνή ανταγωνισμό -όταν δεν βρισκόταν σε συμφωνία με την ισχύουσα διάρθρωση της προστασίας της ελληνικής βιομηχανίας, δηλαδή τα ήδη χαμηλά δασμο-φορολογικά τείχη για τα τσιμέντα, τα λιπάσματα, τα βασικά μέταλλα και ορισμένα άλλα προϊόντα-²²⁰ χαρακτηριζόταν από την άσκηση πιέσεων προς την ελληνική κυβέρνηση που ως αντικειμενικό σκοπό είχαν την απόσπαση ευνοϊκών όρων κατά τις διμερείς επαφές και τις διαπραγματεύσεις με τους υποψήφιους εταίρους· διαπίστωση που σχετικοποιεί τον ισχυρισμό του Φίλωνα προς το γάλλο υπουργό Εξωτερικών, στις αρχές του 1961, ότι η ελληνική κυβέρνηση είχε ήδη θυσιάσει σημαντικά ιδιωτικά συμφέροντα, προκειμένου οι διαπραγματεύσεις για τη σύνδεση της Ελλάδας με την ΕΟΚ να βγουν από το τέλμα στο οποίο είχαν περιέλθει.²²¹

218 Για τη σύνταξη ενός σχεδίου ανασυγκρότησης της ελληνικής οικονομίας από τον Μποδοσάκη κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής και την ενσωμάτωσή του στο ελληνικό μεταπολεμικό σχέδιο ανασυγκρότησης, βλ. Pelt, *Tying Greece*, 71-3.

219 Για την κατανομή των αμερικανικών βιομηχανικών δανείων την περίοδο 1948-54 και τη συγκέντρωσή τους στους κλάδους των τσιμέντων, των χημικών, της μεταλλουργίας και δευτερευόντως, της υφαντουργίας, βλ. Γ. Σταθάκης, *Το Δόγμα Τρούμαν και το Σχέδιο Μάρσαλ. Η ιστορία της αμερικανικής βοήθειας στην Ελλάδα* (Αθήνα: Βιβλιόραμα, 2004), 295-314 και 354-8. Για μια πιο αναλυτική εικόνα από τη σκοπιά της Εθνικής Τράπεζας, βλ. Γ. Παγουλάτος, *Η Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος 1940-2000* (Αθήνα: ΕΤΕ, 2006), 237-46, αλλά και Γ. Τρ. Μίρκος, *Κράτος, Τράπεζα, Βιομηχανία. Από την ιστορία της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος* (Αθήνα: Λιβάνης, 2010), 86-116, 266-77.

220 Για τα επίπεδα της ονομαστικής και της αποτελεσματικής προστασίας της ελληνικής βιομηχανίας κατά το έτος υπογραφής της Συμφωνίας Σύνδεσης με την ΕΟΚ, βλ. Γ. Χ. Κάτσος-Ν. Ι. Σπανάκης, *Βιομηχανική προστασία και ένταξη* (Αθήνα ΚΕΠΕ, 1983), 55-92 και ιδίως 83-4.

221 Σβολόπουλος, *Καραμανλής*, τ. 4, 478-81.

Η επιδίωξη διεύρυνσης των αγορών για τον καπνό και το βαμβάκι και, έμμεσα, των αντίστοιχων βιομηχανικών προϊόντων, εκτός από τη σημασία των κλάδων αυτών για την ελληνική οικονομία, αντανakλούσε ταυτόχρονα την πολιτική δύναμη των ηγετικών επιχειρήσεων που δραστηριοποιούνταν σε αυτούς. Επιπλέον, η Συμφωνία Σύνδεσης, θέτοντας ως κριτήριο ένταξης στον κανόνα της δωδεκαετίας για την ολοκλήρωση του δασμολογικού αφοπλισμού τη μη ύπαρξη ελληνικών ανταγωνιστικών βιομηχανιών και επεκτείνοντας την προθεσμία για τα βιομηχανικά προϊόντα που παράγονταν στην Ελλάδα τη στιγμή της υπογραφής της συμφωνίας στα 22 έτη, καθιστούσε σαφείς τις προτεραιότητες αναπαραγωγής των υφιστάμενων κοινωνικών συμμαχιών της κυβέρνησης. Εξάλλου, πέρα από την εμπορική διάσταση, η μεσολάβηση του ελληνικού κράτους για την επίτευξη διεθνών συνεργασιών και τη διασφάλιση επενδυτικών ευκαιριών σε κλάδους όπως η βαμβακουργία, η μεταλλουργία και η χημική βιομηχανία απηχούσε τις ίδιες προτεραιότητες.

Φυσικά, η εκπροσώπηση ισχυρών ιδιωτικών συμφερόντων από την κυβέρνηση κατά τη διαπραγμάτευση των όρων συμμετοχής της ελληνικής οικονομίας στις διεργασίες δυτικοευρωπαϊκής ενοποίησης, δεν αποτελούσε το μοναδικό κριτήριο για την πορεία που θα έπαιρνε η διαδικασία της εκβιομηχάνισης. Το νέο μοντέλο ανάπτυξης και η θέση η οποία επιφυλασσόταν για τον τομέα της βιομηχανίας, σύμφωνα με το Ζολότα -ο οποίος, το 1964,²²² κωδικοποιούσε τα συμπεράσματα των αναλύσεων του ΚΕΠΕ που είχαν προηγηθεί- απαιτούσε την πραγματοποίηση μεγάλων επενδύσεων για την επίτευξη εξωτερικών οικονομιών και την αξιοποίηση αυτού που η πολιτική οικονομία του διεθνούς εμπορίου όριζε ως συγκριτικά πλεονεκτήματα. Οι βασικές επιδιώξεις για την αναβάθμιση της θέσης της χώρας στο διεθνή καταμερισμό εργασίας μέσα από την εκβιομηχάνιση, ακολουθούσαν, εν πολλοίς, τα μεταπολεμικά αναπτυξιακά οράματα και τους ονομαστικούς στόχους του Τετραετούς Προγράμματος 1948-52²²³ και του Προγράμματος Οικονομικής Ανορθώσεως -τουλάχιστον πριν από την αναθεώρησή του και τις συνακόλουθες διαβεβαιώσεις για τον εσωστρεφή προσανατολισμό της επιδιωκόμενης εκβιομηχάνισης.²²⁴ Ωστόσο, όπως η πρώτη μεταπολεμική απόπειρα εκβιομηχάνισης

222 Ζολότας, *Νομισματική ισορροπία και οικονομική ανάπτυξη*, 238-9 και 254-66.

223 Για το Τετραετές Πρόγραμμα 1948-52, βλ. Σταθάκης, *Δόγμα Τρούμαν και Σχέδιο Μάρσαλ*, 265-93.

224 Ανώτατον Συμβούλιον Ανασυγκροτήσεως (ΑΣΑ), *Προσωρινόν Μακροπρόθεσμον Πρόγραμμα*

είχε ήδη δείξει, η πληρέστερη εκμετάλλευση του ορυκτού πλούτου με την ίδρυση νέων και την επέκταση και καθετοποίηση των υφιστάμενων μεταλλουργικών επιχειρήσεων, αλλά και η αξιοποίηση της γεωγραφικής θέσης της χώρας και της ήδη διεθνοποιημένης ελληνόκτητης ναυτιλίας με την ίδρυση ναυπηγείων και διυλιστηρίων απαιτούσαν την προσέλκυση κεφαλαίων που οι έλληνες βιομήχανοι δεν ήταν σε θέση να εξασφαλίσουν ή ακόμη και απέφυγαν να το επιχειρήσουν.²²⁵

Η προσέλκυση κεφαλαίων από το εξωτερικό είχε απασχολήσει σοβαρά τις ελληνικές κυβερνήσεις ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1950 και αποτέλεσε στόχο των οικονομικών μεταρρυθμίσεων του Μαρκεζίνη, που με τη θέσπιση του ΝΔ 2687/1953 συγκεκριμενοποιούσε τη συνταγματική επιταγή για την προστασία του ξένου κεφαλαίου. Η συνεχής επέκταση των κινήτρων με τη διαμόρφωση ενός πυκνού νομοθετικού πλέγματος, ιδιαίτερα μετά το 1960,²²⁶ είχε ως αποτέλεσμα την αύξηση των επενδύσεων που υπάγονταν στο ΝΔ 2687/53, με αιχμή τους κλάδους των παραγώγων του πετρελαίου, άλλων χημικών προϊόντων και της βασικής μεταλλουργίας, ιδιαίτερα την τριετία 1963-65.²²⁷ Οι νέες επενδυτικές ευκαιρίες σηματοδότησαν τη δυναμική είσοδο, κατά την περίοδο 1954-67, των εφοπλιστών στο τοπίο της ελληνικής βιομηχανίας,²²⁸ η οποία συνοδεύτηκε από σημαντικές

Οικονομικής Ανορθώσεως της Ελλάδος. Υποβληθέν υπό της Ελληνικής Κυβερνήσεως εις τον ΟΕΟΣ τον Νοέμβριον του 1948 (Αθήναι: Υπουργείον Συντονισμού, 1949), 2, 47-60 και ΑΣΑ, *Αναθεωρημένον Πρόγραμμα Οικονομικής Ανορθώσεως της Ελλάδος 1949-1950* (Αθήναι: Υπουργείον Συντονισμού, 1949), 24.

225 Για μια συνολική θεώρηση της μεταπολεμικής ανασυγκρότησης, βλ. Χ. Χατζηιωσήφ, “Η πολιτική οικονομία της ανασυγκρότησης και του εμφυλίου”, στο Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα. Ανασυγκρότηση-Εμφύλιος-Παλινόρθωση, 1945-52* (Αθήνα: Βιβλιόραμα, 2009), τ. Δ1, 9-61. Για τις διαφορετικές προσεγγίσεις στο πρόβλημα της οικονομικής ανάπτυξης την ίδια περίοδο, βλ. Γ. Στασινόπουλος, *Η Ρητορική της Ανάπτυξης. Οικονομικές Ιδέες και Οικονομική Πολιτική την Περίοδο της Ανασυγκρότησης, 1944-1952* (Αθήνα: Gutenberg, 2010), όπου όμως ο συγγραφέας προϋποθέτει μία διχοτομία μεταξύ των οικονομολόγων και των επιχειρηματιών, η οποία συσκοτίζει τις στενές σχέσεις των δύο, συχνά εφραπτόμενων, κύκλων.

226 Σ. Καραγιάννη-Α. Νικολάου, “Βιομηχανική πολιτική στις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες: Χωρικές και κλαδικές διαστάσεις”, στο *Η ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967)* (Αθήνα: Ίδρυμα Σάκη Καραγιώργα, 1994), 95-114.

227 Για τα στοιχεία των κατ' έτος επενδύσεων του ΝΔ 2687/53 στους κλάδους της μεταποίησης, καθ' όλη τη διάρκεια της περιόδου 1954-75, βλ. το παράρτημα με τους αναλυτικούς πίνακες στο Π. Β. Ρουμελιώτης, *Πολυεθνικές επιχειρήσεις και υπερκοστολογήσεις-υποκοστολογήσεις στην Ελλάδα* (Αθήνα: Παπαζήσης, 1978), 215-35, αλλά και το συγκεντρωτικό πίνακα, με βάση τα στοιχεία του Ρουμελιώτη, στο G. Harlaftis, *Greek Shipowners and Greece 1945-1975. From Separate Development to Mutual Interdependence* (London and Atlantic Highlands, NJ: The Athlone Press, 1993), 196.

228 Για τη συμμετοχή του εφοπλιστικής προέλευσης κεφαλαίου στο πάγιο κεφάλαιο της ελληνικής μεταποίησης το 1966 και το μερίδιό του στις βιομηχανικές επενδύσεις του ΝΔ 2687/53 την περίοδο 1953-67, βλ. τους αναλυτικούς πίνακες στο Harlaftis, *Greek Shipowners and Greece*, 86 και 197.

ανακατατάξεις στη σύνθεση του κοινωνικού συνασπισμού εξουσίας· μια εξέλιξη που θα εντεινόταν στη συνέχεια υπό τη μορφή της στρατηγικής του επαναπατρισμού των ναυτιλιακών επιχειρήσεων.²²⁹

Ο δασμολογικός αφοπλισμός που προέβλεπε η Συμφωνία Σύνδεσης με την ΕΟΚ, με στόχο την εγκαθίδρυση μιας τελωνειακής ένωσης μεταξύ της Ελλάδας και της Κοινότητας, δεν αποτελούσε ικανή προϋπόθεση για την “αποπολιτικοποίηση” της βιομηχανικής πολιτικής και τη διάχυση των ευεργετημάτων του ελεύθερου ανταγωνισμού, όπως εκτιμούσαν οι πρώτες αναλύσεις του ΚΕΠΕ. Σε αντίθεση με τις κοινές θεωρήσεις για τα αναμενόμενα οφέλη της σταδιακής έκθεσης της ελληνικής οικονομίας στο διεθνή ανταγωνισμό και τη ρύθμιση αυτής της διαδικασίας μέσω της Συμφωνίας Σύνδεσης,²³⁰ η δυτικοευρωπαϊκή στρατηγική ως μια προσπάθεια διευρυμένης αναπαραγωγής του ελληνικού κοινωνικοοικονομικού συστήματος δεν υπήρξε αποτέλεσμα εγκεφαλικής σύλληψης ενός κράτους που, υπεράνω των κοινωνικών αντιθέσεων, απέκλειε τα επιμέρους ιδιωτικά συμφέροντα από το σχεδιασμό του.²³¹ Απεναντίας, τα συμφέροντα αυτά εκπροσωπήθηκαν καταστατικά στη διαμόρφωση των όρων συμμετοχής της ελληνικής οικονομίας στις διεργασίες δυτικοευρωπαϊκής ενοποίησης και δεν ήρθαν ως εξωτερικοί παράγοντες να προκαλέσουν απρόβλεπτες στρεβλώσεις στη λειτουργία του υποδείγματος.²³² άποψη που φαίνεται να υιοθετεί η κάπως αμήχανη, εκ των υστέρων, διαπίστωση της

229 Οπ.π., 142-50.

230 Ενδεικτικά, βλ. Π. Καζάκος, *Ανάμεσα σε Κράτος και Αγορά. Οικονομία και οικονομική πολιτική στην μεταπολεμική Ελλάδα 1944-2000* (Αθήνα: Πατάκης, 2007), 239-40, για τις εκτιμήσεις αναφορικά με το ρόλο που θα έπρεπε να αναλάβει το κράτος μετά τη σύνδεση με την Κοινή Αγορά και Lavdas, *The Europeanization of Greece*, 121-3, για τη Συμφωνία Σύνδεσης ως ρυθμιστικό παράγοντα της αποπολιτικοποίησης της βιομηχανικής πολιτικής. Ειδικότερα, όσον αφορά το έργο του Λάβδα, η αποκλειστική μελέτη του δημόσιου λόγου του ΣΕΒ, χωρίς τη στάθμιση κρίσιμων προσωπικών και επιχειρηματικών στρατηγικών και η παράβλεψη των καθοριστικών διεργασιών που συντελέστηκαν κατά την περίοδο της δικτατορίας, οδηγούν πολλές φορές το συγγραφέα σε αστοχίες.

231 Για το σχήμα αυτό, με αναφορά συνολικά στη μεθοδολογία χάραξης κρατικής αναπτυξιακής πολιτικής την περίοδο του ψυχρού πολέμου, βλ. G. Pagoulatos, *Greece's New Political Economy: State, Finance and Growth from Postwar to EMU* (New York: Palgrave Macmillan, 2003), 38-42 και S. Verney, “The Greek Association with the European Community: a strategy of state”, στο A. Costa Pinto-N. Severiano Teixeira (επιμ.), *Southern Europe and the Making of the European Union* (New York: Boulder, 2002), 109-56.

232 Για την αντίληψη της σύγκρουσης του “εξευρωπαϊσμού” με τις κοινωνικές και πολιτικές “αδράνειες” που ενυπάρχουν στο εθνικό πλαίσιο -αντίληψη που προϋποθέτει μια σχέση εξωτερική μεταξύ των διεργασιών στο διακρατικό επίπεδο και σε αυτό των κρατών-μελών- βλ. K. Featherstone-Δ. Παπαδημητρίου, *Τα όρια του εξευρωπαϊσμού. Δημόσια πολιτική και μεταρρυθμίσεις στην Ελλάδα* (Αθήνα: Οκτώ, 2010), 44-7 και P. C. Ioakeimidis, “The Europeanization of Greece: An Overall Assessment”, στο K. Featherstone-G. Kazamias (επιμ.), *Europeanization and the Southern Periphery* (London: Frank Cass, 2001), 73-94.

απουσίας μιας συνεκτικής προστατευτικής πολιτικής, η οποία θα επέτρεπε μάλιστα, την ευθεία επαλήθευση θεωρητικών σχημάτων.²³³

Η διαδικασία δασμολογικού αφοπλισμού της ελληνικής βιομηχανίας που εγκαινίαζε η Συμφωνία Σύνδεσης με την ΕΟΚ δεν ξεκινούσε από την ίδια αφετηρία για όλους τους κλάδους,²³⁴ ενώ τη σημασία της σχετικοποιούσε η διατήρηση της μη δασμολογικής προστασίας -φαινόμενο κοινό σε όλες της χώρες της Κοινής Αγοράς τη δεκαετία του 1960.²³⁵ Ωστόσο, εκείνο που τροποποιεί καθοριστικά τη στρεβλή εικόνα για τις προτεραιότητες της ελληνικής βιομηχανικής πολιτικής που υπονοεί η μονοσήμαντη ανάδειξη της αυξημένης προστασίας των “παραδοσιακών κλάδων” είναι η σταδιακή καθιέρωση του πλέγματος κινήτρων για την προσέλκυση ξένων επενδύσεων και των συναφών εξαγωγικών κινήτρων· ενός πλέγματος που μάς παραπέμπει στους κινδύνους που επισήμαινε ο Τριάντης το 1965 για την εγκατάλειψη του όποιου βαθμού αμεροληψίας ενυπήρχε στο σύστημα της δασμολογικής προστασίας. Τα κριτήρια που είχαν επιβάλει την προνομιακή μεταχείριση συγκεκριμένων κλάδων ένταξης εργασίας με χαμηλή προστιθέμενη αξία πριν από τη σύνδεση με την ΕΟΚ²³⁶ παρέμεναν ενεργά και μετά από αυτή, γεγονός που μάς βοηθά να κατανοήσουμε τη διστακτικότητα του Καραμανλή κατά τις αρχικές ζυμώσεις για την ίδρυση του ΟΒΑ, να δεσμευτεί έναντι του Τσάτσου για την ανταγωνιστικότητα ως μόνη προϋπόθεση για την έγκριση νέων επενδύσεων. Αυτό όμως, δεν απέκλειε ούτε τη διεύρυνση των παραχωρήσεων προς τις ξένες και εγχώριες επιχειρήσεις προκειμένου για επενδύσεις που θα αναβάθμιζαν τη θέση της χώρας στο διεθνή καταμερισμό εργασίας -όπως η ίδρυση του Αλουμινίου της Ελλάδος και των Ελληνικών Ναυπηγείων, η επέκταση της Χαλυβουργικής και ο πολλαπλασιασμός των διυλιστηρίων και των χημικών βιομηχανιών- ούτε την ενίσχυση του εξαγωγικού προσανατολισμού των μεγαλύτερων επιχειρήσεων - “παραδοσιακών” ή “σύγχρονων”- με τα λεγόμενα εξαγωγικά κίνητρα.

233 Για την προσέγγιση αυτή, βλ. Α. Μητσός, *Η ελληνική βιομηχανία στη διεθνή αγορά. Κρατική προστασία και ανταγωνιστική θέση της εγχώριας παραγωγής πριν και μετά την ένταξη στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα* (Αθήνα: Θεμέλιο, 1989), 117-87.

234 Σ. Κατρανίδης, “Ελληνική μεταποίηση, ομάδες συμφερόντων και οι επιδράσεις τους στη διάρθρωση της δασμολογικής προστασίας”, στο *Η ελληνική κοινωνία την πρώτη μεταπολεμική περίοδο*, 185-96 και Κάτσος-Σπανάκης, *Βιομηχανική προστασία και ένταξη*, 83-4.

235 Κ. Busch, *Η Ευρώπη μετά το 1992. Οικονομικές, οικολογικές και κοινωνικές προοπτικές της ενιαίας εσωτερικής αγοράς* (Αθήνα: Κριτική, 1992), 37-40.

236 Κατρανίδης, “Ελληνική μεταποίηση, ομάδες συμφερόντων και διάρθρωση της προστασίας”, στο *Η ελληνική κοινωνία την πρώτη μεταπολεμική περίοδο*, 195-6.

Ο συνδυασμός της διατήρησης της δασμολογικής προστασίας για τα παραγόμενα στην Ελλάδα βιομηχανικά προϊόντα κατά τη στιγμή της υπογραφής της Συμφωνίας Σύνδεσης με την ταχύτερη κατάργηση των κοινοτικών δασμολογικών τειχών, η επέκταση της παραγωγικής βάσης της ελληνικής βιομηχανίας και η καθιέρωση ολοένα και περισσότερων κινήτρων για την τόνωση του εξαγωγικού προσανατολισμού της θα είχαν ως αποτέλεσμα την αναδιάρθρωση του ελληνικού εξωτερικού εμπορίου προς όφελος των βιομηχανικών προϊόντων και την αύξηση της εξωστρέφειας της ελληνικής μεταποίησης. Ωστόσο, η διαχρονική υστέρηση του ποσοστού των εξαγωγών στο ΑΕΠ της χώρας από τα αντίστοιχα κοινοτικά επίπεδα²³⁷ και η ύπαρξη αντίστροφης σχέσης αιτιότητας μεταξύ της αύξησης των εξαγωγών και της μεγέθυνσης του προϊόντος²³⁸ θέτει υπό αμφισβήτηση την υπόθεση ότι, μετά τη σύνδεση με την ΕΟΚ, η ελληνική οικονομία πραγματοποιεί τη μετάβαση σε ένα υπόδειγμα ανάπτυξης με μοχλό τις εξαγωγές (export-led growth).²³⁹ Οι τάσεις αυτές, που θα αποτελούσαν αναπόσπαστες πτυχές της διαδικασίας ενσωμάτωσης της ελληνικής οικονομίας στο δυτικοευρωπαϊκό οικονομικό χώρο, εντάθηκαν την περίοδο της δικτατορίας, παρά το “πάγωμα” της Συμφωνίας Σύνδεσης, και εξηγούν, σε μεγάλο βαθμό, τη στήριξη που θα παρείχαν οι κύριοι αποδέκτες των ωφελειών του νέου μοντέλου ανάπτυξης προς το στρατιωτικό καθεστώς.

237 I. Χασσίδ, *Ελληνική Βιομηχανία και ΕΟΚ. Μελέτη για τις επιπτώσεις της ένταξης* (Αθήνα: IOBE, 1980), τ.1, 65.

238 Ν. Κωστελέτου, “Διεθνές εμπόριο και οικονομική μεγέθυνση: Ελλάδα 1949-67”, στο *Η ελληνική κοινωνία την πρώτη μεταπολεμική περίοδο*, 250-71.

239 Ενδεικτικά, για την υπόθεση αυτή, βλ. G. Yannopoulos, “The Effects of Full Membership on the Manufacturing Industries”, στο L. Tsoukalis (επιμ.), *Greece and the European Community* (Hants: Gower, 1983), 47-64.

Κεφάλαιο 4ο-Οι προκείμενες

Η ανοιχτή πολιτική κρίση η οποία εκδηλώθηκε τον Ιούλιο του 1965 με τη βασιλική εκτροπή και την παραίτηση Παπανδρέου από την πρωθυπουργία, έλαβε χώρα σε συνθήκες έντονης οικονομικής ανόδου, χάρη στην επεκτατική οικονομική πολιτική που είχε ακολουθήσει μέχρι τότε η Ένωση Κέντρου (ΕΚ). Μάλιστα, η διαδικασία κυβερνητικής αλλαγής που είχε προηγηθεί, τόσο κατά την προεκλογική -και ιδιαίτερα ταραγμένη λόγω και της δολοφονίας Λαμπράκη- χρονιά, το 1963, όσο και το πρώτο έτος μετά την ανάδειξη αυτοδύναμης κυβέρνησης, το Φεβρουάριο του 1964, δεν είχε συνοδευτεί από σημάδια κάμψης της οικονομικής δραστηριότητας. Απεναντίας, η κλιμάκωση της πολιτικής αντιπαράθεσης δεν αντικατοπτρίστηκε άμεσα στο οικονομικό πεδίο: οι ιδιωτικές επενδύσεις, το 1964 και το 1965, παρακολουθούσαν τους υψηλούς ρυθμούς αύξησης των δημοσίων επενδύσεων (αν και με σημάδια κόπωσης εντός του 1965), γεγονός που βρισκόταν σε αντιστοιχία με τις επίσημες τοποθετήσεις των οργανώσεων του επιχειρηματικού κόσμου που δεν χαρακτηρίζονταν από εχθρότητα έναντι της κυβέρνησης της ΕΚ.²⁴⁰ Ωστόσο, πίσω από το εντυπωσιακό ποσοστό αύξησης του ΑΕΠ κατά 10,8%, το 1965, τα πρώτα σύννεφα άρχισαν να εμφανίζονται ήδη κατά το δεύτερο εξάμηνο του έτους, όταν ορισμένες ανισορροπίες που είχαν προκληθεί από την επεκτατική οικονομική πολιτική της ΕΚ άρχισαν να προσλαμβάνουν επικίνδυνες διαστάσεις μετά την έκρηξη των Ιουλιανών και την πολιτική αβεβαιότητα που αυτή σηματοδοτούσε. Μάλιστα, το 1966, βασικοί οικονομικοί δείκτες γνώρισαν επιδείνωση σε μια πορεία αντιστρόφως ανάλογη της σταδιακής αποκατάστασης της κυβερνητικής σταθερότητας με την πρωθυπουργία Στεφανόπουλου, καθώς ο ρυθμός αύξησης του ΑΕΠ θα περιοριζόταν στο 6,5%, ενώ ο πληθωρισμός θα κατέγραφε το ασυνήθιστα υψηλό -για τα ελληνικά μακροοικονομικά δεδομένα της δεκαετίας του 1960- 4,9%.²⁴¹ Ταυτόχρονα, οι

240 Για τα οικονομικά στοιχεία, βλ. *Η ελληνική οικονομία 1960-1997. Μακροχρόνιες μακροοικονομικές στατιστικές σειρές* (Αθήνα: ΥΠΕΘΟ, 1998). Για τις επίσημες τοποθετήσεις του ΣΕΒ και της Ένωσης Ελλήνων Εφοπλιστών την περίοδο αυτή, βλ. Σ. Σακελλαρόπουλος, *Τα αίτια του απριλιανού πραξικοπήματος. 1949-1967: Το κοινωνικό πλαίσιο της πορείας προς τη δικτατορία* (Αθήνα: Λιβάνης, 1998), 122-47.

241 Το υψηλό ποσοστό αύξησης του ΑΕΠ, κατά το 1966, παραθέτει και ο Πάνος Καζάκος, σε ομιλία του σε σχετικό συμπόσιο που διοργάνωσε το Ίδρυμα Κωνσταντίνου Κ. Μητσοτάκη, το 2008, προσπαθώντας να στοιχειοθετήσει την άποψη ότι το πραξικόπημα δεν μπορεί να αποδοθεί σε μια υποτιθέμενη οικονομική κρίση που βρισκόταν σε εξέλιξη. Προκειμένου όμως, να στηρίξει την άποψη του χρησιμοποιεί σύγχρονα στοιχεία του ΟΟΣΑ τα οποία έχουν σήμερα αναθεωρηθεί και τα

ιδιωτικές επενδύσεις στη μεταποίηση και τα ορυχεία κατέγραφαν πτώση σε σχέση με την άνθιση που γνώρισαν μετά το 1962, ενώ και η εισροή επιχειρηματικών κεφαλαίων από το εξωτερικό σημείωσε ανάλογη κάμψη.²⁴²

Οι ανησυχητικές οικονομικές εξελίξεις δεν θα διέφευγαν την προσοχή της αμερικανικής πρεσβείας στην Αθήνα, καθώς όλοι οι εμπλεκόμενοι πρωταγωνιστές της πολιτικής κρίσης, από το βασιλιά Κωνσταντίνο έως τον Ανδρέα Παπανδρέου²⁴³ δεν δίσταζαν να παραδεχτούν τον αντίκτυπο της πολιτικής κρίσης στην οικονομία. Χαρακτηριστικά, ο αμερικανός πρέσβης, Phillips Talbot, σε τηλεγράφημά του προς το State Department, στις 19 Οκτωβρίου του 1965, περιέγραφε την κατάσταση της ελληνικής οικονομίας με μελανά χρώματα, προτείνοντας συγκεκριμένα μέτρα οικονομικής στήριξης της χώρας ως απαραίτητης προϋπόθεσης για την επίτευξη πολιτικής σταθερότητας. Τα μέτρα αυτά είχαν στο επίκεντρό τους την κακή δημοσιονομική κατάσταση στην οποία είχε περιέλθει η χώρα και περιλάμβαναν μεταξύ άλλων την εξασφάλιση εξωτερικής χρηματοδότησης και την προμήθεια βασικών διατροφικών ειδών, με στόχο την ελάφρυνση των ελλειμμάτων του ελληνικού ισοζυγίου πληρωμών το οποίο είχε σοβαρά διαταραχθεί μετά το 1963.²⁴⁴ Εξάλλου, οι ίδιες τάσεις επισημαίνονταν και από άλλες πηγές, όπως το υπόμνημα

οποία -παρότι δείχνουν μια επιβράδυνση των ρυθμών ανάπτυξης από το 1965 και εξής- τοποθετούν την οικονομική κάμψη εντός του 1967. Αντίθετα, ο ίδιος, στο έργο του *Ανάμεσα σε Κράτος και Αγορά. Οικονομία και οικονομική πολιτική στην μεταπολεμική Ελλάδα 1944-2000* -το οποίο υπήρξε προγενέστερο του συμποσίου του Ιδρύματος Κ. Μητσοτάκη (ΙΚΜ)- χρησιμοποιώντας τους νέους, αναθεωρημένους δείκτες του ΥΠΕΘΟ, τοποθετεί την έναρξη της οικονομικής κρίσης στα τέλη του 1966. Για τις δύο αυτές διαφορετικές ερμηνευτικές προσεγγίσεις των οικονομικών εξελίξεων της προδικτατορικής περιόδου, βλ. Π. Καζάκος, “Ανάπτυξη και πολιτική κρίση στη δεκαετία του '60. Οι αιτίες του στρατιωτικού πραξικοπήματος του 1967”, στον τόμο του ΙΚΜ, *Από τον Ανένδοτο στη Δικτατορία* (Αθήνα: Παπαζήσης, 2009), 149-72 και Π. Καζάκος, *Ανάμεσα σε Κράτος και Αγορά. Οικονομία και οικονομική πολιτική στην μεταπολεμική Ελλάδα 1944-2000* (Αθήνα: Πατάκης, 2007), 267-8. Σε κάθε περίπτωση, η άποψη που εκφράζει ο Καζάκος στο συμπόσιο του ΙΚΜ, βρίσκεται σε αντιστοιχία με το αφήγημα που προτείνει ο ίδιος ο Μητσοτάκης, ο οποίος ισχυρίζεται πως ως υπουργός Συντονισμού είχε παραδώσει την οικονομία σε άριστη κατάσταση, χαρακτηρίζοντας το 1966 ως το καλύτερο έτος του αιώνα για την ελληνική οικονομία. Για αυτήν την εκδοχή, βλ. τη συνέντευξη του συγγραφέα με τον Κ. Μητσοτάκη, Αθήνα, 23/3/2011. Για τα αναθεωρημένα οικονομικά στοιχεία, βλ. την έκδοση του ΥΠΕΘΟ, *Η ελληνική οικονομία*.

242 Για τα στοιχεία αυτά, βλ. τον τόμο *Μακροχρόνιες στατιστικές σειρές της ελληνικής οικονομίας* (Αθήνα: Τράπεζα της Ελλάδος, 1992).

243 Για τη μεταγενέστερη ερμηνεία της πορείας προς το πραξικόπημα από τον Παπανδρέου, βλ. Α. Παπανδρέου, *Η Δημοκρατία στο απόσπασμα* (Αθήνα: Καρανάση, 1974). Για πρόσθετες μαρτυρίες, βλ. ενδεικτικά Γ. Βαρβιτσιώτης, *Όπως τα έζησα, 1961-1981* (Αθήνα: Λιβάνης, 2012), Π. Κανελλόπουλος, *Ιστορικά δοκίμια* (Αθήνα: Εστία, 1997), 1-202, Μ. Παπακωνσταντίνου, *Η παραγμένη εξαετία (1961-1967)* (Αθήνα: Προσκήνιο, 1997), Μ. Παπανδρέου, *Εφιάλτης στην Αθήνα* (Αθήνα: Καστανιώτης, 1975).

244 *Foreign Relations of the United States (FRUS), 1964-1968*, XVI, 437-40 (έγγρ. 208), 450 (έγγρ. 213 [σημείωση της σύνταξης] και 451-4 (έγγρ. 214).

Ζολώτα προς τον πρωθυπουργό Στέφανο Στεφανόπουλο στα μέσα του 1966. Εκεί γινόταν εκτενής αναφορά στις ανισορροπίες που προκαλούσαν οι πληθωριστικές πιέσεις καταναλωτικού χαρακτήρα σε συνδυασμό με τη διεύρυνση του ελλείμματος του ισοζυγίου εξωτερικών συναλλαγών και την υποχώρηση των ιδιωτικών επενδύσεων. Παρά τις επισημάνσεις αυτές, η επίσημη έκθεση του Διοικητή της Τράπεζας της Ελλάδος για το 1966 στη Γενική Συνέλευση των μετόχων που πραγματοποιήθηκε στις 20 Απριλίου του επόμενου έτους -υπακούοντας στους συνήθεις καταναγκασμούς της περίπτωσης, αλλά και στην ανάγκη αναστροφής του αρνητικού οικονομικού κλίματος το οποίο επιδείνωνε η συνεχιζόμενη πολιτική ρευστότητα- θα έχει πανηγυρικό χαρακτήρα, παρόλο που και εκεί επισημαινόταν το χρόνιο πρόβλημα της διεύρυνσης του ελλείμματος.²⁴⁵

Βεβαίως, οι συνέπειες των Ιουλιανών στην οικονομική ζωή δεν μπορούν να σταθμιστούν αποκλειστικά με τη χρήση των βασικών οικονομικών δεικτών. Η δεκαετία του 1960 σηματοδεύτηκε από την επιστροφή μορφών εργατικής διεκδικητικότητας την οποία συμβολικά εγκαινίαζε η μεγάλη απεργία των οικοδόμων που ξέσπασε το Δεκέμβριο του 1960.²⁴⁶ Η τάση αυτή, που θα κλιμακωνόταν μετά το 1963, κορυφώθηκε τη διετία 1965-66, προσδίδοντας χαρακτηριστικά αμφισβήτησης των μετεμφυλιακών κοινωνικών και ιδεολογικών συντεταγμένων στη σοβούσα πολιτική κρίση.²⁴⁷ Η ανάπτυξη του εργατικού κινήματος, πέρα από τις επιπτώσεις που είχε στο πολιτικό και κοινωνικό κλίμα, είχε και μια πιο απτή διάσταση: παρά τον περιορισμένο βαθμό άμεσης επιτυχίας τους,²⁴⁸ οι απεργιακές κινητοποιήσεις κατόρθωναν έμμεσα να αποσπούν σημαντικές αυξήσεις, καθώς, σύμφωνα με στοιχεία του ΙΚΑ, το 1966, το μέσο γενικό ημερομίσθιο σε δείγμα εκατό βιομηχανικών

245 *Ο Οικονομικός Ταχυδρόμος (ΟΤ)*, 16/6 και 7/7/1966 και *Έκθεσις του διοικητού της Τραπέζης επί του ισολογισμού του έτους 1966* (Αθήνα: Τράπεζα της Ελλάδος, 1967).

246 Για την απεργία των οικοδόμων, βλ. Δ. Λαμπροπούλου, "Κοινωνικά δικαιώματα και πολιτική σύγκρουση στην αυγή της σύντομης δεκαετίας: Η απεργία των οικοδόμων το Δεκέμβριο του 1960" στον τόμο της Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης, Α. Ρήγος, Σ. Ι. Σεφεριάδης, Ε. Χατζηβασιλείου (επιμ.), *Η "σύντομη" δεκαετία του '60. Θεσμικό πλαίσιο, κομματικές στρατηγικές, κοινωνικές συγκρούσεις, πολιτισμικές διεργασίες* (Αθήνα: Καστανιώτης, 2008), 220-40.

247 Για την κλιμάκωση των απεργιακών κινητοποιήσεων την περίοδο αυτή, βλ. Χ. Ιωάννου, *Μισθωτή απασχόληση και συνδικαλισμός στην Ελλάδα* (Αθήνα: Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, 1989), 85-104. Για την αξιολόγηση των εργατικών αγώνων της περιόδου, μέσα από το πρίσμα της συγκρουσιακής θεωρίας, βλ. Σ. Ι. Σεφεριάδης, "Συλλογικές δράσεις, κινηματικές πρακτικές: η "σύντομη" δεκαετία του '60 ως "συγκρουσιακός κύκλος", στο Ρήγος, Σεφεριάδης, Χατζηβασιλείου, *Η "σύντομη" δεκαετία του '60*, 57-77. Για το χαρακτήρα των λαϊκών κινητοποιήσεων ως οιονεί αντικαθεστωτικού κινήματος, βλ. το σχήμα των Χ. Βερναρδάκη και Γ. Μαυρή, *Κόμματα και κοινωνικές συμμαχίες στην προδικτατορική Ελλάδα* (Αθήνα: Εξάντας, 1991).

248 Ιωάννου, *Μισθωτή απασχόληση και συνδικαλισμός*, 101-4.

επιχειρήσεων σημείωσε αύξηση της τάξης του 12,1% έναντι 7,6% του προηγούμενου έτους.²⁴⁹ Οι τάσεις αυτές, παρότι δεν φαίνεται να επηρέασαν ιδιαίτερα το ποσοστό κέρδους στην ελληνική βιομηχανία, συνέβαλαν στον περιορισμό του ποσοστού της αποσπώμενης υπεραξίας, αυξάνοντας το μερίδιο της εργασίας στην προστιθέμενη αξία της μείζονος βιομηχανίας και παρακολουθώντας έτσι, την αύξηση του πραγματικού μεριδίου της εργασίας στο σύνολο του ΑΕΠ.²⁵⁰

Οι διεργασίες αυτές θα βιώνονταν από τμήματα του επιχειρηματικού κόσμου ως απώλεια των αναπτυξιακών προϋποθέσεων στο φόντο της επικείμενης έκθεσης της ελληνικής βιομηχανίας στο διεθνή ανταγωνισμό και, όπως είδαμε σε προηγούμενο κεφάλαιο, ενίσχυσαν το αίτημα για επιστροφή σε συνθήκες ομαλότητας. Χαρακτηριστική από την άποψη αυτή, ήταν η ρητή συσχέτιση της επιδείνωσης του επιχειρηματικού κλίματος με τον επικείμενο δασμολογικό αφοπλισμό της ελληνικής βιομηχανίας στο πλαίσιο της Συμφωνίας Σύνδεσης με την ΕΟΚ από το Δράκο, σε ομιλία του, με θέμα “Το κλίμα διά την βιομηχανική ανάπτυξιν”, σε συνέδριο μηχανικών του ΤΕΕ, τον Ιανουάριο του 1967. Σημείωνε ο Δράκος σχετικά:

Θα χρησιμοποιήσω μίαν λέξιν, [...] καταλύτης, αυτό θα πρέπει να είναι η Κοινή Αγορά. Καταλύτης [...]

Εμείς όμως έχομεν μπροστά μας και μίαν ημερομηνίαν. Έχομεν μπροστά μας την λήξιν της συνθήκης. Έχομεν τον δασμολογικόν αφοπλισμόν. Και αυτό είναι ένα γραμματίο, με δεδομένην την λήξιν [...]

Και κάτι ακόμη: Ουδείς εξ ημών περιμένει ότι η λήξις του θα είναι, ως διεγράφη εις τας συμβάσεις. Τα δέκα και τα εικοσιδύο χρόνια των οποίων διέλευσεν ήδη το $\frac{1}{4}$ της μακροτέρας προθεσμίας, δεν πρόκειται να ισχύσουν τόσα πολλά, ίσως και θα πρέπει να μην ισχύσουν τόσα πολλά, διά να γίνη ο καταλύτης ακόμα πιο έντονος μήπως και ξυπνήσωμεν, διότι δυστυχώς και τα πέντε χρόνια που επέρασαν, αφ' ης υπεγράφη η συνθήκη, δεν εδώσαμεν δείγματα ότι αντελήφθημεν τι σημαίνει. Και εμείς οι Βιομήχανοι εις το τέλος

249 Για τα στοιχεία αυτά, βλ τον τόμο της Τράπεζας της Ελλάδος, *Έκθεσις του διοικητού για το 1966*.

250 Θ. Π. Λιανός, *Υπεραξία, οργανική σύνθεση του κεφαλαίου και κέρδος στην ελληνική βιομηχανία* (Αθήνα: Οικονομικό Επιμελητήριο της Ελλάδος-Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, 1992), 69-91 και 130-1, όπου και παράθεση εκτιμήσεων άλλων μελετών, Γ. Παπαντωνίου, *Διανομή του εισοδήματος και συσσώρευση του κεφαλαίου. Η ελληνική εκβιομηχάνιση 1958-1973* (Αθήνα: Παπαζήσης, 1979), 148 και ΥΠΕΘΟ, *Η ελληνική οικονομία*.

της λήξεως της προθεσμίας θα πληρώσωμεν το γραμμάτιον διά του θανάτου μας, διότι ή θα επιζήσωμεν ή θ' αποθάνωμεν. Δεν υπάρχει άλλη λύσις. Η οικονομία της χώρας όμως, ολόκληρος η Ελλάς, αυτή πρέπει περισσότερο αν όχι εξ ίσου με ημάς να συγκινηθή διά τας προθεσμίας που λήγουν.²⁵¹

Δεν είναι σαφές κατά πόσον το Στέμμα υπήρξε κοινωνός των προβληματισμών αυτών και είναι μάλλον απίθανο οι ανησυχίες του επιχειρηματικού κόσμου να επηρέασαν καθοριστικά τους προσανατολισμούς των Ανακτόρων, όταν στις παραμονές τις 21ης Απριλίου ο βασιλιάς Κωνσταντίνος διερευνούσε τις διαθέσεις των ΗΠΑ έναντι ενός ενδεχόμενου βασιλικού πραξικοπήματος.²⁵² Ωστόσο, η στενή σχέση του Χριστόφορου Στράτου, συνιδιοκτήτη της Πειραιϊκής-Πατραϊκής και προέδρου της Εταιρίας Ελληνικών Σπουδών (ΕΕΣ), με τα Ανάκτορα και η τελευταία προδικτατορική υπουργοποίησή του, στην υπηρεσιακή κυβέρνηση Ιωάννη Παρασκευόπουλου, με την ανάληψη του νευραλγικού -δεδομένου μάλιστα, ότι αρχικός προορισμός της κυβέρνησης υπήρξε η διεξαγωγή εκλογών- χαρτοφυλακίου του υπουργείου Εσωτερικών, υποδηλώνουν την εμπλοκή ενός τουλάχιστον τμήματος του επιχειρηματικού κόσμου με τους πολιτικούς σχεδιασμούς και τα εναλλακτικά σενάρια που επεξεργαζόταν το Στέμμα.²⁵³ Εξάλλου, η συμμετοχή του νεοεκλεγέντος προέδρου του ΣΕΒ, Δημήτριου Μαρινόπουλου, ο οποίος υπήρξε επιλογή του “συμβουλίου των γερόντων” του Συνδέσμου,²⁵⁴ στην ΕΕΣ και την Ελληνική Εταιρεία

251 Για το κείμενο της ομιλίας του Δράκου, βλ. τον τόμο *Το πρόβλημα της ανταγωνιστικότητας της βιομηχανίας μας και οι ελληνικά πρώτα ύλαι* (Αθήνα: ΤΕΕ, 1971), 67-71.

252 *FRUS, 1964-1968*, XVI, 570-2 (έγγρ. 269).

253 Σύμφωνα με τη μαρτυρία του στενότερου τότε συνεργάτη του Στράτου στην ΕΕΣ και μέλους της ολιγομελούς ομάδας προσωπικών συμβούλων του Κωνσταντίνου Καραμανλή που είχε συσταθεί το 1958, Λουκά Πάτρα, ο οποίος όμως, επί δικτατορίας ανέλαβε υπουργός Κοινωνικών Υπηρεσιών και αναδείχτηκε σε προσωπικό σύμβουλο και του Γεώργιου Παπαδόπουλου, ο Στράτος συμπεριλαμβανόταν στη λίστα των μελών του υπουργικού συμβουλίου που είχε καταρτίσει ο Κωνσταντίνος, σε περίπτωση που προχωρούσε στην υλοποίηση του βασιλικού πραξικοπήματος. Για την εκδοχή αυτή, βλ. τις συνεντεύξεις του συγγραφέα με τον Λουκά Πάτρα, Αθήνα, 26/4/2012 και 2/5/2012. Ωστόσο, το ρήγμα εντός της ΕΕΣ, με επίδικο αντικείμενο τις σχέσεις των μελών της με το καθεστώς των συνταγματαρχών, καθώς και η αμφισβήτηση της ηγεσίας Στράτου από τους συνεργάτες του καθεστώτος, με το σκεπτικό ότι εκείνοι αποτελούσαν την πλειοψηφία, σχετικοποιεί την αξιοπιστία της μαρτυρίας Πάτρα και απαιτεί τη διασταύρωσή της με άλλες πηγές. Σχετικά με το ρήγμα εντός της ΕΕΣ, βλ. τις διαφορετικές προσεγγίσεις στο Γ. Γιαννικόπουλος, *Χριστόφορος Στράτος. Ένας ευπατρίδης της πολιτικής* (Αθήνα: Εστία, 2010), 135-88 και τη συνέντευξη του συγγραφέα με το μέλος της ΕΕΣ, Αριστείδη Δημόπουλο, γενικό γραμματέα του υπουργείου Συντονισμού, 1969-1971 και υφυπουργό Οικονομικών, 1971-73, Αθήνα, 19/5/2011, όπου επαναλαμβάνεται η εκδοχή Πάτρα για τη συμμετοχή του Στράτου στο βασιλικό πραξικόπημα.

254 Για την ανάδειξη του Μαρινόπουλου στην προεδρία του ΣΕΒ και το ρόλο των “Γερόντων”, των ισχυρότερων δηλαδή παραγόντων εντός του Συνδέσμου, βλ. το προλογικό σημείωμα του Μαρινόπουλου στο Γ. Μ. Πανσεληνά και Μ. Μαυροειδή, *Σύνδεσμος Ελληνικών Βιομηχανιών*

Διοίκησης Επιχειρήσεων (ΕΕΔΕ) -της οποίας ο Στράτος υπήρξε επίσης πρόεδρος- αλλά και η συγγενική -πέραν της επιχειρηματικής- σχέση του με τον Κατσάμπα, αποτελούσαν ενδείξεις ότι για τις πολιτικές επιλογές του Στράτου υπήρξαν τουλάχιστον ενήμεροι ισχυροί επιχειρηματικοί παράγοντες. Επιπλέον, η τοποθέτηση της ίδιας της ΕΕΣ υπέρ των “α-πολιτικών” και “υπερκομματικών” λύσεων στο πρόβλημα της κοινωνικής και οικονομικής ανάπτυξης και υπέρ της αποσύνδεσης των “κοινωνιολογικών” αιτουμένων από τις τρέχουσες πολιτικές αντιπαραθέσεις²⁵⁵ συνιστούσε ήδη ένα “τεχνοκρατικό” αίτημα που προανήγγειλε -ή τουλάχιστον μπορεί σήμερα να ερμηνεύσει- τη συναίνεση πολλών “τεχνοκρατών” προερχόμενων από τους κόλπους της ΕΕΣ προς λύσεις αντικοινοβουλευτικές.²⁵⁶

Εάν τα Ανάκτορα διατηρούσαν διαύλους επικοινωνίας με επιχειρηματικούς κύκλους, η ομάδα των συνταγματαρχών που στην πορεία αυτονομήθηκε από τους σχεδιασμούς του Κωνσταντίνου και προχώρησε μόνη της στην κατάληψη της εξουσίας, την 21η Απριλίου του 1967, δεν βρισκόταν σε προσυνηννόηση με ισχυρούς παράγοντες του επιχειρηματικού κόσμου. Η ομάδα αυτή, που άρχισε να καταλαμβάνει νευραλγικές θέσεις στα μέσα της δεκαετίας του 1960, όταν αρχηγός του Γενικού Επιτελείου Στρατού τοποθετήθηκε με υπόδειξη του Κωνσταντίνου ο αντιστράτηγος Γρηγόριος Σπαντιδάκης, αποτελούσε τμήμα του επιχειρησιακού βραχίονα της σχεδιαζόμενης εκτροπής.²⁵⁷ Ο Σπαντιδάκης, ο οποίος υπήρξε ο επιτελικός νους του βασιλικού πραξικοπήματος, φρόντισε να τοποθετήσει σε θέσεις-κλειδιά μέλη της ομάδας του Παπαδόπουλου -η βασική σύνθεση της οποίας ήταν πια γνωστή στις αμερικανικές υπηρεσίες-²⁵⁸ θεωρώντας ότι επρόκειτο για απολύτως πιστά στελέχη υπό τις διαταγές του. Μάλιστα, το Μάρτιο του 1967, είχε θέσει ήδη σε κατάσταση συναγερμού ορισμένα από τα στελέχη αυτά, μεταξύ των οποίων και τον

1907-2007. Ένας αιώνας στην υπηρεσία της επιχειρηματικής ιδέας (Αθήνα: Εκδόσεις Κέρκυρα, 2007), 19-21.

255 Για τις προγραμματικές αυτές διακηρύξεις, βλ. τον τόμο *Πρακτικά. 6ον Πανελλήνιον Συνέδριον Τμημάτων Εταιρίας Ελληνικών Σπουδών* (Ηράκλειο: ΕΕΣ, Μάιος 1966), 9-31.

256 Ιδίως εάν ληφθεί υπόψη ο σταδιακός μετασχηματισμός αυτής της “α-πολιτικής” προσέγγισης σε αίτημα αυτοτελούς πολιτικής έκφρασης των “τεχνοκρατικών” προτεραιοτήτων σε πλήρη διαχωρισμό από τα υπάρχοντα αστικά κόμματα και τις αντιπαραθέσεις τους. Για τους προβληματισμούς αυτούς, βλ. τη συνέντευξη του συγγραφέα με τον Α. Δημόπουλο, Αθήνα, 19/5/2011 και Γιαννικόπουλος, *Χριστόφορος Στράτος*, 127.

257 Για τη σταδιακή απώλεια του πολιτικού ελέγχου του στρατού από τις εκλεγμένες κυβερνήσεις κατά τη διάρκεια της πολιτικής κρίσης, βλ. Ε. Χατζηβασιλείου, “Αυταπάτες, διλήμματα και η αποτυχία της πολιτικής. Ο στρατός στην πορεία προς τη δικτατορία”, στον τόμο του ΙΚΜ, *Από τον Ανένδοτο στη Δικτατορία*, 417-42.

258 *FRUS, 1964-1968*, XVI, 474-6 (έγγρ. 225).

ίδιο τον Παπαδόπουλο,²⁵⁹ στον οποίο είχε, λίγο νωρίτερα, αναθέσει από κοινού με τον Νικόλαο Μακαρέζο, την αναπροσαρμογή του ΝΑΤΟϊκού σχεδίου Προμηθεύς για την κήρυξη κατάστασης έκτακτης ανάγκης στην πρωτεύουσα, σε περίπτωση αναταραχών.²⁶⁰

Παρά την ύπαρξη ενός παλαιότερου συνωμοτικού πυρήνα με μεταβαλλόμενη σύνθεση από τη δεκαετία του 1950 υπό την ηγεσία του Παπαδόπουλου, η ηγετική τριανδρία των απριλιανών φαίνεται ότι διαμορφώθηκε μετά τα μέσα του 1966, απηχώντας τις επιχειρησιακές προκλήσεις που έθετε το εγχείρημα αυτόνομης κατάληψης της εξουσίας.²⁶¹ Παρά τη μακρά γνωριμία του Παπαδόπουλου με τον Μακαρέζο από τη Στρατιωτική Σχολή Ευελπίδων (ΣΣΕ), όπου υπήρξαν συμμαθητές στα τέλη της δεκαετίας του 1930, η προσχώρηση του Μακαρέζου στην ομάδα οριστικοποιείται μόλις τον Ιανουάριο του 1967, κατόπιν της μεσολάβησης του ταξίαρχου Στυλιανού Παττακού, διοικητή του Κέντρου Εκπαίδευσης Τεθωρακισμένων (ΚΕΤ) στην Αθήνα, που είχε μνηθεί λίγο νωρίτερα.²⁶² Ο Μακαρέζος, που είχε επιστρέψει στην Ελλάδα το 1965 από τη Βόννη, όπου υπηρετούσε ως στρατιωτικός ακόλουθος στην ελληνική πρεσβεία, είχε αναπτύξει στενές σχέσεις με τον αντιστράτηγο Γεώργιο Ζωιτάκη, διοικητή τότε του Α' Σώματος Στρατού, στο οποίο τοποθετήθηκε μετά την επιστροφή του, ενώ γρήγορα κέρδισε την

259 *Οπ.π.*, 552-3 (έγγρ. 260).

260 Για την αφήγηση των γεγονότων από τη σκοπιά των απριλιανών, βλ. τα απομνημονεύματα του Ν. Μακαρέζου, *Πώς οδηγηθήκαμε στην 21η Απριλίου 1967* (Αθήνα: Πελασγός, 2005), ιδίως 455 κε, όπου και εκτεταμένα παραθέματα από το προσωπικό του ημερολόγιο, καθώς και τη μαρτυρία του Σ. Γ. Παττακού, *21η Απριλίου. Διατί; Ποιοι; Πώς;* (Αθήνα: Βιοβιβλ, 1993). Για την εξέταση της πορείας προς την κατάλυση του κοινοβουλευτισμού και το ρόλο των ΗΠΑ σε αυτήν, βλ. ενδεικτικά Α. Παπαχελάς, *Ο βιασμός της ελληνικής δημοκρατίας. Ο Αμερικανικός παράγων, 1947-1967* (Αθήνα: Εστία, 1997), J. E. Miller, *The United States and the Making of Modern Greece. History and Power, 1950-1974* (Chapel Hill: The North Carolina Press, 2009), αλλά και τη μαρτυρία του R. V. Keely, *Η αμερικανική πρεσβεία και η κατάρρευση της Δημοκρατίας στην Ελλάδα, 1966-1969. Η μαρτυρία ενός διπλωμάτη* (Αθήνα: Πατάκης, 2008).

261 Για μια σύνοψη της πορείας της ομάδας Παπαδόπουλου από τη δεκαετία του 1950 μέχρι και τις παραμονές του πραξικοπήματος, βλ. Λ. Καλλιβρετάκης, “Οι γνωστοί ‘άγνωστοι’ απριλιανοί συνωμότες”, στο Β. Καραμανωλάκης (επιμ.), *Η στρατιωτική δικτατορία 1967-1974* (Αθήνα: Τα Νέα-Δημοσιογραφικός Οργανισμός Λαμπράκη, 2010), 23-50 και Λ. Καλλιβρετάκης, “Η ομάδα Παπαδόπουλου στην τελική ευθεία προς την εξουσία (1966-1967)”, *όπ.π.*, 59-84.

262 Συγκεκριμένα για τη σχέση του Παττακού με την ομάδα Παπαδόπουλου, βλ. Καλλιβρετάκης, “Η ομάδα Παπαδόπουλου στην τελική ευθεία”, *όπ.π.*, 63. Ο ίδιος ο Παττακός τοποθετεί την πρώτη συνάντησή του με τον Παπαδόπουλο και τον Μακαρέζο τον Οκτώβριο του 1966, χωρίς να διευκρινίζει εάν επρόκειτο για χωριστές επαφές ή για κοινή συνάντηση των τριών. Σε κάθε περίπτωση, ο ίδιος υποστηρίζει ότι η σύσφιξη των σχέσεών τους υπήρξε σταδιακή. Για την αφήγηση του Παττακού αναφορικά με αυτό το πρώιμο στάδιο, βλ. Παττακός, *21η Απριλίου*, 81-8.

εμπιστοσύνη και του Σπαντιδάκη.²⁶³ Τους πρώτους μήνες του 1967 λοιπόν, η ομάδα των απριλιανών έλεγχε τόσο τα τεθωρακισμένα της Αθήνας υπό τον Παττακό όσο και το Γ' Σώμα Στρατού μετά την προσχώρηση στην ομάδα και του Ζωιτάκη, ο οποίος είχε στο μεταξύ αναλάβει τη διοίκησή του -και ο οποίος τούς εξασφάλιζε πληροφόρηση και για τις κινήσεις των στρατηγών- ενώ κατείχε καίριες θέσεις στην ΚΥΠ, απολαμβάνοντας την εμπιστοσύνη του Σπαντιδάκη.

Κοινή συνισταμένη του ηγετικού πυρήνα των συνταγματαρχών υπήρξε η εκτίμηση ότι η σοβούσα πολιτική κρίση μπορούσε να θέσει σε κίνδυνο το κοινωνικό καθεστώς και το διεθνή προσανατολισμό της χώρας, όπως είχαν προκύψει από τη νίκη των αστικών και εθνικόφρονων δυνάμεων στον εμφύλιο πόλεμο· νίκη στην οποία είχε καθοριστικά συμβάλει ο στρατός.²⁶⁴ Η εκτίμηση αυτή εξάλλου, αποτελούσε τη βάση των προβληματισμών που διαπερνούσαν ολόκληρη την ιεραρχία από τα ανώτατα κλιμάκια έως τις κατώτερες βαθμίδες του σώματος των αξιωματικών και συνέβαλε στη διάδοση της πεποίθησης για την αναγκαιότητα ενός πραξικοπήματος,²⁶⁵ μετατοπίζοντας το ερώτημα από το εάν στο πότε και ποιοι θα έπρεπε να αναλάβουν το εγχείρημα. Η διαδεδομένη αυτή πεποίθηση στους κόλπους των αξιωματικών επέτρεψε την επικράτηση του δυναμικού πυρήνα που προχώρησε τελικά αυτόνομα στην πραγματοποίηση του πραξικοπήματος, χωρίς την αντίδραση άλλων τμημάτων του στρατεύματος, ιδίως από τη στιγμή που ο Κωνσταντίνος αποφάσισε να υιοθετήσει συμβιβαστική στάση έναντι των απριλιανών.²⁶⁶ Μάλιστα, η κοινή συμφωνία για την αναγκαιότητα του πραξικοπήματος επέτρεψε στους συνταγματάρχες να διεμβολίσουν ακόμη και την ανώτατη ιεραρχία του στρατού -την

263 Μακαρέζος, *21η Απριλίου 1967*, 455κε. Ο Μακαρέζος και ο Παττακός δεν κατονομάζονται ως μέλη της ομάδας Παπαδόπουλου ούτε στις διαθέσιμες αμερικανικές πηγές που καλύπτουν την περίοδο μέχρι τον Ιανουάριο του 1967. Για τα ονόματα των μελών της ομάδας που είχαν περιέλθει σε γνώση των αμερικανικών υπηρεσιών μέχρι το Μάρτιο του 1966, βλ. *FRUS, 1964-1968*, XVI, 474-6 (έγγρ. 225).

264 Δ. Παπαδημητρίου, “Και εχρειάσθη η 21η Απριλίου διά να μη αλωεσθή η νίκη του Γράμμου!· η ιδεολογία της μετεμφυλιακής Δεξιάς και η κατάργηση της Ιστορίας στο λόγο της 'Επανάστασης’”, στο Γ. Αθανασάτου, Α. Ρήγος, Σ. Σεφεριάδης (επιμ.), *Η Δικτατορία 1967-1974. Πολιτικές πρακτικές-Ιδεολογικός λόγος-Αντίσταση* (Αθήνα: Καστανιώτης, 1999), 153-65, όπου η συγγραφέας στηριζόμενη σε ένα μεγάλο εύρος εντύπων της προδικτατορικής Δεξιάς και του δικτατορικού καθεστώτος, εντοπίζει μια μετατόπιση του λόγου των συνταγματαρχών -εντός πάντα του κυρίαρχου μετεμφυλιακού αντικομμουνισμού- προς μια “α-πολιτική” και “αντι-ιστορική” αντιμετώπιση της σοβούσας πολιτικής κρίσης.

265 Για τις διεργασίες στο στράτευμα τις παραμονές του πραξικοπήματος, βλ. Δ. Χαραλάμπης, “Η δικτατορία ως αποτέλεσμα των αντιφάσεων της μετεμφυλιακής δομής του πολιτικού συστήματος και οι αρνητικές της επιπτώσεις”, στο Αθανασάτου, Ρήγος, Σεφεριάδης, *Η Δικτατορία*, 75-91.

266 Για το λεπτομερές χρονικό της διαμόρφωσης της στάσης του Κωνσταντίνου σε διαρκή επικοινωνία με τον Talbot, βλ. Παπαχελάς, *Ο βιασμός της ελληνικής δημοκρατίας*, 315-61.

οποία είχαν παρακάμψει και η οποία προσέβλεπε στα Ανάκτορα για την ανάληψη σχετικής πρωτοβουλίας- εξουδετερώνοντας σταδιακά τους βασιλόφρονες αξιωματικούς και πετυχαίνοντας τη μεταπήδηση στρατηγών, όπως ο Σπαντιδάκης, ο Ζωιτάκης και αργότερα, ο Οδυσσέας Αγγελής, στο δικό τους στρατόπεδο.²⁶⁷

Ο λόγος με τον οποίο επενδύθηκε η προσπάθεια τεκμηρίωσης της αναγκαιότητας μιας στρατιωτικής επέμβασης για την εγγύηση των μετεμφυλιακών συντεταγμένων από τους συνταγματάρχες απηχούσε ακριβώς τους κοινούς αυτούς τόπους και μετερχόταν τα κυρίαρχα ρητορικά σχήματα της εποχής με την επίκληση του κομμουνιστικού κινδύνου· σχήματα τα οποία είχαν επανακάμψει με μεγάλη ένταση στο λόγο της προδικτατορικής Δεξιάς από τις αρχές της δεκαετίας του 1960, προϊούσας της ενίσχυσης του Κέντρου και της Αριστεράς.²⁶⁸ Στην πραγματικότητα, η αντικομμουνιστική ρητορεία προσπαθούσε να περιγράψει με τρόπο αρνητικό - δηλαδή μέσα από την αναπαράσταση ενός συμβολικού εχθρού με το διαθέσιμο οπλοστάσιο του κυρίαρχου μετεμφυλιακού λόγου- τους κινδύνους που αντιμετώπιζε σε εκείνη τη συγκυρία το κοινωνικό καθεστώς· κίνδυνοι που ήταν ήδη πολύ πιο σύνθετοι, καθώς προέκυπταν από τη συνάντηση της πολιτικής κρίσης με την έντονη κοινωνική αναταραχή και απέδιδαν πρωτότυπα πολιτικά αποτελέσματα, όπως οι εντάσεις εντός της εναλλακτικής στρατηγικής εκπροσώπησης των λαϊκών μαζών από την ΕΚ, με την αυτονόμηση της ομάδας του Ανδρέα Παπανδρέου από την επίσημη ηγεσία του κόμματος.²⁶⁹ Εξάλλου, παρόμοιους προβληματισμούς γύρω από την αναγκαιότητα κάποιου είδους εκτροπής από τον κοινοβουλευτισμό, ως διεξόδου από την πολιτική κρίση, απηχούσε και η εντεινόμενη αντικομμουνιστική ρητορεία που είχαν υιοθετήσει προδικτατορικά οι εφημερίδες της Δεξιάς, όπως μαρτυρά η αλληλογραφία του Κωνσταντίνου Καραμανλή με τον Κωνσταντίνο Τσάτσο, το Μάιο

267 Για την εδραίωση του καθεστώτος, βλ. Σ. Ριζάς, *Η ελληνική πολιτική μετά τον εμφύλιο πόλεμο. Κοινοβουλευτισμός και δικτατορία* (Αθήνα: Καστανιώτης, 2008), 429-48.

268 Για την ένταση της αντικομμουνιστικής ρητορείας και της προάσπισης της εθνικοφροσύνης στον Τύπο της Δεξιάς την περίοδο αυτή, βλ. Δ. Παπαδημητρίου, *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνικοφρόνων. Η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα 1922-1967* (Αθήνα: Σαββάλας, 2006), 242-84 (ιδίως 253-70).

269 Για τις πολιτικές διαφωνίες του Γεώργιου με τον Ανδρέα Παπανδρέου που έφτασαν στα πρόθυρα της ανοιχτής ρήξης στο γύρισμα του 1966 προς το 1967, βλ. Κ. Βαρελά, "Το πολιτικό βάπτισμα, 1963-1967" στο Β. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ο Ανδρέας Παπανδρέου και η εποχή του. Βιογραφικό σχέδιασμα, μελετήματα και μαρτυρίες* (Αθήνα: Τα Νέα-Ελληνικά Γράμματα, χ.χ.), τ. 1, 145-80. Για την πολιτική διαδρομή του Παπανδρέου καθ' όλη τη διάρκεια της υπό εξέταση περιόδου, βλ. ενδεικτικά Κ. Βαρελά, *Ανδρέας Παπανδρέου, 1919-1996* (Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 2002), τ. Α.

και τον Οκτώβριο του 1966· αλληλογραφία που, μαζί με τις προτάσεις Καραμανλή προς τα Ανάκτορα λίγο αργότερα, υπογράμμιζε ότι η εκτροπή, σε δεδομένες συνθήκες, θεωρούταν θεμιτό πολιτικό μέσο από σημαντικό τμήμα του πολιτικού προσωπικού του συντηρητικού χώρου, στο βαθμό που θα εκπορευόταν από τα Ανάκτορα και θα είχε πεπερασμένη διάρκεια και συγκεκριμένη αποστολή.²⁷⁰

Σε κάθε περίπτωση, οι διαφορετικές αποχρώσεις της φρασεολογίας των πρωτεργατών της 21ης Απριλίου υπήρξαν συνάρτηση της μέχρι τότε πολιτείας, αλλά και της σκευής εκάστου μέλους της ηγετικής τριανδρίας. Η μακροχρόνια εμπλοκή του Παπαδόπουλου στους πολιτικούς σχεδιασμούς του μετεμφυλιακού κράτους μέσα από την ΚΥΠ, με κορυφαία ίσως στιγμή τη συμμετοχή του στην κατάρτιση του σχεδίου Περικλής για τη διασφάλιση της εκλογικής επικράτησης της ΕΡΕ,²⁷¹ αποτελούσε μια πολιτική και οργανωτική παρακαταθήκη που ερμηνεύει την έμφαση στις εκφυλιστικές διαστάσεις της οξείας κομματικής αντιπαράθεσης. Από την άλλη πλευρά, η προϋπηρεσία του Μακαρέζου ως στρατιωτικού ακολούθου της ελληνικής πρεσβείας στη Βόννη, με την παρακολούθηση των ζυμώσεων στους κόλπους των ελλήνων εργατών της Γερμανίας σε συνθήκες κοινοβουλευτικών ελευθεριών δυτικού τύπου, αποδείχτηκε διδακτική εμπειρία για την κατανόηση πιο σύνθετων κοινωνικών διεργασιών. Αυτό δεν σήμαινε βέβαια, την απάλειψη των φοβικών συνδρόμων με τα οποία είχε γαλουχηθεί το σώμα των ελλήνων αξιωματικών που είχε βιώσει την εμπειρία ενός εμφυλίου πολέμου. Μαρτυρά ωστόσο, αυξημένα αντανακλαστικά μπροστά στο φάσμα της κρίσης των μετεμφυλιακών δομών και μια ορισμένη πρόσληψη της πραγματικότητας που σχετικοποιεί την εκδοχή της συνειδητής διόγκωσης του “κομμουνιστικού κινδύνου” στις παραμονές του πραξικοπήματος,

270 Για τους προβληματισμούς αυτούς, βλ. Η. Νικολακόπουλος, *Η καχεκτική δημοκρατία. Κόμματα και εκλογές, 1946-1967* (Αθήνα: Πατάκης, 2001), 355-71, αλλά και Παπαγελάς, *Ο βιασμός της ελληνικής δημοκρατίας*, 234-6, όπου γίνεται αναφορά στις αποκαλυπτικές συνομιλίες του Talbot με τους Αβέρωφ, Παπαληγούρα και Πιπινέλη. Για την αλληλογραφία Καραμανλή-Τσάτσου και τις επαφές Καραμανλή-Ανακτόρων τις παραμονές του πραξικοπήματος, βλ. Κ. Σβολόπουλος (επιμ.), *Κωνσταντίνος Καραμανλής: Αρχείο, γεγονότα και κείμενα*, 12 τ. (Αθήνα: Ίδρυμα Κωνσταντίνος Καραμανλής και Εκδοτική Αθηνών, 1992-97), τ. 6, 212-23, 259 και 264-5. Σημαντικές μαρτυρίες για τις παρασκηνακές κινήσεις των Ανακτόρων την περίοδο αυτή, περιέχονται και στο Σ. Β. Μαρκεζίνη, *Σύγχρονη πολιτική ιστορία της Ελλάδος (1936-1975)* (Αθήνα: Πάπυρος, 1994), τ. 3, 129-51, καθώς και στο Δ. Μπίτσιος, *Στο όριο των καιρών* (Αθήνα: Νέα Σύνορα-Λιβάνης, 1997).

271 Καλλιβρετάκης, “Οι γνωστοί ‘άγνωστοι’ συνωμότες”, στο Καραμανωλάκης, *Η στρατιωτική δικτατορία 1967-1974*, 23-50, Καλλιβρετάκης, “Η ομάδα Παπαδόπουλου στην τελική ευθεία”, *όπ.π.*, 66-8, Νικολακόπουλος, *Η καχεκτική δημοκρατία*, 268-72 και Ριζάς, *Κοινοβουλευτισμός και δικτατορία*, 224.

αφού βρισκόταν σε συμφωνία με τις εκτιμήσεις προγενέστερων υπηρεσιακών εκθέσεων του ίδιου για λογαριασμό της πρεσβείας στη Βόννη.²⁷²

Στο διάγγελμα της 21ης Απριλίου, δεν υπήρχαν άμεσες αναφορές στις οικονομικές διαστάσεις της κρίσης ως νομιμοποιητικού στοιχείου για τη δικαιολόγηση της επέμβασης του στρατού.²⁷³ Ωστόσο, οι προγραμματικές δηλώσεις της νέας κυβέρνησης ήταν διάστικτες από αναφορές στην οικονομία, καθιστώντας σαφή την πρόθεση των συνταγματαρχών να επιδιώξουν τη συνέχιση της οικονομικής ανάπτυξης της χώρας στην κατεύθυνση που είχαν χαράξει οι ελληνικές κυβερνήσεις μετά το 1953: τη διαφύλαξη της νομισματικής σταθερότητας και την υλοποίηση των αρχών του προγραμματισμού, την προσέλκυση ξένων και την κινητοποίηση εγχώριων κεφαλαίων, την προσήλωση στον δυτικοευρωπαϊκό προσανατολισμό και τη Συμφωνία Σύνδεσης με την ΕΟΚ. Παρά τις διαβεβαιώσεις αυτές όμως, οι διακηρύξεις ενάντια στην “οικονομική ολιγαρχία” και τη “φαιλοκρατία”, σε συνδυασμό με τις συλλήψεις ορισμένων επιφανών εκπροσώπων του επιχειρηματικού κόσμου, όπως ο Στρατής Ανδρεάδης, επέτειναν το κλίμα αβεβαιότητας για τους προσανατολισμούς του δικτατορικού καθεστώτος· κλίμα το οποίο απηχούσε η μαζική απόσυρση καταθέσεων από τις τράπεζες τις πρώτες μέρες μετά την 21η Απριλίου.²⁷⁴

Το τοπίο που διαμορφωνόταν μετά την επικράτηση του στρατιωτικού καθεστώτος, αποτέλεσε αντικείμενο συζήτησης στους κόλπους της ηγεσίας του ΣΕΒ

272 Ενδεικτικά, βλ. Μακαρέζος, Συνοπτική Έκθεση επί του θέματος των Ελλήνων εργατών και σπουδαστών εν Δυτ. Γερμανία, χ.η., Αρχείο Νικολάου Ι. Μακαρέζου, ιδιωτική συλλογή, Αθήνα, (ANIM), Φ254/Α.

273 Από την άποψη αυτή, είναι ενδεικτικό ότι στα ογκώδη απομνημονεύματά του, ο Μακαρέζος - που υπήρξε ο συντάκτης του προσχεδίου του διαγγέλματος και των προγραμματικών δηλώσεων της στρατιωτικής κυβέρνησης, αλλά και υπεύθυνος της οικονομικής πολιτικής της δικτατορίας- παρότι αναφέρεται ρητά στη σωτηρία του αστικού καθεστώτος, ως βασική αποστολή της 21ης Απριλίου, δεν επικαλείται την ύπαρξη οικονομικής κρίσης μεταξύ των λόγων που οδήγησαν στο πραξικόπημα, αν και ο ίδιος ισχυρίζεται ότι η οικονομία διερχόταν μία περίοδο κρίσης στα μέσα της δεκαετίας του 1960. Για τις απόψεις του Μακαρέζου αναφορικά με τους λόγους που οδήγησαν στο πραξικόπημα και την κατάσταση της οικονομίας τις παραμονές της 21ης Απριλίου, βλ. Μακαρέζος, *21η Απριλίου 1967*, 13-5, όπου και η μαρτυρία του ότι υπήρξε ο συντάκτης του προσχεδίου του διαγγέλματος, και του ίδιου, *Η οικονομία της Ελλάδος (21η Απριλίου 1967-8η Οκτωβρίου 1973)* (Αθήνα: Πελασγός, 2006), 58-82. Για μια πρόσθετη μαρτυρία, αναφορικά με τη σύνταξη του σχεδίου του διαγγέλματος, βλ. Μ. Η. Μελετόπουλος, *Η δικτατορία των συνταγματαρχών* (Αθήνα: Παπαζήσης, 1996), 259, όπου ο συγγραφέας αναφέρει ότι το διάγγελμα καταρτίστηκε από τον Αλέξανδρο Ματθαίου, κουνιάδο και στενό συνεργάτη του Μακαρέζου.

274 Για το κείμενο του διαγγέλματος και των προγραμματικών δηλώσεων, βλ. *Το Βήμα*, 23/4/1967. Για τη σύλληψη του Ανδρεάδη και το κλίμα αβεβαιότητας των πρώτων ημερών μετά το πραξικόπημα, βλ. τη συνομιλία του Πατακού με τον Talbot στις 28 Απριλίου 1967, στο *FRUS, 1964-1968*, XVI, 594-7 (έγγρ. 282) και τη συνέντευξη του συγγραφέα με τον Ιωάννη Μαρίνο, εκδότη και διευθυντή του *ΟΤ* 1965-96, Αθήνα, 21/11/2011.

την επόμενη μέρα του πραξικοπήματος, αναδεικνύοντας τις αμφιταλαντεύσεις του επιχειρηματικού κόσμου έναντι της νέας κατάστασης. Στη συζήτηση αυτή μεταξύ των κορυφαίων στελεχών του Συνδέσμου, καταγράφηκαν διαφορετικές αντιδράσεις που θα εξελίσσονταν σε δύο διακριτές στρατηγικές και θα όριζαν τον τρόπο με τον οποίο πορεύτηκαν οι έλληνες βιομήχανοι στα χρόνια που θα ακολουθούσαν. Από τη μία πλευρά, η πολιτική των διακριτικών αποστάσεων του επίσημου ΣΕΒ που θα εκφραζόταν από τον πρόεδρο του Συνδέσμου, Δημήτριο Μαρινόπουλο και από την άλλη πλευρά, η πολιτική της οικοδόμησης στενών σχέσεων με το καθεστώς εκ μέρους μεμονωμένων επιχειρηματιών, που θα εκφραζόταν από τον Μποδοσάκη και η οποία συνοψιζόταν στην παραίνεση του ισχυρότερου παράγοντα του Συνδέσμου προς τον πρόεδρό του: “με το δοβλέτι παιδί μου”.²⁷⁵

Σε κάθε περίπτωση, η διάκριση μεταξύ της επίσημης τοποθέτησης του ΣΕΒ και της στάσης των μεμονωμένων βιομηχάνων, παρόλο που επισημαίνεται και από άλλα στελέχη του Συνδέσμου,²⁷⁶ δεν συνεπαγόταν απαραίτητα ούτε την επίδειξη αντιπολιτευτικής διάθεσης από το ΣΕΒ ούτε την απουσία διάθεσης προσέγγισης των συνταγματαρχών εκ μέρους των φορέων της επίσημης πολιτικής του. Αντίθετα, η συμμετοχή στελεχών του ΣΕΒ και προσώπων που διατηρούσαν στενή σχέση με το Σύνδεσμο στη χάραξη της οικονομικής πολιτικής θεωρήθηκε εξαρχής, η ασφαλέστερη οδός για την άσκηση επιρροής στους συνταγματάρχες. Στο πλαίσιο αυτό, η τοποθέτηση του Κωνσταντίνου Θάνου στη νευραλγική θέση του γενικού γραμματέα του υπουργείου Συντονισμού²⁷⁷ και, λίγο αργότερα, του επικεφαλής της

275 Για τη συζήτηση αυτή και την αντιπαράθεση των δύο “γραμμών” εντός του ΣΕΒ, βλ. τη συνέντευξη της Μαρίας Μαυροειδή με τον Μαρινόπουλο, Αθήνα, 1/5/2002, Όμιλος *Economia*, “Αρχείο Προφορικών Μαρτυριών” [Φ Μαρινόπουλος].

276 Για τη διάκριση αυτή, βλ. τις συνεντεύξεις του συγγραφέα με τον Νικόλαο Σβορώνο, αντιπρόεδρο του ΣΕΒ 1970-78, Αθήνα, 30/3/2012 και τον Γιώργο Τσάτσο, μέλος του Διοικητικού Συμβουλίου του ΣΕΒ τη δεκαετία του 1970, Αθήνα, 4/4/2012.

277 Δεν είναι απολύτως σαφές το ιστορικό της επιλογής Θάνου για τη θέση του γενικού γραμματέα του υπουργείου Συντονισμού, λίγα μόλις εικοσιτετράωρα μετά την επικράτηση του πραξικοπήματος. Σύμφωνα με τον ίδιο, η επιλογή του έγινε κατόπιν πρότασης των Παπαληγούρα και Ράλλη προς τον Παττακό, όσο ακόμη οι τελευταίοι βρίσκονταν υπό κράτηση, τις πρώτες ώρες μετά τη σύλληψή τους. Την εκδοχή αυτή, που διατυπώνεται στη συνέντευξη του συγγραφέα με τον Θάνο, Αθήνα, 17/4/2011, φαίνεται να ενισχύουν οι μαρτυρίες του Παττακού και του Ράλλη, σύμφωνα με τις οποίες ο ίδιος ο Παττακός ζήτησε από τους Παπαληγούρα και Ράλλη να του υποδείξουν ορισμένα πρόσωπα που θα μπορούσαν να στελεχώσουν κρίσιμες θέσεις, ενώ παρά την εκδήλωση της αντίθεσής τους προς το πραξικόπημα, έδωσαν τις συμβουλές τους στον Παττακό για το δέον γενέσθαι. Για το περιστατικό αυτό, βλ. Παττακός, *21η Απριλίου*, 147-9 και Γ. Ι. Ράλλης, *Πολιτικές εκμυστηρεύσεις 1950-1989* (Αθήνα: Προσκήνιο, 1990), 110-1, χωρίς ωστόσο, να κατονομάζεται ο Θάνος. Ο Δράκος -στην εταιρεία του οποίου είχε εργαστεί για κάποιο διάστημα ως σύμβουλος ο Θάνος- επίσης αναφέρεται σε συνάντησή του με τον Μακαρέζο αμέσως μετά την

επιτροπής για τη σύνταξη του πενταετούς προγράμματος οικονομικής ανάπτυξης, 1968-72, υπήρξε ιδιαίτερος καθησυχαστική για το ΣΕΒ, καθώς ο Θάνος ήταν ένθερμος υποστηρικτής της ιδιωτικής πρωτοβουλίας και είχε θητεύσει ως επιστημονικός συνεργάτης του Συνδέσμου και της ΙΖΟΛΑ.²⁷⁸ Εξάλλου, στην επιτροπή σύνταξης του πενταετούς προγράμματος θα συμμετείχε και ο ίδιος ο Μαρινόπουλος, ως πρόεδρος του ΣΕΒ, από κοινού με στελέχη του υπουργείου Συντονισμού και οικονομολόγους, όπως ο Ιωάννης Λαμπρούκος και ο Γρηγόριος Πανάς²⁷⁹ οι οποίοι είχαν συμμετάσχει στις Επιτροπές Ερεύνης και Οργανώσεως Οικονομικού Προγραμματισμού που είχαν συσταθεί από την κυβέρνηση της ΕΡΕ ήδη από το 1957.²⁸⁰

Ο ρόλος που μπορούσαν να διαδραματίσουν τα πρόσωπα που θα αναλάμβαναν τη διαχείριση των κρατικών υποθέσεων και τις τύχες της οικονομίας δεν υποτιμήθηκε από την ηγετική τριανδρία των συνταγματαρχών ούτε στην κατάρτιση της σύνθεσης της πρώτης κυβέρνησης του καθεστώτος, η οποία υπήρξε προϊόν συμβιβασμού με τα Ανάκτορα.²⁸¹ Ο νέος πρωθυπουργός, Κωνσταντίνος Κόλλιας (εισαγγελέας του Αρείου Πάγου), ο υπουργός Εξωτερικών, Παύλος

ανάληψη του υπουργείου Συντονισμού από τον τελευταίο. Στη συνάντηση αυτή ο Δράκος παρείχε συμβουλές στον Μακαρέζο, ενώ στα απομνημονεύματά του εκθειάζει τη συμβολή δύο “τεχνικών στελεχών” του υπουργείου στη χάραξη ορθής οικονομικής πολιτικής, φωτογραφίζοντας τον Θάνο. Εξάλλου, χωρίς να δίνει πληροφορίες για τον τρόπο της επιλογής του, ο Σβορώνος αναφέρεται στον Θάνο ως τον άνθρωπο του ΣΕΒ στο οικονομικό επιτελείο. Για τις μαρτυρίες του Δράκου και του Σβορώνου, βλ. Γ. Π. Δράκος, *Η βιομηχανία στην Ελλάδα όπως την έζησε ένας βιομήχανος* (Αθήνα: χ.ε., 1980), 99-102 και τη συνέντευξη του συγγραφέα με τον Σβορώνο, Αθήνα, 30/3/2012. Παρά τις ενδείξεις αυτές και τους ισχυρισμούς του Θάνου, είναι ενδιαφέρον ότι το όνομά του περιλαμβανόταν σε προσχέδιο μελών του υπουργικού συμβουλίου, με την ένδειξη υφυπουργός Συντονισμού, μαζί με άλλα δύο ονόματα που προορίζονταν για την ίδια θέση. Το έγγραφο αυτό δεν έφερε ημερομηνία, απεικόνιζε όμως τις προτάσεις των συνταγματαρχών προς το βασιλιά, καθώς σε αυτό ως πρόεδρος της νέας κυβέρνησης προτεινόταν ο Σπαντιδάκης, που τελικά δεν έγινε δεκτός από τον Κωνσταντίνο. Ωστόσο, δεν είναι σαφές εάν ο κατάλογος αυτός είχε συνταχθεί πριν από το πραξικόπημα (εκδοχή που αποκλείει την περίπτωση ο Θάνος να προτάθηκε από τον Ράλλη κατά τη διάρκεια της κράτησής του) ή κατά τις πρώτες ώρες των διαπραγματεύσεων με τον Κωνσταντίνο. Για το έγγραφο αυτό, βλ. [Χειρόγραφος κατάλογος υπουργικού συμβουλίου], χ.η., ANIM, Φ140/A.

278 *Βιομηχανική Επιθεώρησης*, 398, 12/1967 και *ΟΤ*, 23/11/1967.

279 Οι Λαμπρούκος και Πανάς είχαν προταθεί προς αξιοποίηση στον Παττακό από τον Ράλλη, την 21η Απριλίου, μαζί με πρόσωπα όπως ο Πεσμαζόγλου, ο Γεώργιος Κοντογεώργης και άλλοι. Για την πληροφορία αυτή, βλ. Ράλλης, *Πολιτικές εκμυστηρεύσεις*, 110-1.

280 Για τα μέλη της Κεντρικής Επιτροπής Επεξεργασίας Προγράμματος Οικονομικής Αναπτύξεως που συγκροτήθηκε με απόφαση του υπουργού Συντονισμού, στις 29 Μαΐου 1967, βλ. την έκδοση *Πρόγραμμα Οικονομικής Αναπτύξεως της Ελλάδος 1968-1972* (Αθήνα: Υπουργείον Συντονισμού, 1968), 7. Για τα μέλη των Επιτροπών Οικονομικού Προγραμματισμού, από τις οποίες θα αντλήσει στελέχη η δικτατορία, βλ. *Σύνθεσις Επιτροπών Ερεύνης και Οργανώσεως Οικονομικού Προγραμματισμού*, Ίδρυμα Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής, Αθήνα, Αρχείο Γεωργίου Σπέντσα, Φ27.

281 Οι αρχικές προτάσεις των απριλιανών για τις θέσεις των υπουργών περιλαμβάνονται στο [Χειρόγραφος κατάλογος υπουργικού συμβουλίου], χ.η., ANIM, Φ140/A.

Οικονόμου-Γκούρας (παλαιός διπλωμάτης και υπηρεσιακός υπουργός στην κυβέρνηση Παρασκευόπουλου)²⁸² και η πλειάδα ανώτατων δικαστικών που κατέλαβε υπουργικούς θώκους υπήρξαν επιλογές των Ανακτόρων, συμβολίζοντας τη συνέχεια του κράτους και την εγγύηση του κοινωνικού καθεστώτος. Η θέση του αντιπροέδρου της κυβέρνησης και υπουργού Εθνικής Άμυνας, καθώς και τα νευραλγικά υπουργεία της Προεδρίας της Κυβέρνησης, Εσωτερικών και Συντονισμού καταλήφθηκαν από τον Σπαντιδάκη και τους Παπαδόπουλο, Παττακό και Μακαρέζο αντίστοιχα, συμβολίζοντας τον έλεγχο της κυβέρνησης από το στρατό. Πρόσωπα προερχόμενα από το χώρο των επιχειρήσεων, όπως ο νέος υπουργός Εμπορίου, Γεώργιος Παπαδημητρακόπουλος (βιομήχανος, παλαιός αντιπρόεδρος του ΕΒΕΑ και υφυπουργός στην τελευταία υπηρεσιακή κυβέρνηση Παρασκευόπουλου) και ο Παύλος Τοτόμης (οικονομολόγος και στέλεχος των επιχειρήσεων του Tom Pappas),²⁸³ χωρίς να είναι σαφές από ποιον προτάθηκαν, συμμετείχαν στην κυβέρνηση, συμβολίζοντας το άνοιγμα της δικτατορίας προς τον επιχειρηματικό κόσμο.²⁸⁴

Η ανάληψη του υπουργείου Συντονισμού από τον Μακαρέζο, παρότι ήταν ο μόνος από τους συνταγματάρχες που διέθετε οικονομικές γνώσεις,²⁸⁵ υπήρξε

282 Σύμφωνα με μία εκδοχή, για τη θέση του υπουργού Εξωτερικών, οι συνταγματάρχες προόριζαν τον πρώην βουλευτή της ΕΡΕ, Νικόλαο Φαρμάκη. Ωστόσο, στο χειρόγραφο κατάλογο των μελών του υπουργικού συμβουλίου, δίπλα από τη θέση του υπουργού Εξωτερικών δεν αναφερόταν κάποιο όνομα και μόνο στο περιθώριο της σελίδας εμφανίζονται δύο ονόματα σε παρένθεση, μεταξύ των οποίων και αυτό του Μαρκεζίνη. Περί Φαρμάκη, βλ. Παπαχελάς, *Ο βιασμός της ελληνικής δημοκρατίας*, 338. Για τις προτάσεις των απριλιανών, βλ. [Χειρόγραφος κατάλογος υπουργικού συμβουλίου], χ.η., ANIM, Φ140/A.

283 Για τον Τοτόμη, βλ. C. Woodhouse, *The Rise and Fall of the Greek Colonies* (London: Granada Publishing, 1985), 31.

284 Η προηγούμενη συμμετοχή του Παπαδημητρακόπουλου στην κυβέρνηση Παρασκευόπουλου συνηγορεί στην εκδοχή της επιλογής του από τον Κωνσταντίνο. Ωστόσο, ήδη το καλοκαίρι του 1967, ο Παπαδημητρακόπουλος θεωρούταν από τα Ανάκτορα “εκ των εμπίστων της Χούντας”. Για το χαρακτηρισμό, βλ. Λ. Α. Παπάγος, *Σημειώσεις 1967-1977* (Αθήνα: Ίδρυμα Γουλανδρή-Χορν, 1999), 17-9. Πάντως, κανένα από τα δύο ονόματα δεν περιλαμβανόταν στο προσχέδιο με τις προτάσεις των απριλιανών, όπως καταγράφονται στο [Χειρόγραφος κατάλογος υπουργικού συμβουλίου], χ.η., ANIM, Φ140/A, ενώ αμφότεροι διατήρησαν τις θέσεις τους μετά την αποτυχημένη απόπειρα του βασιλιά να ανατρέψει τους συνταγματάρχες και τις συνακόλουθες αλλαγές στο υπουργικό συμβούλιο.

285 Ο Μακαρέζος, μετά τη Στρατιωτική Σχολή Ευελπίδων (ΣΣΕ) -από όπου αποφοίτησε με άριστα ως τρίτος της Τάξης του 1940- κάνοντας χρήση σχετικής ρύθμισης της κυβέρνησης Τσολάκογλου, εισήλθε άνευ εξετάσεων στην ΑΣΟΕΕ, την Πάντειο και τη Σχολή Ανωτέρων Βιομηχανικών Σπουδών λαμβάνοντας τα αντίστοιχα διπλώματα. Οι σπουδές του, παράλληλα και στις τρεις σχολές, διήρκεσαν περίπου ένα χρόνο (εντός του οποίου διεξήχθησαν εξετάσεις επί της ύλης περισσότερων ακαδημαϊκών ετών) και ολοκληρώθηκαν επιτυχώς το 1944. Η εξέλιξη αυτή, όσο κι αν προβληματίζει για την ποιότητα της παρεχόμενης εκπαίδευσης, δεν αποτελούσε εξαίρεση μέσα στο χάος που επικράτησε και στο χώρο της πανεπιστημιακής εκπαίδευσης την περίοδο της κατοχής, όταν η έκδοση διαταγμάτων προς διευκόλυνση του φοιτητικού σώματος ήταν ιδιαίτερα πυκνή. Η ανάγνωση των ΦΕΚ της περιόδου της κατοχής είναι από αυτήν την άποψη διδακτική.

απόφαση της τελευταίας στιγμής. Σύμφωνα με τα απομνημονεύματά του, ο ίδιος αποδέχτηκε τη σχετική πρόταση του Παπαδόπουλου την παραμονή της 21ης Απριλίου, αφού την συζήτησε με τον προσωπικό του φίλο Ιωάννη Ροδινό-Ορλάνδο, στον οποίο ανατέθηκε τελικά, η θέση του υφυπουργού Συντονισμού.²⁸⁶ Ο ίδιος αυτοσχεδιασμός εξάλλου, απαντάται και στη διαμόρφωση του περιεχομένου της πολιτικής που θα ακολουθούσε η δικτατορία στον τομέα της οικονομίας, καθώς, όπως και για τους άλλους τομείς, δεν είχε προηγηθεί καμία προπαρασκευή ή κατάρτιση προγράμματος.²⁸⁷ Σε κάθε περίπτωση, οι πρώτες δηλώσεις του Μακαρέζου, ως υπουργού Συντονισμού, περί της πίστης του νέου καθεστώτος στον πρωτεύοντα ρόλο της ιδιωτικής πρωτοβουλίας, την οποία η κυβέρνηση είχε σκοπό να ενθαρρύνει με τα κατάλληλα δημοσιονομικά και πιστωτικά κίνητρα,²⁸⁸ έγινε δεκτή με ανακούφιση από τον οικονομικό Τύπο.²⁸⁹

Πολύ γρήγορα, η κυβέρνηση θα έδινε ένα από δείγμα των προθέσεών της, ολοκληρώνοντας μέσα σε τρεις μέρες τις διαπραγματεύσεις με το ευρωπαϊκό τμήμα της αμερικανικής πολυεθνικής Litton Industries για την πραγματοποίηση επενδύσεων ύψους 830 εκατομμυρίων δολαρίων σε βάθος δωδεκαετίας.²⁹⁰ Οι συζητήσεις με την εταιρεία -που είχαν ξεκινήσει προδικτατορικά και είχαν προκαλέσει έντονες αντιδράσεις λόγω των όρων του σχεδίου της σύμβασης που είχαν θεωρηθεί επαχθείς-

286 Μακαρέζος, *21η Απριλίου 1967*, 540-4. Ο Ροδινός-Ορλάνδος ήταν γόνος αργολικής οικογένειας μεγαλοκτηματιών. Για τη σχέση του Μακαρέζου με τον Ροδινό-Ορλάνδο, βλ. τη συνέντευξη του συγγραφέα με τον Αριστείδη Δημόπουλο, γενικό γραμματέα του υπουργείου Συντονισμού 1969-71, προέδρου της Επιτροπής Ευρωπαϊκής Συνεργασίας, 1969-72 και υφυπουργού Οικονομικών 1971-3, Αθήνα, 19/5/2011.

287 Για την απουσία προπαρασκευής, αναφορικά με την πολιτική του καθεστώτος κατά τομείς, βλ. τη σχετική παραδοχή του Παττακού σε συνομιλία του με τον Talbot λίγες μέρες μετά την επικράτηση της δικτατορίας στο *FRUS, 1964-1968*, XVI, 594-7 (έγγρ. 282).

288 Ο Θάνος υποστηρίζει ότι η δήλωση αυτή έγινε κατόπιν δικής του πρότασης προς τον Μακαρέζο, θέτοντάς την μάλιστα ως όρο για την ανάληψη της θέσης του γενικού γραμματέα του υπουργείου Συντονισμού. Για την εκδοχή αυτή, βλ. τη συνέντευξη του συγγραφέα με τον Θάνο, Αθήνα, 17/4/2011.

289 Για τον ευμενή σχολιασμό των πρώτων δηλώσεων Μακαρέζου, ως υπουργού Συντονισμού, βλ. *Βιομηχανική Επιθεώρησης*, 391, 5/1967 και *Οικονομική Πορεία*, 9-10, 5/1967. Η στάση του οικονομικού Τύπου την περίοδο της δικτατορίας παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς, παρότι υπήρξε συνάρτηση της στάσης των εκδοτικών συγκροτημάτων στα οποία ανήκε το κάθε έντυπο έναντι του καθεστώτος, κινήθηκε συνηθέστερα στην κατεύθυνση της “εποικοδομητικής κριτικής”, με σημαντικά περιθώρια ελεύθερης έκφρασης. Σύμφωνα με τον Θάνο, ο μηχανισμός της λογοκρισίας στον οικονομικό Τύπο δεν λειτούργησε ποτέ τυπικά, αλλά υποκαταστάθηκε από μια “συμφωνία κυρίων” του Θάνου με τους διευθυντές των περισσότερων εντύπων. Την εκδοχή του Θάνου επιβεβαιώνει και ο διευθυντής του *ΟΤ*, Ιωάννης Μαρίνος, υποστηρίζοντας μάλιστα, ότι ο Μακαρέζος τον συμβουλευόταν τακτικά σε οικονομικά θέματα. Για τις πληροφορίες αυτές, βλ. τις συνεντεύξεις του συγγραφέα με τον Θάνο, Αθήνα, 17/4/2011 και τον Μαρίνο, 21/11/2011.

290 *Οικονομική Πορεία*, 9-10, 5/1967.

²⁹¹ οδήγησαν στην υπογραφή της σύμβασης στις 15 Μαΐου και στην άμεση δημοσίευσή της στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως.²⁹² Σύμφωνα με τη σύμβαση, η Litton επιφορτιζόταν με το σχεδιασμό της βιομηχανικής και τουριστικής ανάπτυξης της Δυτικής Πελοποννήσου και της Κρήτης, αναλαμβάνοντας επιπλέον την υποχρέωση να προσελκύσει υποψήφιους επενδυτές.²⁹³ Με τον τρόπο αυτό, η κυβέρνηση εκχωρούσε στον ιδιωτικό τομέα αρμοδιότητες που ανήκαν στο στενό πυρήνα των κρατικών ευθυνών, προβάλλοντας ταυτόχρονα την επιτυχή κατάληξη των διαπραγματεύσεων με μία μεγάλη πολυεθνική επιχείρηση, ως ψήφο εμπιστοσύνης των ξένων επενδυτών προς το νέο καθεστώς.²⁹⁴

Οι εξελίξεις αυτές δεν άφησαν αδιάφορο το ΣΕΒ, τα στελέχη του οποίου παρακολουθούσαν στενά τις εξαγγελίες και τις πρώτες ενέργειες της στρατιωτικής κυβέρνησης. Στην ετήσια Γενική Συνέλευση του Συνδέσμου, στις 28 Μαΐου, ο Μαρινόπουλος -ο οποίος, λίγο νωρίτερα, είχε την ευκαιρία προσωπικής επαφής με εκπροσώπους της κυβέρνησης στα εγκαίνια του νέου καταστήματος της Prisunic- Μαρινόπουλος στην οποία παρευρέθηκαν οι Παπαδημητρακόπουλος και Θάνος²⁹⁵ επισήμαινε τέσσερις προϋποθέσεις της εκβιομηχάνισης στις οποίες η νέα κυβέρνηση είχε δεσμευτεί: α) την προσήλωση της χώρας στη Δύση, β) τον κεντρικό ρόλο της ιδιωτικής πρωτοβουλίας, γ) την προσήλωση της χώρας στις δεσμεύσεις της Συμφωνίας Σύνδεσης με την ΕΟΚ και δ) την προσέλκυση ξένων κεφαλαίων, με τη διευκρίνιση όμως, ότι αυτή θα πρέπει να επιδιώκεται σε βάση ισότιμη για τις ελληνικές επιχειρήσεις. Παρά τις διαπιστώσεις αυτές, ο Μαρινόπουλος θα είναι ιδιαίτερα προσεκτικός ως προς τις διατυπώσεις του, υπογραμμίζοντας ότι οι

291 Για τις αιτιάσεις αυτές, αλλά και μία εκτενή παρουσίαση του πρώτου σχεδίου της σύμβασης και των προτεινόμενων βελτιώσεών της από την αρμόδια κυβερνητική επιτροπή, βλ. το σχετικό αφιέρωμα του *OT*, 12/5/1966.

292 Η ταχεία ολοκλήρωση των διαπραγματεύσεων και οι ισχυρισμοί μερίδας του φιλοκαθεστωτικού Τύπου ότι την υπογραφή της σύμβασης καθυστέρησε η διαφθορά των παλαιών πολιτικών που διαχειρίζονταν την υπόθεση, προκάλεσε την οργισμένη αντίδραση του Μητσοτάκη ο οποίος απέστειλε σχετική επιστολή στον Μακαρέζο, απαιτώντας την αποκατάσταση του ονόματός του. Για την αντίδραση Μητσοτάκη, βλ. Μητσοτάκης προς Μακαρέζο, 17/5/1967, ANIM, Φ289/A.

293 Για το τελικό κείμενο της σύμβασης, βλ. το ΦΕΚ 88Α/31.5.1967.

294 *Οικονομική Πορεία*, 9-10, 5/1967 και *Βιομηχανική Επιθεώρησης*, 392, 6/1967. Για την επισιμότητα που δόθηκε από το καθεστώς στα εγκαίνια των γραφείων της επιχείρησης στην Αθήνα με την παρουσία του Σπαντιδάκη, ως αντιπροέδρου της κυβέρνησης, του Μακαρέζου, ως υπουργού Συντονισμού και πλειάδας ακόμη υπουργών, κυβερνητικών στελεχών και άλλων επισήμων, βλ. *Βιομηχανική Επιθεώρησης*, 393, 7/1967.

295 *Βιομηχανική Επιθεώρησης*, 392, 6/1967 και συνέντευξη του συγγραφέα με τον Θάνο, Αθήνα, 17/4/2011.

εκατέρωθεν διακηρύξεις θα δοκιμαστούν στην πράξη.²⁹⁶

Σε αντίθεση με την επιφυλακτικότητα του προέδρου του ΣΕΒ, ο πρόεδρος της Ένωσης Ελλήνων Εφοπλιστών, Στρατής Ανδρεάδης, από το βήμα της Γενικής Συνέλευσης των μετόχων της Εμπορικής Τράπεζας, στις 4 Μαΐου, με νωπή ακόμη τη σύλληψή του,²⁹⁷ θα προχωρούσε σε ανοιχτή δήλωση στήριξης του καθεστώτος. Προσφωνώντας τον Παπαδημητρακόπουλο, ο πρόεδρος του Ομίλου της Εμπορικής, σημείωνε:

[...] η ύπαρξις σταθεράς Κυβερνήσεως, ολοψύχως αφιερωμένης εις την εξυπηρέτησιν του εθνικού συμφέροντος, θα δημιουργήσει την ατμόσφαιραν εκείνην της εμπιστοσύνης, η οποία εξασφαλίζει τας απαραίτητους προϋποθέσεις διά την ταχείαν οικονομικήν ανάπτυξιν της χώρας και την βελτίωσιν του βιοτικού επιπέδου του ελληνικού λαού.

Πιστεύομεν ότι καθήκον όλων ημών -όλων των Ελλήνων- θα πρέπει να είναι η ένθερμος υποβοήθησις του έργου της Κυβερνήσεως.

Ταυτόχρονα, ως δείγμα γραφής, ο Ανδρεάδης θα ανακοίνωνε την κατάθεση ποσού ύψους 1.600.000 δρχ από τις επιχειρήσεις του Ομίλου της Εμπορικής, προκειμένου να διευκολυνθεί η κυβέρνηση στο έργο της αποκατάστασης των σεισμοπαθών.²⁹⁸

Παρά την πολιτική στήριξη που παρείχε ο Ανδρεάδης στο καθεστώς, την ίδια μέρα, η κυβέρνηση αποφάσιζε τη σύσταση επιτροπής για τη διεξαγωγή οικονομικού ελέγχου στην Εμπορική Τράπεζα που θα επεκτεινόταν και στις εξαρτημένες από αυτήν επιχειρήσεις. Από τον έλεγχο της Εμπορικής Τράπεζας διαπιστώθηκε σωρεία παραβιάσεων των κανόνων της Νομισματικής Επιτροπής, με αποτέλεσμα να τεθούν στο μικροσκόπιο όλες οι δραστηριότητες του Ομίλου Ανδρεάδη.²⁹⁹ Επιχειρώντας να προσεγγίσει το καθεστώς και να αποκαταστήσει σχέσεις με τους ισχυρούς άνδρες της δικτατορίας, ο Ανδρεάδης, στις 8 Μαΐου, προσπάθησε να έρθει σε επαφή με τον

296 Για το λόγο του προέδρου του ΣΕΒ, βλ. *Βιομηχανική Επιθεώρησις*, 393, 7/1967.

297 Σύμφωνα με τη μαρτυρία του Μαρίνου, ο Ανδρεάδης οδηγήθηκε στη Γενική Συνέλευση των μετόχων της Εμπορικής Τράπεζας με χειροπέδες, καθώς ο Ανδρεάδης, μετά τη σύλληψή του τέθηκε σε κατ' οίκον περιορισμό. Για την πληροφορία αυτή, βλ. τη συνέντευξη του συγγραφέα με τον Μαρίνο, Αθήνα, 21/11/2011.

298 Προσφώνησις κυρίου υπουργού Εμπορίου υπό του Καθηγητού κ. Στρατή Ανδρεάδη, 4/5/1967, ANIM, Φ447/A.

299 Νομισματική Επιτροπή (ΝΕ) 1455/30.5.1967, Ρουφογάλης προς Μακαρέζο, Εμπορική Τράπεζα Ελλάδος, 26/6/1967 και Παπαδημητρακόπουλος προς Ανδρουτσόπουλο, Ειδική Έκθεσις Ελέγχου της ΑΕ Ελλ. Ηλεκτρικοί Σιδηρόδρομοι, 17/7/1967, Αρχείο Αδαμάντιου Ι. Ανδρουτσόπουλου, ιδιωτική συλλογή, Αθήνα, (ΑΑΙΑ), Φ28/B.

Μακαρέζο, αιτούμενος συνάντηση με το νέο υπουργό Συντονισμού.³⁰⁰ Παράλληλα, αξιοποιώντας τις προσβάσεις του σε διεθνή επιχειρηματικά κέντρα, θα πρόβαλλε μια θετική εικόνα για τους συνταγματάρχες στο εξωτερικό. Στις 17 Ιουνίου, στη σύνοδο του διεθνούς τραπεζικού οργανισμού, Institut d' Etudes Bancaires, στο Όσλο, ο Ανδρεάδης διαβεβαίωνε τους συνέδρους ότι η νέα πολιτική κατάσταση, θέτοντας τέρμα στην πολιτική αστάθεια και τις κοινωνικές αναταραχές, θα απέβαινε προς όφελος της οικονομίας, φέρνοντας ως παράδειγμα τη σύμβαση της Litton και τα πρώτα οικονομικά μέτρα της νέας κυβέρνησης,³⁰¹ ενώ λίγο αργότερα προέβη σε παρόμοιες δηλώσεις προς το βρετανικό Τύπο.³⁰² Ακόμη, τον Ιούλιο, ο επικεφαλής του Ομίλου της Εμπορικής Τράπεζας απέστειλε πανομοιότυπες επιστολές προς τους διευθυντές μεγάλων πιστωτικών ιδρυμάτων και επιχειρήσεων του εξωτερικού, επισημαίνοντας την απουσία ανατροπών αναφορικά με τα οικονομικά θέματα, την κεντρικότητα της ιδιωτικής πρωτοβουλίας και των ξένων κεφαλαίων στον οικονομικό προγραμματισμό της νέας κυβέρνησης, αλλά και τις ωφέλειες που προσπόριζε η πολιτική σταθερότητα ως απότοκο της επικράτησης του στρατιωτικού καθεστώτος.³⁰³

Στα μέσα του 1967, η διαφαινόμενη προσέγγιση μεταξύ των συνταγματάρχων και του επιχειρηματικού κόσμου δεν είχε σταθεί ικανή να ανακόψει τη συνεχιζόμενη κάμψη της οικονομικής δραστηριότητας. Σε σχετικό σημείωμά του, ο Ζολώτας, ο οποίος διατηρούσε ακόμη τη θέση του διοικητή της Τράπεζας της Ελλάδος, υπογράμμισε την εντεινόμενη χαλάρωση της επενδυτικής δραστηριότητας, επισημαίνοντας τους κινδύνους που αυτή εγκυμονούσε για την οικονομική σταθερότητα και προτείνοντας ως διέξοδο τη θέσπιση πιστωτικών και φορολογικών κινήτρων για την προσέλκυση ξένων κεφαλαίων και την ενίσχυση της εγχώριας

300 Ανδρεάδης προς Μακαρέζο, 8/5/1967, ANIM, Φ209/A.

301 [Andreadis], The Political, Social and Economic Significance of the Recent Political Change in Greece, 17/6/1967, ANIM, Φ447/A.

302 *The Financial Times*, 21/6/1967.

303 Ενδεικτικά, βλ. την επιστολή Andreades προς Livingston, 7/7/1967, ANIM, Φ447/A. Το γεγονός ότι στο σχετικό φάκελο του προσωπικού Αρχείου του Μακαρέζου, μαζί με τα αντίγραφα των ξενόγλωσσων επιστολών, βρέθηκε και το προσχέδιο της επιστολής που συνέταξε ο Ανδρεάδης, σημαίνει ότι για την ενέργεια αυτή υπήρξε προσυμφωνία μεταξύ Ανδρεάδη και Μακαρέζου. Το πιθανότερο πάντως, αν κρίνουμε από το περιεχόμενο του σχετικού φακέλου, όπου βρέθηκαν και μεταγενέστερες αναφορές του ίδιου του Ανδρεάδη για τη δραστηριότητά του υπέρ του καθεστώτος στο εξωτερικό, είναι ότι η αποστολή των αντιγράφων αυτών -που έφεραν εξάλλου την ένδειξη "COPY" και δεν συνοδεύονταν από κάποιο υπηρεσιακό διαβιβαστικό- έγινε με πρωτοβουλία του Ανδρεάδη ως ένδειξη νομιμοφροσύνης προς τη δικτατορία. Χαρακτηριστικά, βλ. και την ανυπόγραφη, χωρίς άλλες ενδείξεις, αναφορά: Μερικαί εκ των κατά την διάρκεια της τελευταίας διετίας ενεργειών του καθηγητού κ. Στρατή Ανδρεάδη επί εθνικών και οικονομικών θεμάτων, 17/3/1969, ANIM, Φ447/A.

ιδιωτικής πρωτοβουλίας.³⁰⁴ Προκειμένου να βελτιώσει το επιχειρηματικό κλίμα, το υπουργείο Συντονισμού θα προχωρούσε στην κατάρτιση τριών νόμων στην κατεύθυνση που πρότεινε ο Ζολώτας: α) Με τον ΑΝ 89/1967, επιχειρήθηκε η προσέλκυση των αμερικανικών επιχειρήσεων που έδρευαν στη Μέση Ανατολή και που μετά τον Πόλεμο των Έξι Ημερών, τον Ιούνιο του 1967, αναζητούσαν ένα ασφαλέστερο περιβάλλον, προσφέροντας πλήρη φορολογική απαλλαγή για όλες τις μη παραγωγικές δραστηριότητές τους, εφόσον μετέφεραν τις έδρες τους στην Ελλάδα.³⁰⁵ β) Ο ΑΝ 147/1967 προέβλεπε την καθιέρωση πλήρους φορολογικής απαλλαγής για τα κέρδη των βιομηχανικών επιχειρήσεων, εφόσον αυτές σκόπευαν να τα επανεπενδύσουν σε ορίζοντα πενταετίας. γ) Ο ΑΝ 148/1967 προέβλεπε ένα πλέγμα πιστωτικών και φορολογικών διευκολύνσεων και απαλλαγών, με στόχο την ενίσχυση της κεφαλαιαγοράς και την εισαγωγή νέων εταιρειών στο Χρηματιστήριο Αθηνών.³⁰⁶ Τα μέτρα αυτά θα αποτελούσαν τη βάση για περαιτέρω προσέγγιση των συνταγματαρχών με τον επιχειρηματικό κόσμο και θα υποχρέωναν ακόμη και τον επιφυλακτικό Μαρινόπουλο να παραδεχτεί δημόσια τη σημασία τους για την αναζωογόνηση της επενδυτικής δραστηριότητας. Σε επίσκεψη που πραγματοποίησε κυβερνητική αντιπροσωπεία στα γραφεία του ΣΕΒ, λίγο μετά την ανακοίνωση των νέων επενδυτικών κινήτρων, ο Μαρινόπουλος, χαρακτηρίζοντας τα μέτρα αυτά ως μία καλή αρχή, θα αποκαλούσε τον Μακαρέζο “συμπολεμιστή” στην “εθνική προσπάθεια” της παραγωγής.³⁰⁷

Στο μεταξύ, ο Ζολώτας είχε απομακρυνθεί από την Τράπεζα της Ελλάδος, ενώ θα τον ακολουθούσε και ο Ιωάννης Πεσμαζόγλου, ο οποίος, από τη θέση του υποδιοικητή της Τράπεζας της Ελλάδος, είχε αντιταχθεί σε βασικές ρυθμίσεις του ΑΝ 148/1967 κατά το στάδιο της προπαρασκευής του.³⁰⁸ Η αποπομπή του Ζολώτα, παρά

304 Ζολώτας, Βασικά παρατηρήσεις επί των τρεχουσών οικονομικών εξελίξεων και προοπτικών και εισηγήσεις μέτρων πολιτικής και ρυθμίσεως, 15/7/1967, ΑΝΙΜ, Φ184/Α.

305 Για το περιεχόμενο του αναγκαστικού νόμου 89/1967, βλ. Τ. Γιαννίσης, *Οι ξένες τράπεζες στην Ελλάδα. Η μεταπολεμική εμπειρία* (Αθήνα: Gutenberg, 1982), 106-8 και τη συνέντευξη του συγγραφέα με τον Θάνο, Αθήνα, 17/4/2011. Αναλυτικότερα για τη θέσπιση του ΑΝ 89/1967, βλ. το επόμενο κεφάλαιο.

306 Για το περιεχόμενο των νόμων 147/1967 και 148/1967, βλ. την έκδοση του υπουργείου Συντονισμού, *Πρόγραμμα Οικονομικής Αναπτύξεως 1968-1972*, 81-3 και 190-2 και τη συνέντευξη του συγγραφέα με τον Θάνο, Αθήνα, 17/4/2011. Για τα πλήρη κείμενα των νόμων αυτών, βλ. *Δελτίον ΕΒΕΑ*, 10/1967.

307 *Βιομηχανική Επιθεώρησης*, 397, 11/1967.

308 Πεσμαζόγλου, Παρατηρήσεις επί του σχεδίου νόμου “Περί κεφαλαιαγοράς”, 9/6/1967, ΑΑΙΑ, Φ174/Α.

την κατάληψη της θέσης του από ένα στενό του συνεργάτη, τον Δημήτριο Γαλάνη -ο οποίος διατελούσε υποδιοικητής της Τράπεζας της Ελλάδος από το 1955-³⁰⁹ διατάρασσε τις ευαίσθητες ισορροπίες που θα έπρεπε να τηρηθούν στον τραπεζικό τομέα, δίνοντας την εντύπωση ότι οι συνταγματάρχες σκόπευαν, μετά την προσέγγιση με τον Ανδρεάδη, να εκχωρήσουν τη χάραξη του μακροπρόθεσμου σχεδιασμού της οικονομικής πολιτικής σε ιδιωτικά πιστωτικά ιδρύματα. Όπως παρατηρούσε χαρακτηριστικά ο Παπαδημητρακόπουλος σε χειρόγραφο σημείωμά του λίγες μέρες μετά τις αλλαγές στη διοίκηση της Τράπεζας της Ελλάδος: “Είναι απαραίτητον το τμήμα οικονομικής προπαγάνδας [...] να δικαιολογήση την αποπομπήν Ζολώτα τόσον διά το εσωτερικόν όσο και διά το ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΝ [...]. Διότι εάν εξακολουθήσουμε σιωπώντας ενισχύωμεν τον κακοήθη ψίθυρον ότι ο Ανδρεάδης μάς έβαλε εις την βαλίτσαν του”.³¹⁰ Εξάλλου, στην αναζωπύρωση της σύγκυσης αναφορικά με τις προθέσεις του καθεστώτος συνέβαλε η θέσπιση ενός δρακόντειου νόμου του υπουργείου Οικονομικών για την πάταξη της φοροδιαφυγής.³¹¹ Ο ΑΝ 185/1967, που υπήγαγε τα φορολογικά εγκλήματα στις αρμοδιότητες των στρατοδικείων, θα αποτελούσε πηγή νέων ανησυχιών για τους επιχειρηματίες,³¹² που έβλεπαν στο νέο μέτρο μία απειλή για το καθεστώς άτυπης φορολογικής ασυλίας το οποίο απολάμβαναν.³¹³ Μάλιστα, το περιεχόμενο του ΑΝ 185/1967 αποτέλεσε αντικείμενο διαμάχης στο εσωτερικό της κυβέρνησης από στελέχη, όπως ο Παπαδημητρακόπουλος και ο Θάνος, που θεωρούσαν ότι οι κυρώσεις που προέβλεπε ο νέος νόμος διακύβευαν την αποκατάσταση του επιχειρηματικού κλίματος.³¹⁴

309 Σύμφωνα με την επίσημη ιστορία της Τράπεζας της Ελλάδος που συντάχθηκε λίγο μετά τη μεταπολίτευση, ο διορισμός του Γαλάνη στη θέση του διοικητή έγινε με υπόδειξη των Ζολώτα και Πεσμαζόγλου. Για την εκδοχή αυτή, βλ. την έκδοση *Τα πρώτα πενήντα χρόνια της Τραπεζής της Ελλάδος, 1928-1978* (Αθήνα: Τράπεζα της Ελλάδος, 1978), 694-7.

310 [Παπαδημητρακόπουλος], χειρόγραφο σημείωμα, 12/8/1967, ΑΑΙΑ, Φ33/Α. Στον αντίποδα των επισημάνσεων του Παπαδημητρακόπουλου, ο Talbot εκτιμούσε ότι παρόλο που η απομάκρυνση του Ζολώτα και του Πεσμαζόγλου θα συγκέντρωνε την προσοχή των διεθνών παρατηρητών, η ανάληψη της διοίκησης της Τράπεζας της Ελλάδος από τον Γαλάνη συνεπαγόταν μάλλον μικρές αλλαγές στην κατεύθυνση του κεντρικού σχεδιασμού της οικονομικής πολιτικής. Για τις εκτιμήσεις του αμερικανού πρέσβη, βλ. *FRUS 1964-1968*, XVI, 626-8 (έγγρ. 297).

311 *FRUS 1964-1968*, XVI, 626-8 (έγγρ. 297).

312 Για τις ανησυχίες στους κόλπους των βιομηχάνων, βλ. το σχετικό υπόμνημα του ΣΕΒ, στο *ΟΤ*, 8/2/1968 και Δράκος, *Η βιομηχανία στην Ελλάδα*, 106.

313 Για το πλήρες κείμενο του ΑΝ 185/1967, βλ. *Δελτίον ΕΒΕΑ*, 11-12/1967.

314 Παπαδημητρακόπουλος προς Ανδρουτσόπουλο, 20/11/1967, ΑΑΙΑ, Φ33/Α, όπου ο υπουργός Εμπορίου, που είχε στο μεταξύ αναλάβει και το υπουργείο Βιομηχανίας, συγγαίρει τον υπουργό Οικονομικών για τη “νίκη” του και εκτιμά ότι ο τρόπος με τον οποίο ανακοινώθηκε τελικά το

Πάντως, η βελτίωση της κατάστασης της οικονομίας θα αργούσε να γίνει αισθητή, καθώς, πέρα από τα αντιφατικά μηνύματα που εξέπεμπε η κυβέρνηση προς τον επιχειρηματικό κόσμο, μείζονα γεγονότα θα διατάρασσαν εκ νέου την αίσθηση της σταθερότητας που επιδίωκαν να προβάλουν οι συνταγματάρχες. Την ελληνοτουρκική κρίση του Νοεμβρίου του 1967, με την όξυνση του κυπριακού,³¹⁵ θα διαδεχόταν η αποτυχημένη απόπειρα του Κωνσταντίνου να ανατρέψει τους συνταγματάρχες το Δεκέμβριο, σηματοδοτώντας τη ρήξη του στρατιωτικού καθεστώτος με το μηχανισμό και ένα τμήμα των κοινωνικών στηριγμάτων των Ανακτόρων.³¹⁶ Χαρακτηριστικό παράδειγμα των τριγμών που προκλήθηκαν από τη ρήξη του Κωνσταντίνου με τους απριλιανούς υπήρξε η σύλληψη του Στράτου για τη συμμετοχή του στο βασιλικό αντι-πραξικόπημα.³¹⁷ Εξέλιξη που προκάλεσε αμηχανία στους επιχειρηματικούς κύκλους ακόμη και μετά την απελευθέρωση του Στράτου λίγες μέρες αργότερα. Σε σύσκεψη ανώτατου κλιμακίου του State Department που πραγματοποιήθηκε στις 22 Απριλίου του 1968, ο Talbot εκτιμούσε ότι ο επιχειρηματικός κόσμος τηρούσε ακόμη στάση αναμονής για να διαπιστώσει πώς θα διαμορφωνόταν η κατάσταση. Ωστόσο, ο ίδιος επισήμαινε ότι ορισμένοι μεγάλοι

νομοθέτημα μετρίαζε τις επιπτώσεις στο “ψυχολογικό κλίμα”. Για την αντίδραση του Θάνου στις προβλεπόμενες κυρώσεις, βλ. τη συνέντευξη του συγγραφέα με τον Θάνο, Αθήνα, 17/4/2011. Τις αντιδράσεις αυτές θα μνημονεύσει και ο ίδιος ο Ανδρουτσόπουλος, σε μεταγενέστερη επιστολή του προς τον Παπαδόπουλο, με την οποία θα αρνηθεί τη μετακίνησή του από το υπουργείο Οικονομικών. Για το κείμενο της επιστολής, βλ. Ανδρουτσόπουλος προς Παπαδόπουλο, χ.η., ΑΑΙΑ, Φ202/Α.

315 Για μια πρώτη, εν μέσω της δικτατορίας, καταγραφή βασικών τάσεων της εξωτερικής πολιτικής του καθεστώτος των συνταγματάρχων, βλ. τη συμβολή του Α. Ξύδη, “Η εξωτερική πολιτική του στρατιωτικού καθεστώτος”, στο Γ. Ν. Γιαννόπουλος, R. Clogg, *Η Ελλάδα κάτω από στρατιωτικό ζυγό* (Αθήνα: Παπαζήσης, 1976), 292-319. Ο Ξύδης ήταν ένα από τα στελέχη του διπλωματικού σώματος που είχαν απομακρυνθεί από την υπηρεσία κατά τη διάρκεια της δικτατορίας. Για τις παρεμβάσεις των συνταγματάρχων στο διπλωματικό σώμα, βλ. Μ. Γρίβα, *Το υπουργείο Εξωτερικών 1833-2007. Η θεσμική οργάνωση* (Αθήνα: Παπαζήσης και ΕΚΕΜ, 2008), 338-45. Πτυχές της εξωτερικής πολιτικής της δικτατορίας εξετάζονται επίσης, στα έργα του Σ. Ριζά, *Οι Ηνωμένες Πολιτείες, η δικτατορία των συνταγματάρχων και το κυπριακό ζήτημα 1967-1974* (Αθήνα: Πατάκης, 2002), *Τα Βαλκάνια και η Ελλάδα σε μετάβαση. Από τον Ψυχρό Πόλεμο στην ύφεση 1960-1974* (Αθήνα: Σιδέρης, 2006) και *Οι ελληνοτουρκικές σχέσεις και το Αιγαίο 1973-1976* (Αθήνα: Σιδέρης, 2006), αλλά και στο Σ. Βαλντέν, *Παράταιροι εταίροι. Ελληνική δικτατορία, κομμουνιστικά καθεστώτα και Βαλκάνια 1967-1974* (Αθήνα: Πόλις, 2009). Για σημαντικές πληροφορίες, αναφορικά με το θέμα, βλ. επίσης τα απομνημονεύματά δύο διπλωμάτων που συνεργάστηκαν στενά με τους συνταγματάρχες, καταλαμβάνοντας και υπουργικά αξιώματα, στο Χ. Ξανθόπουλος-Παλαμάς, *Διπλωματικό τρίπτυχο* (Αθήνα: Οι Εκδόσεις των Φίλων, 1978) και Κ. Π. Παναγιωτάκου, *Στην πρώτη γραμμή αμύνης* (Αθήνα: έκδοση του ίδιου, 1979).

316 Ενδεικτικά, για το βασιλικό αντι-πραξικόπημα, στο φόντο της κυπριακής κρίσης, βλ. Ριζάς, *Κοινοβουλευτισμός και δικτατορία*, 435-9.

317 Για τη συμμετοχή του Στράτου στους σχεδιασμούς των Ανακτόρων από την 21η Απριλίου μέχρι τις 13 Δεκεμβρίου του 1967, βλ. Γιαννικόπουλος, *Χριστόφορος Στράτος*, 135-55 και Παπάγος, *Σημειώσεις*, 44-7.

επιχειρηματίες παρέμεναν στην αφρόκρεμα των υποστηρικτών του καθεστώτος.³¹⁸ Πιθανώς, αμερικανός πρέσβης να είχε κατά νου την περίπτωση του Ανδρεάδη, ο οποίος στις 18 Δεκεμβρίου του 1967, γνωστοποιούσε στον Μακαρέζο τη χρηματοδότηση της Εμποροβιομηχανικής έκθεσης στο νομό καταγωγής του τελευταίου,³¹⁹ ή του Δράκου, ο οποίος στις 29 του ίδιου μήνα, προσκαλούσε τον υπουργό Συντονισμού στο συνέδριο των αντιπροσώπων της ΙΖΟΛΑ, συγχαίροντάς τον για την ασκούμενη οικονομική πολιτική και ανακοινώνοντάς του τον προγραμματισμό νέων επενδύσεων, ύψους 180 εκ. δρχ.³²⁰ Κατά τα άλλα, ενδεικτικό της εδραίωσης του καθεστώτος κατά τη διάρκεια των μηνών που είχαν διαρρεύσει από την 21η Απριλίου, ήταν και τα εξαιρετικά αντανακλαστικά προσαρμογής στη νέα κατάσταση που επέδειξαν γνωστοί βασιλόφρονες, όπως ο δύο φορές υπηρεσιακός πρωθυπουργός (1963-64, 1966-67) και διοικητής της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος (ΕΤΕ), Ιωάννης Παρασκευόπουλος, ο οποίος έσπευσε, μετά την αποτυχία του αντιπραξικοπήματος, να αποκαθηλώσει τις φωτογραφίες του Κωνσταντίνου από την τράπεζα.³²¹

Οι επιπτώσεις που θα είχε η ρήξη με τον Κωνσταντίνο στην οικονομία, απασχόλησαν τους συνταγματάρχες από τις πρώτες ώρες της εκδήλωσης του αντιπραξικοπήματος,³²² χωρίς ωστόσο η επανεξέταση της κατάστασης να επιφέρει αλλαγές στην κατανομή των αρμοδιοτήτων εντός της ηγετικής ομάδας των απριλιανών. Απεναντίας, αμέσως μετά την 13η Δεκεμβρίου, η ηγετική ομάδα επιβεβαίωσε τη θέση του Παπαδόπουλου ως πολιτικού ηγέτη του καθεστώτος και τη θέση του Μακαρέζου ως υπεύθυνου για τη χάραξη της οικονομικής πολιτικής.³²³ Σε κάθε περίπτωση, η πρωτοβουλία του βασιλιά αναζωπύρωνε την πολιτική αβεβαιότητα που χαρακτήρισε ολόκληρο το διαρρέυσαν έτος: αβεβαιότητα που συνοδεύτηκε από την κάμψη των ρυθμών οικονομικής ανάπτυξης, καθώς η αύξηση του ΑΕΠ σημείωσε το 1967 περαιτέρω επιβράδυνση υποχωρώντας στο 5,7%, που

318 *FRUS 1964-1968*, XVI, 751-5 (έγγρ. 365) και 756-9 (έγγρ. 366).

319 Ανδρεάδης προς Μακαρέζο, 18/12/1967, ANIM, Φ455α/Α.

320 Δράκος προς Μακαρέζο, 29/12/1967, ANIM, Φ384/Α.

321 Παπάγος, *Σημειώσεις*, 57-60.

322 Για τους προβληματισμούς που διατυπώθηκαν κατά την παρακολούθηση της εξέλιξης του αντιπραξικοπήματος, βλ. Σ. Γ. Παττακός, *Οδυσσέας Μιλτ. Αγγελής. Ο στρατηγός των στρατηγών* (Αθήνα: Art Hellas, 1995), 147.

323 Για τις αποφάσεις που λήφθηκαν σε αυτή τη σύσκεψη της εξαμελούς ηγετικής ομάδας, με τη συμμετοχή εκτός της τριανδρίας, των Ζωιτάκη, Αγγελή και Δημήτριου Πατίλη, βλ. Μακαρέζος, *21η Απριλίου 1967*, 582-4.

αποτελούσε το χαμηλότερο ποσοστό της πενταετίας 1963-67.³²⁴ Το δυσμενές επιχειρηματικό κλίμα του έτους απεικονιζόταν ανάγλυφα στη μείωση τόσο των ιδιωτικών ακαθάριστων επενδύσεων παγίου κεφαλαίου στη μεταποίηση -παρά τη σημαντική ανάκαμψη στον κλάδο των ορυχείων- όσο και της εισροής επιχειρηματικών κεφαλαίων.³²⁵ Οι τάσεις αυτές, που αποδόθηκαν από τη διοίκηση της Τράπεζας της Ελλάδος στις “δυσμενείς επιδράσεις των εξωοικονομικών γεγονότων” στην ελληνική οικονομία,³²⁶ θα παρέμεναν ενεργές και κατά το πρώτο τρίμηνο του 1968³²⁷ και θα πυροδοτούσαν εντάσεις μεταξύ του οικονομικού επιτελείου και των επιχειρηματιών. Σε σύσκεψη που πραγματοποιήθηκε στα γραφεία του ΣΕΒ, στις 22 Μαρτίου, μεταξύ της διοίκησης της Τράπεζας της Ελλάδος και του Συνδέσμου, ο Θάνος καταλόγισε ατολμία στους βιομηχάνους, ενώ ο Γαλάνης θα απαντούσε στις αιτιάσεις περί προνομιακής μεταχείρισης του ξένου κεφαλαίου, λέγοντας πως είναι φυσικό να καλύπτεται η επενδυτική αδράνεια των ελλήνων βιομηχάνων από άλλες πηγές. Από την πλευρά του ΣΕΒ, ο Μαρινόπουλος τόνισε ότι αναμένονται οι διευκρινιστικές εγκύκλιοι, ενώ ο Δράκος πλειοδοτούσε ισχυριζόμενος ότι “οι Έλληνες βιομήχανοι τελούν ακόμη υπό το κράτος της ευχαρίστου εκπλήξεως διά τα θεσπισθέντα υπέρ αυτών μέτρα, μη πιστεύοντας δηλονότι, ότι πράγματι ισχύουν ταύτα και ότι δύνανται να επωφεληθούν αυτών”.³²⁸

Παρά τις τριβές αυτές, στον απόηχο της πολιτικής αβεβαιότητας και της οικονομικής ύφεσης, από το δεύτερο τρίμηνο του έτους το επιχειρηματικό κλίμα θα έδειχνε σαφή σημάδια βελτίωσης. Η πλαισίωση του οικονομικού επιτελείου με νέα πρόσωπα που έχαιραν της εμπιστοσύνης του ΣΕΒ, όπως ο Ιούλιος Ευλάμπιος που κατέλαβε τη θέση του υφυπουργού Συντονισμού³²⁹ και ο Αχιλλέας Κομινός, που

324 ΥΠΕΘΟ, *Η ελληνική οικονομία*.

325 Τράπεζα της Ελλάδος, *Μακροχρόνιες στατιστικές σειρές της ελληνικής οικονομίας*.

326 *Βιομηχανική Επιθεώρησης*, 402, 4/1968.

327 Θάνος προς Μακαρέζο, Αι πρόσφατοι οικονομικά εξελίξεις και αι προοπτικά δι' ολόκληρον το έτος 1968, 15/7/1968, ANIM, Φ184/Α.

328 *ΟΤ*, 28/3/1968.

329 Ο Ευλάμπιος ήταν οικονομολόγος και είχε συμμετάσχει στις Επιτροπές Ερεύνης και Οργανώσεως Οικονομικού Προγραμματισμού που είχαν συσταθεί από την ΕΡΕ, ενώ υπήρξε και συνεργάτης του Στράτου και του Μαρινόπουλου στην ΕΕΣ. Για τον Ευλάμπιο, βλ. τις συνεντεύξεις του συγγραφέα με τον Δημόπουλο, Αθήνα, 19/5/2011 και τον Σβορώνο, Αθήνα, 30/3/2012. Για τη συμμετοχή του Ευλάμπιου στη Συντονιστική Επιτροπή Προγραμματισμού της ΕΕΣ από κοινού με τον Στράτο και τον Μαρινόπουλο, βλ. ΕΕΣ, *Πρακτικά. 6ον Πανελλήνιον Συνέδριον*, 16. Για τα μέλη των Επιτροπών Οικονομικού Προγραμματισμού, βλ. Σύνθεσις Επιτροπών Ερεύνης και Οργανώσεως Οικονομικού Προγραμματισμού, Ίδρυμα Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής, Αθήνα, Αρχείο Γεωργίου Σπέντσα, Φ27.

αντικατέστησε τον Παρασκευόπουλο στη θέση του διοικητή της ΕΤΕ.³³⁰ η συμπλήρωση του πλέγματος κινήτρων για τις βιομηχανικές και ξενοδοχειακές επιχειρήσεις με τους ΑΝ 543/1968 και 607/1968 και το ΝΔ 34/1968.³³¹ η επέκταση των ευεργετημάτων του ΑΝ 89/1967 στις ναυτιλιακές επιχειρήσεις με τον ΑΝ 378/1968 και η καθιέρωση νέων φοροαπαλλαγών με στόχο την προσέλκυση πλοίων του ελληνόκτητου στόλου υπό ελληνική σημαία με τον ΑΝ 465/1968.³³² η de facto αναγνώριση του στρατιωτικού καθεστώτος μετά τη φυγή του Κωνσταντίνου στο εξωτερικό³³³ και η εδραίωση της εξουσίας των συνταγματαρχών· όλα συνέτειναν στην άνοδο της οικονομικής δραστηριότητας. Έτσι, το 1968, ο ρυθμός ανάπτυξης θα επανέλθει σε επίπεδα άνω του 7%, ενώ το 1969 θα εκτιναχθεί στο 11,6%.³³⁴ Την ανάκαμψη της οικονομίας και την αποκατάσταση της εμπιστοσύνης του επιχειρηματικού κόσμου απεικόνιζε η αύξηση των ιδιωτικών ακαθάριστων επενδύσεων παγίου κεφαλαίου στη μεταποίηση και η αυξανόμενη εισροή ξένων επιχειρηματικών κεφαλαίων.³³⁵

Οι εξελίξεις αυτές θα σηματοδοτήσουν μια νέα εποχή στις σχέσεις του επιχειρηματικού κόσμου με το καθεστώς, χωρίς να ακυρώνουν τις διαφοροποιήσεις που είχαν παρατηρηθεί εντός των επιχειρηματικών κύκλων αναφορικά με τη στάση τους έναντι των συνταγματαρχών. Στις 18 Μαρτίου του 1969, ο Παπαδόπουλος, επικεφαλής ανώτατου κυβερνητικού κλιμακίου, θα πραγματοποιούσε επίσκεψη στα

330 Ο Κομινός, γαμπρός της οικογένειας Παπαστράτου, ήταν οικονομολόγος με μακρά διαδρομή στις ελληνικές αντιπροσωπείες σε διεθνείς οργανισμούς και είχε διατελέσει πρόεδρος ΔΣ μεγάλων εταιρειών, ενώ η κυβέρνηση Παπανδρέου τον είχε χρίσει επικεφαλής της Επιτροπής Ευρωπαϊκής Συνεργασίας για την παρακολούθηση της πορείας της σύνδεσης με την ΕΟΚ. Ο Κομινός πριν αναλάβει τη διοίκηση της ΕΤΕ είχε τοποθετηθεί στην Κεντρική Επιτροπή Επεξεργασίας Προγράμματος Οικονομικής Αναπτύξεως υπό τον Θάνο. Για τον Κομινό, βλ. *Βιομηχανική Επιθεώρησης*, 401, 3/1968. Ο Παγουλάτος εκτιμά ότι ο Κομινός αντιπροσώπευε “μία σοβαρή εκδοχή τραπεζικής διοίκησης υπό το δικτατορικό καθεστώς”, επιδιώκοντας την εισαγωγή διοικητικών καινοτομιών στην ΕΤΕ. Για την άποψη αυτή, βλ. Γ. Παγουλάτος, *Η Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος 1940-2000* (Αθήνα: ΕΤΕ, 2006), 320-1. Για τη σχέση του Κομινού με την οικογένεια Παπαστράτου, βλ. *Μέγα Ελληνικών Βιογραφικών Λεξικών* (Αθήνα: Βιομηχανική Επιθεώρησης, 1959), τ.2, 120. Για την αξιοποίησή του ως επικεφαλής της ελληνικής Επιτροπής Ευρωπαϊκής Συνεργασίας από την ΕΚ, βλ. *ΟΤ*, 21/1/1965.

331 Για τα πλήρη κείμενα των νόμων αυτών, βλ. *Δελτίον ΕΒΕΑ*, 11/1968, *ΟΤ*, 3/10/1968 και 19/12/1968.

332 Για τα πλήρη κείμενα των νόμων αυτών, βλ. *Δελτίον ΕΒΕΑ*, 7/1968 και 8/1968. Για την ανάλυση του περιεχομένου του ΑΝ 378/68, βλ. G. Harlaftis, *Greek Shipowners and Greece 1945-1975. From Separate Development to Mutual Interdependence*, (London and Atlantic Highlands, NJ: The Athlone Press, 1993), 74-5.

333 Βλ. το επόμενο κεφάλαιο.

334 ΥΠΕΘΟ, *Η ελληνική οικονομία*.

335 Τράπεζα της Ελλάδος, *Μακροχρόνιες στατιστικές σειρές της ελληνικής οικονομίας*.

γραφεία του ΣΕΒ, με στόχο την απευθείας συζήτηση με τους εκπροσώπους της βιομηχανίας. Ο παραινετικός λόγος του προς τους βιομηχάνους -ο οποίος χαρακτηριζόταν από έντονη επιθετικότητα- αποτελούσε ένα μίγμα αναγνώρισης του ρόλου των φορέων της βιομηχανίας για τη “λύτρωση της χώρας από τα δεσμά της φτώχειας και της υπανάπτυξης”, διαβεβαιώσεων για τη σταθερότητα του καθεστώτος και την πρόθεσή του να διαφυλάξει και να επεκτείνει το πλέγμα βιομηχανικών κινήτρων, αλλά και απειλών περί εισαγγελικής παρέμβασης σε περίπτωση επενδυτικής ολιγωρίας. Η ένταση που απέπνεε ο λόγος του Παπαδόπουλου δεν ήταν άσχετη με την πολιτική των διακριτικών αποστάσεων που είχε χαράξει η διοίκηση του ΣΕΒ. Εξάλλου, ο Παπαδόπουλος, στην αρχή της ομιλίας του, θα έθετε ευθέως το πρόβλημα: “Εν πάση περιπτώσει δεν γνωρίζω ακόμη ποία είναι η θέση σας έναντι του βασικού ερωτήματος που ετέθη την αυγήν της 21ης Απριλίου, επί του εάν έπρεπε να γίνη η Επανάστασις ή δεν έπρεπε, επί του εάν καλώς έγινεν ή κακώς έγινεν”, συμπληρώνοντας: “Δεν ημπορείτε κύριοι, έστω και αν δεν σάς αρέσει να μάς ανατρέψετε και δεν ημπορείτε όχι υμείς, αλλά αυτήν την στιγμήν και καμμία άλλη δύναμις”.³³⁶

Παρά τον οξύ τόνο της ομιλίας του, οι ευθείες βολές του Παπαδόπουλου δεν απευθύνονταν αδιακρίτως προς το σύνολο του βιομηχανικού κόσμου. Λίγους μήνες νωρίτερα, ο Μποδοσάκης -σε μία κίνηση που θα έβρισκε τη θέση της στα Ελληνικά Επίκαιρα-³³⁷ είχε δωρίσει την κατοικία του στο Ψυχικό στο ελληνικό δημόσιο, προορίζοντάς την ως κατοικία του εκάστοτε έλληνα πρωθυπουργού. Επιπλέον, κατά την επίσκεψη του Παπαδόπουλου στα γραφεία του ΣΕΒ, ο αντιπρόεδρος του Συνδέσμου, Ιωάννης Μητσός, δεν θα παρέλειπε να εκφράσει τη συγκίνησή του για την πρώτη επίσκεψη έλληνα πρωθυπουργού στα γραφεία του ΣΕΒ, ενώ ο Κατσάμπας³³⁸ και ο Δράκος εξήραν την πρωτοβουλία του Παπαδόπουλου. Αντίθετα,

336 Για το πλήρες κείμενο της ομιλίας Παπαδόπουλου προς το ΣΕΒ, βλ. *Βιομηχανική Επιθεώρησις*, 414, 4/1969.

337 http://mam.avarchive.gr/portal/digitalview.jsp?get_ac_id=1222&thid=2851 (τελευταία ανάκτηση: 17/1/2015).

338 Για τη στάση του Κατσάμπα έναντι της προσπάθειας του βασιλιά να ανατρέψει τους συνταγματάρχες το Δεκέμβριο του 1967, υπάρχουν αντικρουόμενες πληροφορίες. Η Αλεξάνδρα Στεφανοπούλου, αναφέροντας ότι κάποιες συνωμοτικές συναντήσεις στις οποίες συμμετείχε ο Στράτος, αλλά όχι ο Κατσάμπας, πραγματοποιήθηκαν στο Κτήμα Κατσάμπα, υποστηρίζει ότι ήταν και ο ίδιος ο Κατσάμπας αναμειγμένος στην υπόθεση. Σύμφωνα με άλλες πηγές, υπήρχε διάσταση απόψεων επί του πολιτικού θέματος μεταξύ του Στράτου και του πεθερού του. Για τις δύο διαφορετικές εκδοχές, βλ. Παπάγος, *Σημειώσεις*, 192-3 και Α. Στεφανοπούλου, *13 Δεκεμβρίου 1967* (Αθήνα: Φερενίκη, 2009), 38.

η νύξη του Παπαδόπουλου “να μην ασχολήσθε με την πολιτικήν, ούτε εις οίαν έκτασιν την εμφανίζει ο ψίθυρος, διότι δεν κινδυνεύει η Κυβέρνησις να πέση [...] ούτε έσωθεν, ούτε έξωθεν”,³³⁹ φαινόταν να έχει συγκεκριμένο αποδέκτη. Ο πρόεδρος του ΣΕΒ, Δημήτριος Μαρινόπουλος -ο οποίος απουσίαζε στο εξωτερικό κατά την επίσκεψη του Παπαδόπουλου- φερόταν να έχει εμπλακεί στις ενέργειες του Στράτου προ του βασιλικού αντι-πραξικοπήματος, ενώ οργάνωνε κλειστές συναντήσεις με κορυφαίους συντάκτες του οικονομικού Τύπου, ασκώντας κριτική στο καθεστώς.³⁴⁰ Σε κάθε περίπτωση, το μήνυμα που ήθελε να στείλει ο Παπαδόπουλος στη συνάντηση με το ΣΕΒ, φαίνεται πως έφτασε στον αποδέκτη του. Ένα μήνα αργότερα, στις 16 Απριλίου, σε εκδήλωση που πραγματοποιήθηκε στην Τράπεζα της Ελλάδος για την επέτειο των δύο χρόνων από την 21η Απριλίου, ο Μαρινόπουλος, εκφωνώντας το λόγο του, θα απέφευγε μεν τις μεγαλοστομίες, δεν παρέλκει όμως να δώσει αυτή τη φορά τις απαιτούμενες διαβεβαιώσεις: “Και ας είναι βεβαία η Κυβέρνησις ότι δεν είχε ουδέ θα έχει ποτέ ειλικρινέστερον φίλον από την βιομηχανίαν. [...] δεν είναι δυνατόν να λάβωμεν άλλην θέσιν από την του συμπαραστάτου και συμπανηγυριστού διά πάσαν επιτυχίαν, διά την οποίαν ενεργώς παρενέβημεν εις το παρελθόν και την οποίαν ειλικρινώς ευχόμεθα διά το μέλλον”.³⁴¹

Στο μεταξύ, από τις αρχές του 1968, ένας άλλος παράγοντας, που έμελλε να επηρεάσει καθοριστικά τις πολιτικές και οικονομικές ισορροπίες, έκανε δυναμικά την εμφάνισή του στο προσκήνιο. Έλληνες εφοπλιστές του εξωτερικού, όπως ο Σταύρος Νιάρχος και ο Αριστοτέλης Ωνάσης, που διατηρούσαν ισχυρή παρουσία στο χώρο της μεταφοράς πετρελαίου και επιδίωκαν να διεισδύσουν στην πετρελαϊκή βιομηχανία, εκδήλωσαν από την πρώτη στιγμή ενδιαφέρον όταν η ελληνική κυβέρνηση γνωστοποίησε την πρόθεσή της να προχωρήσει σε μεταρρύθμιση του κυκλώματος

339 *Βιομηχανική Επιθεώρησις*, 414, 4/1969.

340 Για τις διεργασίες στον κύκλο της ΕΕΣ κατά την πολιτική προετοιμασία του βασιλικού αντι-πραξικοπήματος από τον Στράτο, βλ. τη συνέντευξη του συγγραφέα με τον Δημόπουλο, Αθήνα, 19/5/2011. Για τις συναντήσεις που οργάνωνε ο Μαρινόπουλος, βλ. τη συνέντευξη του συγγραφέα με τον Μαρίνο, Αθήνα, 21/11/2011, ο οποίος συμμετείχε σε αυτές, χωρίς να δίνει όμως συγκεκριμένες πληροφορίες για το περιεχόμενο των συζητήσεων.

341 Μαρινόπουλος, 16/4/1969, ANIM, Φ180/Α. Ο λόγος του Μαρινόπουλου παραδόθηκε στο υπουργείο Συντονισμού, κατόπιν επιθυμίας του Μακαρέζου, μαζί με τους λόγους των υπόλοιπων ομιλητών, δηλαδή του Γαλάνη, του Ιωάννη Κανελλόπουλου, προέδρου του ΕΒΕΑ, του Φώτη Μακρή, γενικού γραμματέα της ΓΣΕΕ και του Δημήτριου Μαυρομάτη, προέδρου της ΠΑΣΕΓΕΣ. Σε ιδίόχειρο σημείωμά του ο Μακαρέζος ζητά τη συγκέντρωση των κειμένων, σχολιάζοντας ότι όλοι οι λόγοι ήταν πολύ ωραίοι. Για τα κείμενα των ομιλιών, καθώς και το χειρόγραφο σημείωμα του Μακαρέζου, βλ. επίσης τον ίδιο φάκελο του ANIM, όπου και η ομιλία Μαρινόπουλου.

προμήθειας-μεταφοράς-διύλισης πετρελαίου.³⁴² Η ραγδαία αύξηση των αναγκών της ελληνικής οικονομίας σε υγρά καύσιμα λόγω της εντεινόμενης εκβιομηχάνισης, σε συνδυασμό με την αύξηση του κόστους της προμήθειας πετρελαίου από τη Μέση Ανατολή λόγω του Πολέμου των Έξι Ημερών, τον Ιούνιο του 1967 και του κλεισίματος του Σουέζ, είχαν σχεδόν διπλασιάσει την επιβάρυνση του ελληνικού εμπορικού ισοζυγίου την τελευταία πενταετία από τις εισαγωγές υγρών καυσίμων και λιπαντικών: από \$59 εκ., το 1964, η σχετική δαπάνη ξεπέρασε τα \$100 εκ., το 1968.³⁴³ Σε αυτό το πλαίσιο και ενόψει της λήξης της δεκαετούς σύμβασης για την εκμετάλλευση του κρατικού διυλιστηρίου Ασπροπύργου από τον Όμιλο Νιάρχου-Mobil, η κυβέρνηση απηύθυνε, το Φεβρουάριο του 1968, πρόσκληση για την υποβολή προτάσεων σχετικά με την επέκταση του κρατικού διυλιστηρίου και την ίδρυση ενός τρίτου διυλιστηρίου.³⁴⁴

Η σχεδιαζόμενη ανάπτυξη της ελληνικής βιομηχανίας πετρελαίου αποσκοπούσε στη μείωση του κόστους, διαφοροποιώντας τις πηγές προμήθειας του αργού, με την κατάργηση του μονοπωλίου των μεγάλων πετρελαϊκών εταιρειών που προμήθευαν το διυλιστήριο Ασπροπύργου (BP, Shell, Mobil, Caltex, Petrofina) και ενισχύοντας τις εισαγωγές αργού έναντι των πολύ ακριβότερων τελικών προϊόντων του πετρελαίου.³⁴⁵ Στην προσπάθεια αυτή, το καθεστώς επιχείρησε να διαμορφώσει συμμαχίες με τους έλληνες εφοπλιστές που δραστηριοποιούνταν στη μεταφορά πετρελαίων και ενδιαφέρονταν να επεκτείνουν τις δραστηριότητές τους στον κλάδο της διύλισης, προκειμένου να επιτύχουν τη μεγιστοποίηση της αξιοποίησης του στόλου τους και να ενισχύσουν τη διαπραγματευτική τους θέση έναντι των πετρελαϊκών εταιρειών. Το 1968, ο ελληνόκτητος στόλος πετρελαιοφόρων κατείχε το

342 Το 1958, ιδρύθηκε το πρώτο κρατικό διυλιστήριο στον Ασπρόπυργο, η εκμετάλλευση του οποίου παραχωρήθηκε για δέκα χρόνια στον Όμιλο Νιάρχου-Mobil, ενώ το 1966, τέθηκε σε λειτουργία το δεύτερο διυλιστήριο στη Θεσσαλονίκη από τον Tom Pappas σε συνεργασία με την αμερικανική εταιρεία ESSO. Για την ίδρυση των πρώτων διυλιστηρίων στην Ελλάδα, βλ. Κ. Καπετανάκη-Σηφάκη, *Η διεθνοποίηση του κεφαλαίου στην Ελλάδα. Η περίπτωση των διυλιστηρίων* (Αθήνα: Παπαζήσης, 1985), 175-9.

343 Τράπεζα της Ελλάδος, *Μακροχρόνιες στατιστικές σειρές της ελληνικής οικονομίας*.

344 *ΟΤ*, 8/2/1968.

345 Για τους στόχους της ενεργειακής πολιτικής του καθεστώτος, βλ. την έκδοση του υπουργείου Συντονισμού *Πρόγραμμα Οικονομικής Αναπτύξεως 1968-1972*, 88-92. Για τη διεθνή τάση μεταφοράς των διυλιστηρίων από περιοχές προσανατολισμένες στις πηγές σε περιοχές προσανατολισμένες στην αγορά πετρελαίου κατά τη μεταπολεμική περίοδο, βλ. N. H. Jacoby, *Multinational Oil. A Study in Industrial Dynamics* (New York: Macmillan, 1974), 64-92.

15% του παγκόσμιου στόλου.³⁴⁶ Μεταξύ των ηγετών του κλάδου, ο Ωνάσης και ο Νιάρχος -που κατείχαν τον έκτο (2.078 χιλιάδες DWT) και όγδοο (1.799 χιλιάδες DWT) μεγαλύτερο στόλο πετρελαιοφόρων στον κόσμο αντίστοιχα-³⁴⁷ υπέβαλαν προτάσεις τόσο για την ανάληψη της εκμετάλλευσης του διυλιστηρίου Ασπροπύργου όσο και για την ίδρυση του τρίτου διυλιστηρίου.

Ωστόσο, η ισχυρή παρουσία των ελλήνων εφοπλιστών στο χώρο της μεταφοράς πετρελαίου και η διάθεσή τους να προχωρήσουν σε επενδύσεις στη βιομηχανία πετρελαίου δεν συνεπαγόταν αυτόματη επιτυχία των κυβερνητικών σχεδιασμών. Ο έντονος ανταγωνισμός μεταξύ των ομίλων Νιάρχου και Ωνάση για την ανάληψη μεγάλων έργων στην Ελλάδα που αναγόταν στα μέσα της δεκαετίας του 1950 και λάμβανε συχνά διαστάσεις προσωπικής βεντέτας³⁴⁸ τα συμφέροντα των ξένων πετρελαϊκών εταιρειών που διακυβευόνταν και η ανάμιξη των αντίστοιχων διπλωματικών υπηρεσιών.³⁴⁹ τα μεγαλεπήβολα κυβερνητικά σχέδια που συναρτούσαν την κατάληξη των διαπραγματεύσεων για την υπογραφή των σχετικών συμβάσεων με την πραγματοποίηση παράλληλων βιομηχανικών επενδύσεων από τους αναδόχους οι οποίοι θα έπρεπε να εξασφαλίσουν τη χρηματοδότηση των φιλόδοξων προγραμμάτων από διεθνείς πηγές.³⁵⁰ οι διαρκώς μεταβαλλόμενες συνθήκες στο χώρο της μεταφοράς και της προμήθειας του αργού σε συνδυασμό με τη διαρκή αστάθεια στη Μέση Ανατολή υπό το φόβο νέας αραβοϊσραηλινής σύγκρουσης³⁵¹ όλα αυτά αποτελούσαν αστάθμητους παράγοντες που θα επηρέαζαν καθοριστικά την εξέλιξη της υπόθεσης των διυλιστηρίων και θα προκαλούσαν τριγμούς στην κορυφή του καθεστώτος.

Σε αυτό το δυσμενές περιβάλλον, η πρώτη συμφωνία που επιτεύχθηκε, το

346 Harlaftis, *Greek Shipowners and Greece 1945-1975*, 191.

347 Καπετανάκη-Σηφάκη, *Η διεθνοποίηση του κεφαλαίου στην Ελλάδα*, 171.

348 Για τον ανταγωνισμό μεταξύ Ωνάση και Νιάρχου, αναφορικά με τις συμβάσεις για την ίδρυση ναυπηγείων στην Ελλάδα και την ανάληψη των αεροπορικών συγκοινωνιών, βλ. Σημείωμα επί του ιστορικού μεγάλων τινών συμβάσεων, 7/4/1969, ANIM, Φ275/A και ενδεικτικά δημοσιεύματα στο *OT*, 19/4/1956, 17/5/1956, 12/7/1956, 2/8/1956 και 13/9/1956.

349 Για μια πρώτη καταγραφή της παρουσίας των ξένων πετρελαϊκών εταιρειών στην Ελλάδα, βλ. Καπετανάκη-Σηφάκη, *Η διεθνοποίηση του κεφαλαίου στην Ελλάδα*, 175-208. Αναλυτικότερα, βλ. στο επόμενο κεφάλαιο της παρούσας εργασίας.

350 Για μια σύγχρονη με τα γεγονότα κριτική των φιλόδοξων “παράλληλων επενδύσεων” ως προϋπόθεσης για την ίδρυση νέου διυλιστηρίου, βλ. *OT*, 18/11/1971.

351 Για μια πρόσφατη ανασκόπηση, βλ. C. Daigle, *The Limits of Détente. The United States, the Soviet Union, and the Arab-Israeli Conflict, 1969-1973* (New Haven and London: Yale University Press, 2012). Για μια παλαιότερη ανάλυση επικεντρωμένη στο θέμα των πετρελαίων, βλ. Joe Stork, *Middle East Oil and the Energy Crisis* (New York: Monthly Review Press, 1975).

φθινόπωρο του 1968, μεταξύ του Δημοσίου και του Ωνάση³⁵² -οι προτάσεις του οποίου είχαν προκριθεί τόσο για το διωλιστήριο Ασπροπύργου όσο και για το τρίτο διωλιστήριο- θα ακυρωνόταν την άνοιξη του 1969. Η ακύρωση της συμφωνίας η οποία προέβλεπε πραγματοποίηση ύψους \$400 εκ. και η οποία είχε ανακοινωθεί θριαμβευτικά από τον ίδιο τον Ωνάση σε συνέντευξη Τύπου, το Νοέμβριο του 1968,³⁵³ ήταν αποτέλεσμα ενός σκληρού πολέμου ανακοινώσεων και διαβημάτων του Νιάρχου ο οποίος βελτίωνε διαρκώς την προσφορά του έναντι του ανταγωνιστή του.³⁵⁴ Η κυβέρνηση τήρησε αρχικά άκαμπτη στάση έναντι του Νιάρχου, με το επιχείρημα ότι οι προτάσεις του για το τρίτο διωλιστήριο υποβλήθηκαν εκπρόθεσμα.³⁵⁵ Ωστόσο, σύντομα αναγκάστηκε να υπαναχωρήσει όταν διαπίστωσε ότι, παράλληλα με τις επίσημες ανακοινώσεις του,³⁵⁶ υπομήματα του Νιάρχου για τα οφέλη που θα αποκόμιζε το Δημόσιο από την υιοθέτηση της δικής του πρότασης κυκλοφορούσαν σε όλα τα γραφεία των εφημερίδων ενισχύοντας τις φήμες για μεροληψία υπέρ του ανταγωνιστή του.³⁵⁷ Τη χαρακτηριστική βολή σε αυτήν την πρώτη συμφωνία του Δημοσίου με τον Ωνάση έδωσε η ρήξη του τελευταίου με την αμερικανική εταιρεία αλουμινίου Reynolds,³⁵⁸ που καθιστούσε αμφίβολη τη δυνατότητά του να φέρει σε πέρας την κατασκευή εργοστασίου αλουμίνας και αλουμινίου, που είχε αναλάβει με τη συμφωνία.

Στις 20 Μαΐου του 1969, το υπουργείο Συντονισμού ανακοίνωσε την προκήρυξη διεθνούς διαγωνισμού,³⁵⁹ στον οποίο εκτός από τον Νιάρχο και τον Ωνάση θα συμμετείχαν με ενιαία προσφορά οι Mobil, BP και Shell, αλλά και η

352 Για το ακριβές περιεχόμενο της πρώτης συμφωνίας, βλ. Ευλάμπιος προς Ωνάση, [Υπογραφέν μνημόνιο και μονογραφήθέν σημείωμα επί των παραλλήλων επενδύσεων], 14/9/1968, Ιστορικό Αρχείο Πολιτιστικού Ιδρύματος Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα, Αρχείο Ωμέγα, Φ91.

353 Για το περιεχόμενο των ανακοινώσεων Ωνάση, βλ. *Βιομηχανική Επιθεώρησης*, 409, 11/1968.

354 Για μια σύνοψη των κινήσεων του Νιάρχου ενάντια στην ανάληψη των σχετικών έργων από τον Ωνάση, βλ. το σημείωμα της Εθνικής Υπηρεσίας Πετρελαιοειδών Ελλάδος (ΕΥΠΕ), Χρονικών διάγραμμα εξέλιξης θεμάτων Κρατικού Διωλιστηρίου και Τρίτου Διωλιστηρίου, χ.η., ANIM, Φ275/A.

355 Σχόλια επί ανακοινώσεως Νιάρχου, 15/3/1969 και Γραφείον Προέδρου, Σχολίασις επί εγγράφου Ομίλου Νιάρχου, 20/3/1969, ANIM, Φ275/A.

356 Χαρακτηριστικά, βλ. Ανακοίνωσις του Ομίλου Νιάρχου, 15/3/1969, ANIM, Φ275/A.

357 Π. Ιωαννίδης προς Μακαρέζο, 20/3/1969, ANIM, Φ275/A. Για τον τρόπο κάλυψης της υπόθεσης από τον Τύπο και τη στάση του *ΟΤ* έναντι των υποψήφιων αναδόχων σε αυτήν την αρχική φάση, βλ. τη συνέντευξη του συγγραφέα με τον Μαρίνο, Αθήνα, 21/11/2011.

358 Δρακόπουλος και Ταβουλάρης προς Μακαρέζο, 18/3/1969, ANIM, Φ275/A και *ΟΤ*, 20/3/1969.

359 Για τους όρους του διαγωνισμού, βλ. ΕΥΠΕ-Υπουργείον Συντονισμού, Πρόσκλησις, 20/5/1969 και ΕΥΠΕ-Υπουργείον Συντονισμού, Διευκρινίσεις και συμπληρώσεις της από 20η Μαΐου 1969 προσκλήσεως [...], 10/6/1969, ANIM, Φ275/A.

ΕΛΒΥΝ, μια μικρή ελληνική εταιρεία που δραστηριοποιούνταν στο χώρο των πετρελαιοειδών και της οποίας η προσφορά απορρίφθηκε προκαταβολικά, καθώς δεν ανταποκρινόταν στους όρους του διαγωνισμού.³⁶⁰ Στην πραγματικότητα, τόσο ο Νιάρχος και ο Ωνάσης όσο και οι ξένες πετρελαϊκές εταιρείες μέσω της αμερικανικής και της βρετανικής πρεσβείας, επιδόθηκαν σε έναν αγώνα άσκησης επιρροής στην κορυφή του καθεστώτος που θα οδηγούσε, τον Ιούνιο του 1969, στην αποπομπή του αρμόδιου επιτελείου του υπουργείου Συντονισμού, το οποίο υποστήριζε την ακύρωση της συμφωνίας με τον Ωνάση, αποδεχόμενο τη λύση του διεθνούς διαγωνισμού την οποία πρότεινε ο Νιάρχος.³⁶¹ Η απομάκρυνση των επιτελών του Μακαρέζου υπήρξε το αποτέλεσμα μονομερούς απόφασης του Παπαδόπουλου, ο οποίος μάλιστα, κατόπιν καταγγελιών του Ωνάση, είχε διατάξει νωρίτερα εισαγγελική έρευνα για πράξεις ή παραλείψεις του υπουργείου Συντονισμού με ενδεχόμενη ζημία για το Δημόσιο.³⁶² Οι εξελίξεις αυτές θα είχαν ως αποτέλεσμα την κήρυξη του διαγωνισμού ως άγονου από το νέο υπουργό αναπληρωτή Συντονισμού, Εμμανουήλ Φθενάκη, το Σεπτέμβριο του ίδιου έτους, καθώς η επιτροπή κρίσης των προτάσεων δήλωσε αδυναμία να καταλήξει σε ασφαλή συμπεράσματα αναφορικά με τα μακροπρόθεσμα οφέλη της κάθε προσφοράς.³⁶³

Σε αυτό το πλαίσιο, η σημαντική καθυστέρηση που είχε σημειωθεί σε έναν τομέα στρατηγικής σημασίας φαινόταν να αποτελεί το μικρότερο πρόβλημα για το καθεστώς. Η μονομερής παρέμβαση του Παπαδόπουλου στο πεδίο των αρμοδιοτήτων του Μακαρέζου, ως υπουργού Συντονισμού, μαζί με την απομάκρυνση του Αλέξανδρου Ματθαίου από τη θέση του υπουργού Γεωργίας και, λίγο αργότερα, του

360 Για μια αναλυτική παρουσίαση των τριών προσφορών που προκρίθηκαν, βλ. *Petroleum Intelligence Weekly*, 4/8/1969.

361 Για τις προσπάθειες των υποψήφιων αναδόχων να επηρεάσουν το αρμόδιο επιτελείο και την παρέμβαση του Παπαδόπουλου που οδήγησε στην απομάκρυνση του υπουργού αναπληρωτή Συντονισμού, Ροδινού-Ορλάνδου, του υφυπουργού Συντονισμού, Ευλάμπιου και του γενικού γραμματέα του υπουργείου, Ιωάννη Νασούφη που χειρίζονταν την υπόθεση, βλ. τις επιστολές παραίτησης Ροδινός-Ορλάνδος προς Παπαδόπουλο, 18/6/1969 και Νασούφης προς Μακαρέζο, 20/6/1969, ANIM, Φ186/A, όπου γίνεται ρητή αναφορά στην υπόθεση του διυλιστηρίου και τη λύση του διεθνούς διαγωνισμού, καθώς επίσης και τη συνέντευξη του συγγραφέα με τον Ιωάννη Νασούφη, γενικό γραμματέα του υπουργείου Συντονισμού 1968-69, Αθήνα, 7/3/2012. Για μια εκτενή αναφορά στο διεθνή Τύπο, βλ. *Der Spiegel*, 28/69, 7/7/1969.

362 Παπαδόπουλος προς Θανόπουλο, 4/6/1969, ANIM, Φ357/A.

363 Έκθεσις της Επιτροπής Εξετάσεως και Αξιολογήσεως των Προτάσεων [...], 30/8/1969, ANIM, Φ336/A. Στην πραγματικότητα, η αδυναμία της επιτροπής να καταλήξει, ερμηνεύτηκε από τους ενδιαφερόμενους, λόγω της συμμετοχής της BP και της Shell στο διαγωνισμό, βρετανούς, ως παραίτηση της επιτροπής υπό το βάρος των εκατέρωθεν πιέσεων. Για την άποψη των αρμόδιων βρετανικών υπηρεσιών, βλ. O'Keefe προς Snodgrass, *The Third Oil Refinery*, 24/9/1969, *The National Archives*, Kew, Richmond (TNA), T 317/1477.

Θάνου από τη θέση του υποδιοικητή της Τράπεζας της Ελλάδος, όπου είχε μετακινηθεί στις αρχές του 1968,³⁶⁴ θα προκαλούσε τριγμούς στο εσωτερικό της κυβέρνησης,³⁶⁵ διακυβεύοντας μακροπρόθεσμα τη σταθερότητα του καθεστώτος. Στο εξής, η αρχική κατανομή αρμοδιοτήτων μεταξύ των μελών της ηγετικής τριανδρίας, με άξονα το διαχωρισμό του πολιτικού τομέα, την ευθύνη του οποίου είχε αναλάβει ο Παπαδόπουλος, και του οικονομικού τομέα, με τον οποίο είχε επιφορτιστεί ο Μακαρέζος, θα αποδεικνυόταν ολοένα και πιο προβληματική, οδηγώντας στη διαμόρφωση ανταγωνιστικών στρατηγικών εντός της κορυφής του καθεστώτος. Τα προβλήματα αυτά θα προσλάμβαναν ιδιαίτερη οξύτητα στη συνάντησή τους με πολύπλοκες προκλήσεις, όπως η πορεία της Συμφωνίας Σύνδεσης της χώρας με την ΕΟΚ, οι οποίες καθιστούσαν δυσδιάκριτες τις διαχωριστικές γραμμές μεταξύ πολιτικής και οικονομίας.

364 Για την παραίτηση του Θάνου, βλ. τη συνέντευξη του συγγραφέα με τον Θάνο, Αθήνα, 17/4/2011.

365 Για μια σύγχρονη απόπειρα αποτίμησης των αλλαγών που σηματοδοτούσαν οι ανακατατάξεις στο υπουργείο Συντονισμού, βλ. το τηλεγράφημα του δυτικογερμανού πρέσβη στην Αθήνα, Schlitter προς Auswärtiges Amt, Veränderungen in griechischer Regierung, 20/6/1969 και την αναλυτικότερη αναφορά, λίγο αργότερα, Botschaft der Bundesrepublik Deutschland προς Auswärtiges Amt, Die Lage der Regierung Papadopoulos um die Jahresmitte 1969, 15/7/1969, Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes, Berlin (PA AA), B26, Bestellnr. 419. Αυτές οι πρεσβευτικές εκθέσεις, χωρίς να διακρίνονται για τη διεισδυτικότητά τους, είναι ενδεικτικές της σημασίας που αποδόθηκε από την πρώτη στιγμή στο επεισόδιο, συσχετίζοντάς το με την υπόθεση των διωλιστηρίων.

Κεφάλαιο 5ο-Το περιβάλλον

Το πραξικόπημα των συνταγματαρχών κατέλαβε εξαπίνης τις διπλωματικές υπηρεσίες των δυτικών συμμάχων της χώρας,³⁶⁶ που τα ξημερώματα της 21ης Απριλίου αναζητούσαν πληροφορίες για τους πρωτεργάτες της στρατιωτικής επέμβασης. Παρά τις πληροφορίες που έφταναν μέσω της αμερικανικής πρεσβείας στην Αθήνα για την υποστήριξη ισχυρών κύκλων των Ανακτόρων προς το σενάριο μιας βασιλικής εκτροπής -σενάριο που έφτασε να συζητείται ανοιχτά μεταξύ του Κωνσταντίνου και του αμερικανού πρέσβη- αλλά και την ύπαρξη συνωμοτικών κινήσεων στο στράτευμα, η πιθανότητα κατάληψης της εξουσίας από μία ομάδα αξιωματικών, χωρίς προσυνηννόηση με την ηγεσία του στρατού, είχε σαφώς υποτιμηθεί.³⁶⁷ Ωστόσο, ο συμβιβασμός του Κωνσταντίνου με τους συνταγματάρχες έδωσε τη δυνατότητα στις ξένες κυβερνήσεις να παρακάμψουν το σκόπελο της αναγνώρισης του νέου καθεστώτος, με το σκεπτικό ότι οι πρέσβεις τους ήταν διαπιστευμένοι στο βασιλιά ο οποίος παρέμεινε στο θρόνο.³⁶⁸

366 Ο ρόλος των ΗΠΑ στην κατάλυση του κοινοβουλευτισμού έχει αποτελέσει αντικείμενο συζήτησης και ποικίλων υποθέσεων τόσο από σύγχρονους παρατηρητές, όσο και από μελετητές της περιόδου. Επιπλέον, η πολιτική πρόσβασης της CIA στα αρχεία της -που την οδήγησε σε μακρά δικαστική διαμάχη με τον επιμελητή του οικείου τόμου της σειράς *Foreign Relations of the United States*, James E. Miller, αναφορικά με τη χρήση υλικού της υπηρεσίας- και κάποιες “συμπώσεις”, όπως η διακοπή της ροής πληροφοριών, αναφορικά με τις κινήσεις της “δεξιάς στρατιωτικής συνωμοτικής ομάδας” -κατά την ορολογία των σχετικών εγγράφων- τρεις μήνες πριν από το πραξικόπημα, έχουν κατά καιρούς αναζωπυρώσει τη συζήτηση αυτή, η οποία συχνά προσλαμβάνει χαρακτηριστικά ανταλλαγής ελεύθερων συνειρμών. Σε κάθε περίπτωση, η εξαντλητική εξέταση του θέματος υπερβαίνει τις στοχεύσεις της παρούσας εργασίας, η οποία αρκείται στη χρήση της πρόσφατης βιβλιογραφίας και τη συνεξέταση των διαθέσιμων πηγών, επιχειρώντας να αντισταθεί στον πειρασμό των ελεύθερων συνειρμών και της γοητευτικής, κατά τα άλλα, πρακτορολογίας, ενώ επικεντρώνεται στη μελέτη της επίσημης πολιτικής των κυριότερων δυτικών συμμάχων της χώρας έναντι του ελληνικού καθεστώτος. Για ορισμένες χαρακτηριστικές συμβολές σε αυτήν τη συζήτηση, βλ. Α. Παπανδρέου, *Η Δημοκρατία στο απόσπασμα* (Αθήνα: Καρανάση, 1974), Υ. Ρ. Roubatis, *Tangled Webs: The US in Greece, 1947-1967* (New York: Pella Publishing Co., 1989), Α. Παπαχελάς, *Ο βιασμός της ελληνικής δημοκρατίας. Ο Αμερικανικός παράγων, 1947-1967* (Αθήνα: Εστία, 1997), J. V. Kofas, *Under the Eagle's Claw: Exceptionalism in Postwar U.S.-Greek Relations* (Westport: Praeger, 2003) και J. E. Miller, *The United States and the Making of Modern Greece. History and Power, 1950-1974* (Chapel Hill: The North Carolina Press, 2009). Για μια ενδιαφέρουσα δημόσια συζήτηση πάνω στο θέμα, στο πλαίσιο σχετικού συνεδρίου της Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης, βλ. Γ. Αθανασάτου, Α. Ρήγος, Σ. Σεφεριάδης (επιμ.), *Η Δικτατορία 1967-1974. Πολιτικές πρακτικές-Ιδεολογικός λόγος-Αντίσταση* (Αθήνα: Καστανιώτης, 1999), 255-304.

367 L. Klarevas, “Were the Eagle and the Phoinix Birds of a Feather? The United States and the Greek Coup of 1967”, *Diplomatic History*, 30, 3 (2006), 471-508, Κ. Maragkou, “The Foreign Factor and the Greek Colonels' Coming to Power on 21 April 1967”, *Southeast European and Black Sea Studies*, 6, 4 (2006), 427-43 και J. E. Miller, *Making of Greece*, 147-51.

368 Η. Conispoliatis, *Facing the Colonels: British and American Diplomacy towards the Colonels' Junta in Greece, 1967-1970* (PhD Thesis, University of Leicester, 2003), 49-51 και 63-6.

Ήδη μετά τα πρώτα διερευνητικά εικοσιτετράωρα, όταν μέσω διαδοχικών επαφών με ηγετικά στελέχη του καθεστώτος είχαν βρεθεί διάυλοι επικοινωνίας με τους συνταγματάρχες, ο αμερικανός πρέσβης σχολίαζε σε τηλεγράφημα που απέστειλε προς το State Department, στις 5 Μαΐου, ότι ήταν ορατός ο κίνδυνος της αποκατάστασης κανονικών διπλωματικών σχέσεων, χωρίς την απόσπαση εγγυήσεων για μια επιστροφή στη δημοκρατική ομαλότητα. Ταυτόχρονα όμως, ο Talbot επισήμαινε ότι θα ήταν απρονοησία για τις ΗΠΑ να διακόψουν κάθε επαφή με το καθεστώς τη στιγμή που “διακυβεύονται μεγάλα συμφέροντα”. Στο πλαίσιο αυτό, ο Talbot πρότεινε την αξιοποίηση της διακοπής της προμήθειας βαρέων όπλων προς την Ελλάδα -που είχε επιβληθεί από τις ΗΠΑ στις 24 Απριλίου- ως μέσου πίεσης προς το καθεστώς για τη σταδιακή επαναφορά στον κοινοβουλευτισμό, ενώ υπογράμμισε και την ευκαιρία που προσέφερε η κακή κατάσταση του ελληνικού ισοζυγίου πληρωμών, διατυπώνοντας την εκτίμηση ότι η ελληνική κυβέρνηση θα υποχρεωνόταν να ζητήσει τη βοήθεια των ΗΠΑ.³⁶⁹ Οι οικονομικές σχέσεις των δύο χωρών ωστόσο, έμελλε να αποδειχτούν λιγότερο μονοσήμαντες από όσο υπέθετε ο Talbot, καθώς λίγες μέρες αργότερα υπογραφόταν η σύμβαση μεταξύ του ελληνικού Δημοσίου και της Litton· σύμβαση που θεωρήθηκε ότι εγκαινίαζε μια νέα εποχή στις ελληνοαμερικανικές οικονομικές σχέσεις, μαρτυρώντας ταυτόχρονα την εμπιστοσύνη ισχυρών διεθνών επιχειρηματικών κύκλων στο νέο καθεστώς. Παρά την απουσία τυπικής εμπλοκής της κυβέρνησης των ΗΠΑ στη συμφωνία μεταξύ ενός ιδιωτικού επιχειρηματικού ομίλου και του ελληνικού Δημοσίου, το θέμα απασχόλησε τις αμερικανικές αρχές οι οποίες -αν και είχαν επίγνωση των πολιτικών της προεκτάσεων- αποφάσισαν να μην αναμειχθούν στην υπόθεση, θεωρώντας ότι επρόκειτο για ένα σημαντικό γεγονός που άνοιγε νέες επενδυτικές ευκαιρίες.³⁷⁰

Παρόμοια κριτήρια επικράτησαν και την επαύριο του Πολέμου των Έξι Ημερών, το καλοκαίρι του 1967, όταν οι αμερικανικές εταιρείες που έδρευαν στη Μέση Ανατολή αναζητούσαν ένα ασφαλέστερο και φιλικότερο περιβάλλον για τα γραφεία τους. Το θέμα τέθηκε με πρωτοβουλία του επικεφαλής οικονομικών

369 *Foreign Relations of the United States (FRUS), 1964-1968, XVI, 599-602 (έγγρ. 284).*

370 Για την αποτίμηση της αμερικανικής στάσης κατά τη διάρκεια των διαπραγματεύσεων με τη Litton, βλ. τις συνεντεύξεις του John P. Owens, στελέχους του Ελληνικού Γραφείου του State Department, 1964-68, και του Dan Z. Zachary, οικονομικού συμβούλου της αμερικανικής πρεσβείας στην Αθήνα, 1969-1973, Oral History Collection, Association for Diplomatic Studies and Training, Washington, D.C (ADST).

υποθέσεων του Ελληνικού Γραφείου του State Department, Milner Dunn και με τη μεσολάβηση του διευθυντή της First National City Bank στην Ελλάδα, Αντώνιου Μαντζαβίνου, στον Θάνο. Ο τελευταίος επέδειξε ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τις προοπτικές που διανοίγονταν και ζήτησε να του προσκομίσουν μια λίστα με τα κίνητρα που παρείχε ο Λίβανος -έδρα των περισσότερων αμερικανικών εταιρειών στην περιοχή- στις ξένες εταιρείες, προκειμένου να προχωρήσει στη θέσπιση παρόμοιου νομικού πλαισίου. Μέσα σε σύντομο χρονικό διάστημα, ο Θάνος προχώρησε στην κατάρτιση του AN 89/1967 που απάλλασσε από τη φορολογία τις μη παραγωγικές δραστηριότητες των ξένων εταιρειών, δίνοντας ισχυρά κίνητρα για την προσέλκυσή τους στην Ελλάδα.³⁷¹ Στην εξέλιξη αυτή εξάλλου, συνέβαλε η στενή ελληνοαμερικανική συνεργασία κατά τη διάρκεια του πολέμου, καθώς η ελληνική κυβέρνηση, παρά την τυπική ουδετερότητά της, παρείχε διευκολύνσεις για τον ανεφοδιασμό του Ισραήλ, ενώ η Ελλάδα έγινε η βασική χώρα υποδοχής για χιλιάδες αμερικανούς πολίτες που είχαν εγκαταλείψει προσωρινά τη Μέση Ανατολή.³⁷²

Η συνεργασία αυτή, χωρίς να ακυρώνει τις εντάσεις που προκαλούσε η διακοπή της προμήθειας βαρέων όπλων προς την Ελλάδα και η πολιτική διακριτικών αποστάσεων εκ μέρους των ΗΠΑ,³⁷³ διαμόρφωσε το έδαφος για περαιτέρω προσέγγιση. Επιπλέον, η προσπάθεια των δύο πλευρών να διαφυλάξουν και να βελτιώσουν τις οικονομικές σχέσεις τους επέτρεψε την ενεργοποίηση των συνήθων ιδιωτών διαμεσολαβητών, όταν η ρήξη του Κωνσταντίνου με τους συνταγματάρχες το Δεκέμβριο του 1967, έθεσε σε κίνδυνο τις ελληνοαμερικανικές διπλωματικές σχέσεις. Έτσι, την επαύριο της καταστολής του βασιλικού αντι-πραξικοπήματος, ο Tom Pappas, έχοντας αποκτήσει προσβάσεις στους συνταγματάρχες αμέσως μετά το πραξικόπημα³⁷⁴ και αξιοποιώντας τις διασυνδέσεις του στο Λευκό Οίκο,³⁷⁵ διαβίβαζε

371 Για το παρασκήνιο της θέσπισης του AN 89/1967, βλ. τη συνέντευξη του συγγραφέα με τον Θάνο, Αθήνα, 17/4/2011, καθώς και την τηλεφωνική συνέντευξη του συγγραφέα με τον Αντώνιο Μαντζαβίνο, 31/7/2013. Για την αμερικανική οπτική, βλ. τις συνεντεύξεις των οικονομικών συμβούλων της αμερικανικής πρεσβείας στην Αθήνα, Harry I. Odell, 1964-68 και Dan Z. Zachary, 1969-73, ADST.

372 K. Maragkou, "Favouritism in NATO's Southeastern flank: The case of the Greek Colonels, 1967-74", *Cold War History*, 9, 3 (2009), 347-66. και J. Sakkas, "The Greek dictatorship, the USA and the Arabs, 1967-1974", *Journal of Southern Europe and the Balkans*, 6, 3 (2004), 245-57.

373 *FRUS, 1964-1968*, XVI, 626-8 (έγγρ. 297).

374 Για την ταχύτατη προσέγγιση του Pappas με τους συνταγματάρχες τα πρώτα εικοσιτετράωρα μετά το πραξικόπημα, βλ. τη συνέντευξη του James C. Warren, Jr., διευθυντή της ESSO Pappas, 1965-74, ADST.

375 Για το ρόλο του Harold Pachios, ελληνοαμερικανού που είχε διατελέσει βοηθός εκπροσώπου

την επιστολή του Παπαδόπουλου προς τον Lyndon Johnson με την οποία ο νέος έλληνας πρωθυπουργός επιδίωκε την επίσημη αναγνώριση του καθεστώτος.³⁷⁶ Παρά την ενόχληση του αμερικανού πρέσβη για την ενέργεια αυτή,³⁷⁷ η ενεργοποίηση παρόμοιων δικτύων θα συνέχιζε να διαδραματίζει κομβικό ρόλο στη διαφύλαξη των ελληνοαμερικανικών οικονομικών σχέσεων, όπως μαρτυρούσαν και οι εντατικές επαφές του έλληνα υφυπουργού Συντονισμού, Ιούλιου Ευλάμπιου, με αξιωματούχους των ΗΠΑ, τον Απρίλιο του 1968, χάρη στη μεσολάβηση εκπροσώπων αμερικανικών εταιρειών με παρουσία στην Ελλάδα, όπως η Litton, η Mobil και η ESSO.³⁷⁸ Παρόμοιες επαφές εξάλλου, αποτέλεσαν τον κανόνα στα χρόνια που θα ακολουθούσαν, ειδικά μετά την άνοδο του Nixon στην προεδρία και την αντικατάσταση του Talbot από τον Henry Tasca.³⁷⁹

Κατά τρόπο ανάλογο με την αμερικανική πολιτική έναντι των συνταγματαρχών, η Βρετανία επιχείρησε να συμβιβάσει την αντίθεση του κυβερνώντος Εργατικού Κόμματος προς την ελληνική δικτατορία με τις γεωπολιτικές σταθερές και τους οικονομικούς σχεδιασμούς της βρετανικής εξωτερικής πολιτικής στην ευρύτερη περιοχή. Η ήδη προβληματική κατάσταση της βρετανικής οικονομίας και τα οφέλη που μπορούσε να αποκομίσει από την κανονική συνέχιση των βρετανικών εξαγωγών προς την Ελλάδα και των διαπραγματεύσεων για την ανάληψη μεγάλων έργων στη χώρα βάρυνε καθοριστικά στην απόφαση για την αποκατάσταση διπλωματικών σχέσεων με το νέο καθεστώς· κατεύθυνση που εντάθηκε μετά τον Πόλεμο των Έξι Ημερών και τις οικονομικές επιπτώσεις που επέφερε στη βρετανική οικονομία το κλείσιμο της διώρυγας του Σουέζ από την Αίγυπτο.³⁸⁰ Αμέσως μετά την υπογραφή της σύμβασης με τη Litton, η μοναδική πρόταση ξένης επένδυσης που είχε κατατεθεί προς εξέταση στην αρμόδια υπηρεσία του υπουργείου Συντονισμού ήταν αυτή του βρετανικού οίκου TOKEN Construction,³⁸¹ μιας εταιρείας που είχε

Τύπου του Λευκού Οίκου, βλ. Conispoliatis, *Facing the Colonels*, 168.

376 *FRUS, 1964-1968*, XVI, 719-21 (έγγρ. 352).

377 *Όπ.π.*, 726-9 (έγγρ. 354).

378 Βρανόπουλος προς Γραφείον κ. Υφυπουργού Προεδρίας της Κυβερνήσεως, 13/4/1968, Αρχείο Νικολάου Ι. Μακαρέζου, ιδιωτική συλλογή, Αθήνα, (ANIM), Φ313/A.

379 Για τη στενή σχέση του Pappas με τον Tasca και τις επαφές του με τον Nixon, βλ. Miller, *Making of Greece*, 157-75.

380 Conispoliatis, *Facing the Colonels*, 306-10, K. Maragkou, "The Wilson Government's Responses to 'The Rape of Greek Democracy'", *Journal of Contemporary History*, 45, 1 (2010), 162-80 και E. G. H. Pedaliu, "Human Rights and Foreign Policy: Wilson and the Greek Dictators, 1967-1970", *Diplomacy & Statecraft*, 18, 1 (2007), 185-214.

381 Υπουργείον Συντονισμού, Ι Γενική Διεύθυνσις, Σημείωμα, 18/5/1967, ANIM, Φ172/A.

προτείνει την πραγματοποίηση επενδύσεων ύψους £294 εκ. στην κυβέρνηση Στεφανόπουλου.³⁸² Κατά τη διάρκεια των διαπραγματεύσεων για την ανάληψη επενδύσεων στην Ελλάδα από τη βρετανική εταιρεία TOKEN Construction (κατά το πρότυπο της Litton), η βρετανική πρεσβεία στην Αθήνα παρείχε διαβεβαιώσεις στον Μακαρέζο ότι δεν είχε επέλθει καμία μεταβολή στην πάγια βρετανική στάση έναντι του αναπτυξιακού προβλήματος της Ελλάδας και τη χρηματοδότηση επενδύσεων στη χώρα.³⁸³ Οι διαπραγματεύσεις με την TOKEN δεν ευοδώθηκαν, λόγω αμφιβολιών για την αξιοπιστία του εμφανιζόμενου ως αντιπρόσωπου της εταιρείας στην Ελλάδα, Mohamed Aly,³⁸⁴ και την παραβίαση των προθεσμιών καταβολής εγγυητικής επιστολής που είχε θέσει το ελληνικό υπουργείο Συντονισμού.³⁸⁵ Ωστόσο, πολύ σύντομα, το βρετανικό ενδιαφέρον για την αναβάθμιση των οικονομικών σχέσεων με την Ελλάδα εκδηλώθηκε τόσο με την επανέναρξη των διαπραγματεύσεων που είχαν ξεκινήσει προδικατορικά μεταξύ της United Kingdom Atomic Energy Authority (UKAEA) και της ΔΕΗ, με αντικείμενο την κατασκευή ενός πυρηνικού αντιδραστήρα για την παραγωγή ατομικής ενέργειας³⁸⁶ όσο και με την επιδίωξη των πετρελαϊκών εταιρειών βρετανικών συμφερόντων (BP-Shell) να διευρύνουν το μερίδιό τους στην ελληνική αγορά πετρελαιοειδών.³⁸⁷

Ειδικότερα η διασφάλιση των οδών μεταφοράς του πετρελαίου και των συμφερόντων που προέκυπταν από αυτήν συνιστούσε βασικό άξονα της βρετανικής πολιτικής στην περιοχή της Ανατολικής Μεσογείου.³⁸⁸ Ενόψει της λήξης της δεκαετούς μίσθωσης του κρατικού διυλιστηρίου Ασπροπύργου -τα δικαιώματα της οποίας μαζί με τον Νιάρχο είχε επισήμως η Mobil, αλλά στην οποία συμμετείχαν και η BP και η Shell- οι τρεις αυτές εταιρείες υπέβαλαν πρόταση για την ανάληψη της

382 Petersen προς Μακαρέζο, 2/11/1967, ANIM, Φ172/A.

383 Stewart προς Μακαρέζο, 9/11/1967 και British Embassy, Athens, Aide Memoire, 7/11/1967, ANIM, Φ172/A.

384 Ρουφογάλης προς Μακαρέζο, Εταιρεία TOKEN, 28/8/1967, ANIM, Φ172/A.

385 *Ο Οικονομικός Ταχυδρόμος (ΟΤ)*, 8/2/1968.

386 Norman προς Kardamakis, 30/4/1968, Speaking Notes for H.M. Ambassador's Meeting with the Minister of Co-ordination, 3/8/1968, Norman προς Papadopoulos, 2/1/1969, Stewart προς Papadopoulos, 9/1/1969, ANIM, Φ277/A και Speaking Notes for H.M. Ambassador's Meeting with the Minister for Foreign Affairs, 31/7/1968, ANIM, Φ313/A.

387 Για τη συμμετοχή της BP και της Shell στις συμβάσεις που υπέγραψε το ελληνικό Δημόσιο με ξένες πετρελαϊκές εταιρείες την περίοδο αυτή, βλ. Καπετανάκη-Σηφάκη, *Η διεθνοποίηση του κεφαλαίου στην Ελλάδα*, 175-208.

388 Maragkou, "The Wilson Government's Responses to 'The Rape of Greek Democracy'", 172.

νέας σύμβασης από την πρώτη στιγμή.³⁸⁹ Όταν το υπουργείο Συντονισμού κατέληξε στην πρώτη συμφωνία με τον Ωνάση,³⁹⁰ οι τρεις εταιρείες, σε συνεννόηση με τον ανάδοχο, πολύ σύντομα υπέβαλαν πρόταση για την προμήθεια του αργού και την εμπορία των τελικών προϊόντων του διυλιστηρίου Ασπροπύργου,³⁹¹ υπογράφοντας σύμβαση με το ελληνικό Δημόσιο για την προμήθεια 25 εκ. τόνων αργού.³⁹² Μάλιστα, η νέα πολιτική διαφοροποίησης των πηγών προμήθειας του αργού που εγκαινίασε η κυβέρνηση, επιτρέποντας την είσοδο σε νέους υποψήφιους επενδυτές για τη διεκδίκηση της εκμετάλλευσης του κρατικού διυλιστηρίου και της ίδρυσης και τρίτου διυλιστηρίου ως αντίβαρο στις ξένες πετρελαϊκές εταιρείες, φάνηκε αρχικά να αποδίδει καρπούς. Παρά τις παρεμβάσεις των πρέσβων των ΗΠΑ και της Βρετανίας υπέρ της Mobil, της BP και της Shell, οι τιμές προμήθειας του αργού ήταν σημαντικά χαμηλότερες από τις προηγούμενες,³⁹³ ενώ το ύψος των τιμών εμπορίας των πετρελαιοειδών θα αποτελούσε πηγή έντασης μεταξύ της κυβέρνησης, των ξένων εταιρειών και των αντίστοιχων διπλωματικών υπηρεσιών ακόμη και μετά την υπογραφή της σχετικής σύμβασης.³⁹⁴

Παρόμοιες εντάσεις θα εκδηλώνονταν κατά τις διαπραγματεύσεις για την ίδρυση του τρίτου διυλιστηρίου σε συνάρτηση με τον ανταγωνισμό μεταξύ του Ωνάση και του Νιάρχου. Ιδιαίτερα η βρετανική διπλωματία ανέπτυξε έντονη δραστηριότητα υπέρ της BP, της Shell και της Mobil, σε αντίθεση με την πιο αποστασιοποιημένη αμερικανική πρεσβεία -λόγω του ανταγωνισμού δύο αμερικανικών εταιρειών (Mobil και ESSO)- και την ακόμη πιο διακριτική ολλανδική στάση -αφού κατά την εκτίμηση της Shell ενδεχόμενη παρέμβαση εκ μέρους της ολλανδικής κυβέρνησης θα μπορούσε να επιφέρει τα αντίθετα αποτελέσματα για

389 ΕΥΠΕ, Προτάσεις Κρατικού Διυλιστηρίου 29/2/1968, Προτάσεις εταιρειών Mobil, Shell, BP [(Αργόν Arabian Light-αποδόσεις ΕΥΠΕ/αποδόσεις Mobil,Shell,BP), (Αργόν Kirkuk), (Αργόν Arabian Medium)], ANIM, Φ175/A.

390 Βλ. το προηγούμενο κεφάλαιο.

391 Owens και Duncan προς Μακαρέζο, 12/6/1968 και Megahan προς Makarezos, 4/7/1968, ANIM, Φ174/A.

392 *ΟΤ*, 7/11/1968 και ΦΕΚ 310Α/31.12.68.

393 Καπετανάκη-Σηφάκη, *Η διεθνοποίηση του κεφαλαίου στην Ελλάδα*, 190-1.

394 Dawbarn προς Oil Department, Oil: Marketing Agreement, 7/3/1969, Stewart προς FCO, Oil Marketing Agreement, 13/3/1969, FCO προς Stewart, Your Telno. 123: Oil Marketing Agreement, 14/3/1969, FCO προς Stewart, My Telno. 75: Copies to the Hague by Bag., 27/3/1969, Stewart προς FCO, Your Telegram No. 94: Oil Marketing Agreement, 28/3/1969, The National Archives, Kew, Richmond (TNA), T317/1477 και Stewart προς Μακαρέζο, 2/4/1969, Stewart προς Μακαρέζο, 13/5/1969, ANIM, Φ241/A.

πολιτικούς λόγους.³⁹⁵ Έτσι, αμέσως μετά την ακύρωση της πρώτης συμφωνίας μεταξύ του Ωνάση και της ελληνικής κυβέρνησης για την ίδρυση του τρίτου διυλιστηρίου, η βρετανική πλευρά προχώρησε σε συνεννοήσεις τόσο με τον Ωνάση - καθώς ο τελευταίος είχε προσυμφωνήσει με την BP, τη Shell και τη Mobil την ανάθεση σε αυτές της προμήθειας αργού- όσο και με τον Νιάρχο, προκειμένου να διερευνηθούν οι δυνατότητες συνεργασίας μαζί του σε περίπτωση που πετύχαινε αυτός την ανάληψη της σύμβασης.³⁹⁶ Εξάλλου, ο βρετανός πρέσβης συναντήθηκε με τον Γαλάνη και τον Θάνο, υπογραμμίζοντας το βρετανικό εμπορικό ενδιαφέρον, αλλά και την ανησυχία των ξένων επενδυτών για την υπαναχώρηση της ελληνικής κυβέρνησης από τη συμφωνία με τον Ωνάση.³⁹⁷ Επιπλέον, όταν διαφάνηκε η πρόθεση της κυβέρνησης να κηρύξει άγονο το διεθνή διαγωνισμό που είχε προκηρύξει και να επιδιώξει συμβιβαστικό διακανονισμό μεταξύ του Ωνάση και του Νιάρχου, η βρετανική πολιτική, σε συνεργασία με τις ΗΠΑ, επικεντρώθηκε στην προσπάθεια διασφάλισης της προμήθειας του αργού, τη διασφάλιση της θέσης των τριών εταιρειών στην ελληνική αγορά πετρελαιοειδών και την ανάληψη τμήματος των εργασιών, αλλά και των χρηματοδοτικών αναγκών που θα προέκυπταν από τις συμβάσεις για τα διυλιστήρια εκ μέρους βρετανικών οίκων.³⁹⁸

Στην ίδια κατεύθυνση με τις ΗΠΑ και τη Βρετανία κινήθηκε και η πολιτική της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας (ΟΔΓ). Λίγους μήνες μετά το πραξικόπημα, το πολιτικό τμήμα του δυτικογερμανικού υπουργείου εξωτερικών, σε αναλυτικό σημείωμά του, διατύπωνε την άποψη ότι η πολιτική της Δυτικής Γερμανίας έπρεπε να ισορροπήσει ανάμεσα στη μεγάλη γεωπολιτική σημασία της Ελλάδας ως χώρας-μέλους του NATO, τη σημασία της δημοκρατίας για τις χώρες του δυτικού στρατοπέδου, αλλά και τις περιορισμένες δυνατότητες των χωρών της

395 FCO προς Stewart, Third Greek Oil Refinery, 15/5/1969, TNA, T317/1477 και Oil Department, Greece: Oil Marketing Agreement, 14/3/1969, Baker προς Gallagher, Onassis' Refinery, 15/5/1969, Brant προς Wallis, Greece and UK Companies' Difficulties, 19/5/1969, TNA, FCO67/237.

396 FCO προς Stewart, Third Greek Oil Refinery, 15/5/1969, Stewart προς FCO, My Telegrams Nos. 275 and 281: 3rd Greek Oil Refinery, 23/5/1969 και Oil Department προς Gallagher, Third Greek Oil Refinery, 28/5/1969, TNA, T317/1477.

397 Stewart προς FCO, Your Telegram No 169: Third Greek Oil Refinery, 16/5/1969, TNA, T317/1477.

398 Wooley προς BP, Greece, 9/7/1969, Oil Department προς British Embassy in Athens, Third Greek Refinery, 2/10/1969, Stewart προς FCO, Your Telegram No. 99: Oil Marketing Agreement, 30/10/1969, Stewart προς FCO, Your Telegram No. 480: Oil Marketing Agreement, 18/11/1969 και Stewart προς FCO, My Telno. 644: Oil Marketing, 21/11/1969, TNA, T317/1477.

συμμαχίας να επηρεάσουν τις εσωτερικές πολιτικές εξελίξεις στην Ελλάδα. Με βάση τις παραδοχές αυτές, το σημείωμα εκτιμούσε ότι η άσκηση οικονομικής πίεσης δεν αποτελούσε πρόσφορο μέσο για την επιστροφή στον κοινοβουλευτισμό, καθώς θα οδηγούσε στην απομόνωση της Δυτικής Γερμανίας και την απώλεια των όποιων ερεισμάτων της χώρας στην Ελλάδα, καταλήγοντας ότι οι ελληνογερμανικές οικονομικές σχέσεις έπρεπε να συνεχιστούν κανονικά.³⁹⁹ Παρά τις διαπιστώσεις αυτές και την επανεπιβεβαίωση του ενδιαφέροντος δυτικογερμανικών εταιρειών για την υλοποίηση προδικτατορικών επενδυτικών σχεδίων, όπως ο εκσυγχρονισμός και η επέκταση του κρατικού διυλιστηρίου Ασπροπύργου,⁴⁰⁰ στην ετήσια έκθεσή του για το 1968, ο δυτικογερμανός πρέσβης εκτιμούσε ότι οι σχέσεις των δύο χωρών είχαν περιέλθει σε τέλμα. Ταυτόχρονα, η πρεσβευτική έκθεση τόνιζε ότι η Δυτική Γερμανία, λόγω της απόφασης του ομοσπονδιακού κοινοβουλίου να μην επιτρέψει καμία νέα οικονομική βοήθεια προς την Ελλάδα όσο βρισκόταν σε ισχύ το καθεστώς έκτακτων εξουσιών, είχε χάσει έδαφος σε σχέση με τις ΗΠΑ, τη Βρετανία και τη Γαλλία που ακολουθούσαν ιδιαίτερα επιθετική εξωτερική οικονομική πολιτική.⁴⁰¹

Ιδίως η γαλλική πολιτική έναντι της Ελλάδας που χαρακτηριζόταν από τη διπλωματική στήριξη προς τους συνταγματάρχες και την εντατικοποίηση των διμερών οικονομικών σχέσεων, με την κανονική συνέχιση των γαλλικών εξαγωγών βαρέος στρατιωτικού υλικού και με στόχο την κάλυψη του κενού που άφηνε η διακοπή της αμερικανικής στρατιωτικής βοήθειας,⁴⁰² απασχολούσε σοβαρά τις δυτικογερμανικές αρχές. Μάλιστα, όταν με την επίσημη επίσκεψη του Μακαρέζου, τον Ιούνιο του 1969, κατόπιν πρόσκλησης του γάλλου υπουργού Εθνικής Άμυνας, Pierre Messmer, η Γαλλία έγινε η πρώτη χώρα της Δυτικής Ευρώπης την οποία επισκεπτόταν ένα μέλος της ηγετικής τριανδρίας του καθεστώτος, το δυτικογερμανικό ενδιαφέρον εξελίχθηκε σε έντονη ανησυχία.⁴⁰³ Ο Messmer δεν θα

399 Abteilung I des Auswärtigen Amts, Die deutsche Haltung gegenüber Griechenland, 24/8/1967, Politisches Archiv des Auswärtigen Amts, Berlin (PA AA), B26, Bestellnr. 415.

400 Petrobau Ingenieur GmbH προς Makarezos, Modernisation of the State Oil Refinery at Aspropyrgos, 11/5/1967, PA AA, B AV Neues Amt, Bestellnr. 1616.

401 Schlitter, Politischer Jahresbericht 1968, 8/2/1969, PA AA, B26, Bestellnr. 419.

402 E. G. H. Pedaliu, "A Sea of Confusion": The Mediterranean and Détente, 1969-1974", *Diplomatic History*, 33, 4 (2009), 735-50, E. G. H. Pedaliu, "A Discordant Note": NATO and the Greek Junta, 1967-1974", *Diplomacy and Statecraft*, 22, 1 (2011), 101-20.

403 Schlitter προς Auswärtiges Amt, Besuch griechischen Koordinationsministers in Frankreich, 7/6/1969, Botschaft der Bundesrepublik Deutschland (Paris) προς Auswärtiges Amt, Besuch griechischen Koordinationsministers in Frankreich, 11/6/1969 και Generalkonsulat der Bundesrepublik Deutschland (Thessaloniki) προς Auswärtiges Amt, Französisch-griechische

ήταν ο μόνος υπουργός της γαλλικής κυβέρνησης που θα συναντούσε ο Μακαρέζος. Ο έλληνας υπουργός Συντονισμού θα συναντούσε ακόμη τον γάλλο ομόλογό του, Francois-Xavier Ortoli, καθώς και τον υπουργό Εξωτερικών και παλαιό πρωθυπουργό της Γαλλίας, Michel Debré. Στις συζητήσεις του Μακαρέζου με τους γάλλους επισήμους, παρευρίσκονταν εκπρόσωποι των μεγαλύτερων πιστωτικών ιδρυμάτων της Γαλλίας, όπως η Banque Nationale de Paris και η Banque de Paris & Pays Bas, ενώ ο κατάλογος των επαφών του συμπεριλάμβανε δεκάδες προσωπικότητες του επιχειρηματικού κόσμου της χώρας.⁴⁰⁴

Η ελληνική κυβέρνηση είχε κάθε λόγο να είναι ευχαριστημένη από τα αποτελέσματα των επαφών στη Γαλλία, καθώς -πέρα από μία πολιτική επιτυχία- αντανακλούσε το επίπεδο των ελληνογαλλικών οικονομικών σχέσεων και κυρίως, προοιωνιζόταν θετικές εξελίξεις αναφορικά με την προσέλκυση γαλλικών κεφαλαίων στην Ελλάδα.⁴⁰⁵ Μπροστά σε αυτήν την προοπτική, η αντιμετώπιση των υστερήσεων στον οικονομικό τομέα αποτέλεσε βασική μέριμνα των δυτικογερμανικών διπλωματικών υπηρεσιών κατά το 1969, έτος το οποίο σηματοδεύτηκε από τη διστακτική απάντηση στη γαλλική διπλωματία με την ανταλλαγή των πρώτων ανεπίσημων επισκέψεων σε υπουργικό επίπεδο. Παρόλο που στην πρεσβευτική έκθεση του 1969, ο νέος πρέσβης της Δυτικής Γερμανίας στην Ελλάδα, Peter Limbourg, επισήμαινε ως τη σημαντικότερη επίσκεψη αυτή του έλληνα υπουργού Γεωργίας, Ιωάννη Παπαβλαχόπουλου στη διεθνή έκθεση αγροτικών προϊόντων της Κολωνίας, τον Οκτώβριο,⁴⁰⁶ καθοριστικότερη έμελλε να αποδειχτεί μία άλλη εξέλιξη.

Το Φεβρουάριο του 1969, ο υπουργός αναπληρωτής Συντονισμού, Ροδινός-Ορλάνδος, συνοδευόμενος από το γενικό γραμματέα του ίδιου υπουργείου, Ιωάννη Νασούφη, πραγματοποίησε επίσκεψη ιδιωτικού χαρακτήρα στη Βαυαρία. Κατά την παραμονή του εκεί, ο Ροδινός-Ορλάνδος, εκτός από τις συνομιλίες που είχε με εκπροσώπους δυτικογερμανικών επιχειρηματικών ομίλων, συναντήθηκε με τον υπουργό Οικονομικών της ΟΔΓ και γραμματέα του κυβερνώντος συντηρητικού

Beziehungen, 24/9/1969, PA AA, B26, Bestellnr. 421.

404 Personalités ayant accepté d' assister à la réception de l' Ambassade Royale de Grèce du 4 Juin 1969 en l' honneur de S.E. M. N. Makarezos, χ.η. και Μακαρέζος, Επίσκεψις εις Παρισίους και τα εξ αυτής προκύπτοντα βασικά συμπεράσματα, χ.η., ANIM, Φ193/A.

405 Μακαρέζος, Επίσκεψις εις Παρισίους και τα εξ αυτής προκύπτοντα βασικά συμπεράσματα, χ.η., Μαυροειδής προς Αγγελή, Πληροφορία, 12/6/1969 και Παπαδημητρίου, Ενημερωτικόν σημείωμα, χ.η., ANIM, Φ193/A.

406 Limbourg, Politischer Jahresbericht 1969, 9/2/1970, PA AA, B26, Bestellnr. 416.

κόμματος της Βαυαρίας, CSU, Franz Josef Strauß, συζητώντας τις δυνατότητες ελληνο-βαυαρικής οικονομικής συνεργασίας, με τη μορφή άμεσων επενδύσεων και χρηματοδοτικής στήριξης έργων υποδομής στην Ελλάδα.⁴⁰⁷ Παρά τις διαβεβαιώσεις του Strauss προς το υπουργείο Εξωτερικών της ΟΔΓ ότι η συνάντηση έλαβε χώρα αποκλειστικά με την ιδιότητά του ως γραμματέα της CSU, οι δύο πλευρές συμφώνησαν την άσκηση πιέσεων προς την ομοσπονδιακή κυβέρνηση, ώστε να προωθηθούν οι δυτικογερμανικές επενδύσεις στην Ελλάδα. Σε εφαρμογή της συμφωνίας αυτής, ο Νασούφης σε νέα επίσκεψή του στη Δυτική Γερμανία ήρθε σε επαφή με πέντε σημαντικούς επιχειρηματικούς ομίλους της χώρας (Rheinstahl, Siemens, Krupp, Klöckner και Deutsche Babcock), με στόχο τη δημιουργία ενός Ταμείου στήριξης δυτικογερμανικών επενδύσεων στην Ελλάδα. Το σχέδιο που είχε καταρτιστεί σε συνεννόηση με τον Strauss, προέβλεπε τη συγκρότηση ενός Pool ύψους DM250 εκ., με συμμετοχή της κρατικής τράπεζας Kreditanstalt für Wiederaufbau και των εταιρειών με ποσοστό 40% αντίστοιχα, καθώς και τη συμμετοχή μίας ελληνικής κρατικής τράπεζας κατά 20%. Ταυτόχρονα, η ελληνική πλευρά αναλάμβανε την κατάρτιση ενός καταλόγου με τα βιομηχανικά κεφαλαιουχικά προϊόντα τα οποία θα εισάγονταν στην Ελλάδα για τις ανάγκες της ελληνική βιομηχανίας, με έμφαση στα προϊόντα των εταιρειών που θα συμμετείχαν στο δυτικογερμανικό Pool.⁴⁰⁸

Εξάλλου, οι επαφές αυτές θα είχαν ως αποτέλεσμα λίγους μήνες αργότερα την πραγματοποίηση επίσκεψης από το βαυαρό υφυπουργό Οικονομίας και Συγκοινωνιών, Franz Sackmann, στην Ελλάδα, μετά από πρόσκληση του προέδρου του Ελληνογερμανικού Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου, Χριστόφορου Κατσάμπα. Η απόφαση του Sackmann υπήρξε προϊόν βαθύτερων προσανατολισμών, όπως η προνομακική εμπορική σχέση Βαυαρίας-Ελλάδας (η Ελλάδα ήταν ο δεύτερος μεγαλύτερος εμπορικός εταίρος της Βαυαρίας στη Νοτιοανατολική Ευρώπη) και της συγκυριακής απώλειας σημαντικών συμβολαίων προς όφελος του γαλλικού ανταγωνισμού (όπως στην περίπτωση του υδροηλεκτρικού εργοστασίου στο

407 Auswärtiges Amt, Angeblicher Ministerbesuch in Deutschland, 14/2/1969, Schlitter προς Auswärtiges Amt, Angeblicher Ministerbesuch in Deutschland, 19/2/1969, Schlitter προς Auswärtiges Amt, Deutschlandbesuch von Minister Rodinos-Orlandos, 5/3/1969, Abteilung III des Auswärtigen Amts, Besuch des stellvertretenden griechischen Koordinationsministers Rodinos-Orlandos, PA AA, B26, Bestellnr. 421.

408 Klöckner Industrie-Anlagen G.m.b.H. προς Makarezos, 30/7/1969 και Νασούφης προς Μακαρέζο, 12/8/1969, ANIM, Φ76/B.

Πολύφυτο, το οποίο αρχικά είχε αναλάβει η AEG).⁴⁰⁹ Οι παράμετροι αυτές, μαζί με τις ιδεολογικές ιδιαιτερότητες της CSU, τροφοδοτούσαν ανταγωνιστικές επιλογές στο επίπεδο των εξωτερικών σχέσεων και η επίσκεψη του Sackmann στην Αθήνα θα υπογράμμιζε περαιτέρω τις αντιφάσεις της δυτικογερμανικής εξωτερικής πολιτικής: αφενός, προκαλώντας εντάσεις ανάμεσα στο ομοσπονδιακό υπουργείο Εξωτερικών, την τοπική κυβέρνηση της Βαυαρίας και την πρεσβεία στην Αθήνα, με επίδικο αντικείμενο την ανοιχτή πολιτική στήριξη του Sackmann στο ελληνικό καθεστώς· αφετέρου, αποτελώντας ένα μέσο αξιοποίησης επιχειρηματικών ευκαιριών εκ μέρους μεγάλων δυτικογερμανικών εταιρειών με παρουσία στην Ελλάδα, όπως η Siemens, που βρήκαν έναν πολιτικό δίαυλο επικοινωνίας με το ελληνικό καθεστώς.⁴¹⁰ Έτσι, στα τέλη του 1969, οι δυτικογερμανικές διπλωματικές υπηρεσίες υπογράμμιζαν τις προόδους που είχαν συντελεστεί στις οικονομικές σχέσεις με την Ελλάδα συγκριτικά με το 1968, επισημαίνοντας παράλληλα, τους κινδύνους από τη συνεχιζόμενη πολιτική αντιπαράθεση με το καθεστώς, με επίκεντρο τις διπλωματικές περιπέτειες της χώρας στο Συμβούλιο της Ευρώπης.⁴¹¹

Οι διεθνείς οργανισμοί αποτέλεσαν εξαρχής ένα πεδίο στο οποίο δοκιμάστηκαν οι πολιτικές προτεραιότητες των δυτικών συμμάχων της Ελλάδας μετά την επιβολή του δικτατορικού καθεστώτος, καταγράφοντας τις αντικρουόμενες επιδιώξεις ανάμεσα στα διαφορετικά επίπεδα διακρατικής οργάνωσης και τους αντίστοιχους εθνικούς μηχανισμούς, από τη διεξαγωγή του Διεθνούς Βιομηχανικού Συνεδρίου της Οργάνωσης Βιομηχανικής Αναπτύξεως του ΟΗΕ (UNIDE) στην Αθήνα, στα τέλη του 1967,⁴¹² μέχρι την αναγκαστική αποχώρηση της Ελλάδας από το

409 Η αμφισβήτηση της πολιτικής του υπουργού Εξωτερικών της Δ. Γερμανίας, Willy Brandt, έναντι της Ελλάδας και οι λόγοι που οδήγησαν τη βαυαρική κυβέρνηση στην προσέγγιση του δικτατορικού καθεστώτος, αποσαφηνίζονται σε μία επιστολή του Sackmann προς τον υπουργό Ομοσπονδιακών Υποθέσεων, Franz Heubl, λίγους μήνες πριν από την επίσκεψη του πρώτου στην Αθήνα. Είναι εξαιρετικά ενδιαφέρον ότι μεταφρασμένο αντίγραφο της επιστολής αυτής βρέθηκε στο αρχείο του Νικόλαου Μακαρέζου. Για το κείμενο της επιστολής, βλ. Sackmann προς Heubl, 18/6/1969, ANIM, Φ193/A.

410 Auswärtiges Amt, Geplanter Besuch des Staatssekretärs im Bayerischen Wirtschaftsministerium Dr. Sackmann in Athen vom 4. bis 7. 10. 1969, 20/8/1969, Limbourg προς Auswärtiges Amt, Besuch Staatssekretärs Sackmann, München, in Griechenland, 14/10/1969, Limbourg προς Auswärtiges Amt, Besuch von Staatssekretär Sackmann, München, in Griechenland, 21/10/1969, Ansprache von Staatssekretär Franz Sackmann vor der deutsch-griechischen Handelskammer in Athen, 6/10/1969, Sackmann προς Duckwitz, 27/10/1969 Heubl προς Duckwitz, 29/10/1969, PA AA, B26, Bestellnr. 421.

411 Auswärtiges Amt, Deutsch-griechische Wirtschaftsbeziehungen, 5/12/1969, PA AA, B26, Bestellnr. 426 και Limbourg, Politischer Jahresbericht 1969, 9/2/1970, PA AA, B26, Bestellnr. 416.

412 *OT*, 14/12/1967, 21/12/1967, 28/12/1967 και 11/1/1968.

Συμβούλιο της Ευρώπης, στα τέλη του 1969. Η στρατηγική γεωπολιτική σημασία που αποδόθηκε στη θέση της Ελλάδας εντός του NATO, η αξιοποίηση του Συμβουλίου της Ευρώπης για την εκτόνωση των εσωτερικών πολιτικών πιέσεων από την κοινή γνώμη των δυτικοευρωπαϊκών χωρών και η σημασία της τελωνειακής ένωσης της ΕΟΚ με την Ελλάδα για την εντατικοποίηση της οικονομικής συνεργασίας των δύο πλευρών, αποτέλεσαν τους άξονες στους οποίους κινήθηκε η πολιτική των δημοκρατιών της Δύσης έναντι της ελληνικής δικτατορίας. Ωστόσο, η διάκριση ανάμεσα στα διαφορετικά επίπεδα διακρατικής οργάνωσης και η αντίστοιχη αλλαγή εστίασης δεν σήμαινε ότι η πολιτική των μεμονωμένων χωρών στερούνταν συνοχής. Σήμαινε όμως, ότι η εξωτερική πολιτική των δυτικών συμμάχων της Ελλάδας ήταν αποτέλεσμα σύνθεσης πολλαπλών παραγόντων.

Από αυτή την άποψη, ο αραβοϊσραηλινός Πόλεμος των Έξι Ημερών, το 1967, η σοβιετική εισβολή στην Πράγα, το 1968 και η άνοδος του Καντάφι στη Λιβύη, το 1969, αποτέλεσαν ισχυρά επιχειρήματα υπέρ της πολιτικής που είχε χαράξει ήδη από το Μάιο του 1967 ο γενικός γραμματέας του NATO, Manlio Brosio, με τη στήριξη των ισχυρότερων κρατών-μελών, ώστε το “ελληνικό ζήτημα” να μην τεθεί ποτέ σε επίπεδο υπουργών, στο όνομα της κρισιμότητας των περιστάσεων και της συνοχής της συμμαχίας.⁴¹³ Οι ψυχροπολεμικοί υπολογισμοί, η αυξανόμενη σοβιετική παρουσία στη Μεσόγειο, η σταθερότητα της νοτιοανατολικής πτέρυγας της συμμαχίας και η στρατιωτική κάλυψη της Τουρκίας, η απομάκρυνση μεγάλων αραβικών χωρών από τις δυτικές επιλογές, αλλά και οι φόβοι για εξώθηση του ελληνικού καθεστώτος σε ουδετερόφιλες θέσεις, σκιαγραφούσαν τη μία όψη των παραμέτρων που καθόρισαν την πολιτική του NATO έναντι της Ελλάδας. Οι οικονομικές συνέπειες από τη διακοπή της αμερικανικής στρατιωτικής βοήθειας προς την Ελλάδα την επαύριο του πραξικοπήματος και των συνακόλουθων περιορισμών στις πωλήσεις όπλων από τους κυριότερους δυτικοευρωπαίους προμηθευτές της χώρας -με τη σημαντική εξαίρεση της Γαλλίας- αποτέλεσαν έναν εξίσου κρίσιμο παράγοντα στη διαμόρφωση της πολιτικής αυτής.

Η επανάληψη της στρατιωτικής βοήθειας στην Ελλάδα για την κάλυψη των υποχρεώσεων της στο πλαίσιο του NATO υπέρ της οποίας τάχθηκε η συμμαχία, το

413 Maragkou, “Favouritism in NATO's Southeastern flank”, 344-66 και Pedaliu, “A Discordant Note”, 101-20. Για τη στήριξη των ΗΠΑ στις προσπάθειες του Brosio, βλ. ενδεικτικά, *FRUS, 1969-1976, XXIX, 704-7* (έγγρ, 276).

Σεπτέμβριο του 1970, μετά από επίμονες διπλωματικές προσπάθειες του Brosio και σε πείσμα των αντιδράσεων των σκανδιναβικών χωρών⁴¹⁴ απηχούσε τις προειλημμένες αποφάσεις των ΗΠΑ, της Βρετανίας και της ΟΔΓ.⁴¹⁵ Ειδικά όσον αφορά την ΟΔΓ, η στενή παρακολούθηση από τις αρμόδιες υπηρεσίες του υπουργείου Εξωτερικών της σχετικής γαλλικής δραστηριότητας, λόγω της αντιφατικής σχέσης συμπληρωματικότητας-ανταγωνισμού της δυτικογερμανικής πολεμικής βιομηχανίας με αυτήν της Γαλλίας, αλλά και ο διεθνής έλεγχος στον οποίο υπαγόταν, λόγω των συμφωνιών της Δυτικοευρωπαϊκής Ένωσης (ΔΕΕ), αποκαλύπτουν το εύρος των οικονομικών συμφερόντων που διακυβεύονταν και το μέγεθος των πιέσεων που ασκούνταν από τους ενδιαφερόμενους, αναφορικά με τη στρατιωτική βοήθεια και τις προμήθειες όπλων στην Ελλάδα.

Οι γαλλικές αρχές -μακριά από πολιτικούς ενδοιασμούς- δεν δίστασαν να επικαλεστούν τη συνθήκη της ΔΕΕ, προκειμένου να αποσπάσουν ελληνικές παραγγελίες ταχύπλοων πολεμικών σκαφών οι οποίες είχαν τοποθετηθεί αρχικά σε ναυπηγείο της Βρέμης. Το Μάρτιο του 1969, η δυτικογερμανική βιομηχανία Pintsch Bamag υπέβαλε αίτηση έγκρισης προς το ομοσπονδιακό υπουργείο Άμυνας για την κατασκευή 12 πυραύλων για τον εξοπλισμό των σκαφών, την οποία είχε αναθέσει στην Pintsch Bamag η γαλλική Société d' Armement Maritime et Transports στην οποία κατέληξε η παραγγελία των ταχύπλοων σκαφών.⁴¹⁶ Οι αρμόδιες δυτικογερμανικές αρχές έδωσαν τη συγκατάθεσή τους για την κατασκευή των

414 Για την οριστική απόφαση του Εθνικού Συμβουλίου Ασφαλείας (NSC) των ΗΠΑ, σε συνεδρίασή του, τον Ιούνιο του 1970, να παρακάμψει τις αντιδράσεις των σκανδιναβικών χωρών, βλ. *FRUS, 1969-1976*, XLI, 168-75 (έγγρ. 43).

415 Για τη μεταπολεμική αμερικανική πολιτική παροχής στρατιωτικής βοήθειας προς την Ελλάδα, στο πλαίσιο του ΝΑΤΟ, βλ. Ι. Δ. Στεφανίδης, *Ασύμμετροι εταίροι. Οι Ηνωμένες Πολιτείες και η Ελλάδα στον Ψυχρό Πόλεμο, 1953-1961* (Αθήνα: Πατάκης, 2002). Για τη στάση του Brosio, βλ. Pedaliu, "A Discordant Note", 110-1. Για τη βούληση του Nixon να προχωρήσει στην επανάληψή της, ήδη από την πρώτη στιγμή της ανάδειξής του στην προεδρία των ΗΠΑ, βλ. Miller, *Making of Greece*, 157-75. Για τη στροφή της Βρετανίας υπέρ μιας πιο χαλαρής πολιτικής προμήθειας όπλων προς την Ελλάδα και της αναβάθμιση των σχέσεων με τους συνταγματάρχες μέσα από το πλαίσιο της συμμαχίας από το τέλος του 1969, βλ. Conispoliatis, *Facing the Colonels*, 286-96. Για τη σύσταση του υπουργείου Εξωτερικών Δ. Γερμανίας υπέρ της επανάληψης της στρατιωτικής βοήθειας της χώρας προς την Ελλάδα -που είχε προσωρινά διακοπεί στα μέσα του 1968- και τη συνέχιση των εξαγωγών πολεμικού υλικού προς την Ελλάδα ήδη από τα τέλη εκείνου του έτους, βλ. Abteilung I des Auswärtigen Amts, Politische Lage in Griechenland: Frage der Weiterführung der deutschen NATO-Verteidigungshilfe sowie der kommerziellen Rüstungslieferungen, 3/11/1968, PA AA, B26, Bestellnr. 412.

416 Pintsch Bamag προς Bundesminister für Verteidigung, Angebot über Torpedoausstößrohre für S-Boote der griechischen Marine, 31/3/1969 και Referat IA4 des Auswärtigen Amts, Gesetz über die Kontrolle von Kriegswaffen vom 20.4.1961: 12 Torpedoausstößrohre an französische Werft zur Ausrüstung von S-Booten für die griechische Marine, 11/4/1969, PA AA, B26, Bestellnr. 421.

πυραύλων, ενώ το ίδιο έπραξαν και για ανάλογα αιτήματα της Rheinmetall⁴¹⁷ και της AEG-Telefunken.⁴¹⁸ Μάλιστα, το αίτημα της τελευταίας για την έγκριση κατασκευής 50 πυραύλων που θα εξόπλιζαν τα 4 υποβρύχια που διεκδικούσε ναυπηγείο του Κιέλου, αποκάλυπτε τη σημασία που είχε για την επιτυχία της παραγγελίας των πυραύλων η επανάληψη της στρατιωτικής βοήθειας προς την Ελλάδα, δεδομένου ότι η προμήθεια των υποβρυχίων εντασσόταν στο πλαίσιο των υποχρεώσεων της Ελλάδας προς το ΝΑΤΟ.⁴¹⁹ Τελικά, μετά από έντονα διαβήματα, η Γαλλία πέτυχε την -προσωρινή- υπαναχώρηση της ΟΔΓ και στο θέμα της κατασκευής των υποβρυχίων.⁴²⁰ Η στάση της Γαλλίας και οι συνεχιζόμενοι περιορισμοί στις πωλήσεις όπλων λόγω της παράτασης της διακοπής της στρατιωτικής βοήθειας προς την Ελλάδα καθιστούσαν εντονότερο το πρόβλημα της διάθεσης του πλεονάζοντος πολεμικού υλικού. Έτσι, οι δυτικογερμανικές αρχές αναγκάζονταν να εφευρίσκουν τρόπους παράκαμψης του επίσημου αποκλεισμού της Ελλάδας από την αγορά βαρέων όπλων, ακροβατώντας ανάμεσα στις αντικρουόμενες πολιτικές προτεραιότητες, τους διεθνείς περιορισμούς στην πολεμική βιομηχανία της και τις εντεινόμενες πιέσεις των εταιρειών του κλάδου.⁴²¹

Την κατάσταση ήρθε να περιπλέξει, στα τέλη του 1969, η κορύφωση της διπλωματικής αντιπαράθεσης στο πλαίσιο του Συμβουλίου της Ευρώπης, αναφορικά με το χαρακτήρα του πολιτικού καθεστώτος και την παραβίαση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων στην Ελλάδα. Παρά τις συντονισμένες προσπάθειες της Βρετανίας και της Δυτικής Γερμανίας υπέρ της παροχής μίας εξάμηνης παράτασης στην Ελλάδα για την υλοποίηση βημάτων προς την αποκατάσταση της δημοκρατίας, το Μάιο του

417 Rheinmetall GmbH προς Bundesminister für Verteidigung, Jagdpanzerkanone 90mm, 27/3/1969 και Referat IA4 des Auswärtigen Amts, Gesetz über die Kontrolle von Kriegswaffen vom 20.4.1961: 1 Geschütz Kal. 90mm (Jagdpanzerkanone) nach Griechenland, 11/4/1969, PA AA, B26, Bestellnr. 421.

418 AEG προς Bundesministerium für Wirtschaft, Gesetz über die Kontrolle von Kriegswaffen v. 20.4.1961: Beantragung von Genehmigungen, 12/2/1969 και Abteilung III des Auswärtigen Amts, Likeferung von 50 Torpedos SST 4 nach Griechenland, 18/4/1969, PA AA, B26, Bestellnr. 421.

419 Abteilung I des Auswärtigen Amts, Likeferung von 50 Torpedos SST 4 nach Griechenland, 5/5/1969, PA AA, B26, Bestellnr. 421.

420 Abteilung I des Auswärtigen Amts, Demarche des französischen Gesandten wegen des Baues von U-Booten für Argentinien und Griechenland auf deutschen Warften, 11/6/1969 και Auswärtiges Amt, U-Boote für Griechenland, 15/10/1969, PA AA, B26, Bestellnr. 421. Για το ενδιαφέρον της κυβέρνησης του SPD, υπό τον καγκελάριο Willy Brandt, για την προμήθεια των υποβρυχίων στην Ελλάδα, βλ. Referat IIA7, Griechenlands Verhältnis zur NATO: Lieferung von deutschen Rüstungsgütern an Griechenland (u.a. U-Boote), 10/6/1970, PA AA, B26, Bestellnr. 417.

421 Abteilung III des Auswärtigen Amts, Verkauf von Überschussmaterial der Bundeswehr, 7/6/1969 και Abteilung III des Auswärtigen Amts, Verkauf von Überschussmaterial der Bundeswehr für Griechenland, 31/7/1969, PA AA, B26, Bestellnr. 421.

1969⁴²² και τη σταθερή θέση της Γαλλίας, της Τουρκίας και της Κύπρου υπέρ των ελληνικών θέσεων, η επιμονή των σκανδιναβικών χωρών θα οδηγούσε στην εξέταση του ελληνικού ζητήματος, το Δεκέμβριο, με το ερώτημα της αποπομπής της χώρας από το Συμβούλιο της Ευρώπης.⁴²³ Σε μια συγκυρία κατά την οποία οι ΗΠΑ, η Βρετανία και η ΟΔΓ αναζητούσαν τρόπους για την επανάληψη της στρατιωτικής βοήθειας προς την Ελλάδα,⁴²⁴ η προβολή του ελληνικού ζητήματος σε διεθνές επίπεδο προκάλεσε διπλωματικό πυρετό στο Λονδίνο και τη Βόννη. Μπροστά στην αποφασιστικότητα των σκανδιναβικών χωρών και την αδιαλλαξία της ελληνικής κυβέρνησης, τόσο η Βρετανία όσο και η ΟΔΓ αναζητούσαν μία λύση η οποία θα συνδύαζε την ικανοποίηση της δημοκρατικής κοινής γνώμης στη Δυτική Ευρώπη και την αποτροπή περαιτέρω συνεπειών για το NATO και την ΕΟΚ από την υιοθέτηση μιας καταδικαστικής απόφασης στο Συμβούλιο της Ευρώπης. Σε αυτό το πλαίσιο, η Βρετανία προσπάθησε να πείσει τον έλληνα υπουργό Εξωτερικών, Παναγιώτη Πιπινέλη, να αποχωρήσει οικειοθελώς από τον οργανισμό,⁴²⁵ ενώ η Δυτική Γερμανία, υιοθετώντας την πρόταση του υπουργείου Εξωτερικών τις παραμονές της επίμαχης συνεδρίασης του Συμβουλίου, τάχθηκε τελικά υπέρ μιας προσωρινής αποβολής της Ελλάδας μέχρι την εκπλήρωση των ελληνικών υποσχέσεων για αποκατάσταση του κοινοβουλευτισμού.⁴²⁶

Η μεσοβέζικη στάση των δύο χωρών υπαγορεύτηκε από τη στάθμιση των ενδεχόμενων συνεπειών της ελληνικής αποπομπής από το Συμβούλιο της Ευρώπης για το NATO και την ΕΟΚ, καθώς και από τους φόβους για τις επιπτώσεις στις οικονομικές σχέσεις τους με την Ελλάδα. Ως προς την ελληνική συμμετοχή στους άλλους διακρατικούς οργανισμούς της Δύσης μάλιστα, πέρα από τις πιθανές νομικές επιπλοκές που αποτελούσαν αχαρτογράφητο πεδίο ακόμη και για το ελληνικό

422 Pedaliu, "Human Rights and Foreign Policy", 202-3.

423 Δ. Κώνστας, *Η "Ελληνική υπόθεση" στο Συμβούλιο της Ευρώπης, 1967-1969* (Αθήνα: Παπαζήσης, 1976), 106-9.

424 Ενδεικτικά, βλ. *FRUS, 1969-1976, XXIX, 645-55* (έγγρ. 256), *Conispoliatis, Facing the Colonels*, 264-70, A. Nafpliotis, *Britain and the Greek Colonels: Accommodating the Junta in the Cold War* (London: I.B. Tauris, 2013), 43-55 και *Abteilung III des Auswärtigen Amts, Wiederaufnahme der NATO-Verteidigungshilfe an Griechenland*, 14/4/1969, PA AA, B26, Bestellnr. 421.

425 *Conispoliatis, Facing the Colonels*, 264-70 και A. Varsori, "The EEC and Greece from the Military Coup to the Transition to Democracy (1967-1975)", στο Κ. Σβολόπουλος, Κ. Μπότσιου και Ε. Χατζηβασιλείου (επιμ.), *Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής στον εικοστό αιώνα*, 3 τ. (Αθήνα: Ίδρυμα Κωνσταντίνος Καραμανλής, 2008), τ. 1, 317-38.

426 *Abteilung I des Auswärtigen Amts, Griechenland und Europarat: Kabinettsitzung am 11/12/1969*, PA AA, B26, Bestellnr. 421.

υπουργείο Εξωτερικών,⁴²⁷ η κύρια ανησυχία αφορούσε στην ενίσχυση των σκληροπυρηνικών στοιχείων και των λεγόμενων νασερικών τάσεων του καθεστώτος που θα ανέκοπταν τα δειλά βήματα φιλελευθεροποίησης και θα έθεταν σε κίνδυνο τη θέση της Ελλάδας στο δυτικό στρατόπεδο. Παρά τις εκτιμήσεις ότι η προβολή του κινδύνου αυτού από έλληνες αξιωματούχους, όπως ο Μακαρέζος και ο Πιπινέλης,⁴²⁸ συνιστούσε ενδεχομένως ένα διαπραγματευτικό χαρτί, τελικά οι αρμόδιες διπλωματικές υπηρεσίες υιοθέτησαν το σκεπτικό, θέτοντας ως προτεραιότητα τη διαφύλαξη της ενότητας της συμμαχίας και τη διατήρηση διαύλων επικοινωνίας με το καθεστώς ως ένα μέσο άσκησης πίεσης για περαιτέρω βήματα φιλελευθεροποίησης.⁴²⁹ Ως προς τις διμερείς οικονομικές σχέσεις, το κόστος που θα είχε η πραγματοποίηση των ελληνικών απειλών για οικονομικά αντίποινα, σε περίπτωση υπερνήφισης της πρότασης αποπομπής της Ελλάδας από το Συμβούλιο της Ευρώπης, υπολογιζόταν περίπου στο 25% της αξίας των ετήσιων βρετανικών εξαγωγών (£8-12 εκ. από τα περίπου £40 εκ.) και στο 30% της αξίας των δυτικογερμανικών εξαγωγών (DM350 εκ. από τα περίπου DM1.000 εκ.).⁴³⁰ Πέρα όμως, από το άμεσο εμπορικό κόστος, η δήλωση του Μακαρέζου ότι θα έθετε σε δεύτερη μοίρα τις επενδυτικές προσφορές των επιχειρηματικών οίκων των χωρών που θα υποστήριζαν τις σκανδιναβικές πρωτοβουλίες, προξενούσε ιδιαίτερη ανησυχία τόσο στους βρετανούς (ιδίως αναφορικά με τις διαπραγματεύσεις της UKAEA με τη ΔΕΗ για την κατασκευή πυρηνικού αντιδραστήρα αξίας περίπου £40 εκ.) όσο και στους δυτικογερμανούς (ιδίως αναφορικά με την απώλεια συμβολαίων υπέρ γαλλικών οίκων).⁴³¹

427 Πιπινέλης προς πρεσβείες Λονδίνου, Παρισίων, Βόννης [...] M.A. NATO, EOK, OHE, 19/12/1968 στο Φ. Τομαή (επιμ.), *Η συμμετοχή της Ελλάδας στην πορεία προς την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση. Από το πάγωμα της Συμφωνίας Σύνδεσης στην ένταξη στις Ευρωπαϊκές Κοινότητες (1968-1981)* (Αθήνα: Παπαζήσης, 2006), τ. Β', 164.

428 Για τα επιχειρήματα αυτά, βλ. Limbourg, Antrittsbesuch des Herrn Botschafters bei[m] Koordinationsminister Makarezos am 6. November 1969, 10-12,30 h., 6/11/1969 και Limbourg προς Auswärtiges Amt, Griechenland-Europarat: Unterredung mit Außenminister Pipinelis am 14.11.1969, 15/11/1969, PA AA, B26, Bestellnr. 425.

429 Nafpliotis, *Britain and the Greek Colonels*, 43-55 και Referat IA4 des Auswärtigen Amts, Mögliche Folgen einer Suspendierung Griechenland[s] vom Europarat, 8/12/1969, PA AA, B26, Bestellnr. 426.

430 Conispoliatis, *Facing the Colonels*, 261, Nafpliotis, *Britain and the Greek Colonels*, 53 και Referat IA4 des Auswärtigen Amts, Mögliche Folgen einer Suspendierung Griechenland[s] vom Europarat, 8/12/1969, PA AA, B26, Bestellnr. 426.

431 Maragkou, "The Wilson Government's Responses to 'The Rape of Greek Democracy'", 173 και Referat IA4 des Auswärtigen Amts, Mögliche Folgen einer Suspendierung Griechenland[s] vom Europarat, 8/12/1969, PA AA, B26, Bestellnr. 426.

Την αμηχανία στην οποία είχαν περιέλθει οι διπλωματικές υπηρεσίες της Βρετανίας και της Δυτικής Γερμανίας κατέγραφε στα τέλη του Οκτωβρίου και σημείωμα του υπουργείου Εξωτερικών της τελευταίας, αναφορικά με τη στάση που επρόκειτο να υιοθετήσουν τελικά τα κράτη-μέλη του Συμβουλίου της Ευρώπης. Στο σημείωμα αυτό, που είχε συνταχθεί ενόψει γερμανο-βρετανικής συνάντησης για το θέμα,⁴³² τα μόνα δύο κράτη που συγκαταλέγονταν στους αναποφάσιστους ήταν η Βρετανία και η ίδια η ΟΔΓ.⁴³³ Εξάλλου, η δυτικογερμανική πλευρά αμφισβητούσε τη βρετανική εκτίμηση ότι η έξοδος της Ελλάδας από το Συμβούλιο της Ευρώπης θα λειτουργούσε εκτονωτικά για τις αντίστοιχες πιέσεις στο πλαίσιο του NATO και της ΕΟΚ,⁴³⁴ παρότι και η ίδια διέθετε συγκλίνουσες πληροφορίες για την πρόθεση της νορβηγικής κυβέρνησης να αξιοποιήσει την υπόθεση του Συμβουλίου της Ευρώπης για να πετύχει την ειρήνευση στα μέτωπα των άλλων διακρατικών οργανώσεων.⁴³⁵ Τις ανησυχίες του υπουργείου Εξωτερικών της ΟΔΓ ήρθε να ενισχύσει την επαύριο της αποχώρησης της Ελλάδας από το Συμβούλιο της Ευρώπης η δανέζικη πρωτοβουλία για έναν εξω-θεσμικό συντονισμό των κρατών-μελών του Συμβουλίου, με στόχο την προληπτική αντιμετώπιση ενδεχόμενων οικονομικών αντιποίνων από την ελληνική πλευρά, την οποία η δυτικογερμανική κυβέρνηση πάγωσε εν τη γενέσει της.⁴³⁶

Σε κάθε περίπτωση, ήταν σαφές ότι τόσο η Βρετανία όσο και η ΟΔΓ είχαν υποτιμήσει την αποφασιστικότητα του ελληνικού καθεστώτος ενόψει αυτού που το ίδιο θεωρούσε ανοιχτή απειλή για την υπόστασή του: την εκχώρηση δικαιώματος λόγου σε ένα διακρατικό οργανισμό για την εσωτερική πολιτική κατάσταση στην Ελλάδα. Από αυτήν την άποψη, ήταν χαρακτηριστικό ότι στη γερμανο-βρετανική συνάντηση για το θέμα, στα τέλη Οκτωβρίου, η δυτικογερμανική πλευρά εκτιμούσε ότι η βρετανική πρόταση για οικειοθελή αποχώρηση της Ελλάδας από το Συμβούλιο

432 Referat IA4 des Auswärtigen Amts, Besprechungen des Assistant Under-Secretary of State D. V. Bendall am 30.10.1969 im AA: Besuch bei Herrn D I und Gespräch über 'Griechenland und der Europarat', 29/10/1969, PA AA, B26, Bestellnr. 425.

433 Referat IA4 des Auswärtigen Amts, Abstimmungsmodalitäten im Ministerkomitee des Europarats im Zusammenhang mit der Suspendierung Griechenlands, [29/10/1969], PA AA, B26, Bestellnr. 425.

434 Referat IA4 des Auswärtigen Amts, Mögliche Folgen einer Suspendierung Griechenland[s] vom Europarat, 8/12/1969, PA AA, B26, Bestellnr. 426.

435 Deutsche Botschaft Oslo προς Auswärtiges Amt, Norwegisches Verhalten zu Griechenland, 14/10/1969, PA AA, B20-200, Bestellnr. 1815.

436 P.M., 18/12/1969 και Referat IIIA2 προς Deutsche Vertretung bei den Internationalen Organisationen, Griechenland im GATT, 8/1/1970, PA AA, B20-200, Bestellnr. 1815.

της Ευρώπης θα εκλαμβάνονταν από την ελληνική κυβέρνηση ως συναίνεση προς το καθεστώς, ενώ διατύπωνε ως συμβιβαστική την πρόταση προσωρινής αποβολής της χώρας έως ότου η ελληνική κυβέρνηση προχωρούσε στην αποκατάσταση του κοινοβουλευτισμού.⁴³⁷ Τελικά, και οι δύο προτάσεις προκάλεσαν την οργή του δικτατορικού καθεστώτος, γεγονός που υπογράμιζε την αδυναμία εξεύρεσης κοινής γλώσσας με τους συνταγματάρχες σε διεθνές επίπεδο. Από τη μία πλευρά, ο Πιπινέλης θα χαρακτήριζε τη δυτικογερμανική πρόταση “καθαρά εχθρική”, συνιστώντας στον έλληνα πρέσβη στην Washington να διατυπώσει έντονα παράπονα προς το αμερικανικό υπουργείο Εξωτερικών για τη στάση των ισχυρότερων δυτικοευρωπαϊκών συμμάχων.⁴³⁸ Από την άλλη πλευρά, ο δυτικογερμανός πρέσβης στην Αθήνα θα στήριζε την ανάλυσή του για την κατάσταση των ελληνογερμανικών σχέσεων στην εκτίμηση ότι το καθεστώς είχε παρεξηγήσει το νόημα της δυτικογερμανικής στάσης στο Συμβούλιο της Ευρώπης.⁴³⁹

Κατά τη διάρκεια της διπλωματικής κρίσης με επίκεντρο το Συμβούλιο της Ευρώπης, η αμερικανική πλευρά τήρησε μία υποστηρικτική, αλλά ψυχραιμη, στάση υπέρ των θέσεων της ελληνικής κυβέρνησης, με γνώμονα τη διασφάλιση της συνοχής του NATO.⁴⁴⁰ Η αμερικανική ψυχραιμία εκπορευόταν προφανώς, από την επίγνωση της απόστασης ανάμεσα στη συμβολική καταδίκη της Ελλάδας από το Συμβούλιο της Ευρώπης και τη μετάφραση της καταδίκης αυτής σε συγκεκριμένες πολιτικές αποφάσεις.⁴⁴¹ Προοπτική με την οποία, όπως φαίνεται, φλέρταραν μόνο λίγες χώρες, με χαρακτηριστικότερο παράδειγμα τη Δανία. Έτσι, λίγες μόλις μέρες μετά την ελληνική αποχώρηση από το Συμβούλιο της Ευρώπης, ο Kissinger πρότεινε στον Nixon την άνευ όρων επανάληψη της στρατιωτικής βοήθειας προς την Ελλάδα με στόχο τη βελτίωση του κλίματος στις σχέσεις της Δύσης με την Ελλάδα.⁴⁴² Είναι μάλλον απίθανο ο Kissinger να έλαβε υπόψη τις ισπανικές παραινέσεις προς τον

437 Referat IA4 des Auswärtigen Amts, Besprechungen des Assistant Under-Secretary of State D. V. Bendall am 30.10.1969 im AA: Besuch bei Herrn D I und Gespräch über 'Griechenland und der Europarat', 29/10/1969 και Referat IA4 des Auswärtigen Amts, Griechenland und Europarat: Ihr heutiges Gespräch mit Assistant Under-Secretary of State Bendall, 30/10/1969, PA AA, B26, Bestellnr. 425.

438 Πιπινέλης προς πρεσβεία Ουάσινγκτον, 13/12/1969, στο Τομαή, *Από το πάγωμα της Συμφωνίας Σύνδεσης στην ένταξη στις Ευρωπαϊκές Κοινότητες*, 173 και *FRUS, 1969-1976, XXIX, 675-7* (έγγρ. 264).

439 Limbourg, Politischer Jahresbericht 1969, 9/2/1970, PA AA, B26, Bestellnr. 416.

440 *FRUS, 1969-1976, XXIX, 731-4* (έγγρ. 289).

441 *Όπ.π.*, 605-14 (έγγρ. 239).

442 *Όπ.π.*, 678-9 (έγγρ. 265).

αμερικανό πρέσβη στη Μαδρίτη, ώστε η αμερικανική κυβέρνηση να προχωρήσει σε διαβήματα στις δυτικοευρωπαϊκές πρωτεύουσες υπέρ της Αθήνας.⁴⁴³ Όμως, το ενδιαφέρον του καθεστώτος του Franco -ενόψει της επιδίωξής του για εμβάθυνση των σχέσεών του με την ΕΟΚ- για τις περιπέτειες της ελληνικής δικτατορίας αντικατόπτριζε την εύλογη ανησυχία όλων των πλευρών για τις ενδεχόμενες επιπτώσεις της ελληνικής αποχώρησης από το Συμβούλιο της Ευρώπης στις Ευρωπαϊκές Κοινότητες.

Στην περίπτωση της ΕΟΚ, η αποσύνδεση της διπλωματικής περιπέτειας στο Συμβούλιο της Ευρώπης από τις σχέσεις της Ελλάδας με την Κοινότητα έμελλε να αποδειχτεί σαφώς δυσκολότερη από ό,τι στην περίπτωση του ΝΑΤΟ. Το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο είχε καταγγείλει το πραξικόπημα, εκτιμώντας ότι συνεπαγόταν την αδυναμία εφαρμογής της Συμφωνίας Σύνδεσης, εφόσον αυτή προϋπέθετε τη λειτουργία ορισμένων εποπτικών οργάνων, όπως η Μικτή Κοινοβουλευτική Επιτροπή Ελλάδας-ΕΟΚ.⁴⁴⁴ Από την πλευρά της, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή, έπειτα από αμφιταλάντευση μερικών μηνών, θα αποσαφηνίζε τη στάση της σε αυτό που κωδικά θα ονομαζόταν “τρέχουσα διαχείριση” της Συμφωνίας Σύνδεσης με την Ελλάδα. Σύμφωνα με την τακτική αυτή, η ΕΟΚ θα τηρούσε όλες τις προβλέψεις της συμφωνίας, όπως ο δασμολογικός αφοπλισμός για τα ελληνικά βιομηχανικά προϊόντα, για τις οποίες δεν υφίστατο ανάγκη περαιτέρω διαβουλεύσεων στα όργανα της σύνδεσης, ενώ θα “πάγωνε” εκείνες τις πτυχές της, όπως η εναρμόνιση της αγροτικής πολιτικής και η υπογραφή ενός νέου χρηματοδοτικού πρωτοκόλλου, για τις οποίες απαιτούνταν πολιτικές συνεννοήσεις με την ελληνική κυβέρνηση.⁴⁴⁵

Η κοινοτική αμφιταλάντευση δεν οφειλόταν αποκλειστικά στις νομικές περιπλοκές μιας μονομερούς αθέτησης ρητών προβλέψεων της συμφωνίας· παράμετρος η οποία συνυπολογιζόταν σοβαρά, τόσο από την Επιτροπή, όσο και από ορισμένα κράτη-μέλη της ΕΟΚ, όπως η Δυτική Γερμανία,⁴⁴⁶ αλλά δεν βάρυνε

443 *FRUS, 1969-1976, XLI, 887-9 (έγγρ. 286).*

444 Τρανός προς υπουργείο Εξωτερικών, 11/5/1967, στο Φ. Τομαή-Κωνσταντοπούλου (επιμ.), *Η συμμετοχή της Ελλάδας στην πορεία προς την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση. Η κρίσιμη εικοσαετία 1948-1968* (Αθήνα: ΥΠΕΞ, 2003), τ. Α', 439-41, όπου παρατίθεται και το ψήφισμα του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου.

445 Coufoudakis V., “The European Economic Community and the 'Freezing' of the Greek Association, 1967-1974”, *Journal of Common Market Studies*, 16, 2 (1977), 114-31 και Varsori, “The EEC and Greece”, στο Σβολόπουλος, Μπότσιου και Χατζηβασιλείου, *Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής στον εικοστό αιώνα*, τ. 1, 320-1.

446 Varsori, “The EEC and Greece”, στο Σβολόπουλος, Μπότσιου και Χατζηβασιλείου, *Ο*

καθοριστικά, όπως θα αποδείκνυε η αντικανονική διαδικασία βάσει της οποίας αποφασίστηκε η μη εκταμίευση ήδη συμφωνημένων ποσών του Χρηματοδοτικού Πρωτοκόλλου.⁴⁴⁷ Στην πραγματικότητα, ο βασικός λόγος της αδυναμίας της Κοινότητας να λάβει σαφείς αποφάσεις αναφορικά με την ελληνική σύνδεση, ήταν η απροθυμία των κρατών-μελών της να προχωρήσουν σε ανοιχτή ρήξη των σχέσεών τους με τη δικτατορία. Τη διάσταση αυτή αντικατόπτριζε σχετικό σημείωμα του δυτικογερμανικού υπουργείου Εξωτερικών, τον Αύγουστο του 1967, στο οποίο καταγραφόταν η πρόθεση της Δ. Γερμανίας, της Γαλλίας και της Ολλανδίας να μην επιδιώξουν τροποποίηση του υφιστάμενου πλαισίου των σχέσεων της Ελλάδας με την ΕΟΚ.⁴⁴⁸ Επιπλέον, τη λήψη στέρεων αποφάσεων δυσχέραινε η διάσταση απόψεων ανάμεσα στους εκπροσώπους των διάφορων εθνικών κομμάτων, καθώς και η διάθλαση των απόψεων αυτών στα διαφορετικά θεσμικά επίπεδα της Κοινότητας.⁴⁴⁹ Εξάλλου, η ελληνική διπλωματία δεν παρέλειπε να εντοπίζει τις διαφορές αυτές, δίνοντας έμφαση στην προσέγγιση “μετριοπαθών” παραγόντων (ιδιαίτερα τους γάλλους γκωλικούς και τους δυτικογερμανούς χριστιανο-δημοκράτες/χριστιανο-κοινωνιστές). Η ελληνική τακτική στηριζόταν στην εκτίμηση ότι οι “μετριοπαθείς” βουλευτές μπορούσαν να λειτουργήσουν ως αντίβαρο στους σοσιαλιστές -αλλά και στην ολλανδική και ιταλική διπλωματία που τηρούσε κατά κανόνα εχθρική στάση έναντι των ελληνικών αιτημάτων- ιδίως στο πλαίσιο ολιγομελών επιτροπών, όπως η κοινοβουλευτική Επιτροπή Σύνδεσης Ελλάδας-ΕΟΚ, που δεν συγκέντρωναν μεγάλη δημοσιότητα. Μάλιστα, λόγω των αλυσιδωτών αντιδράσεων που προκάλεσαν οι συζητήσεις της ελληνικής υπόθεσης στο Συμβούλιο της Ευρώπης, ως κεντρικός στόχος της ελληνικής διπλωματίας θα αναδεικνυόταν η με κάθε δυνατό μέσο αποτροπή της συζήτησης του ελληνικού ζητήματος στην ολομέλεια του Ευρωπαϊκού

Κωνσταντίνος Καραμανλής στον εικοστό αιώνα, τ. 1, 320-5 και Abteilung I des Auswärtigen Amts, Assoziationsabkommen EWG-Griechenland: Frage möglicher Vertragsverletzung seitens der Gemeinschaft, 6/1/1969, PA AA, B20-200, Bestellnr. 1814.

447 Ρούσσος προς υπουργείο Εξωτερικών, 16/10/1967 και Ρούσσος προς υπουργείο Εξωτερικών, 24/11/1967, Ίδρυμα Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής, Αθήνα, Αρχείο Κωνσταντίνου Γ. Καραμανλή, (AKK, IKK), Φ92/Α.

448 Abteilung I des Auswärtigen Amts, Die deutsche Haltung gegenüber Griechenland, 24/8/1967, PA AA, B26, Bestellnr. 415.

449 Varsori, “The EEC and Greece”, στο Σβολόπουλος, Μπότσιου και Χατζηβασιλείου, *Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής στον εικοστό αιώνα*, τ. 1, 320-7. Για μια χαρακτηριστική καταγραφή των διαφορετικών απόψεων αναφορικά με την ελληνική σύνδεση, βλ. Auswärtiges Amt, Informativische Aufzeichnung über die Arbeit des Europäischen Parlaments (Strassbourg, Mai-Sitzungsperiode 1969): Auswirkungen der derzeitigen politischen Lage in Griechenland auf das Funktionieren der Assoziation EWG-Griechenland, 22/5/1969, PA AA, B20-200, Bestellnr. 1814.

Κοινοβουλίου.⁴⁵⁰

Η εφαρμογή του Χρηματοδοτικού Πρωτοκόλλου για την ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας, υπήρξε το πεδίο στο οποίο καταγράφηκαν εξαρχής, με τον πιο γλαφυρό τρόπο, τα όρια χάραξης μιας συνεκτικής πολιτικής έναντι της Ελλάδας. Όταν το καλοκαίρι του 1967, η ελληνική κυβέρνηση αιτήθηκε την εκταμίευση \$10 εκ. για την κατασκευή του βόρειου οδικού άξονα της Κρήτης που είχε ήδη εγκριθεί, η Ευρωπαϊκή Τράπεζα Επενδύσεων γνωμοδότησε θετικά, ζητώντας παράλληλα, την άποψη της Ευρωπαϊκής Επιτροπής. Η Επιτροπή, παρόλο που η εκταμίευση του δανείου εντασσόταν στην “τρέχουσα διαχείριση” της Συμφωνίας Σύνδεσης, αποφάσισε κατά πλειοψηφία να παγώσει την εκταμίευση του ποσού, πυροδοτώντας μία μακρά διαμάχη με την ελληνική κυβέρνηση, η οποία προσήπτε στην Κοινότητα μονομερή παραβίαση συμβατικών υποχρεώσεων για πολιτικούς λόγους. Μάλιστα, η απόφαση της Επιτροπής λήφθηκε παρά τη θετική στάση της Γαλλίας υπέρ του ελληνικού αιτήματος και το διχασμό των δυτικογερμανών επιτρόπων κατά την ψηφοφορία.⁴⁵¹ Επιπλέον, το επεισόδιο αυτό αποκάλυπτε τις συνέχειες ανάμεσα στην προδικτατορική και την τρέχουσα στάση των κρατών-μελών, με την Ιταλία και την Ολλανδία να πρωτοστατούν στην απόρριψη των ελληνικών αιτημάτων. Σε αυτό το πλαίσιο, το δυτικογερμανικό υπουργείο Εξωτερικών -παρά τη γαλλική θέση υπέρ της επανέναρξης των εργασιών των οργάνων της Συμφωνίας Σύνδεσης και την εκτίμηση ότι η εκταμίευση του ποσού δεν συνιστούσε νέα βοήθεια προς την Ελλάδα και ως εκ τούτου δεν υπαγόταν στους περιορισμούς που είχε θέσει η δυτικογερμανική βουλή-αποφάσισε να μην αναλάβει το πολιτικό κόστος της ανοιχτής στήριξης των ελληνικών θέσεων.⁴⁵²

Η αναγκαστική αποχώρηση της Ελλάδας από το Συμβούλιο της Ευρώπης θα

450 Ρούσσος προς υπουργείο Συντονισμού, 28/10/1969 και Ρούσσος προς υπουργείο Εξωτερικών, 16/12/1969, στο Τομαή, *Από το πάγωμα της Συμφωνίας Σύνδεσης στην ένταξη στις Ευρωπαϊκές Κοινότητες*, 168-70 και 175-8.

451 Varsori, “The EEC and Greece”, στο Σβολόπουλος, Μπότσιου και Χατζηβασιλείου, *Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής στον εικοστό αιώνα*, τ. 1, 321-2, Abteilung I des Auswärtigen Amts, Assoziationsabkommen EWG-Griechenland: Frage möglicher Vertragsverletzung seitens der Gemeinschaft, 6/1/1969, PA AA, B20-200, Bestellnr. 1814, Κόλλιας προς ελληνικές πρεσβείες στα κράτη-μέλη της ΕΟΚ, 30/9/1967 και Ρούσσος προς υπουργείο Εξωτερικών, 5/10/1967, στο Τομαή-Κωνσταντοπούλου, *Η κρίσιμη εικοσαετία 1948-1968*, 441-2 και 443-6.

452 Ministre de la Coordination, Aide-Memoire sur le fonctionnement du Protocole No 19 annexé au Traité d’Athènes, 6/3/1969, Schlitter, Assoziierung Griechenlands mit der EWG, 11/3/1969 και Referat 1A2 des Auswärtigen Amts, Assoziierungsabkommen EWG-Griechenland: Griechische Wünsche bezüglich Finanzprotokoll, 5/1969, PA AA, B20-200, Bestellnr. 1814.

ενέτεινε τις ανησυχίες των ελλήνων αξιωματούχων, αναφορικά με την προοπτική αύξησης της πίεσης στο κοινοτικό επίπεδο. Στο πλαίσιο αυτό, ο μόνιμος αντιπρόσωπος της Ελλάδας στην ΕΟΚ, Σταύρος Ρούσσος, τόνιζε την ανάγκη άσκησης πίεσης προς τις κυβερνήσεις των κρατών-μελών, προτείνοντας ακόμη και τη λήψη ορισμένων οικονομικών μέτρων σε βάρος των κοινοτικών εισαγωγών, εντός πάντα, των δυνατοτήτων που πρόσφερε η Συμφωνία Σύνδεσης, σε συνάρτηση με τη στάση που θα τηρούσε η κυβέρνηση της κάθε χώρας.⁴⁵³ Οι δυσοίωνες εκτιμήσεις του Ρούσσου θα επιβεβαιώνονταν προσωρινά, λίγους μήνες αργότερα, καθώς, στις 16 Απριλίου του 1970, η Επιτροπή ανακοίνωσε την πρόθεσή της να “επανεξετάσει” τη Συμφωνία Σύνδεσης της Ελλάδας με την ΕΟΚ.⁴⁵⁴ Η εξέλιξη αυτή σήμανε συναγεμώ στις αρμόδιες ελληνικές υπηρεσίες και σηματοδότησε την εντατική στροφή της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής προς την κατεύθυνση της Γαλλίας, με στόχο την αποτροπή μιας οριστικής ρήξης με την ΕΟΚ.⁴⁵⁵ Εξάλλου, η πρωτοβουλία της Εκτελεστικής Επιτροπής, θα ενέτεινε τη γαλλική καχυποψία έναντι της αυτονόμησης των κοινοτικών οργάνων από το Συμβούλιο των Υπουργών· καχυποψία την οποία μοιράζονταν με τη Γαλλία και άλλα κράτη-μέλη.⁴⁵⁶ Η στροφή της ελληνικής δικτατορίας προς τη Γαλλία, στη βάση της εκτίμησης ότι τα συμφέροντα της τελευταίας θα την οδηγούσαν στην ανοιχτή στήριξη του καθεστώτος,⁴⁵⁷ σε συνδυασμό με την εντεινόμενη στήριξη που θα πρόσφεραν οι ΗΠΑ στο εξής, πολύ σύντομα, θα έφερνε το επιθυμητό αποτέλεσμα για την ελληνική κυβέρνηση, παγώνοντας τις σχετικές πρωτοβουλίες της Ευρωπαϊκής Επιτροπής.⁴⁵⁸ Έτσι, ήδη τον

453 Ρούσσος προς υπουργείο Εξωτερικών, 16/12/1969, στο Τομαή, *Από το πάγωμα της Συμφωνίας Σύνδεσης στην ένταξη στις Ευρωπαϊκές Κοινότητες*, 175-8.

454 Ρούσσος προς υπουργείο Συντονισμού, 17/4/1970, στο *όπ.π.*, 183-4.

455 Μαρκοπουλιώτης προς υπουργείο Εξωτερικών, 20/4/1970, στο *όπ.π.*, 184-6, Auswärtiges Amt, Verhältnis Griechenland-EWG: Schreiben von Außenminister Pipinelis an EWG-Präsidenten Rey, 21/4/1970, Referat IA2 des Auswärtigen Amts, Athen hofft auf Intervention Frankreichs bei EWG-Schwierigkeiten, 21/4/1970 και Limbourg προς Auswärtiges Amt, Assoziation Griechenland-EWG: Revision des Vertrages?, 21/4/1970, PA AA, B20-200, Bestellnr. 1816.

456 Ρούσσος προς υπουργείο Εξωτερικών, 16/4/1970 και Ρούσσος προς υπουργείο Εξωτερικών, 17/4/1970, ΑΚΚ, ΙΚΚ, Φ93/Α.

457 Για τη γαλλική στάση απέναντι στην Ελλάδα και τις προτεραιότητες της γαλλικής πολιτικής στη Μεσόγειο την περίοδο αυτή, σε συνάρτηση με την αυξανόμενη σοβιετική παρουσία στην περιοχή, βλ. *FRUS, 1969-1976*, XII, 414-32 (έγγρ. 138), *FRUS, 1969-1976*, XXIX, 669-99 (έγγρ. 273) και Pedaliu, “A Sea of Confusion”, 735-50.

458 Referat IA2 des Auswärtigen Amts, Assoziationsabkommen EWG-Griechenland: Auswirkungen der derzeitigen politischen Lage in Griechenland auf das Funktionieren der Assoziation, 3/6/1970, PA AA, B20-200, Bestellnr. 1816. Εξάλλου, ο Tasca, ήδη από το Μάρτιο, σε συζήτηση που είχε με τον Ρούσσο, εκτιμούσε ότι “η ελληνική αγορά ήτο αρκούντως σημαντική ίνα μη αι Κυβερνήσεις των κρατών-μελών της ΕΟΚ παρασυρθούν εις ενεργείας αντιθέτους προς

Ιούνιο, περιερχόταν σε γνώση της ελληνικής πλευράς η επισήμανση των ισχυρών νομικών κωλυμάτων που υφίσταντο για την καταγγελία της Συμφωνίας Σύνδεσης από τον εισηγητή της αρμόδιας επιτροπής του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου.⁴⁵⁹ Ωστόσο, το διαφαινόμενο ρήγμα στις σχέσεις της χώρας με τη Δυτική Ευρώπη, την επαύριο της αποχώρησης από το Συμβούλιο της Ευρώπης, λειτούργησε ως καταλύτης εσωτερικών πολιτικών εξελίξεων που θα δοκίμαζαν τη συνοχή του στρατιωτικού καθεστώτος.

την Συμφωνία των Αθηνών”. Για τις απόψεις του αμερικανού πρέσβη, βλ. Ρούσσοις, Συνομιλία μετά του εν Αθήναις Πρέσβεως των Ηνωμένων Πολιτειών, 21/3/1970, ANIM, Φ192/Α.
459 Ρούσσοις προς υπουργείο Εξωτερικών, 20/6/1970, ΑΚΚ, ΙΚΚ, Φ93/Α.

Κεφάλαιο 6ο-Η καμπή

Το 1970 επρόκειτο να αποδειχτεί μια δύσκολη χρονιά για τη δικτατορία. Παρά την εδραίωση της στρατιωτικής εξουσίας και τα καλά νέα που κόμιζε, στις αρχές του έτους, ο νέος πρέσβης των ΗΠΑ, Henry Tasca,⁴⁶⁰ η διασταύρωση του διαφαινόμενου ρήγματος με την ΕΟΚ με τις εντάσεις που είχαν πυροδοτήσει οι διαπραγματεύσεις για τις μεγάλες επενδύσεις στη βιομηχανία πετρελαίου, θα κλόνιζαν κρίσιμες κοινωνικές συμμαχίες του καθεστώτος και θα ευνοούσαν τη διαμόρφωση ανταγωνιστικών στρατηγικών στο εσωτερικό του. Στο πλαίσιο αυτό, οι φόβοι των ξένων διπλωματικών υπηρεσιών για την ενίσχυση των “σκληροπυρηνικών” και ουδετερόφιλων στοιχείων της δικτατορίας, που, εν είδει αυτοεκπληρούμενης προφητείας, αναπαράγονταν πρωτίστως, στις αναφορές του Limbourg⁴⁶¹ και δευτερευόντως, σε αυτές του πιο ψύχραιμου Tasca,⁴⁶² φώτιζαν μία μόνο όψη των εσωτερικών αντιθέσεων του καθεστώτος -και μάλλον τη λιγότερο σημαντική. Οι δεσμεύσεις του “χρονοδιαγράμματος Πιπινέλη”,⁴⁶³ αλλά και η επιστολή του Παπαδόπουλου προς τον Νίξον, στον απόηχο της διπλωματικής μάχης στο Συμβούλιο της Ευρώπης, όπου γινόταν λόγος για επιστροφή σε συνθήκες “πολιτικής ομαλότητας” μέχρι το τέλος του 1970,⁴⁶⁴ είχαν πράγματι, εξοργίσει ορισμένα στελέχη του αρχικού πυρήνα των απριλιανών, δίνοντάς τους την ευκαιρία να αμφισβητήσουν τη συγκέντρωση ολοένα περισσότερων εξουσιών στα χέρια του Παπαδόπουλου.

460 *Foreign Relations of the United States (FRUS), 1969-1976, XXIX, 682-4 (έγγρ. 268).*

461 Limbourg προς Aurwärtiges Amt, Auswirkungen des Austritts Griechenlands aus dem Europarat aus hiesiger Sicht, 14/2/1970, Politisches Archiv des Auswärtigen Amts, Berlin (PA AA), B26, Bestellnr. 416 και Limbourg προς Aurwärtiges Amt, Gespräch mit Außenminister Pipinelis am 6. März, 8/3/1970, PA AA, B26, Bestellnr. 418. Για την αναπαραγωγή πληροφοριών, αναφορικά με την ενίσχυση των “νασερικών” τάσεων στις ελληνικές διπλωματικές υπηρεσίες, σε έγγραφο που διακινήθηκε στο δυτικογερμανικό υπουργείο Εξωτερικών, με την επισήμανση ότι από πηγή μέσα από το ελληνικό υπουργείο Εξωτερικών, βλ. Bundesamt für Verfassungsschutz, Politik der griechischen Militärregierung, 8/4/1970, PA AA, B26 Bestellnr. 418.

462 *FRUS, 1969-1976, XXIX, 685-8 (έγγρ. 269).* Στο τηλεγράφημα αυτό, ο Tasca επισήμαινε τις ομαδοποιήσεις στο εσωτερικό του καθεστώτος και αναφερόταν στους νεότερους αξιωματικούς που είχαν συσπειρωθεί γύρω από τον Ιωαννίδη, ως μία σκληροπυρηνική ομάδα, χωρίς πάντως, να συσχετίζει την πολιτική τοποθέτησή τους με κάποια προτίμηση για το διεθνή προσανατολισμό της χώρας.

463 Το “χρονοδιάγραμμα Πιπινέλη” έδωσε στη δημοσιότητα το ίδιο το καθεστώς, λίγους μήνες μετά την αποχώρηση από το Συμβούλιο της Ευρώπης, ως απάντηση στις αιτιάσεις των δυτικοευρωπαϊκών συμμάχων για την απουσία δεσμεύσεων εκ μέρους της ελληνικής κυβέρνησης υπέρ της επιστροφής σε συνθήκες πολιτικής ομαλότητας. Για το κείμενο του “χρονοδιαγράμματος”, βλ. *Το Βήμα*, 17/4/1970.

464 *FRUS, 1969-1976, XXIX, 700-2 (έγγρ. 274).*

Ωστόσο, τα στελέχη αυτά -όπως ο Ιωάννης Λαδάς, ο Κωνσταντίνος Ασλανίδης και ο Μιχάλης Μπαλόπουλος, που συγκαταλέγονταν στους λεγόμενους “σκληρούς”- δεν τα συνείχε παρά μια αφηρημένη πίστη στους σκοπούς της “Επανάστασης” και ο παραγκωνισμός τους από τον Παπαδόπουλο,⁴⁶⁵ και επομένως, δεν ήταν σε θέση να εκπονήσουν μια εναλλακτική στρατηγική. Μία εναλλακτική πολιτική κατεύθυνση όμως, είχε πράγματι αρχίσει να διαμορφώνεται και η εκδήλωσή της θα ήταν στο εξής, στενά συναρτημένη με το ερώτημα της δυτικοευρωπαϊκής πορείας της Ελλάδας.

Στα τέλη Φεβρουαρίου του 1970, σε συνέντευξη τύπου που παραχώρησε εκτάκτως σε έλληνες και ξένους δημοσιογράφους ο πρόεδρος του ΣΕΒ, Δημήτριος Μαρινόπουλος, δήλωνε μεταξύ άλλων: “ο δρόμος που μάς οδηγεί προς την Ένταξιν εις την Κοινήν Αγοράν είναι μονής κατευθύνσεως και ανυποχώρητος και ημείς οι βιομήχανοι επειδή το γνωρίζομεν και το έχομεν συνειδητοποιήσει παρακολουθούμεν με άκρα προσοχήν όσα συντελούνται εις τον χώρον της ΕΟΚ και όσα γίνονται εις τον τόπον μας προς την κατεύθυνσιν αυτήν”.⁴⁶⁶ Η έκτακτη συνέντευξη τύπου του Μαρινόπουλου υπήρξε η αντίδραση της διοίκησης του ΣΕΒ στις εξελίξεις που πυροδότησε η αναγκαστική αποχώρηση της Ελλάδας από το Συμβούλιο της Ευρώπης και οι οποίες περιλάμβαναν τόσο την κινητικότητα που παρατηρούνταν στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο από τη σοσιαλιστική ομάδα με στόχο την αναθεώρηση της Συμφωνίας Σύνδεσης,⁴⁶⁷ όσο και την προσπάθεια του καθεστώτος να ασκήσει πίεση προς τους δυτικοευρωπαίους συμμάχους, δίνοντας την εντύπωση ενός εμπορικού ανοίγματος προς τις χώρες του Ανατολικού Μπλοκ.⁴⁶⁸ Η συνέντευξη τύπου δόθηκε λίγες μόλις μέρες μετά τη διάψευση των προσδοκιών που είχε συστηματικά

465 Για τις κινήσεις αμφισβήτησης του Παπαδόπουλου από τον αντιπολιτευτικό αυτόν πυρήνα, στον οποίο μετείχαν κατά καιρούς και άλλοι πρωτεργάτες του πραξικοπήματος, βλ. τη δίτομη μυθιστορηματική καταγραφή του Ν. Κακαουνάκη, *2650 μερόνυχτα συνωμοσίας* (Αθήνα: Παπαζήσης, 1976). Αν και το συγκεκριμένο πόνημα απηχεί το καταγγελτικό κλίμα της αποκαλυπτικής δημοσιογραφίας της πρώιμης μεταπολίτευσης, ο κορμός της αφήγησης διακρίνεται από κάποια αξιοπιστία. Για τις πρώιμες κινήσεις αμφισβήτησης του Παπαδόπουλου από τον Λαδά, βλ. Λ. Καλλιβρετάκης, “Τι συνέβη τον Ιανουάριο του 1968; Φατριαστικές κινήσεις και διπλωματικές δολιχοδρομίες στην πορεία σταθεροποίησης του δικτατορικού καθεστώτος”, *Αρχειοτάξιο*, 16 (2014), 172-89.

466 *Δελτίον ΣΕΒ*, 184, 28/2/1970.

467 Ρούσσοσ προς υπουργείο Εξωτερικών, 16/12/1969, στο Φ. Τομαή (επιμ.), *Η συμμετοχή της Ελλάδας στην πορεία προς την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση. Από το πάγωμα της Συμφωνίας Σύνδεσης στην ένταξη στις Ευρωπαϊκές Κοινότητες (1968-1981)* (Αθήνα: Παπαζήσης, 2006), τ. Β', 175-8 και Referat IA2 des Auswärtigen Amts, Griechenlanddebatte im Europäischen Parlament am 3. Februar 1970, 5/2/1970, PAAA, B20-200, Bestellnr. 1815.

468 Σ. Βαλντέν, *Παράταιροι εταίροι. Ελληνική δικτατορία, κομμουνιστικά καθεστώτα και Βαλκάνια 1967-1974* (Αθήνα: Πόλις, 2009), 120-45.

καλλιεργήσει το υπουργείο Συντονισμού για αναθέρμανση της ελληνικής σύνδεσης, καθώς το Συμβούλιο Σύνδεσης Ελλάδας-ΕΟΚ -που συνεδρίασε σε επίπεδο πρεσβευτών, για πρώτη φορά μετά το πραξικόπημα, στις 20 Φεβρουαρίου- δεν διαπίστωσε καμία ουσιαστική πρόοδο στα προαπαιτούμενα που είχαν τεθεί από την κοινοτική πλευρά.⁴⁶⁹

Η πρωτοβουλία του προέδρου του ΣΕΒ δεν θα περνούσε απαρατήρητη.⁴⁷⁰ Ο Μαρινόπουλος ήδη από την πρώτη ετήσια γενική συνέλευσή του μετά την 21η Απριλίου επισήμαινε ότι οι διαβεβαιώσεις της κυβέρνησης περί κανονικής εφαρμογής της Συμφωνίας Σύνδεσης, μαζί με την προσήλωση στη Δύση, την πίστη στην ιδιωτική πρωτοβουλία και το στόχο προσέλκυσης ξένων κεφαλαίων, συγκαταλέγονταν στις σημαντικότερες διακηρύξεις του νέου καθεστώτος.⁴⁷¹ Αμέσως μετά το “πάγωμα” της ελληνικής σύνδεσης, το Σεπτέμβριο του 1967, από το βήμα της συνέλευσης της Ένωσης Βιομηχανιών της Ευρωπαϊκής Κοινότητας (UNICE), ο Μαρινόπουλος τόνιζε ότι η ολοκλήρωση της Συμφωνίας Σύνδεσης αποτελούσε πρωτεύοντα στόχο της ελληνικής κυβέρνησης.⁴⁷² Ο ΣΕΒ υπήρξε μέλος της UNICE από το 1962, όταν τέθηκε σε εφαρμογή η Συμφωνία Σύνδεσης Ελλάδας-ΕΟΚ, και σε κάθε ανάλογη ευκαιρία θα ζητούσε την αναθέρμανση της ελληνικής σύνδεσης. Μάλιστα, το 1968, ο Μαρινόπουλος, είχε προσπαθήσει να πείσει την UNICE να πραγματοποιήσει την ετήσια σύνοδό της στην Αθήνα,⁴⁷³ προκειμένου να στείλει το μήνυμα ότι οι σχέσεις ελλήνων και δυτικοευρωπαϊών βιομηχάνων παρέμεναν αγαστές, ενώ, λίγο αργότερα, δήλωνε χαρακτηριστικά: “Οι κύριοι στόχοι μας παραμένουν οι βιομηχανικές εξαγωγές και η πλήρης προετοιμασία της ελληνικής οικονομίας για την είσοδο στην Κοινή Αγορά ... Ως μέλος της UNICE θα συνεχίσουμε να διεκδικούμε την πλήρη εφαρμογή της Συμφωνίας Συνδέσεως”.⁴⁷⁴

Οι πρόεδροι της UNICE θα αποδέχονταν την πρόσκληση Μαρινόπουλου μόνο

469 Για τη σύγκληση του συμβουλίου σύνδεσης, βλ. από τη σκοπιά του γενικού γραμματέα του υπουργείου Συντονισμού και προέδρου της Επιτροπής Ευρωπαϊκής Συνεργασίας που υπαγόταν στο ίδιο υπουργείο, το ιδιαίτερα κατατοπιστικό πόνημα, Α. Γ. Δημόπουλου, *Η Κοινή Αγορά και η Σύνδεσις (1969-1972)* (Αθήναι: χ.ε., 1979), 87-90.

470 Για έναν εκτενή σχολιασμό της συνέντευξης τύπου του ΣΕΒ, βλ. χαρακτηριστικά *Ο Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 5/3/1970. Για τη διακίνηση της είδησης στο υπουργείο Εξωτερικών της Δ. Γερμανίας, βλ. Referat IA2 des Auswärtigen Amts, Griechische Industrielle für frühere EWG-Vollmitgliedschaft, 26/2/1970, PA AA, B20-200, Bestellnr. 1816.

471 *Βιομηχανική Επιθεώρησις*, 393, 7/1967.

472 *Οπ.π.*, 396, 10/1967.

473 *Οπ.π.*, 400, 2/1968.

474 *ΟΤ*, 16/5/1968.

ένα χρόνο μετά, καθώς αρχικά, έπειτα από παρέμβαση του προέδρου της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, Jean Rey, είχαν απορρίψει την ιδέα.⁴⁷⁵ Η Σύνοδος του 1969, τελικά έλαβε χώρα στην Αθήνα, υπό τον πρόεδρο του δυτικογερμανικού συνδέσμου, Fritz Berg, ωστόσο οι περισσότεροι σύνδεσμοι θα εκπροσωπούνταν σε επίπεδο αντιπροέδρων. Δεν είναι σαφές κατά πόσο η παρουσία του Berg συνδεόταν με τις πρωτοβουλίες των μεγάλων δυτικογερμανικών εταιρειών και τις επαφές του έλληνα υπουργού αναπληρωτή Συντονισμού, Ροδινού-Ορλάνδου, με στελέχη του CSU στη Βαυαρία εκείνες τις μέρες. Πάντως, το δυτικογερμανικό υπουργείο Εξωτερικών, λίγες μέρες πριν από τη σύνοδο της UNICE σκόπευε να ενημερώσει τον Berg για τις αρνητικές εντυπώσεις που είχαν προκαλέσει ανάλογες επισκέψεις στην Αθήνα, συνιστώντας του να μεταφέρει προς τον έλληνα ομόλογό του τη σημασία που απέδιδε η Δ. Γερμανία στην αποκατάσταση του κοινοβουλευτισμού για την αναθέρμανση των σχέσεων των ελληνογερμανικών σχέσεων.⁴⁷⁶ Εξάλλου, μετά τη σύνοδο της UNICE, ο Schlitter θα εξέφραζε την πικρία του προς το υπουργείο Εξωτερικών, καθώς δεν είχε κατορθώσει να έρθει σε επαφή με τον Berg, επισημαίνοντας παράλληλα, ότι στο ανακοινωθέν της συνάντησης δηλωνόταν η πρόθεση της UNICE να “κάνει ό,τι είναι απαραίτητο για την ενεργοποίηση της Συμφωνίας Σύνδεσης της Ελλάδας με την ΕΟΚ και την πραγματοποίηση των μεγάλων στόχων της ελληνικής σύνδεσης”.⁴⁷⁷

Στις αρχές του 1970, ο ΣΕΒ είχε κάθε λόγο να αμφιβάλει για τις πιθανότητες επιτυχίας αυτής της προσπάθειας. Πολύ περισσότερο που, κατά το πρώτο εξάμηνο του έτους, δεν ήταν ακόμη σαφές εάν η προσπάθεια βελτίωσης του εμπορίου με τις χώρες του Ανατολικού Μπλοκ που συνέπεσε χρονικά με την περιπέτεια του Συμβουλίου της Ευρώπης, αποτελούσε μια ευκαιριακή σύγκλιση συμφερόντων ή απηχούσε ευρύτερους οικονομικούς προσανατολισμούς. Σε αυτό το πλαίσιο, ο Limbourg εκτιμούσε ότι παρά την αδυναμία του ελληνικού εξαγωγικού εμπορίου να διεισδύσει αποτελεσματικά στην Κοινή Αγορά, οι ελληνικές εξαγωγικές επιχειρήσεις δεν προτίθεντο να παραιτηθούν από την εισαγωγή μηχανημάτων από τη Δ. Ευρώπη, ενώ θεωρούσαν ανυπέρβλητα τα γραφειοκρατικά εμπόδια στην ανάπτυξη αξιόλογων

475 Auswärtiges Amt, Industriekontakte mit Griechenland, 18/2/1969, PA AA, B26, Bestellnr. 421.

476 Referat IA4 προς Referat IIIA1 des Auswärtigen Amtes, Industriekontakte mit Griechenland, 20/2/1969, PA AA, B26, Bestellnr. 421.

477 Schlitter προς Auswärtiges Amt, Sitzung der Union der Industrieverbände der EWG-Staaten (UNICE), 4/3/1969, PA AA, B20-200, Bestellnr. 1814.

εμπορικών συνεργασιών με την Ανατολική Γερμανία.⁴⁷⁸ Εξάλλου, μετά τα μέσα του 1969, μία σειρά γεγονότα -φαινομενικά άσχετα προς τις διπλωματικές περιπέτειες της χώρας- είχαν επιδεινώσει σοβαρά το κλίμα στις σχέσεις της διοίκησης του ΣΕΒ με το καθεστώς: η απομάκρυνση στελεχών του οικονομικού επιτελείου της κυβέρνησης με τα οποία ο Σύνδεσμος διατηρούσε μια προνομιακή σχέση, όπως ο Ιούλιος Ευλάμπιος και ο Κωνσταντίνος Θάνος, στο πλαίσιο της αντιπαράθεσης Παπαδόπουλου-Μακαρέζου για τον έλεγχο της οικονομικής πολιτικής· η απογοητευτική κατάληξη της σύμβασης με τη Litton,⁴⁷⁹ αλλά και οι συνεχιζόμενες περιπέτειες των συμβάσεων για τα διωλιστήρια, που επιδείνωναν το επιχειρηματικό κλίμα· η απουσία απτών ενδείξεων για την επιστροφή σε συνθήκες πολιτικής ομαλότητας· όλα τροφοδοτούσαν την αβεβαιότητα για το χρονικό ορίζοντα του καθεστώτος και εμμέσως, για τις προοπτικές αναθέρμανσης των σχέσεων με την ΕΟΚ.

Μία ένδειξη της ψυχρότητας που χαρακτήριζε την περίοδο αυτή τις σχέσεις του ΣΕΒ, αλλά και του ίδιου του προέδρου του, με το καθεστώς, έδωσε η απουσία του Μαρινόπουλου από την κηδεία του υφυπουργού προεδρίας της κυβέρνησης, Κωνσταντίνου Βοβολίνη, το Μάρτιο. Ο Βοβολίνης -ο οποίος εξάλλου, ήταν αδερφός του εκδότη της Βιομηχανικής Επιθεώρησης, Σπύρου Βοβολίνη, εντύπου που διατηρούσε άριστες σχέσεις με επιχειρηματικούς κύκλους- κηδεύτηκε με μεγάλες τιμές, παρουσία σύσσωμης της ηγεσίας του καθεστώτος. Μεταξύ άλλων, στεφάνια και δωρεές στη μνήμη του θανόντος κατέθεσαν κορυφαίες προσωπικότητες του επιχειρηματικού κόσμου, όπως ο Ανδρεάδης, ο Δράκος, ο Κατσάμπας, ο Μποδοσάκης και ο Tom Pappas, καθώς και σωματεία, όπως το Τεχνικό Επιμελητήριο Ελλάδος (ΤΕΕ) και ο Δικηγορικός Σύλλογος Αθηνών (ΔΣΑ). Ωστόσο, από το σχετικό κατάλογο απουσίαζε τόσο το όνομα του Μαρινόπουλου όσο και ο ΣΕΒ.⁴⁸⁰

Το επεισόδιο αυτό, που πέρασε μάλλον απαρατήρητο, θα ακολουθούσε ένα πολύ σοβαρότερο, στα μέσα του επόμενου μήνα. Στις 16 Απριλίου, πραγματοποιήθηκαν τα εγκαίνια της νέας πτέρυγας της εταιρείας ΦΑΜΑΡ, ιδιοκτησίας Μαρινόπουλου. Τα εγκαίνια, τα οποία τέλεσε ο υπουργός Βιομηχανίας, Κωνσταντίνος Κυπραίος, έτυχαν ιδιαίτερης προβολής από τον ημερήσιο και

478 Limbourg προς Aurlwärtiges Amt, Auswirkungen des Austritts Griechenlands aus dem Europarat aus hiesiger Sicht, 14/2/1970, PA AA, B26, Bestellnr. 416.

479 ΟΤ, 23/10/1969 και 13/11/1969.

480 Βιομηχανική Επιθεώρησης, 425, 3/1970.

περιοδικό Τύπο, καθώς σε αυτά παρίστατο ευάριθμο κυβερνητικό κλιμάκιο, με επικεφαλής τον ίδιο τον Μακαρέζο, αλλά και ανώτατα στελέχη της αμερικανικής φαρμακοβιομηχανίας Abbot Laboratories με την οποία συνεργαζόταν η ΦΑΜΑΡ, προσδίδοντάς τους χαρακτήρα κεντρικού γεγονότος στην επιχειρηματική ζωή της χώρας.⁴⁸¹ Για την παρουσία μάλιστα, του Μακαρέζου στην τελετή, φαίνεται πως είχε κινηθεί ενεργά ο ίδιος ο Μαρινόπουλος, μέσω του γενικού γραμματέα του υπουργείου Συντονισμού και παλαιού φίλου του από την Εταιρεία Ελληνικών Σπουδών (ΕΕΣ), Αριστείδη Δημόπουλου.⁴⁸² Ωστόσο, σύμφωνα με την εκδοχή του Δημόπουλου,⁴⁸³ ο Μαρινόπουλος εκφώνησε το λόγο του, χωρίς να προσφωνήσει από το βήμα τον υπουργό Συντονισμού, ενέργεια που εκλήφθηκε ως πολιτική προσβολή από τον Μακαρέζο. Πράγματι, από τις δημοσιεύσεις του Τύπου αναφορικά με τα εγκαίνια προκύπτει ότι ο λόγος του Μαρινόπουλου περιστράφηκε αποκλειστικά γύρω από τη στρατηγική συνεργασία με την Abbot, ενώ το σχετικό ρεπορτάζ του *Οικονομικού Ταχυδρόμου*, εγκωμιάζοντας την επιχειρηματική και “συνδικαλιστική” δράση του Μαρινόπουλου, υπογράμμιζε ότι “αναμφισβήτητα, η περίοδος της προεδρίας του θα μείνη από τις σημαντικότερες στην ιστορία του τόσο αξιόλογου αυτού σωματείου”, σπεύδοντας με νόημα να προσθέσει εντός παρένθεσης: “Δεν είναι του παρόντος να εξηγήσουμε το γιατί”.⁴⁸⁴

Το επεισόδιο αυτό, στο πλαίσιο της κλιμακούμενης επιδείνωσης των σχέσεων του ΣΕΒ με το καθεστώς, δεν θα περιοριζόταν σε μία προσωπική παρεξήγηση. Απεναντίας, φαίνεται ότι ήταν αποτέλεσμα της συμπύκνωσης των πολυεπίπεδων διεργασιών που είχε πυροδοτήσει η κρίση του Συμβουλίου της Ευρώπης. Την επόμενη μέρα, το πρωτοσέλιδο του *Βήματος* καταλάμβαναν δύο διαφορετικές ειδήσεις της 16ης Απριλίου. Στη μία πλευρά, δημοσιεύονταν οι άξονες του “χρονοδιαγράμματος Πιπινέλη” προς το Συμβούλιο της Ευρώπης, το οποίο διακινήθηκε στον Τύπο, ως απάντηση του καθεστώτος στις συνεχιζόμενες καταγγελίες για παραβίαση των ανθρώπινων δικαιωμάτων στην Ελλάδα. Στην άλλη

481 Ενδεικτικά, για την παρουσίαση των εγκαινίων από τις στήλες του Τύπου, βλ. *Το Βήμα*, 17/4/1970, *ΟΤ*, 30/4/1970 και *Βιομηχανική Επιθεώρησης*, 427, 5/1970.

482 Για την εκδοχή αυτή, βλ. τη συνέντευξη του συγγραφέα με το μέλος της ΕΕΣ, Αριστείδη Δημόπουλο, γενικό γραμματέα του υπουργείου Συντονισμού, 1969-1971 και υφυπουργό Οικονομικών, 1971-73, Αθήνα, 19/5/2011.

483 Την οποία επαναλαμβάνει και ο Κωνσταντίνος Θάνος, στη συνέντευξη του συγγραφέα, Αθήνα, 17/4/2011.

484 *ΟΤ*, 30/4/1970.

πλευρά, δημοσιευόταν η πρόθεση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής να επανεξετάσει τη Συμφωνία Σύνδεση της Ελλάδας με την ΕΟΚ.⁴⁸⁵ Δεν είναι σαφές κατά πόσο ο πάντα καλά πληροφορημένος Μαρινόπουλος ήταν σε γνώση των εξελίξεων, πριν από την επίσημη ανακοίνωση της Επιτροπής,⁴⁸⁶ ωστόσο η χρονική σύμπτωσή της με τη στάση του κατά την τελετή εγκαινίων της ΦΑΜΑΡ δύσκολα μπορεί να θεωρηθεί τυχαία· και πάντως, δεν ερμηνεύτηκε ως τέτοια από τους κύκλους του υπουργείου Συντονισμού.⁴⁸⁷ Αμέσως μετά την τελετή, ο Μακαρέζος ανέθεσε στον Δημόπουλο να πετύχει την παραίτηση του Μαρινόπουλου από την προεδρία του ΣΕΒ. Την ίδια μέρα, ο Δημόπουλος καλούσε τον Χριστόφορο Κατσάμπα για να τού ανακοινώσει την απόφαση του Μακαρέζου, καθιστώντας σαφές ότι ενδεχόμενη άρνηση του Συνδέσμου θα είχε σοβαρές επιπτώσεις στις σχέσεις του με το υπουργείο Συντονισμού.⁴⁸⁸ Την κρίση ανέλαβε να επιλύσει εσωτερικά η διοίκηση του ΣΕΒ, αποφασίζοντας από κοινού την αντικατάσταση του Μαρινόπουλου από τον μέχρι τότε αντιπρόεδρο του Συνδέσμου, Ιωάννη Μητσό.⁴⁸⁹

Παρά το τελεσίγραφο Μακαρέζου, η αλλαγή προέδρου στο Σύνδεσμο θα ανακοινωνόταν επίσημα, στις κανονικές αρχαιρεσίες της ετήσιας γενικής συνέλευσης του Μαΐου. Δεν γνωρίζουμε εάν η καθυστέρηση αυτή υπήρξε προϊόν συνεννόησης με το υπουργείο Συντονισμού για τη δημιουργία μιας αίσθησης κανονικότητας. Εξάλλου, λίγες μέρες μετά το επεισόδιο αυτό, ο Μαρινόπουλος ένιωθε άνετα να παρέμβει με επιστολή, την οποία υπέγραφε ως πρόεδρος του ΣΕΒ, προς τον Μακαρέζο υπέρ των αιτημάτων των ελληνικών καπνοβιομηχανιών, αιτούμενος

485 *Το Βήμα*, 17/4/1970.

486 Το σχετικό τηλεγράφημα από τον Ρούσσο έφτασε στο ελληνικό υπουργείο Εξωτερικών στις 18:15 ώρα Ελλάδας, ενώ τα εγκαίνια, όπως προκύπτει από την αφήγηση του Δημόπουλου και έμμεσα, από το ρεπορτάζ της *Βιομηχανικής Επιθεώρησης* και του *ΟΤ*, τελέστηκαν κατά τις πρωινές ώρες της 16ης Απριλίου. Για την ώρα λήψης του τηλεγραφήματος, βλ. Ρούσσο προς υπουργείο Εξωτερικών, 16/4/1970, Ίδρυμα Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής, Αθήνα, Αρχείο Κωνσταντίνου Γ. Καραμανλή, (ΑΚΚ, ΙΚΚ), Φ93/Α.

487 Ούτε όμως, από τη πρεσβεία της Δ. Γερμανίας στην Αθήνα. Την επομένη της ανακοίνωσης της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, αναφορικά με την επανεξέταση του καθεστώτος σύνδεσης της Ελλάδας με την ΕΟΚ, ο Limbourg, χωρίς να συσχετίζει άμεσα το περιστατικό, αναφερόταν στην ανησυχία που είχε προκαλέσει η είδηση στους ελληνικούς επιχειρηματικούς κύκλους. Για την αναφορά του δυτικογερμανού πρέσβη, βλ. Limbourg προς Auswärtiges Amt, Assoziation Griechenland-EWG: Revision des Vertrages?, 21/4/1970, PA AA, B20-200, Bestellnr. 1816.

488 Για τη διαδοχή των γεγονότων, βλ. τη συνέντευξη του συγγραφέα με τον Δημόπουλο, Αθήνα, 19/5/2011.

489 Για τη διαχείριση της κρίσης από τη διοίκηση του ΣΕΒ, βλ. τη συνέντευξη του συγγραφέα με τον Νικόλαο Σβορώνο, αντιπρόεδρο του ΣΕΒ, 1970-78, Αθήνα, 30/3/2012.

μάλιστα, προσωπική συνάντηση για το θέμα.⁴⁹⁰ Σε κάθε περίπτωση, τα δύο πρώτα τεύχη του *Δελτίου* του Συνδέσμου αμέσως μετά την αλλαγή στη διοίκησή του δεν άφηναν περιθώρια για παρερμηνείες. Στο κύριο άρθρο του πρώτου, το οποίο, με τίτλο, “Ο Δημήτριος Μαρινόπουλος”, εγκωμιάζε την προσωπικότητα και το έργο του απελθόντα προέδρου, ξεκαθαριζόταν: “Δεν ενόθευσε ουδέ άπαξ την θέσιν του ΣΕΒ διά των προσωπικών του δοξασιών. Δεν επρόφερον ποτέ λέξιν δυναμένην να έχη επίδρασιν επί των βιομηχανικών πραγμάτων χωρίς αύτη να αποδίδη ακριβώς και πλήρως τας αντιλήψεις της βιομηχανίας ως συνόλου”,⁴⁹¹ ενώ στο κύριο άρθρο του επόμενου τεύχους, με τον εύγλωττο τίτλο “Η μόνη διαφορά”, που έφερε την υπογραφή του νέου προέδρου, σχολιαζόταν ευθέως η φημολογία που είχε πυροδοτήσει η αλλαγή προεδρίας: “Θα ήτο αφέλεια να φαντασθή κανείς ότι η μεταβολή εις ωρισμένα πρόσωπα της διοικήσεως συνεπάγεται και μεταβολήν εις την πολιτικήν ή τας κατευθύνσεις του ΣΕΒ [...]. Η νέα, λοιπόν, διοίκησις του ΣΕΒ δεν είναι νέα... Είναι ό,τι ήτο και ό,τι θα είναι: Η διοίκησις του ΣΕΒ η χρονικώς επομένη της προηγουμένης και προηγουμένη της επομένης. Άλλη διαφορά δεν υπάρχει”.⁴⁹²

Η αντικανονική επέμβαση στα εσωτερικά του ΣΕΒ εγκαινίασε μία περίοδο αμηχανίας στις σχέσεις του Συνδέσμου με το καθεστώς. Ωστόσο, η αμηχανία αυτή δεν συνεπαγόταν και ακινησία. Απεναντίας, η δρομολογημένη, από το 1969, σύσταση του Συμβουλίου Οικονομικώς Ενεργού Πληθυσμού (ΣΟΕΠ), η οποία είχε προξενήσει το ζωηρό ενδιαφέρον στελεχών του ΣΕΒ⁴⁹³, θα επιταχυνόταν με πρωτοβουλία του

490 Μαρινόπουλος προς Μακαρέζο, Διαμόρφωσις παραγωγικής πολιτικής, 22/4/1970, Αρχείο Νικολάου Ι. Μακαρέζου, ιδιωτική συλλογή, Αθήνα (ANIM), Φ295/Α. Ωστόσο, και ο ίδιος ο Μαρινόπουλος, θα επιβεβαίωνε, μεταγενέστερα, την εκδοχή της αφινίδιας αποπομπής του από την προεδρία του ΣΕΒ, σημειώνοντας απλώς, ότι τόν έδωξε “πύξ-λάξ” ο Μακαρέζος. Για αυτήν τη χαρακτηριστική, αλλά υπαινικτική διατύπωση, βλ. τη συνέντευξη της Μαρίας Μαυροειδή με τον Μαρινόπουλο, Αθήνα, 12/4/2002, Όμιλος *Economia*, “Αρχείο Προφορικών Μαρτυριών” [Φ Μαρινόπουλος].

491 *Δελτίον ΣΕΒ*, 190, 31/5/1970.

492 *Δελτίον ΣΕΒ*, 191, 15/6/1970. Συναφές με το παρασκήνιο της αποχώρησης Μαρινόπουλου από την προεδρία του ΣΕΒ, ήταν και σχετικό σχόλιο του *ΟΤ* (25/6/1970), στην προσπάθειά του να ερμηνεύσει τη σημασία της “αλλαγής φρουράς” στη Διοίκηση του Συνδέσμου. Εκλαμβάνοντας ως καθησυχαστικές τις δηλώσεις του ίδιου του Μαρινόπουλου πως το Συμβούλιο των “Γερόντων” προσπάθησε να τον μεταπείσει από την απόφασή του να αποχωρήσει από την προεδρία λόγω “φόρτου προσωπικών ασχολιών” το ρεπορτάζ έκλεινε με την αμφίσημη διατύπωση πως “οι ρητές αυτές διαβεβαιώσεις διασκεδάζουν -ευτυχώς- ωρισμένες φήμες ή εντυπώσεις, ότι πρόκειται για αλλαγή σκοπιμότητας”.

493 Ενδεικτικά, βλ. την επιστολή του νομικού συμβούλου του ΣΕΒ, Αλέξανδρου Μπάρδα προς τον Δημόπουλο, με την οποία εκφράζεται η ανησυχία για τη μη προώθηση της έναρξης της λειτουργίας του ΣΟΕΠ και με την οποία ο συντάκτης της προσφέρεται να συμβάλει στο σχεδιασμό του υπό συγκρότηση οργάνου. Η επιστολή παρατίθεται στο Δημόπουλος, *Η Κοινή Αγορά και η Σύνδεσις*, 161-2. Για την επίσημη αντίδραση του ΣΕΒ στην ανακοίνωση της σύστασης του ΣΟΕΠ,

Δημόπουλου, ο οποίος είχε ήδη αναλάβει την προεδρία της, υπαγόμενης στο υπουργείο Συντονισμού, Επιτροπής Ευρωπαϊκής Συνεργασίας.⁴⁹⁴ Ο ΣΕΒ ήδη από το Σεπτέμβριο του 1967, από το βήμα της ετήσιας συνόδου των προέδρων της UNICE, τόνιζε τη σημασία που θα είχε για την πρόοδο της ελληνικής σύνδεσης, η δημιουργία ενός οργάνου που θα αποτελούσε το ελληνικό ανάλογο της Οικονομικής και Κοινωνικής Επιτροπής (ΟΚΕ) της ΕΟΚ.⁴⁹⁵ Ανάλογοι προβληματισμοί βάρυναν και στην απόφαση του υπουργείου Συντονισμού να προχωρήσει στη σύσταση του οργάνου αυτού, που παρά τις επαφές της ελληνικής πλευράς με κοινοτικά στελέχη,⁴⁹⁶ θα απορρίπτονταν αργότερα από την πλευρά της ΕΟΚ.⁴⁹⁷

Με βάση τους ιδρυτικούς νόμους, το ΣΟΕΠ απαρτιζόταν από εκπροσώπους επαγγελματιών οργανώσεων με αρμοδιότητες που περιλάμβαναν, εκτός από τη γνωμοδότηση επί οικονομικών και κοινωνικών ζητημάτων ευρύτερου ενδιαφέροντος, την εξέταση προβλημάτων τα οποία προέκυπταν κατά την εφαρμογή της Συμφωνίας Σύνδεσης με την ΕΟΚ.⁴⁹⁸ Επομένως, η προώθηση της λειτουργίας του πέρα από τις βλέψεις για αποκατάσταση του θεσμικού κενού στις επαφές με την Κοινότητα, είχε σαφείς στοχεύσεις προς το εσωτερικό. Η πρωτοβουλία του υπουργείου Συντονισμού - που συνέπεσε χρονικά με την ανακοίνωση των νέων εξαγωγικών κινήτρων που καθιέρωνε η απόφαση Ν.Ε. 1574/1970⁴⁹⁹ από τον ίδιο τον Μακαρέζο που παρέστη επί τούτου σε ειδική συνεδρίαση του Διοικητικού Συμβουλίου του ΣΕΒ-⁵⁰⁰ εντασσόταν σε μια συνολικότερη προσπάθεια διαχείρισης της κρίσης που είχε εκδηλωθεί, αναφορικά με τις προοπτικές της σύνδεσης με την ΕΟΚ, με στόχο την επαναπροσέγγιση με το Σύνδεσμο. Μάλιστα, η προσπάθεια αυτή θα είχε ως πρωτεργάτες τα ίδια πρόσωπα που πρωταγωνίστησαν στην εκδήλωση της κρίσης. Σε σχετικό υπόμνημά του προς τον Μακαρέζο, το καλοκαίρι του 1970, ο Δημόπουλος συμβούλευε, μεταξύ άλλων, τον υπουργό Συντονισμού ότι ο λόγος του, στην

βλ. *Δελτίον ΣΕΒ*, 174, 30/9/1969.

494 *Όπ.π.*, 31-3.

495 *Βιομηχανική Επιθεώρησης*, 396, 10/1967.

496 Χαρακτηριστικά, βλ. το ενημερωτικό σημείωμα του προέδρου του ΣΟΕΠ, Παπαγεωργίου προς Μακαρέζο, 15/6/1971, ANIM, Φ160γ/Α.

497 Για τη συσχέτιση του ΣΟΕΠ με την ΟΚΕ, βλ. *όπ.π.*, 161-9, αλλά και την επιχειρηματολογία του γενικού γραμματέα του ΣΟΕΠ, Ανδρέα Θανασούλια, σε άρθρο του στον *ΟΤ*, 12/8/1971, όπου και η είδηση της απόρριψης της ιδέας από την Κοινότητα.

498 ΦΕΚ 38Α/7.3.1969 και ΦΕΚ 188Α/20.9.1969.

499 Για το περιεχόμενο της απόφασης αυτής, βλ. το επόμενο κεφάλαιο.

500 *Δελτίον ΣΕΒ*, 199, 15/10/1970.

πανηγυρική, πρώτη συνεδρίαση του ΣΟΕΠ, θα έπρεπε να “προσανατολίξει το Συμβούλιον προς απόψεις σωφρονωτέρας από τας των δηλώσεων Μαρινοπούλου”, αναφορικά με το χρονοδιάγραμμα της ένταξης στην ΕΟΚ.⁵⁰¹ Από την πλευρά του ο ΣΕΒ, ο οποίος είχε κάθε λόγο να είναι ικανοποιημένος από την πρόσφατη ανακοίνωση των νέων εξαγωγικών κινήτρων, υποδέχτηκε ευμενώς την έναρξη της λειτουργίας του ΣΟΕΠ,⁵⁰² διατηρώντας όμως, ως εκπρόσωπο του Συνδέσμου σε αυτό τον Μαρινόπουλο, που είχε οριστεί στη θέση αυτή στις αρχές του 1970, πριν από την υποχρεωτική αποχώρησή του από την προεδρία του ΣΕΒ.⁵⁰³

Τον Οκτώβριο του 1970, ο Μακαρέζος, κατά την πρώτη συνεδρίαση του ΣΟΕΠ, απηύθυνε χαιρετισμό προς τα μέλη του οργάνου, ακολουθώντας εν πολλοίς τις παραινήσεις του συνεργάτη του. Ο υπουργός Συντονισμού προσδιόρισε με το λόγο του το έργο του ΣΟΕΠ, το οποίο καλείτο να εξετάσει την ετοιμότητα της ελληνικής οικονομίας να αντιμετωπίσει τη σύντμηση των προθεσμιών που προέβλεπε η Συμφωνία Σύνδεσης και να διερευνήσει τις ενδεχόμενες συνέπειες της πλήρους ένταξης της Ελλάδας στην ΕΟΚ νωρίτερα από την εκπνοή της σύνδεσης.⁵⁰⁴ Το Δεκέμβριο του 1972, το ΣΟΕΠ, μετά από 15 συνεδριάσεις, θα παρέδιδε τα πορίσματά του στον Μακαρέζο, με βάση τα οποία σχεδόν ομόφωνα συνηγορούσε στην άμεση ένταξη της χώρας στην ΕΟΚ.⁵⁰⁵ Ωστόσο, η δημοσίευση των πορισμάτων του επρόκειτο να λάβει χώρα σε μια εντελώς διαφορετική συγκυρία από την περίοδο κατά την οποία εγκαινίασε τη λειτουργία του, καθώς, στο μεταξύ, θα μεσολαβούσαν σημαντικές πολιτικές εξελίξεις.

Οι δυσκολίες του καθεστώτος με τον επιχειρηματικό κόσμο δεν εξαντλούνταν στις παρενέργειες που είχαν στις σχέσεις του με το ΣΕΒ οι διπλωματικές εντάσεις με τους δυτικοευρωπαίους συμμάχους. Στις αρχές του 1970, η συνεχιζόμενη περιπέτεια των συμβάσεων για την επέκταση του κρατικού διυλιστηρίου Ασπροπύργου και την κατασκευή ενός τρίτου διυλιστηρίου φάνηκε να οδηγείται σε μία λύση που έμοιαζε με θρίαμβο για την κυβέρνηση.⁵⁰⁶ εξέλιξη που, σε μια δύσκολη διεθνή συγκυρία για

501 Δημόπουλος, *Η Κοινή Αγορά και η Σύνδεσις*, 162-4.

502 *Δελτίον ΣΕΒ*, 192, 30/6/1970 και 199, 15/10/1970.

503 *Το Βήμα*, 17/1/1970.

504 Προσφώνησις του Υπουργού Συντονισμού προς το Συμβούλιον των παραγωγικών τάξεων, χ.η., ANIM, Φ325/Α.

505 Δημόπουλος, *Η Κοινή Αγορά και η Σύνδεσις*, 161-97.

506 Stewart προς Preston, *The Onassis Investments*, 13/1/1970, Dawbarn προς Preston, *The Onassis Investments*, 18/2/1970 και Dawbarn προς Wilcock, *Niarchos Investment Projects*,

τη δικτατορία, επιχειρήθηκε να αξιοποιηθεί από τους έλληνες αξιωματούχους ως ένδειξη εμπιστοσύνης στη σταθερότητα του καθεστώτος.⁵⁰⁷ Το Μάρτιο, δημοσιεύτηκε στην εφημερίδα της κυβέρνησης η σύμβαση του ελληνικού Δημοσίου με τον Ωνάση, η οποία προέβλεπε επενδύσεις ύψους \$600εκ. και οι οποίες, εκτός από την κατασκευή και εκμετάλλευση του διυλιστηρίου και το δικαίωμα προμήθειας και μεταφοράς του αργού, περιλάμβαναν την ίδρυση ενός εργοστασίου αλουμίνας και αλουμινίου και ενός θερμοηλεκτρικού εργοστασίου, συνοδευόμενες από άλλες μικρότερες βιομηχανικές επενδύσεις και έργα υποδομών στην περιοχή εγκατάστασης.⁵⁰⁸ Το Μάιο, θα ακολουθούσε η δημοσίευση της σύμβασης Νιάρχου, σύμφωνα με την οποία το κρατικό διυλιστήριο περνούσε κατά τα 2/3 στην κυριότητα του αναδόχου, ο οποίος, έναντι της ανάληψης των δικαιωμάτων προμήθειας και μεταφοράς του αργού, αναλάμβανε να πραγματοποιήσει επενδύσεις ύψους \$200εκ., που εκτός από τις εργασίες επέκτασης του διυλιστηρίου, περιλάμβαναν, μεταξύ άλλων, την αναβάθμιση των Ναυπηγείων Σκαραμαγκά, με την κατασκευή μίας δεξαμενής-μαμούθ για τη ναυπήγηση πλοίων τουλάχιστον 240 χιλιάδων DWT.⁵⁰⁹

Η κεντρική ιδέα των δύο συμβάσεων συνίστατο στην ανάληψη της υποχρέωσης από τους αναδόχους να προσελκύσουν τα απαραίτητα κεφάλαια για την υλοποίηση των επενδυτικών σχεδίων τους, μέσω απευθείας διαπραγματεύσεων με διεθνή πιστωτικά ιδρύματα και συνεργασιών με επιχειρήσεις που δραστηριοποιούνταν στους αντίστοιχους τομείς. Ωστόσο, ο ανταγωνισμός των δύο εφοπλιστών για την ανάληψη της εκμετάλλευσης των διυλιστηρίων τους είχε υποχρεώσει να προβούν σε παραχωρήσεις προς το Δημόσιο τις οποίες δεν ήταν πρόθυμοι να εκτελέσουν χωρίς περαιτέρω διαπραγματεύσεις. Έτσι, από την επομένη κιόλας της δημοσίευσης της σύμβασης στην εφημερίδα της κυβέρνησης, ο Ωνάσης βομβάρδιζε το υπουργείο Συντονισμού με αλλεπάλληλα αιτήματα, διεκδικώντας επιμέρους τροποποιήσεις στο κείμενο της σύμβασης προς όφελος του αναδόχου.⁵¹⁰ Πολύ γρήγορα μάλιστα, κατέστη σαφές ότι ο πραγματικός στόχος του Ωνάση ήταν η αναπροσαρμογή του ύψους των τιμών προμήθειας του αργού σε βάρος του Δημοσίου,

15/5/1970, The National Archives, Kew, Richmond (TNA), FCO 9/1221.

507 Limbourg προς Aurwärtiges Amt, Gespräch mit Außenminister Pipinelis am 6. März, 8/3/1970, PA AA, B26, Bestellnr. 418.

508 ΦΕΚ 59Α/13.3.1970 και *ΟΤ*, 19/3/1970.

509 ΦΕΚ 122Α/30.5.1970 και *ΟΤ*, 25/6/1970.

510 Ωνάσης προς υπουργείο Συντονισμού, 17/3/1970, 20/3/1970, 26/3/1970, 28/3/1970 και 8/4/1970, Ιστορικό Αρχείο Πολιτιστικού Ιδρύματος Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα, Αρχείο Ωμέγα, Φ91.

καθώς και η απόσπαση κρατικής εγγύησης για τα δάνεια που θα συνήπτε ο ανάδοχος στο εξωτερικό για τη χρηματοδότηση των έργων.⁵¹¹ Τον Ιούλιο, ο Μακαρέζος απαίτησε από τον Ωνάση την τήρηση της συμφωνίας, χωρίς περαιτέρω αλλαγές, προχωρώντας στην αποδοχή ορισμένων αιτημάτων του τελευταίου, συμπεριλαμβανομένης της δήλωσης του Δημοσίου περί συμπαράστασης στην προσπάθεια σύναψης δανείων εκ μέρους του αναδόχου, κάτι που ο Ωνάσης φάνηκε να αποδέχεται.⁵¹² Ωστόσο, στις 20 Αυγούστου, ο Ωνάσης επανήλθε κατηγορώντας το υπουργείο Συντονισμού ότι καθυστερεί να υπογράψει τα σχετικά διατάγματα για την κατοχύρωση των ευνοϊκών τροποποιήσεων της σύμβασης. Το διάβημα Ωνάση προκάλεσε τη σκληρή απάντηση του Μακαρέζου, στην οποία ο υπουργός Συντονισμού επισήμαινε το “ανοίκειο” ύφος της επιστολής Ωνάση, υπογραμμίζοντας παράλληλα τη σημασία που είχε για την πρόοδο του επενδυτικού εγχειρήματός του η διατήρηση ομαλών σχέσεων με τη διοίκηση.⁵¹³

Στις 26 Αυγούστου, την ημέρα που ο Μακαρέζος έστειλε την απαντητική επιστολή στον Ωνάση, ο Tasca ενημέρωνε το αμερικανικό υπουργείο Εξωτερικών για τη συνομιλία που είχε με τον Παπαδόπουλο το προηγούμενο βράδυ. Στο τηλεγράφημά του, ο αμερικανός πρέσβης σημείωνε, μεταξύ άλλων, την έντονη συναισθηματική φόρτιση του συνομιλητή του, συνάγοντας το συμπέρασμα ότι ο τελευταίος πρέπει να βρισκόταν υπό μεγάλη πίεση από τους “σκληρούς” του καθεστώτος για τις κινήσεις “φιλελευθεροποίησης” της δικτατορίας, στις οποίες φαινόταν να προχωράει.⁵¹⁴ Η παρατήρηση του Tasca πολύ σύντομα, θα επιβεβαιωνόταν, τουλάχιστον ως προς τη διάγνωση των ασκούμενων πιέσεων: μεταξύ 26 Αυγούστου και 5 Σεπτεμβρίου, το καθεστώς γνώρισε τη σημαντικότερη,

511 Ωνάσης προς υπουργείο Συντονισμού, 14/7/1970 και 15/7/1970, Ιστορικό Αρχείο Πολιτιστικού Ιδρύματος Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα, Αρχείο Ωμέγα, Φ91. Οι δυσκολίες σύναψης των αναγκαίων δανείων στο εξωτερικό, ιδίως για την κατασκευή του θερμοηλεκτρικού εργοστασίου, είχαν διαφανεί αμέσως μετά την υπογραφή της σύμβασης, όπως ήταν σε θέση να γνωρίζουν οι αρμόδιοι βρετανικοί κύκλοι στους οποίους απευθύνθηκε πρώτα ο Ωνάσης. Για τις σχετικές αναφορές των βρετανικών υπουργείων Εξωτερικών και Εμπορίου, βλ. ενδεικτικά Stewart προς Export Credits Guarantee Department (ECGD), Onassis Power Station, 20/4/1970 και Dickinson προς Dawbarn, Your Exceed 168., 1/5/1970, TNA, FCO 9/1221

512 Μακαρέζος προς Ωνάση, 18/7/1970, 24/7/1970 και 30/7/1970, Ιστορικό Αρχείο Πολιτιστικού Ιδρύματος Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα, Αρχείο Ωμέγα, Φ91 και Stewart προς Dickinson, Onassis Investments, 30/7/1970, TNA, FCO 9/1221.

513 Σαμαράς προς Μακαρέζο, 20/8/1970, Ιστορικό Αρχείο Πολιτιστικού Ιδρύματος Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα, Αρχείο Ωμέγα, Φ48 και Μακαρέζος προς Ωμέγα, 26/8/1970, Ιστορικό Αρχείο Πολιτιστικού Ιδρύματος Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα, Αρχείο Ωμέγα, Φ91.

514 *FRUS, 1969-1976, XXIX, 731-4* (έγγρ. 289).

μέχρι τότε, κρίση εντός του ηγετικού πυρήνα του, κατά τη διάρκεια της οποίας ο Παπαδόπουλος υπέβαλε την παραίτησή του.⁵¹⁵ Ήδη από τις αρχές Αυγούστου, στο Παρίσι, από όπου παρακολουθούσε στενά τις εξελίξεις στην Ελλάδα, ο Κωνσταντίνος Καραμανλής είχε αρχίσει να γίνεται κοινωτός πληροφοριών αναφορικά με την κλιμακούμενη ένταση στο εσωτερικό της δικτατορίας μέσω στενών συνεργατών του που διατηρούσαν διαύλους με το καθεστώς. Οι πιέσεις αυτές, σύμφωνα με τους συνεργάτες του Καραμανλή, επικεντρώνονταν στην εφαρμογή του “χρονοδιαγράμματος Πιπινέλη”, με την οποία οι “σκληροί” διαφωνούσαν και, στο πλαίσιο αυτό, την προσωπική στρατηγική του Παπαδόπουλου, ο οποίος συγκέντρωνε ολοένα μεγαλύτερες εξουσίες στα χέρια του.⁵¹⁶ Τις επόμενες μέρες, οι ίδιες πηγές πληροφορούσαν τον Καραμανλή για τη ρήξη στο εσωτερικό των απριλιανών η οποία άγγιζε πλέον και την ίδια την τριανδρία, καθώς στην απόπειρα αμφισβήτησης του Παπαδόπουλου εμπλεκόταν και ο Μακαρέζος.⁵¹⁷ Παρόμοιες πληροφορίες, έφταναν, κατά το ίδιο διάστημα, και στο περιβάλλον του Κωνσταντίνου, το μέλλον του οποίου ήταν στενά συναρτημένο με την έκβαση της διαμάχης, αφού οι “σκληροί” απέκλειαν κάθε ενδεχόμενο επιστροφής του.⁵¹⁸

Η κρίση του Αυγούστου, η οποία έληξε με ένα συμβιβασμό, φαινόταν πράγματι, να έχει ως αποκλειστικό αντικείμενο τις δρομολογούμενες πολιτικές εξελίξεις στην Ελλάδα. Δηλωτική του περιεχομένου αυτού του συμβιβασμού, ως αποτέλεσμα του οποίου ο Παπαδόπουλος διατήρησε την πρωθυπουργία, υπήρξε η διακοίνωση της Ελλάδας, στις 9 Σεπτεμβρίου, με την οποία καταγγελλόταν ως ανάμιξη στα εσωτερικά της χώρας, η άσκηση πιέσεων για την εφαρμογή του “χρονοδιαγράμματος Πιπινέλη”.⁵¹⁹ Μάλιστα, την επαύριο της επανάληψης της αμερικανικής στρατιωτικής βοήθειας προς την Ελλάδα, στα τέλη του ίδιου μήνα, το αμερικανικό υπουργείο Εξωτερικών υπογράμμιζε την απογοήτευσή του από την

515 Για δύο ευφάνταστες αφηγήσεις των όσων διημείφθησαν μεταξύ των απριλιανών τον Αύγουστο και το Σεπτέμβριο του 1970, βλ. Κακαουνάκη, *2650 μερόνυχτα συνωμοσίας*, τ.1, 315-25 και Σ. Ψυχάρης, *Τα παρασκήνια της Αλλαγής* (Αθήνα: Το Βήμα, 2010 [1974]), 35-8, το οποίο εντάσσεται στο ίδιο κλίμα.

516 Αβέρωφ προς Καραμανλή, Έκθεσις επί καταστάσεως (Davies), 7/8/1970 και Βασιλείου προς Καραμανλή, Έκθεσις επί καταστάσεως, 8/1970, ΑΚΚ, ΙΚΚ, Φ40Α.

517 Κ. Σβολόπουλος (επιμ.), *Κωνσταντίνος Καραμανλής: Αρχείο, γεγονότα και κείμενα*, 12 τ. (Αθήνα: Ίδρυμα Κωνσταντίνος Καραμανλής και Εκδοτική Αθηνών, 1992-97), τ. 7, 281-3.

518 Λ. Α. Παπάγος, *Σημειώσεις 1967-1977* (Αθήνα: Ίδρυμα Γουλανδρή-Χορν, 1999), 273-6.

519 Schubert προς Auswärtiges Amt, Erklärung griechischer Regierung zu Einmischungsversuchen des Auslandes, 9/9/1970, PA AA, B 26, Bestellnr. 418.

αποτυχία του Παπαδόπουλου να άρει το στρατιωτικό νόμο, ως ανταπόκριση στην αμερικανική χειρονομία.⁵²⁰ Στην πραγματικότητα όμως, η ανοιχτή αμφισβήτηση του Παπαδόπουλου ως ηγέτη της “Επανάστασης” δεν θα μπορούσε να εκδηλωθεί, χωρίς το συντονισμό των “σκληρών” με ισχυρότερους παράγοντες του καθεστώτος, όπως ο Μακαρέζος, για την αποστασιοποίηση του οποίου από τον Παπαδόπουλο, η υπόθεση Ωνάση είχε διαδραματίσει καθοριστικό ρόλο, ήδη από τα μέσα του προηγούμενου έτους.⁵²¹

Η συνάντηση αυτών των φαινομενικά παράλληλων διαδικασιών κατέστη σαφής, πολύ σύντομα, όταν, στις αρχές Νοεμβρίου, η κρίση κορυφής αναζωπυρώθηκε με επίδικο αντικείμενο τα συνεχιζόμενα αιτήματα του Ωνάση. Το Σεπτέμβριο και τον Οκτώβριο, ο Ωνάσης -ο οποίος, στο μεταξύ είχε έρθει σε συνεννόηση με τον Νιάρχο για τη συντονισμένη άσκηση πίεσης στο υπουργείο Συντονισμού, με στόχο την ευνοϊκή αναθεώρηση των συμβάσεών τους-⁵²² επανήλθε στο αίτημά του για παροχή κρατικής εγγύησης έναντι των διεθνών πιστωτικών ιδρυμάτων.⁵²³ Σε σύσκεψη των συναρμόδιων υπουργείων, που πραγματοποιήθηκε υπό την προεδρία του Μακαρέζου, στις 19 Οκτωβρίου, προκειμένου να εξεταστούν τα αιτήματα του αναδόχου, αποφασίστηκε η απόρριψη των βασικών αιτημάτων του Ωνάση.⁵²⁴ Ωστόσο, στο υπουργικό συμβούλιο που πραγματοποιήθηκε υπό τον Παπαδόπουλο, στις 3 Νοεμβρίου, ο πρωθυπουργός, κατόπιν συνάντησης που είχε με τον Ωνάση, κατηγόρησε τη “γραφειοκρατία” και τις “σκοτεινές δυνάμεις” του υπουργείου Συντονισμού για την εμπλοκή, σημειώνοντας ότι το θέμα εκτός από οικονομικό είναι και πολιτικό, και ως εκ τούτου ο ίδιος θα λάμβανε μόνος του τις σχετικές αποφάσεις. Από την πλευρά του ο Μακαρέζος αντέτεινε ότι “σκοτεινές δυνάμεις” είναι εκείνες οι οποίες απομάκρυναν τον Ροδινό-Ορλάνδο από το υπουργείο Συντονισμού, σχολιάζοντας ότι η “Επανάσταση” δεν προσωποποιείται στον Παπαδόπουλο και δηλώνοντας ότι “ουδέποτε δε εφαντάσθη ότι θα ήτο εις το Υπουργικόν Συμβούλιον δικηγόρος του κ. Ωνάση ο κ. Πρωθυπουργός”.⁵²⁵

520 *FRUS, 1969-1976, XXIX, 745-6 (έγγρ. 296).*

521 Βλ. το 4ο κεφάλαιο.

522 Dawbarn προς Wilcock, Onassis/Niarchos Investments, 3/9/1970, TNA, FCO 9/1221.

523 Σαμαράς προς υπουργείο Συντονισμού, 18/9/1970 και 21/10/1970, Ιστορικό Αρχείο Πολιτιστικού Ιδρύματος Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα, Αρχείο Ωμέγα, Φ48.

524 Για το πρακτικό της σύσκεψης της 19ης Οκτωβρίου, βλ. Υπουργείον Συντονισμού, Πρακτικόν συσκέψεως, χ.η., ANIM, Φ330-339/A [Φ335/A].

525 [Ανώνυμος (1)], Διένεξις Παπαδοπούλου-Μακαρέζου-Απόρριψις συμφωνίας Ωνάση, χ.η. και

Η οριστική ρήξη εντός της τριανδρίας του καθεστώτος αποφεύχθηκε μόνο με παρέμβαση του Παττακού, ο οποίος πρότεινε την υιοθέτηση της πρότασης της αρμόδιας υπουργικής επιτροπής, ενώ ο Ωνάσης, μόλις πληροφορήθηκε τις εξελίξεις, ειδοποίησε με επιστολή του το υπουργείο Συντονισμού ότι θα προσέφευγε σε διεθνή διαιτησία, αλλά και στο Συμβούλιο της Επικρατείας, σύμφωνα με τα προβλεπόμενα στη σύμβαση.⁵²⁶ Τους επόμενους μήνες, ισχυροί παράγοντες του καθεστώτος θα προσπαθούσαν να γεφυρώσουν το χάσμα ανάμεσα στον Παπαδόπουλο και τον Μακαρέζο,⁵²⁷ διαδικασία που δεν διέφυγε την προσοχή των ξένων πρεσβειών στην Αθήνα.⁵²⁸ Οι τελευταίες μάλιστα -όταν δεν έδιναν την εντύπωση παρέμβασης υπέρ της μίας ή της άλλης πλευράς-⁵²⁹ εκδήλωναν την αμηχανία τους μπροστά στις εξελίξεις, με τον οικονομικό σύμβουλο της βρετανικής πρεσβείας να συμβουλεύει το υπουργείο Εμπορίου και Βιομηχανίας να αποφύγει απευθείας επαφή με τον Παπαδόπουλο για το θέμα, προκειμένου να μην δώσουν την εντύπωση ότι παρακάμπτουν τον Μακαρέζο.⁵³⁰

Παρά τις προσπάθειες συμφιλίωσης του Παπαδόπουλου με τον Μακαρέζο, ήταν σαφές ότι ο όποιος συμβιβασμός θα αποτελούσε μία προσωρινή λύση. Από τη μία πλευρά, ο Παπαδόπουλος θα επιχειρούσε στο εξής, να συγκεντρώσει όλο και μεγαλύτερες εξουσίες στο πρόσωπό του, προκειμένου να αποκτήσει τον απόλυτο έλεγχο των πολιτικών εξελίξεων. Από την άλλη πλευρά, ο Μακαρέζος θα επιχειρούσε να προβάλει το έργο του στον οικονομικό τομέα, διαχωρίζοντας τη θέση του από τις πολιτικές επιλογές του Παπαδόπουλου. Εξάλλου, μια ένδειξη για τον καταλυτικό ρόλο της διπλής κρίσης του φθινοπώρου του 1970 σε αυτή τη διαδικασία προσφέρουν δύο επιστολές που ανταλλάχθηκαν εν μέσω της κρίσης, και οι οποίες επιχειρούσαν να

Κούσουλας προς Καραμανλή, Ασυνέπεια χούντας και διένεξις στελεχών της, 22/11/1970, ΑΚΚ, ΙΚΚ, Φ40Α. Για μια παρόμοια περιγραφή της σύγκρουσης Παπαδόπουλου-Μακαρέζου στο υπουργικό συμβούλιο της 3ης Νοεμβρίου, βλ. το εκτενές άρθρο του *Der Spiegel*, 48/70, 23/11/1970.

526 [Ανώνυμος (1)], Διένεξις Παπαδοπούλου-Μακαρέζου-Απόρριψις συμφωνίας Ωνάση, χ.η., ΑΚΚ, ΙΚΚ, Φ40Α, Μακαρέζος προς Ωνάση, 6/11/1970, Ιστορικό Αρχείο Πολιτιστικού Ιδρύματος Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα, Αρχείο Ωμέγα, Φ48, Dawbarn προς Wilcock, Onassis Investments, 10/11/1970 και Dawbarn προς Wilcock, Onassis Investments, 13/11/1970, TNA, FCO 9/1221.

527 [Ανώνυμος (2)], Διένεξις Παπαδοπούλου-Μακαρέζου, χ.η., [Ανώνυμος (3)], χ.η., Αβέρωφ προς Καραμανλή, Κρίσεις επί της καταστάσεως (Στρατός, σκέψεις Παπαδ. κλπ), 28/11/1970, ΑΚΚ, ΙΚΚ, Φ40Α.

528 Limbourg προς Auswärtiges Amt, Griechische Innenpolitik: Opposition innerhalb der Junta, 12/11/1970, ΡΑΑΑ, Β 26, Bestellnr. 416 και *FRUS, 1969-1976, XXIX, 755-61* (έγγρ. 302).

529 [Ανώνυμος (2)], Διένεξις Παπαδοπούλου-Μακαρέζου, χ.η., ΑΚΚ, ΙΚΚ, Φ40Α.

530 Dawbarn προς Lawrence, Your Creda 42: GEEC for Bub-Stations, 14/11/1970, TNA, FCO 9/1221.

διαγνώσουν τα αίτια του ρήγματος μεταξύ του Παπαδόπουλου και του Μακαρέζου, προτείνοντας διεξόδους η κάθε μία από την ιδιαίτερη οπτική του συντάκτη της. Από την πρώτη, γραμμένη στις 8 Οκτωβρίου, ένα μήνα μετά την πρώτη κρίση, από τον κουνιάδο και στενό συνεργάτη του Μακαρέζου, Αλέκο Ματθαίου, προκύπτει ότι οι διαφορές εντός της τριανδρίας, δεν αφορούσαν την πολιτική κατεύθυνση του καθεστώτος, καθώς ο συντάκτης της επιστολής επισήμαινε τη στρατηγική συμφωνία Παπαδόπουλου-Μακαρέζου στα δύο καίρια ζητήματα της πολιτικής συγκυρίας: τη διεξαγωγή εκλογών και την τύχη του βασιλιά. Απεναντίας, ο συντάκτης υπογράμμιζε τα προβλήματα που θα προέκυπταν από το συγκεντρωτισμό του Παπαδόπουλου, τονίζοντας ότι οι διαφορές των δύο επικεντρώνονταν σε ζητήματα τακτικής και επιλογής προσώπων.⁵³¹ Η δεύτερη επιστολή, γραμμένη από τον Δημήτρη Κούσουλα προς τον Καραμανλή, στις 22 Νοεμβρίου, λίγο μετά τη δεύτερη κρίση, πληροφορούσε τον πρώην πρωθυπουργό ότι είχε επέλθει μία κρίσιμη αλλαγή στη στάση του Μακαρέζου. Σε συνάντηση που είχε ο Κούσουλας με τον Μακαρέζο, με τον οποίο διατηρούσε στενή προσωπική επαφή, ο δεύτερος φάνηκε να συμφωνεί για πρώτη φορά με την άμεση διεξαγωγή εκλογών (μέχρι το Φεβρουάριο του 1971), αλλά και με την εφαρμογή των διατάξεων του Συντάγματος του 1968, αναφορικά με το θεσμό της τριμελούς Αντιβασιλείας, με επικεφαλής τον πρόεδρο της Βουλής. Σύμφωνα με τον Κούσουλα μάλιστα, ο Μακαρέζος τού πρότεινε την ανάληψη του υπουργείου Εσωτερικών, με αποκλειστικό καθήκον τη διοργάνωση των εκλογών, ώστε να διασφαλιστεί η εγκυρότητά τους, ενώ ο ίδιος εκτιμούσε ότι ο Μακαρέζος προσέβλεπε στην πρωθυπουργία. Τέλος, ο Κούσουλας σχολίαζε ότι ο Μακαρέζος δεν φαινόταν πλέον, να διακατέχεται από τα αισθήματα πικρίας έναντι του Καραμανλή που είχε πυροδοτήσει η δήλωση του τελευταίου εναντίον του καθεστώτος, κατά τη διάρκεια των περιπετειών στο Συμβούλιο της Ευρώπης.⁵³²

Σε κάθε περίπτωση, η πρόβλεψη και των δύο συντακτών ότι ο όποιος συμβιβασμός μεταξύ των δύο πλευρών θα είχε αναγκαστικά χαρακτήρα προσωρινής ανακωχής, επρόκειτο σύντομα να επαληθευτεί. Στις αρχές του επόμενου έτους, εν μέσω πληροφοριών για τη διαμάχη στο εσωτερικό της τριανδρίας και τις αντιδράσεις

531 Ματθαίου προς Μακαρέζο, 8/10/1970, ANIM, Φ186/A.

532 Κούσουλας προς Καραμανλή, Ασυνέπεια χόντας και διένεξις στελεχών της, 22/11/1970, ΑΚΚ, ΙΚΚ, Φ40Α. Για το κείμενο των δηλώσεων Καραμανλή, στις 30 Σεπτεμβρίου του 1969, βλ. Σβολόπουλος, *Καραμανλής*, τ. 7, 113-4.

των “σκληρών” στα σχέδια του Παπαδόπουλου για φιλελευθεροποίηση, ο Tasca πρότεινε τη στήριξη του τελευταίου, ως εγγυητή της μετεξέλιξης του καθεστώτος. Η διαμόρφωση διακριτών πολιτικών κατευθύνσεων εντός της ηγετικής τριανδρίας του καθεστώτος είχε αρχίσει να γίνεται εμφανής, χωρίς ωστόσο να μπορεί να προσδιοριστεί με σαφήνεια το περιεχόμενό τους. Έτσι, ο Tasca αμφισβητούσε την ειλικρίνεια των διαβεβαιώσεων δυσαρεστημένων απριλιανών περί ταχύτερης επιστροφής στον κοινοβουλευτισμό σε περίπτωση επικράτησής τους, αξιολογώντας τις ως μια προσπάθεια προσεταιρισμού των ΗΠΑ και επισημαίνοντας τις δεσμεύσεις τους προς τους “σκληρούς”. Στο πλαίσιο αυτό, ο αμερικανός πρέσβης πρότεινε την άσκηση πιέσεων για πολιτικές εξελίξεις αποκλειστικά μέσω ιδιωτικών καναλιών που δεν θα μπορούσαν να αξιοποιηθούν αντιπολιτευτικά από τους αντιπάλους του καθεστώτος,⁵³³ ενώ την έγκριση της τακτικής αυτής επιβεβαίωσε και ο Νίξον σε προσωπική συνάντηση που είχε με τον Tom Pappas, δηλώνοντας χαρακτηριστικά πως είναι ο “καλύτερος φίλος που έχουν” οι συνταγματάρχες.⁵³⁴ Τον Απρίλιο, με πρωτοβουλία του Tasca, μία σειρά έλληνες βιομήχανοι που ασκούσαν κάποια επιρροή στον Παπαδόπουλο επιχειρήσαν να προσεγγίσουν τον τελευταίο με σκοπό να τον πείσουν για την αναγκαιότητα της φιλελευθεροποίησης της δικτατορίας. Μεταξύ των παραγόντων αυτών ήταν και ο Μποδοσάκης,⁵³⁵ ενώ από άλλη πρεσβευτική πηγή πληροφορούμαστε ότι, τον ίδιο μήνα, συνάντηση με τον Παπαδόπουλο για το θέμα είχε και ο Μαρινόπουλος.⁵³⁶ Σύμφωνα με το τηλεγράφημα του Tasca, ο Παπαδόπουλος είπε στο συνομιλητή του ότι “εφόσον όλα έμεναν στη θέση τους” θα μπορούσε να λάβει την απόφαση για την πραγματοποίηση εκλογών μέχρι το τέλος του 1972.⁵³⁷

Το καλοκαίρι του 1971, ο Παπαδόπουλος θα επιδίωκε να αποκρυσταλλώσει οργανωτικά την προσπάθεια ελέγχου του υπουργικού συμβουλίου, προχωρώντας σε ένα ριζικό ανασχηματισμό, βασικές συνιστώσες του οποίου ήταν η κατάργηση του υπουργείου Συντονισμού και ο έλεγχος της οικονομικής πολιτικής από το νέο υπουργείο Εθνικής Οικονομίας, καθώς και η δημιουργία επτά περιφερειακών

533 *FRUS, 1969-1976, XXIX, 755-61 (έγγρ. 302).*

534 *Όπ.π., 773-4 (έγγρ. 309).*

535 *Όπ.π., 778-80 (έγγρ. 311).*

536 C. Backman, *Ambassador in Athens* (London: The Merlin Press, 1989), 47. Ο Backman υπηρετούσε τότε ως πρέσβης της Ολλανδίας στην Αθήνα.

537 *FRUS, 1969-1976, XXIX., 778-80 (έγγρ. 311).*

Διοικήσεων υπαγόμενων στο υπουργείο Εσωτερικών. Με το νέο σχήμα, ο Παπαδόπουλος αποστέρουσε τον Μακαρέζο από την άμεση εκτελεστική εξουσία στον οικονομικό τομέα, μέσω της αναβάθμισης του τελευταίου σε β' αντιπρόεδρο της κυβέρνησης με καθήκοντα γενικής εποπτείας του οικονομικού τομέα, ενώ απομάκρυνε από την Αθήνα τους αντιπολιτευόμενους “σκληρούς”, τους οποίους τοποθετούσε στις θέσεις των νέων υφυπουργών-περιφερειακών διοικητών.⁵³⁸ Ταυτόχρονα, ο Παπαδόπουλος -ο οποίος είχε δώσει ήδη ένα δείγμα των προθέσεων του διαδοχικά το Δεκέμβριο του 1970, εκφωνώντας ένα βαρυσήμαντο λόγο ενόψει της νέας χρονιάς σε πρώτο ενικό πρόσωπο⁵³⁹ και τον Ιανουάριο του 1971, αποπέμποντας τον Ματθαίου από τη θέση του υπουργού Βορείου Ελλάδος⁵⁴⁰ διεύρυνε τις αρμοδιότητες του προέδρου της κυβέρνησης σε τέτοιο βαθμό, ώστε παρατηρητές να κάνουν λόγο για το “τέλος της εποχής της χούντας” και την “έναρξη της εποχής Παπαδόπουλου”.⁵⁴¹

Παρόλο που ο Tasca, ήδη από το Φεβρουάριο, ήταν ενήμερος για κάποιον επικείμενο ανασχηματισμό, στο πλαίσιο της προσπάθειας του Παπαδόπουλου να ενισχύσει τη θέση του έναντι της ενδοκαθεστωτικής αντιπολίτευσης, ενώ στο ίδιο πνεύμα αξιολογούσε και τις εξαγγελίες του περασμένου Δεκεμβρίου περί παράτασης του στρατιωτικού νόμου,⁵⁴² η υπέρμετρη συγκέντρωση εξουσιών στο πρόσωπό του και η νέα αθέτηση των υποσχέσεων για άμεσα μέτρα αποκατάστασης της πολιτικής ομαλότητας προκαλούσε αμηχανία σε μερίδα των αρμόδιων αμερικανών αξιωματούχων. Μετά από επίσκεψή του, την άνοιξη του 1971, στην Ελλάδα, όπου είχε επαφές με κύκλους της δημοκρατικής αντιπολίτευσης, ο Walter Silva, υπεύθυνος για τα θέματα της Ελλάδας του υπουργείου Εξωτερικών, σχολίαζε αρνητικά τη

538 Limbourg προς Auswärtiges Amt, Umbildung und Umorganisation des griechischen Kabinetts, 26/8/1971, PA AA, B 26, Bestellnr. 432.

539 Limbourg προς Auswärtiges Amt, Politische Jahreschronik 1970, 27/2/1971, PA AA, B 26, Bestellnr. 432.

540 Ματθαίου προς Παπαδόπουλο, 15/1/1971, ANIM, Φ186/A και Generalkonsulat der Bundesrepublik Deutschland Thessaloniki προς Auswärtiges Amt, Rücktritt des Ministers für Nordgriechenland Alexandros Mattheou, 25/1/1971, PA AA, B 26, Bestellnr. 432.

541 Limbourg προς Auswärtiges Amt, Umbildung und Umorganisation griechischen Kabinetts, 27/8/1971 και Limbourg προς Auswärtiges Amt, Umorganisation der griechischen Regierung, 14/9/1971, PA AA, B 26, Bestellnr. 432. Για την ίδια αίσθηση οικοδόμησης προσωπικού καθεστώτος εκ μέρους του Παπαδόπουλου, βλ. και την επιστολή του καλά πληροφορημένου Νικόλαου Μομφεράτου προς τον Καραμανλή, στο Σβολόπουλος, *Καραμανλής*, τ. 7, 291-2.

542 *FRUS, 1969-1976, XXIX, 755-61* (έγγρ. 302).

στήριξη που πρόσφερε η πρεσβεία στο καθεστώς,⁵⁴³ ενώ τον Ιούνιο, ο υπουργός Εξωτερικών, William P. Rogers, έδινε εντολή για αναστολή των επίσημων επισκέψεων στη χώρα, λόγω της κινητικότητας του Κογκρέσου για το ελληνικό ζήτημα και της παρατεινόμενης πολιτικής ανωμαλίας στη χώρα.⁵⁴⁴ Οι κινήσεις αυτές ωστόσο, δεν στάθηκαν ικανές να αναπροσανατολίσουν την επίσημη αμερικανική πολιτική έναντι της δικτατορίας. Την πολιτική αυτή χάρασαν ο Nixon, ο Kissinger και ο Tasca -ο οποίος απολάμβανε απευθείας επικοινωνία με τους δύο πρώτους-⁵⁴⁵ ενώ η επιλογή του τελευταίου να συναντήσει τον Κωνσταντίνο στη Ρώμη και τον Καραμανλή στο Παρίσι, τον Ιούλιο και το Σεπτέμβριο αντίστοιχα, παρά τη δυσaréσκεια του Παπαδόπουλου, συνιστούσε απλώς μία τακτική απάντηση του αμερικανού πρέσβη στην κριτική των Δημοκρατικών.⁵⁴⁶ Έτσι, τον Οκτώβριο, στον απόηχο των σχετικών συνεδριάσεων του Κογκρέσου,⁵⁴⁷ ο ελληνικής καταγωγής αντιπρόεδρος των ΗΠΑ Spiro Agnew, θα πραγματοποιούσε επίσκεψη στην Ελλάδα, επιβεβαιώνοντας την αμερικανική στήριξη στον Παπαδόπουλο, παρά την άρνηση του τελευταίου να προβεί σε κάποια “χειρονομία καλής θέλησης” αναφορικά με την εφαρμογή των προβλέψεων του Συντάγματος του 1968. Μάλιστα, ο Παπαδόπουλος ενημέρωσε τον Agnew ότι, μέχρι τα τέλη του 1970, εκτιμούσε ότι η λήψη οριστικής απόφασης για τις εκλογές θα ήταν δυνατή εντός του 1974, “αλλά τώρα, λόγω της διεθνούς κατάστασης, δεν μπορούσε να πει πόσο καιρό θα χρειαζόταν”.⁵⁴⁸

Στο μεταξύ, πίσω από την εικόνα πολιτικής στασιμότητας, οι διεργασίες που είχε πυροδοτήσει η κρίση κορυφής εντός του καθεστώτος θα μεταφράζονταν σε απτές πολιτικές κατευθύνσεις, με άξονα τις σχέσεις της χώρας με την ΕΟΚ. Λίγο πριν από τον ανασχηματισμό του 1971, με επιμονή του Μακαρέζου, είχε προγραμματιστεί κυβερνητική σύσκεψη με αντικείμενο τον καθορισμό της αντίδρασης της Ελλάδας έναντι του συνεχιζόμενου “παγώματος” της Συμφωνίας Σύνδεσης με την ΕΟΚ.⁵⁴⁹ Ο ανασχηματισμός του Αυγούστου ωστόσο, με τις διαρθρωτικές αλλαγές στο

543 *Οπ.π.*, 795-8 (έγγρ. 317).

544 *Οπ.π.*, 799 (έγγρ. 318).

545 *Οπ.π.*, 804-6, 807-8, 808-10 και 810-2 (έγγρ. 320, 321, 322 και 323 αντίστοιχα).

546 Για τις συναντήσεις αυτές, βλ. J. E. Miller, *The United States and the Making of Modern Greece. History and Power, 1950-1974* (Chapel Hill: The North Carolina Press, 2009), 165-70, Παπάγος, *Σημειώσεις*, 360-3 και Σβολόπουλος, *Καραμανλής*, τ. 7, 141-5.

547 Για τις συνεδριάσεις αυτές, βλ. Θ. Α. Κουλουμπής, *...71 ...74: Σημειώσεις ενός πανεπιστημιακού* (Αθήνα: Πατάκης, 2001) και Miller, *Making of Modern Greece*, 165-70.

548 *FRUS, 1969-1976*, XXIX, 813-8, 818-20 και 822-4 (έγγρ. 325, 326 και 328 αντίστοιχα).

549 Δημόπουλος, *Η Κοινή Αγορά και η Σύνδεσις*, 212.

οργανόγραμμα του κυβερνητικού μηχανισμού και την αίσθηση αναβολής των πολιτικών εξελίξεων που απέπνεε, αχρηστεύοντας οριστικά το “χρονοδιάγραμμα Πιπινέλη”, προκάλεσε την απογοήτευση στελεχών του καθεστώτος που ήταν προσηλωμένα στο δυτικοευρωπαϊκό προσανατολισμό.⁵⁵⁰ Ήδη από το καλοκαίρι του 1971, στελέχη όπως ο Δημόπουλος, με την ιδιότητα του προέδρου της Επιτροπής Ευρωπαϊκής Συνεργασίας και ο Ανδρέας Θανασούλιας, γενικός γραμματέας του ΣΟΕΠ και επικεφαλής του τμήματος Ευρωπαϊκών Μελετών της Διεύθυνσης Μελετών της Τράπεζας της Ελλάδος -αμφότεροι στενοί συνεργάτες του Μακαρέζου- είχαν υποβάλει εκθέσεις με τις οποίες πρότειναν την άσκηση πιέσεων προς την Κοινότητα, με στόχο την αναθέρμανση της Συμφωνίας Σύνδεσης. Μεταξύ άλλων, οι προτάσεις περιλάμβαναν την άσκηση πολιτικών πιέσεων τόσο στο πλαίσιο του ΝΑΤΟ όσο και στο διμερές επίπεδο, τη λήψη μέτρων με οικονομικό κόστος για τα κράτη-μέλη της ΕΟΚ, όπως η αναστολή μείωσης της δασμολογικής προστασίας για ορισμένα προϊόντα ειδικού ενδιαφέροντος, ο αναπροσανατολισμός του εξωτερικού εμπορίου προς τρίτες χώρες, μέσω διμερών εμπορικών συμφωνιών, η προσφυγή στη διεθνή διαιτησία και ο συντονισμός με ιδιώτες-εισαγωγείς υπηκόους κοινοτικών χωρών, των οποίων τα συμφέροντα θίγονταν από τα μέτρα της Κοινότητας.⁵⁵¹

Όταν τελικά, στις αρχές Σεπτεμβρίου, πραγματοποιήθηκε η κυβερνητική σύσκεψη, υπό την προεδρία του Παπαδόπουλου, οι υπόνοιες για επ' αόριστον παράταση της δικτατορικής εξουσίας επιβεβαιώθηκαν ρητά. Στη συζήτηση που ακολούθησε, ο Μακαρέζος έθεσε το πρόβλημα της “τρέχουσας διαχείρισης” της ελληνικής σύνδεσης εκ μέρους της Κοινότητας, εισηγούμενος την έγκριση οποιουδήποτε χειρισμού για την προσέγγιση με την Κοινή Αγορά. Στο πνεύμα αυτό ο Δημόπουλος, παρουσίασε τα διαθέσιμα μέσα πίεσης προς την ΕΟΚ, στη βάση της έκθεσης που είχε υποβάλει ήδη από τον Ιούλιο στον υπουργό Συντονισμού. Μετά την ανταλλαγή μάλλον αδιάφορων τοποθετήσεων γύρω από τη γενική ιδέα “να κάνουμε κάτι, για να πιαστεί η ΕΟΚ”, αλλά και την άποψη ορισμένων περί “άμεσης ένταξης ή αποχώρησης” από την Κοινότητα, το λόγο πήρε ο υφυπουργός Εργασίας στο νέο

550 Για το διάχυτο κλίμα αμηχανίας στους κόλπους των στελεχών αυτών, βλ. τη συνέντευξη του συγγραφέα με τον Δημόπουλο, Αθήνα, 19/5/2011.

551 Δημόπουλος προς Μακαρέζο, 23/7/1971 και Θανασούλιας, Σχέσεις Ελλάδος-ΕΟΚ, Εισηγήσεις υπ' αριθ. 1, 2 και 3, χ.η., ANIM, Φ236/A.

υπουργείο Εθνικής Οικονομίας (ΥΠΕΘΟ), Γεώργιος Κάρτερ,⁵⁵² στενός συνεργάτης του Παπαδόπουλου, αναλύοντας τις πολιτικές προεκτάσεις του θέματος. Εξάλλου, τις παραμονές της συνεδρίασης, ο Κάρτερ, σε προσωπική συνάντησή του με τον Παπαδόπουλο, τού είχε εκθέσει το πρόβλημα από τη σκοπιά των δυτικοευρωπαϊών συμμάχων, εξηγώντας του τη σημασία της επιστροφής στον κοινοβουλευτισμό για την αναθέρμανση της ελληνικής σύνδεσης.⁵⁵³

Αμέσως μετά την τοποθέτηση του Κάρτερ, ο Παπαδόπουλος, αφού διακήρυξε την πίστη του στο δυτικοευρωπαϊκό προσανατολισμό της χώρας, περιέγραψε το πρόβλημα των σχέσεων της χώρας με την ΕΟΚ ως πρόβλημα πολιτικής σύγκλισης με τη Δυτική Ευρώπη, καταλήγοντας:

Εάν δεν ευθυγραμμίσωμεν την ζωήν μας και εις αυτό, εάν δεν αποκτήσωμεν την ιδίαν πολιτικήν νοοτροπίαν με τους Ευρωπαίους φίλους μας, εάν δεν συνειδητοποιήσωμεν την ανάγκη του σεβασμού του ενός προς τας ιδέας του άλλου, οιαδήποτε προσπάθεια οικονομικής ή άλλης προσαρμογής προς τα κρατούντα εις την ΕΟΚ θα αποβή ματαία, αφού ο δημόσιος βίος της χώρας θα παραμείνη ασυγχρόνιστος και ατελής. Οφείλομεν βεβαίως κάποτε να θέσωμεν επί τάπητος τας σχέσεις μας με την Ευρωπαϊκὴν Κοινότητα. Ενόμιζα ότι είχομεν προπαρασκευασθῆ, ἀλλὰ εκ της συζητήσεως επείσθην ότι η προπαρασκευή μας είναι ατελής και συνεπώς η εκ μέρους μας ανακινήσις του θέματος είναι πρόωρος. Ας ετοιμασθώμεν λοιπόν και, αφού προετοιμασθώμεν ψυχικῶς διὰ την αλλαγὴν εν τῷ πλαισίῳ των φιλελευθέρων αρχῶν της Δυτικῆς Ευρώπης, ας οργανώσωμεν το επιτελικόν σχέδιον, βάσει συγκεκριμένων στοιχείων και στατιστικῶν, διὰ να προσέλθωμεν πάνοπλοι εις την τράπεζα των διαπραγματεύσεων. Ἐως τότε, ὁμως, το θέμα θα αποσυρθῆ και, εν ευθέτῳ χρόνῳ, θα τα ξαναπούμε.⁵⁵⁴

Στην κυβερνητική σύσκεψη του Σεπτεμβρίου του 1971 καταγράφηκαν για πρώτη φορά οι ανταγωνιστικές στρατηγικές που είχαν αρχίσει να αναπτύσσονται με

552 Ο Κάρτερ προερχόταν και αυτός, όπως και ο Δημόπουλος, από τον κύκλο της Εταιρείας Ελληνικῶν Σπουδῶν, του Χριστόφορου Στράτου.

553 Για την αναλυτική παρουσίαση της συνεδρίασης του κυβερνητικού πολιτικού συμβουλίου, που ἔλαβε χώρα στις 10 Σεπτεμβρίου, βλ. Δημόπουλος, *Η Κοινή Αγορά και η Σύνδεσις*, 213-32, όπου παρατίθενται εκτενῆ πρακτικά. Για τη συνάντηση του Κάρτερ με τον Παπαδόπουλο τις παραμονές της συνεδρίασης και την επιβεβαίωση της περιγραφῆς της σύσκεψης που δίνει ο Δημόπουλος, βλ. Γ. Κάρτερ, “*Τα καύσιμα ετελείωσαν...*”. *Από την Πολιτικοποίηση Παπαδοπούλου στην “Μεταπολιτευση” Καραμανλή. Προσωπική μαρτυρία* (Αθήνα: Πελασγός, 2011), 44-9.

554 Δημόπουλος, *Η Κοινή Αγορά και η Σύνδεσις*, 230-2.

άξονα τις σχέσεις της Ελλάδας με την ΕΟΚ εντός της ηγετικής τριανδρίας του καθεστώτος. Από τη μία πλευρά, ο Παπαδόπουλος, αναγνωρίζοντας τον “εξευρωπαϊσμό” του ελληνικού πολιτικού συστήματος ως προϋπόθεση για την αναθέρμανση των σχέσεων με την ΕΟΚ, παρέπεμπε στο απροσδιόριστο μέλλον τις αναγκαίες πολιτικές εξελίξεις που θα επέτρεπαν την επαναπροσέγγιση με την Κοινότητα. Από την άλλη πλευρά, ο Μακαρέζος, έχοντας επίγνωση της πολιτικής διάστασης του θέματος, θα πίεζε στο εξής για την επιτάχυνση των εξελίξεων αυτών, προβάλλοντας το έργο που είχε επιτελεστεί στον τομέα της οικονομικής σύγκλισης με τις χώρες της Δυτικής Ευρώπης και αναδεικνύοντας τις ευθύνες του Παπαδόπουλου ως του πολιτικού ηγέτη της “Επανάστασης”. Ταυτόχρονα, μετά την περιπέτεια της σύμβασης Ωνάση, το πρόβλημα των σχέσεων με την ΕΟΚ καταδείκνυε τα όρια της τυπικής κατανομής αρμοδιοτήτων μεταξύ πολιτικής και οικονομίας εντός της απριλιανής ηγεσίας, που είχε αναδειχτεί στο κύριο πεδίο αντιπαράθεσης Παπαδόπουλου-Μακαρέζου. Εξάλλου, ήδη μετά το αντι-πραξικόπημα του βασιλιά - όταν η “επαναστατική επιτροπή” επιβεβαίωσε τη θέση του Παπαδόπουλου ως πολιτικού ηγέτη και τη θέση του Μακαρέζου ως υπεύθυνου για τη χάραξη της οικονομικής πολιτικής-⁵⁵⁵ το καθεστώς είχε συναρτήσει την επιστροφή στον κοινοβουλευτισμό με τις προόδους στον οικονομικό τομέα, θέτοντας ως προϋπόθεση πολιτικών εξελίξεων την επίτευξη των στόχων του πενταετούς προγράμματος, με ορίζοντα το τέλος του 1972.⁵⁵⁶

Κατά τη διάρκεια του 1972, οι εντάσεις εντός της ηγεσίας του καθεστώτος έδιναν την εντύπωση πως έβαιναν προς εκτόνωση, μετά τη συναίνεση που πρόσφερε ο Μακαρέζος στον Παπαδόπουλο για την αποπομπή Ζωιτάκη⁵⁵⁷, αλλά και την οριστική διευθέτηση της υπόθεσης Ωνάση, με την ακύρωση της σύμβασης του τελευταίου με το Δημόσιο, το Νοέμβριο του 1971.⁵⁵⁸ Παρά τις καλές σχέσεις του Μακαρέζου με τον Ζωιτάκη και τη δυσαρέσκεια του πρώτου για την πλήρωση της θέσης από τον ίδιο τον πρωθυπουργό, το επεισόδιο αυτό δεν οδήγησε σε αναζωπύρωση της κρίσης κορυφής του καθεστώτος, αντικατοπτρίζοντας

555 Για το επεισόδιο αυτό, βλ. 4ο κεφάλαιο.

556 Για τη σύνδεση αυτή, βλ. μεταγενέστερο ιδιόχειρο σημείωμα του Νικόλαου Μακαρέζου, Πίεσις προς εξελίξεις, χ.η., ANIM, Φ165/A.

557 Ο Ζωιτάκης είχε αναλάβει την αντιβασιλεία μετά τη φυγή του Κωνσταντίνου στο εξωτερικό, το Δεκέμβριο του 1967.

558 Dawbarn προς Palmer, Omega SA, 1/6/1971, Donald προς Wilcock, Onassis Investments, 11/11/1971, TNA, FCO 9/1402 και OT, 18/11/1971.

ενδεχομένως, τους νέους συσχετισμούς δύναμης και την εδραίωση της θέσης του Παπαδόπουλου.⁵⁵⁹ Εξάλλου, η λύση της σύμβασης Ωνάση μετά την αδυναμία του αναδόχου να υλοποιήσει τις συμβατικές του υποχρεώσεις, επρόκειτο να άρει μία πηγή εντάσεων μεταξύ του Παπαδόπουλου και του Μακαρέζου. Παρά τη συμμετοχή του Ωνάση στο νέο διαγωνισμό⁵⁶⁰ και τις προσπάθειές του να ακυρώσει τις συμφωνίες με τους νέους αναδόχους,⁵⁶¹ οι προτάσεις του φαίνεται ότι είχαν αποκλειστεί προκαταβολικά, στη βάση της προηγούμενης αρνητικής εμπειρίας.⁵⁶²

Το καλοκαίρι, ο Παπαδόπουλος φαινόταν να έχει συλλάβει ένα συγκεκριμένο σχέδιο δρομολόγησης των πολυαναμενόμενων πολιτικών εξελίξεων. Σε συναντήσεις που είχε με στελέχη του κύκλου των λεγόμενων τεχνοκρατών, μεταξύ των οποίων ο Κάρτερ και ο Πάτρας, ο Παπαδόπουλος τούς ανέθεσε ρόλο ειδικών πολιτικών συμβούλων του πρωθυπουργού, ζητώντας τους να αναλάβουν πρωτοβουλίες για τη συγκρότηση ενός πολιτικού κόμματος, ενόψει της ενεργοποίησης των σχετικών διατάξεων του Συντάγματος του 1968. Στην κίνηση αυτή, μαζί με στελέχη προσκείμενα στον Παπαδόπουλο, όπως ο Ιωάννης Αγαθαγγέλου, θα εμπλέκονταν και σημαντικοί παράγοντες από τον επιχειρηματικό χώρο, όπως ο Άγγελος Κανελλόπουλος της τσιμεντοβιομηχανίας Τιτάν.⁵⁶³ Οι διεργασίες αυτές, που εγγράφονταν στο πλαίσιο των διακηρύξεων περί αποκατάστασης του κοινοβουλευτισμού σε “υγιείς βάσεις”, με τη διαμόρφωση ενός “νέου και άφθαρτου” πολιτικού προσωπικού, θα αποδεικνύονταν εξαιρετικά χρονοβόρες, υπακούοντας στις αγκυλώσεις του καθεστώτος και τις στοχεύσεις του Παπαδόπουλου για τον απόλυτο έλεγχο των εξελίξεων.

559 Σύμφωνα με μεταγενέστερο ιδίοχειρο σημείωμα του Μακαρέζου, ο Ζωιτάκης φερόταν αναμειγμένος σε μία απόπειρα ανατροπής του Παπαδόπουλου, κάτι που ο Μακαρέζος αγνοούσε, θεωρώντας πως οι λόγοι αποπομπής του Ζωιτάκη αφορούσαν στην προσπάθεια του τελευταίου να ασκήσει κάποιον έλεγχο στον Παπαδόπουλο. Ο Μακαρέζος μάλιστα, θα πληροφορούταν αργότερα, ότι ο Παπαδόπουλος είχε πληροφορίες και για δική του ανάμιξη στην υπόθεση, χωρίς ποτέ να τού αναφέρει κάτι. Απεναντίας, ο Παπαδόπουλος, αμέσως μετά την ανάληψη της αντιβασιλείας, θα έστελνε ένα θερμό ευχαριστήριο μήνυμα στον Μακαρέζο για τη στήριξη που τού πρόσφερε στην υπόθεση. Για το ιδίοχειρο σημείωμα Μακαρέζου, βλ. Αποπομπή Ζωιτάκη. Ο Παπαδόπουλος και Αντιβασιλεύς (και Αρχηγός του Κράτους), χ.η., ANIM, Φ165/A. Για την ευχαριστήρια επιστολή Παπαδόπουλου, βλ. Παπαδόπουλος προς Μακαρέζο, 22/3/1972, ANIM, Φ483α-γ/A.

560 Για την έκβαση του διαγωνισμού, βλ. το επόμενο κεφάλαιο.

561 Ωνάσης προς Παπαδόπουλο, 8/9/1972 και Ωνάσης προς Μακαρέζο, 8/9/1972, Αρχείο Αδαμάντιου Ι. Ανδρουτσόπουλου, ιδιωτική συλλογή, Αθήνα, (ΑΑΙΑ), Φ129/B.

562 Πεζόπουλος προς Παπαδόπουλο, Εμπιστευτική έκθεσις επί του Γ' Διωλιστηρίου, 8/6/1972, ANIM, Φ193/A.

563 Κάρτερ, “*Τα καύσιμα ετελείωσαν...*”, 59-96 και συνέντευξη του συγγραφέα με τον Πάτρα, Αθήνα, 26/4/2012.

Ωστόσο, η διεθνής και εσωτερική συγκυρία έθετε το δικό της ασφυκτικό χρονικό πλαίσιο. Στα τέλη Αυγούστου του 1972, ενόψει της διεύρυνσης της ΕΟΚ με την είσοδο της Βρετανίας, της Ιρλανδίας, της Δανίας και της Νορβηγίας,⁵⁶⁴ είχε τεθεί το ερώτημα της επέκτασης της Συμφωνίας Σύνδεσης και στα τέσσερα νέα κράτη-μέλη.⁵⁶⁵ Η κοινοτική πρόθεση, όπως είχε διαφανεί ήδη από τις αρχές του μήνα, ήταν η αυτόματη επέκταση της ελληνικής σύνδεσης, στο πλαίσιο της “τρέχουσας διαχείρισης”.⁵⁶⁶ Η πρόθεση αυτή εξάλλου, βρισκόταν σε συμφωνία με την πολιτική βούληση τόσο της Γαλλίας όσο και της ΟΔΓ.⁵⁶⁷ Μάλιστα, η τελευταία, ήδη από τις αρχές του 1971, στη βάση παλαιότερης διαπίστωσης ότι η θέση της έναντι των ανταγωνιστών της είχε επιδεινωθεί δραματικά,⁵⁶⁸ αλλά και των συνακόλουθων πιέσεων των άμεσα θιγόμενων δυτικογερμανικών βιομηχανιών, έτεινε να εγκαταλείψει τους περιορισμούς στις διμερείς οικονομικές σχέσεις με την Ελλάδα, υιοθετώντας ταυτόχρονα, μια πιο φιλική στάση στο κοινοτικό επίπεδο.⁵⁶⁹ Η αναθεώρηση της δυτικογερμανικής στάσης είχε οδηγήσει, με τη μεσολάβηση του Ρούσσου, σε μία σειρά επαφών του μόνιμου αντιπροσώπου της ΟΔΓ στην ΕΟΚ, Hans-Georg Sachs, με έλληνες αξιωματούχους, όπως ο Δημόπουλος, με αντικείμενο την επανενεργοποίηση του Πρόσθετου Χρηματοδοτικού Πρωτοκόλλου.⁵⁷⁰ Προς το τέλος του 1971, το αρμόδιο πολιτικό τμήμα του δυτικογερμανικού υπουργείου Εξωτερικών, διαπίστωνε ότι τόσο τα διμερή όσο και τα κοινοτικά μέτρα έναντι της

564 Η τελευταία με Δημοψήφισμα, στις 25 Σεπτεμβρίου, απέρριψε τελικά την ένταξή της στην ΕΟΚ. Για τη συστηματικότερη ανάλυση της νορβηγικής ιδιαιτερότητας, με εκτενή αναφορά στο Δημοψήφισμα του 1972, βλ. R. M. Allers, *Besondere Beziehungen. Deutschland, Norwegen und Europa in der Ära Brandt (1966-1974)* (Bonn: Dietz, 2009).

565 Το θέμα απασχολούσε πολλαπλά τις αρμόδιες ελληνικές αρχές, οι οποίες ήδη από το 1970, προσπαθούσαν να διερευνήσουν τις συνέπειες που θα είχε η διεύρυνση της ΕΟΚ τόσο στο οικονομικό όσο και στο πολιτικό επίπεδο. Για το πρώτο, βλ. ΚΕΠΕ, Επιπτώσεις εκ της Συνδέσεως της Βρετανίας μετά της ΕΟΚ επί της Ελληνικής Οικονομίας, 15/4/1970, ANIM, Φ236/A και για το δεύτερο, βλ. Σορόκος προς Ξανθόπουλο -Παλαμά, 5/1/1972, στο Τομαή, *Από το πάγωμα της Συμφωνίας Σύνδεσης στην ένταξη στις Ευρωπαϊκές Κοινοότητες*, 189-93.

566 Γραπτή ερώτηση υπ' αριθ. 155/72 του κ. Vredeling προς την Επιτροπή Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, 1/6/1972 και Απάντησις, 3/8/1972, όπως παρατίθενται στο Δημόπουλος, *Η Κοινή Αγορά και η Σύνδεσις*, 80-1.

567 Referat III E1 des Auswärtigen Amtes, Beziehungen EWG-Griechenland, 12/5/1972, PA AA, B26, Bestellnr. 435.

568 Limbourg προς Auswärtiges Amt, Die Wirtschaftsentwicklung Griechenlands in den ersten Monaten 1970, 19/5/1970, PA AA, B20-200, Bestellnr. 1816.

569 Referat III A5 des Auswärtigen Amtes, Deutsch-griechische Wirtschaftsbeziehungen, 15/1/1971, και Referat III E/IA2 des Auswärtigen Amtes, Haltung der Bundesregierung gegenüber Griechenland, 18/1/1971, PA AA, B20-200, Bestellnr. 1819.

570 Sachs, Verhältnis der EWG zu Griechenland, 12/3/1971 και Sachs, Verhältnis der EWG zu Griechenland, 13/4/1971, PA AA, B20-200, Bestellnr. 1819.

Ελλάδας δεν είχαν φέρει κανένα αποτέλεσμα ως προς την επαναφορά της δημοκρατίας στη χώρα, εκτιμώντας ότι επρόκειτο για λανθασμένη τακτική και προτείνοντας στο αντίστοιχο τμήμα ευρωπαϊκών υποθέσεων να λάβει θέση υπέρ των ελληνικών χρηματοδοτικών αιτημάτων.⁵⁷¹ Κατά τη διάρκεια του 1972, παρότι η στήριξη των ελληνικών αιτημάτων από τη Δυτική Γερμανία -με την τελευταία να αναλαμβάνει ρόλο μεσολαβητή μεταξύ της ελληνικής κυβέρνησης και των υπόλοιπων κοινοτικών εταίρων- έφερε αποτελέσματα μόνο σε δευτερεύοντα εμπορικά ζητήματα, όπως η άρση των περιορισμών για τα ελληνικά ροδάκινα και τον τοματοπολτό,⁵⁷² συνέβαλε καθοριστικά στην αναθέρμανση των ελληνογερμανικών σχέσεων. Η βελτίωση του κλίματος μάλιστα, θα μεταφραζόταν σε μία επίσκεψη του υφυπουργού Εξωτερικών της Δ. Γερμανίας, Paul Frank, το φθινόπωρο του 1972, κατά τη διάρκεια της οποίας συζητήθηκε με την ηγεσία του καθεστώτος όλο το εύρος των θεμάτων που απασχολούσαν τις δύο πλευρές.⁵⁷³

Στην περίπτωση της Γαλλίας, τα πράγματα θα ακολουθούσαν την αντίστροφη φορά. Όπως επισήμαινε σχετικό έγγραφο του δυτικογερμανικού υπουργείου Εξωτερικών, η γαλλική στήριξη στην Ελλάδα ίσχυε υπό την αίρεση ότι δεν θα θίγονταν τα γαλλικά συμφέροντα στον τομέα της αγροτικής παραγωγής.⁵⁷⁴ Η τελευταία αυτή παρατήρηση δεν ήταν χωρίς σημασία. Παρά την ανοιχτή πολιτική στήριξη που πρόσφερε η Γαλλία στην ελληνική δικτατορία, με αποκορύφωμα την επίσκεψη του υφυπουργού Εξωτερικών, Jean De Lipowski, στις αρχές του 1972,⁵⁷⁵ δεν έλειπαν οι περιπτώσεις, όπως αυτή της εισαγωγής κονσερβοποιημένων φρούτων από την Ελλάδα, στις οποίες οι δύο χώρες είχαν συγκρουστεί, καθώς συχνά, υπό την πίεση του γαλλικού υπουργείου Γεωργίας, η Ελλάδα αντιμετωπιζόταν ως τρίτη χώρα

571 Referat IA4 προς Referat III E1 des Auswärtigen Amts, Assoziation Griechenland-EWG: Finanzprotokoll Nr. 19, 27/10/1971, PA AA, B26, Bestellnr. 437.

572 Referat III E1 des Auswärtigen Amts προς Frank, Assoziation EWG-Griechenland: Gespräch mit dem griechischen Minister Fthenakis am 20.7.1972 in Brüssel, 17/7/1972 και Referat III E1 προς Referat IA4 des Auswärtigen Amts, Reise StS Frank nach Griechenland (25.-30.9.1972): Griechenland-EWG, 4/9/1972, PA AA, B20-200, Bestellnr. 1917.

573 Limbourg προς Auswärtiges Amt, BesuchStaatssekretär Frank: Gesprächspartner und -themen, 12/9/1972, Referat IA4 des Auswärtigen Amts, Kabinettsitzung am 10. Oktober 1972: Unterrichtung über die Reise von StS Frank nach Griechenland und in die Türkei, 9/10/1972, PA AA, B26, Bestellnr. 436.

574 Referat III E1 des Auswärtigen Amts, Beziehungen EWG-Griechenland, 12/5/1972, PA AA, B26, Bestellnr. 435.

575 Για τα βασικά σημεία των τετραήμερων συνομιλιών, όπως αυτά δόθηκαν στη δημοσιότητα, βλ. *Το Βήμα*, 30/1/1972.

και όχι ως συνδεδεμένο μέλος της Κοινότητας.⁵⁷⁶ Στην περίπτωση της επέκτασης της Συμφωνίας Σύνδεσης στα νέα κράτη-μέλη, η γαλλική στάση δεν θα περιοριζόταν σε δευτερεύουσες εμπορικές πτυχές. Ενόψει της διεύρυνσης, η Κοινότητα, η οποία βρισκόταν εν μέσω μιας δύσκολης προσπάθειας εναρμόνισης της γεωργικής πολιτικής επί των οίνων, κατά τη διάρκεια της οποίας είχε επιβάλει αντισταθμιστικό τέλος στις εισαγωγές ελληνικών κρασιών, συνέδεσε με ιταλική πρωτοβουλία και τη γαλλική υποστήριξη τα δύο θέματα. Έτσι, η Κοινότητα, επιδιώκοντας την επέκταση της ελληνικής σύνδεσης στα νέα κράτη-μέλη, χωρίς την επαναφορά των ευνοϊκών προβλέψεων του Πρωτοκόλλου 14 της Συμφωνίας Σύνδεσης για τους ελληνικούς οίνους, προέκρινε την υπογραφή ενός πρόσθετου πρωτοκόλλου μεταξύ της Ελλάδας και των τεσσάρων χωρών αντί της αυτόματης αποδοχής του συνόλου της Συμφωνίας Σύνδεσης που θα περιλάμβανε αναγκαστικά τα συνοδευτικά Πρωτόκολλα.⁵⁷⁷

Το πρόβλημα της επέκτασης της ελληνικής σύνδεσης, χωρίς την αυτόματη ενεργοποίηση των ευνοϊκών διατάξεων για τα ελληνικά γεωργικά προϊόντα, που είχαν υποστεί κατεξοχήν τις συνέπειες της “τρέχουσας διαχείρισης”, θα εξεταζόταν σε κυβερνητική σύσκεψη στις 29 Αυγούστου. Στη σύσκεψη αυτή επαναλήφθηκαν οι βασικές θέσεις που είχαν διατυπωθεί τον περασμένο Σεπτέμβριο για το ίδιο θέμα. Ωστόσο, αυτή τη φορά ο Μακαρέζος έθεσε ανοιχτά το θέμα της προσφυγής στη διεθνή διαιτησία, επισημαίνοντας ότι η μονομερής ερμηνεία της Συμφωνίας Σύνδεσης εκ μέρους της ΕΟΚ, στο πλαίσιο της “τρέχουσας διαχείρισης”, απέβαινε σε βάρος της ελληνικής οικονομίας, ενώ η ελληνική συναίνεση στη διαδικασία που πρότεινε η ΕΟΚ θα σήμαινε την αποδοχή εκ μέρους της κυβέρνησης της υποβάθμισης της Ελλάδας σε τρίτη χώρα. Από την πλευρά του ο Παπαδόπουλος αποδέχτηκε τη λογική βάση της προσφυγής στη διαιτησία, τονίζοντας όμως, ότι το θέμα δεν τιθόταν με όρους νομικούς, αλλά πολιτικούς. Σε αυτό το πλαίσιο, αναγνώριζε ότι, ενόψει των ασφυκτικών προθεσμιών για την υπογραφή του πρόσθετου πρωτοκόλλου, η ελληνική κυβέρνηση βρισκόταν αντιμέτωπη με έναν πολιτικό εκβιασμό, και οι ενέργειές της δεν θα έπρεπε να οδηγήσουν σε ρήξη με τη Δυτική Ευρώπη, αναφέροντας χαρακτηριστικά, πως ακόμη και αν υπήρχε πρόταση

576 Schlitter, *Kleiner Handelskrieg Griechenland/Frankreich*, 28/1/1969, PA AA, B20-200, Bestellnr. 1814.

577 Για το ζήτημα των ελληνικών οίνων και τη συσχέτισή του με τη διεύρυνση της Κοινότητας, βλ. Δημόπουλος, *Η Κοινή Αγορά και η Σύνδεσις*, 52-81.

εξαγοράς του συνόλου των ελληνικών καπνών και εσπεριδοειδών από το Ανατολικό Μπλοκ “δεν θα πρέπει να τα δώσωμεν, διότι πρέπει να τα έχωμεν διά την Δύσιν”. Τελικά, έπειτα από την επιμονή του Μακαρέζου για προσφυγή στη διαιτησία και άσκηση πίεσης στο διμερές επίπεδο, με όπλο τις αναθέσεις κρατικών προμηθειών, αποφασίστηκε η επαφή με τις κυβερνήσεις των κοινοτικών χωρών και η προσφυγή στη διαιτησία μετά την υπογραφή του πρόσθετου πρωτοκόλλου για την επέκταση της ελληνικής σύνδεσης.⁵⁷⁸ Μάλιστα την επομένη, συστήθηκε ειδική επιτροπή νομομαθών, υπό τον πρόεδρο του Νομικού Συμβουλίου του Κράτους, Χαράλαμπου Γεωργιόπουλου, προκειμένου να εξεταστεί η νομική βάση των ελληνικών επιχειρημάτων και οι πιθανότητες επιτυχίας της προσφυγής στη διεθνή διαιτησία.⁵⁷⁹

Τα πορίσματα και η τύχη της επιτροπής αυτής δεν μάς είναι γνωστά. Η ελληνική κυβέρνηση δεν προσέφυγε ποτέ στη διεθνή διαιτησία, ωστόσο η διάσταση απόψεων αναφορικά με τη δέουσα στάση έναντι της ΕΟΚ και η συνάρτηση τους με το πολιτικό μέλλον της χώρας, πολύ σύντομα, θα μεταφραζόταν σε κλιμάκωση της αντιπαράθεσης για τη μορφή που θα έπαιρνε η μετεξέλιξη του καθεστώτος. Στις 7 Σεπτεμβρίου, λίγες μέρες μετά το κυβερνητικό πολιτικό συμβούλιο, ο Ιωάννης Αποστολίδης, παλαιός αναπληρωτής γενικός διευθυντής του υπουργείου Συντονισμού και στενός συνεργάτης του Μακαρέζου, έστειλε μία επιστολή στον αντιπρόεδρο της κυβέρνησης με αντικείμενο τη χάραξη της ελληνικής πολιτικής έναντι της ΕΟΚ. Η επιστολή του Αποστολίδη, ο οποίος είχε καταλάβει πλέον τη θέση του μόνιμου αντιπροσώπου της Ελλάδας στον ΟΟΣΑ, ενίσχυε τις απόψεις του Μακαρέζου. Μεταξύ άλλων, ο συντάκτης της επιστολής υπογράμμιζε τις αρνητικές συνέπειες από την υπογραφή του πρόσθετου πρωτοκόλλου και συνηγορούσε στην προσφυγή στη διεθνή διαιτησία, ενώ πρότεινε στον Μακαρέζο να εξετάσει το ενδεχόμενο επίσπευσης της πλήρους ένταξης στην ΕΟΚ, στον κατάλληλο χρόνο, ως απάντηση στην κοινοτική προσπάθεια υποβάθμισης της Ελλάδας σε θέση τρίτης χώρας έναντι των κρατών-μελών της Κοινότητας.⁵⁸⁰

Λίγο αργότερα, ο πρόεδρος του ΣΟΕΠ, Απόστολος Παπαγεωργίου, παρέδιδε στον Μακαρέζο τα πορίσματα του συμβουλίου, αναφορικά με την ετοιμότητα της

578 Κυβερνητικών Πολιτικών Συμβουλίων. Πρακτικόν υπ. Αριθμ. 19, 1/9/1972, ANIM, Φ236/Α.

579 Απόφασις “Περί συστάσεως ειδικής επιτροπής προς μελέτην θεμάτων αφορώντων εις τας σχέσεις της χώρας προς την ΕΟΚ”, 30/8/1972, ANIM, Φ236/Α.

580 Αποστολίδης προς Μακαρέζο, 7/9/1972, ANIM, Φ236/Α.

ελληνικής οικονομίας να ανταποκριθεί σε ενδεχόμενη σύντμηση των προθεσμιών που προβλέπονταν από τη Συμφωνία Σύνδεσης. Από τα πορίσματα, παρά τη διαπίστωση επιμέρους προβλημάτων, προέκυπτε η ομόθυμη συναίνεση των “παραγωγικών τάξεων” υπέρ της άμεσης και πλήρους ενσωμάτωσης της ελληνικής οικονομίας στην Κοινή Αγορά, με τους εκπροσώπους του ΣΕΒ να πλειοδοτούν.⁵⁸¹ Στις 18 Ιανουαρίου, κατά τη διάρκεια γεύματος που παρέθεσε προς τιμήν του η Ένωση Ανταποκριτών Ξένου Τύπου, ο Μακαρέζος έχοντας υπόψη τις θέσεις αυτές, τις οποίες εκλάμβανε ως δικαίωση του έργου που είχε συντελεστεί στην οικονομία και έχοντας μόλις, εξασφαλίσει ένα “Όσκαρ οικονομίας” των *Financial Times* για δεύτερη συνεχή χρονιά⁵⁸², δημοσιοποιούσε τις απόψεις του ΣΕΒ και του ΣΟΕΠ, τονίζοντας πως το “πάγωμα” της Συμφωνίας Σύνδεσης οφειλόταν αποκλειστικά σε πολιτικούς λόγους. Ταυτόχρονα, ο αντιπρόεδρος της κυβέρνησης, με αφορμή σχετική αρθρογραφία του Ματθαίου, διέψευδε τις φήμες περί οργάνωσης Δημοψηφίσματος για την τύχη του βασιλιά, άφηνε όμως να εννοηθεί, ότι η κυβέρνηση επεξεργαζόταν ένα πολιτικό σχέδιο για την άρση των πολιτικών εμποδίων στις σχέσεις της με την Κοινότητα.⁵⁸³

Οι δηλώσεις του Μακαρέζου πυροδότησαν μία δημόσια συζήτηση αναφορικά με τις σχέσεις της Ελλάδας με την ΕΟΚ, που, πολύ σύντομα, επικεντρώθηκε στην πολιτική διάσταση του προβλήματος.⁵⁸⁴ Επιφανείς αντίπαλοι του καθεστώτος και γνώστες του αντικειμένου, όπως ο Πεσμαζόγλου, θα αναδείκνυαν τις πολιτικές προϋποθέσεις της άρσης των υφιστάμενων εμποδίων,⁵⁸⁵ ενώ στο πολιτικό ζήτημα θα εστίαζε την αρθρογραφία του και ο *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, φιλοξενώντας μία σημαίνουσα συνέντευξη τριών μελών της Ευρωπαϊκής Επιτροπής που διέψευδε

581 Πρακτικόν αριθ. 15 της 15ης Συνεδριάσεως του Συμβουλίου Οικονομικός Ενεργού Πληθυσμού, 11/12/1972, ANIM, Φ160γ/Α.

582 Για την ακρίβεια, η εφημερίδα είχε απονεμίσει στην Ελλάδα το βραβείο της “πιο αντιδημοφιλούς ιστορίας επιτυχίας”, για το 1971 (*The Financial Times*, 10/1/1972) και το βραβείο της “καλύτερης γενικής επίδοσης”, για το 1972 (*The Financial Times*, 15/1/1973).

583 *Το Βήμα*, 19/1/1973.

584 Για μια αναφορά στη συζήτηση αυτή, με έμφαση στις παρεμβάσεις αντιπάλων του καθεστώτος και την απόπειρα αποτίμησης των μακροπρόθεσμων συνεπειών της στην ελληνική πολιτική σκηνή, βλ. S. Verney-P. Tsakaloyannis, “Linkage Politics: the Role of the European Community in Greek Politics in 1973”, *Byzantine and Modern Greek Studies*, 10, 1 (1986), 179-94. Για μια ιδιόμορφη δοκιμή, έμμεσα μόνο σχετική με το θέμα, βλ. Ι. Κολιόπουλος, “Ευρώπη: η νέα Μεγάλη Ιδέα του Έθνους (1973)”, στο Κ. Σβολόπουλος, Κ. Μπότσιου και Ε. Χατζηβασιλείου (επιμ.), *Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής στον εικοστό αιώνα*, 3 τ. (Αθήνα: Ίδρυμα Κωνσταντίνος Καραμανλής, 2008), τ. 2, 149-53. Το κείμενο αυτό, που είχε εκφωνηθεί ως ανακοίνωση συνεδρίου το 2007, θα άξιζε πάντως, να διαβαστεί ξανά υπό το σημερινό πρίσμα.

585 Για τις δηλώσεις Πεσμαζόγλου, βλ. *Το Βήμα*, 20/1/1973. Για μια σύνοψη των πιο σημαντικών παρεμβάσεων επί του θέματος, βλ. *ΟΤ*, 8/2/1973, όπου και εκτενής σχολιασμός των δηλώσεων του Μακαρέζου από τον Μαρίνο.

κατηγορηματικά τις προσδοκίες του καθεστώτος για στροφή της πολιτικής της ΕΟΚ έναντι της Ελλάδας μετά την ανάληψη της προεδρίας της Επιτροπής από τον γάλλο γκωλικό Ortoli.⁵⁸⁶ μία διάψευση που θα επιβεβαιωνόταν και επισήμως, λίγο αργότερα, στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο από τον ίδιο τον Ortoli.⁵⁸⁷

Στο πλαίσιο αυτής της αντιπαράθεσης, ο Μακαρέζος προχώρησε σε δημόσια διατύπωση ερωτήματος προς οργανώσεις και εκπροσώπους του επιχειρηματικού κόσμου, μεταξύ των οποίων και ο ίδιος ο Μαρινόπουλος,⁵⁸⁸ αναφορικά με την ετοιμότητα της ελληνικής οικονομίας να αντιμετωπίσει την άμεση ένταξη στην ΕΟΚ. Παρά τις επιφυλάξεις οργανώσεων μικρότερης εμβέλειας, όπως του Συνδέσμου Βιομηχάνων Πειραιώς και της Πανελληνίου Ομοσπονδίας Βιοτεχνικών Σωματείων Κατεργασίας Ξύλου,⁵⁸⁹ αλλά και το διχασμό των εξαγωγέων, που μέσα από τις ανταγωνιστικές εν πολλοίς, οργανώσεις τους εξέφραζαν τον ενθουσιασμό ή το σκεπτικισμό τους,⁵⁹⁰ η καθοριστική τοποθέτηση ήταν άλλη. Ο ΣΕΒ, εκλαμβάνοντας την πρωτοβουλία του Μακαρέζου ως μια ευκαιρία επαναπροβολής του θέματος, προχώρησε σε μια σειρά δημόσιες παρεμβάσεις οι οποίες στόχευαν αφενός, στη διακήρυξη της θέσης του υπέρ της ένταξης στην ΕΟΚ και αφετέρου, στην επαναπροσέγγιση με τον αντιπρόεδρο της κυβέρνησης. Σε αυτό το πλαίσιο, ασκώντας κριτική στη μεθοδολογία που είχε ακολουθήσει η κυβέρνηση Καραμανλή, κατά τη διάρκεια των διαπραγματεύσεων για τη σύνδεση με την ΕΟΚ με βασικό επιχείρημα ότι δεν έλαβε υπόψη τις θέσεις του Συνδέσμου, εκθείαζε την πρωτοβουλία Μακαρέζου. Επιπλέον, διευκρίνιζε πως η επισήμανση των όποιων προβλημάτων κατά το πρόσφατο παρελθόν, δεν είχε αντιπολιτευτικές στοχεύσεις, αλλά αποσκοπούσε στην έγκαιρη αντιμετώπιση των μελλοντικών προκλήσεων.⁵⁹¹

Τον Απρίλιο, στο πλαίσιο της δημόσιας συζήτησης που βρισκόταν ακόμη σε εξέλιξη, ο *Οικονομικός Ταχυδρόμος* θα δημοσίευε τα πορίσματα του ΣΟΕΠ,

586 Τα μέλη αυτά ήταν ο Ralf Dahrendorf, ο George Thomson και ο Patrick J. Hillery οι οποίοι ρητά δήλωσαν πως προϋπόθεση της αναθέρμανσης των σχέσεων Ελλάδας ΕΟΚ αποτελούσε η αποκατάσταση αντιπροσωπευτικού, κοινοβουλευτικού καθεστώτος. Για τη συνέντευξη, βλ. *ΟΤ*, 22/2/1973.

587 *Το Βήμα*, 15/3/1973 και 23/5/1973.

588 Μαρινόπουλος προς Μακαρέζο, 6/2/1973, ANIM, Φ160γ/Α.

589 Για τις θέσεις των οργανώσεων αυτών, βλ. *Το Βήμα*, 7/3/1973 και 17/3/1973.

590 Η Ένωση Εξαγωγέων Βιομηχανικών Προϊόντων, υπό τον Κατσάμπα, ισχυριζόταν ότι απαιτούνταν εξάντληση των προθεσμιών της Συμφωνίας Σύνδεσης, ενώ ο Πανελλήνιος Σύνδεσμος Εξαγωγέων, υπό τον Θεόδωρο Μπερτζελέτο, τόνιζε τα οφέλη της επίσπευσης της ένταξης στην ΕΟΚ. Για τις τοποθετήσεις αυτές, βλ. *Το Βήμα*, 18/2/1973 και 23/3/1973.

591 *Δελτίον ΣΕΒ*, 256, 28/2/1973 και 257, 15/3/1973.

τονίζοντας την αντιπροσωπευτικότητα του οργάνου αυτού έναντι των διοικήσεων των μεμονωμένων οργανώσεων, οι οποίες, όπως σημείωνε, συχνά εξέφραζαν απλώς τις προσωπικές απόψεις των επικεφαλής τους. Μάλιστα, ο συντάκτης του προλογικού σημειώματος που συνόδευε το κείμενο των πορισμάτων, διερωτόταν σε τι αποσκοπούσε η διατύπωση του ερωτήματος προς τις επιμέρους οργανώσεις, όταν η απάντηση που αναζητούσε η κυβέρνηση βρισκόταν μπροστά της.⁵⁹² Ωστόσο, η πρωτοβουλία του Μακαρέζου να ανακινήσει δημόσια το θέμα των σχέσεων με την ΕΟΚ δεν αφορούσε απλώς, στις τεχνικές πτυχές του προβλήματος. Απεναντίας, ο αντιπρόεδρος της κυβέρνησης είχε πλήρη συναίσθηση των πολιτικών προεκτάσεων του θέματος. Εν μέσω αντικρουόμενων εισηγήσεων υπηρεσιακών παραγόντων και εμπειρογνομόνων,⁵⁹³ ο Αποστολίδης, σε νέα επιστολή του προς τον Μακαρέζο, με την οποία τασσόταν υπέρ της πλήρους ένταξης στην ΕΟΚ, έγραφε μεταξύ άλλων:

Επιτρέψατέ μου εν συνεχεία κ. Πρόεδρε, να σάς εκφράσω την άποψιν ότι δεν θεωρώ πολιτικώς σκόπιμον την όλην αναπτυχθείσαν συζήτησιν επί του ερωτήματος εάν η Ελλάς είναι έτοιμη ή όχι να ενταχθή εις την ΕΟΚ. Ίσως οι ενδοιασμοί μου να είναι υπερβολικοί και εκ της όλης συζητήσεως να προκύψουν θετικά αποτελέσματα, πλην όμως με βασανίζει ένα άλλο ερώτημα το οποίον εκ της διαλεκτικής των πραγμάτων θα τεθή εις την Κυβέρνησιν από της στιγμής που η μεγάλη πλειοψηφία της υπευθύνου κοινής γνώμης, οικονομικής τε και δημοσιογραφικής (ωρισμένοι δε με πολιτικήν υστεροβουλίαν) θα απαντήση ότι η Ελλάς είναι έτοιμη να ενταχθή. Φυσικόν είναι τότε να τεθή το ερώτημα τι πρόκειται να πράξη η Κυβέρνησις διά να εξασφαλίση διά της εντάξεως της χώρας όλα τα οφέλη τα οποία θα υπογραμμίζουν οι διάφοροι καλής ή κακής πίστεως ενδιαφερόμενοι. Δύο τινά νομίζω: είτε η Κυβέρνησις δεν θα συμερισθή τας απόψεις περί της ετοιμότητος της χώρας να ενταχθή εις την ΕΟΚ είτε θα αναγκασθή υπό τας παρούσας συνθήκας των σχέσεων μετά των χωρών της ΕΟΚ να ομολογήσει ότι δεν δύναται να θέση εν κινήσει τας διαπραγματεύσεις διά την ένταξιν.⁵⁹⁴

592 ΟΤ, 12/4/1973.

593 Ενδεικτικά, βλ. Θανασούλιας προς Μακαρέζο, 12/2/1973 και Κομινός προς Μακαρέζο, 11/2/1973, ANIM, Φ160γ/Α, με τον πρώτο να τάσσεται υπέρ της σύντημησης των προθεσμιών της Συμφωνίας Σύνδεσης και τον δεύτερο να επισημαίνει ότι οι προθεσμίες αυτές αποτελούσαν ένα ελάχιστο επίπεδο προστασίας της ελληνικής οικονομίας και δεν θα έπρεπε να παραβιαστούν.

594 [Αποστολίδης] προς Μακαρέζο, χ.η., ANIM, Φ160γ/Α.

Το πρόβλημα που περιέγραφε ο Αποστολίδης δεν ήταν θεωρητικό. Η δημόσια ανακίνηση του θέματος από τον Μακαρέζο, εγγραφόταν σε μια συγκυρία, κατά την οποία επικρατούσε μια διάχυτη αίσθηση αναμονής εξελίξεων, την οποία είχαν πυροδοτήσει οι κυβερνητικές πρωτοβουλίες. Στις 20 Δεκεμβρίου, ο Παπαδόπουλος, κατά τη διάρκεια τριήμερης περιοδείας στην Κρήτη, εξήγγειλε από τα Χανιά ότι το νέο δόγμα για την επόμενη πενταετία θα ήταν: “Η Επανάστασις διά τον λαόν, με τον λαόν, διά του λαού”.⁵⁹⁵ Και αν η προσθήκη της φράσης “διά του λαού”, στο μέχρι τότε γνωστό σύνθημα, έγινε η αφορμή για τη διατύπωση υποθέσεων περί πολιτικών εξελίξεων, η αναφορά σε μία ακόμη πενταετία κατά την οποία η “Επανάσταση” θα ήταν παρούσα, έδινε μία πρόγευση για το είδος των εξελίξεων αυτών. Σε αυτό το έδαφος, η προσπάθεια του στενού κύκλου συνεργατών του Παπαδόπουλου να παρέμβει στη δημόσια συζήτηση για τις σχέσεις με την ΕΟΚ στερούταν κάθε πειστικότητας. Ενδεικτικές από αυτήν την άποψη, ήταν οι ανακοινώσεις του Βύρωνα Σταματόπουλου, υφυπουργού παρά τω πρωθυπουργώ, ο οποίος στα μέσα Φεβρουαρίου δήλωνε:

Εν όψει της εντάξεώς μας εις την ΕΟΚ, θα πρέπει να είμεθα οικονομικώς και πολιτικώς σύγχρονος χώρα [...] Πλησιάζει το έτος 1984, κατά το οποίον η Ελλάς θα πρέπει να γίνη ισότιμον μέλος της ΕΟΚ. Αυτό σημαίνει ότι πρέπει να είναι οικονομικώς και πολιτικώς σύγχρονος με την υπόλοιπη Δυτική Ευρώπη [...] Πιστεύομεν ότι το 1973 θα είναι καλύτερον δι' όλους τους τομείς της εθνικής δραστηριότητος. Η Ελλάς ευρίσκεται εις το στάδιον της πολιτικής απογειώσεως. Και ούτω εξασφαλίζεται το δυτικόν, δημοκρατικόν και ευρωπαϊκόν μέλλον της χώρας.⁵⁹⁶

Σε αυτό το πλαίσιο, οι πρωτοβουλίες του Μακαρέζου μαρτυρούσαν μία διακριτή στρατηγική, που με άξονα τις σχέσεις με την ΕΟΚ, εκτεινόταν σε όλο το εύρος των πολιτικών προκλήσεων που αντιμετώπιζε η δικτατορία. Η ανάδειξη της ετοιμότητας της ελληνικής οικονομίας να αντιμετωπίσει την άμεση και πλήρη ενσωμάτωσή της στην Κοινή Αγορά, μέσω της αξιοποίησης των απόψεων των φορέων της βιομηχανικής παραγωγής, μετατόπιζε αντικειμενικά τη συζήτηση στο πολιτικό πρόβλημα και την πίεση για τη λύση του στον Παπαδόπουλο, ως πολιτικό

595 *Το Βήμα*, 21/12/1972.

596 *Το Βήμα*, 11/2/1973.

ηγέτη του καθεστώτος. Από αυτήν την άποψη είναι χαρακτηριστικό ότι, σε ιδιόχειρο σημείωμά του για το πολιτειακό, στις 29 Ιανουαρίου, ο Μακαρέζος πρότεινε την εκθρόνιση του Κωνσταντίνου και την εγκαθίδρυση Προεδρικής Δημοκρατίας εντός δύο ετών,⁵⁹⁷ ενώ μόλις λίγες μέρες αργότερα, με νέο ιδιόχειρο σημείωμά του, αναθεωρούσε το προτεινόμενο χρονικό περιθώριο, τασσόμενος υπέρ της διενέργειας δημοψηφίσματος για την αναθεώρηση του Συντάγματος εντός του 1973.⁵⁹⁸ Σε μια συγκυρία κατά την οποία ο Παπαδόπουλος προσανατολιζόταν στη δημιουργία ενός “κόμματος της Επανάστασης” και τη μακρόσυρτη μετάβαση σε κάποιο είδος κοινοβουλευτικής δημοκρατίας υπό τον έλεγχό του, η έμφαση από τον Μακαρέζο στην εξάντληση των χρονικών περιθωρίων του καθεστώτος⁵⁹⁹ αντιστρατευόταν αντικειμενικά τη στρατηγική του “πολιτικού υπεύθυνου” της δικτατορίας.

Τους πρώτους μήνες του 1973, η διάχυτη αίσθηση αναμονής πολιτικών εξελίξεων συμβάδιζε με την αδυναμία του καθεστώτος να καταθέσει έναν οδικό χάρτη εξόδου από την πολιτική στασιμότητα. Πόσο μάλλον, που την περίοδο αυτή έκαναν την εμφάνισή τους κοινωνικά φαινόμενα πρωτόγνωρα για τα δεδομένα των τελευταίων ετών: η γενικευμένη δυσαρέσκεια από τις αυξήσεις στις τιμές ειδών ευρείας κατανάλωσης και τις ελλείψεις στο κρέας· οι σποραδικές φοιτητικές κινητοποιήσεις, με κορύφωση την κατάληψη της Νομικής το Φεβρουάριο, που έτειναν να προσλάβουν πολιτικές διαστάσεις· η πρωτοφανής κινητικότητα που σημειωνόταν σε εργασιακούς χώρους, όπως η αντίδραση των εργαζομένων της ΔΕΗ στην επιβολή νέου εσωτερικού κανονισμού στην επιχείρηση και η επαπειλούμενη αποχή των ιδιωτικών υπαλλήλων για το θέμα του ωραρίου· οι αντιδράσεις τοπικών φορέων και θιγόμενων κοινωνικών ομάδων ενάντια στην εγκατάσταση νέων βιομηχανιών σε κατοικημένες περιοχές και αγροτικές εκτάσεις, με χαρακτηριστικότερες περιπτώσεις την ίδρυση νέου εργοστασίου της ΑΓΕΤ στα Μέθανα και διωλιστηρίου στην Πάχη Μεγάρων· όλα αυτά έδιναν την εντύπωση μιας συνθήκης κοινωνικού και πολιτικού αναβρασμού, περιορίζοντας ακόμη περισσότερο

597 Μακαρέζος, Θέμα πολιτειακών, 29/1/1973, ANIM, Φ179/Α.

598 Μακαρέζος, Δικαιολογητικά σκέψεις προς διατύπωση της ανακοινώσεως διά την ανασύνταξιν του Συντάγματος, 5/2/1973, ANIM, Φ179/Α.

599 Για τη βασική τοποθέτηση του Μακαρέζου στις σχετικές ζυμώσεις, που συνοψιζόταν στη φράση “αργούμε, αργούμε”, βλ. Κάρτερ, “*Τα καύσιμα ετελείωσαν...*”, αλλά και τη συνέντευξη του συγγραφέα με τον Δημόπουλο, Αθήνα, 19/5/2011, όπου ο συνεργάτης του Μακαρέζου, επιβεβαιώνει την αντίθεση του τελευταίου στην πρόθεση του Παπαδόπουλου να πολιτευθεί.

τα περιθώρια κινήσεων του καθεστώτος.⁶⁰⁰ Εξάλλου, τον Απρίλιο, η ίδρυση του Ελληνικού Πολιτιστικού Κινήματος (ΕΠΟΚ), της κίνησης που ο Παπαδόπουλος προόριζε για “κόμμα της Επανάστασης”, δεν μπόρεσε να ανατρέψει το πολιτικό κλίμα. Απεναντίας, το ΕΠΟΚ είχε υπονομευτεί ήδη πριν από την ίδρυσή του, καθώς ο Παπαδόπουλος δίσταζε να θέσει σε ισχύ τις σχετικές διατάξεις του Συντάγματος του 1968 για τη λειτουργία των κομμάτων, με αποτέλεσμα να αρνηθούν να συμμετάσχουν σε αυτό πρωτεργάτες της “πολιτικοποίησης” του στρατιωτικού καθεστώτος, όπως ο Κάρτερ και ο Πάτρας, και το ΕΠΟΚ να περιοριστεί σε ρόλο απλής πολιτικής κίνησης.⁶⁰¹

Η έλλειψη πολιτικής κατεύθυνσης και τα αυξανόμενα προβλήματα που αντιμετώπιζε το καθεστώς ερμηνεύονταν από τις ξένες πρεσβείες ως οπισθοχώρηση σε σχέση με το στόχο της φιλελευθεροποίησης της δικτατορίας. Οι τελευταίες διέβλεπαν την αποδυνάμωση της θέσης του Παπαδόπουλου, αποδίδοντας τη στασιμότητα στους “σκληρούς” και τον αδιαμφισβήτητο πλέον, ηγέτη τους, τον Δημήτριο Ιωαννίδη.⁶⁰² Οι τάσεις αυτές θα προσλάμβαναν μορφή χιονοστιβάδας τους επόμενους μήνες. Στις 23 Απριλίου, η κυβέρνηση διέταζε την κατάσχεση της εφημερίδας *Βραδυνή* για τη δημοσίευση επικριτικών δηλώσεων του Καραμανλή,⁶⁰³ ενώ ένα μήνα αργότερα, ανακοίνωνε την εξάρθρωση κινήματος αξιωματικών του Ναυτικού, θέτοντας ευθέως θέμα εμπλοκής του Κωνσταντίνου.⁶⁰⁴ Την 1η Ιουνίου, το καθεστώς κήρυξε την Προεδρική Κοινοβουλευτική Δημοκρατία, εκθρονίζοντας τον Κωνσταντίνο και προκηρύσσοντας Δημοψήφισμα για την επικύρωση της πολιτειακής μεταβολής.⁶⁰⁵ Η “φυγή προς τα εμπρός” του καθεστώτος, που αποτελούσε μία προσπάθεια απάντησης στις συσσωρευμένες πιέσεις της συγκυρίας, αλλά και τις εσωτερικές αντιφάσεις του, παρά την αποφασιστικότητα που απέπνεε, δεν στηριζόταν σε κάποιο οργανωμένο σχέδιο. Αντίθετα, ακόμη και την επαύριο του νικηφόρου

600 Για τη σχετική ειδησεογραφία βλ. τα φύλλα του *Βήματος*, κατά το πρώτο εξάμηνο του 1973. Για την αναπαραγωγή πτυχών της πολιτικής συγκυρίας από τις ξένες πρεσβείες, βλ. *FRUS, 1969-1976, XXX, 2-5* (έγγρ. 2) και Oncken προς Auswärtiges Amt, Lage in Griechenland, 30/5/1973, PA AA, B AV Neues Amt, Bestellnr. 14598.

601 Κάρτερ, “*Τα καύσιμα ετελείωσαν...*”, 90-1 και τις συνεντεύξεις του συγγραφέα με τον Πάτρα, Αθήνα, 26/4/2012 και 2/5/2012.

602 *FRUS, 1969-1976, XXX, 2-5* (έγγρ. 2) και Oncken προς Auswärtiges Amt, Lage in Griechenland, 30/5/1973, PA AA, B AV Neues Amt, Bestellnr. 14598.

603 Για το κείμενο των δηλώσεων, βλ. Σβολόπουλος, *Καραμανλής*, τ. 7, 169-73. Για την είδηση της κατάσχεσης του φύλλου της εφημερίδας, βλ. *Η Βραδυνή*, 24/4/1973.

604 *Το Βήμα*, 25/5/1973.

605 *Το Βήμα*, 2/6/1973.

Δημοψηφίσματος της 29ης Ιουλίου -που, όπως εκτιμούσαν οι αμερικανικές υπηρεσίες πληροφοριών, θα ενίσχυε σημαντικά τη θέση του Παπαδόπουλου, αλλά μόνο βραχυπρόθεσμα-⁶⁰⁶ η δικτατορία αναζητούσε βηματισμό, ακροβατώντας ανάμεσα σε αντικρουόμενες εισηγήσεις που κυμαίνονταν από τη διενέργεια ελεύθερων εκλογών και την αποχή του Παπαδόπουλου από αυτές μέχρι την ίδρυση καθεστωτικού κόμματος και τον αποκλεισμό της αντιπολίτευσης από τις πρώτες εκλογές.⁶⁰⁷

Σε αυτό το πλαίσιο, ο Μακαρέζος επέδωσε, στις 2 Αυγούστου, ένα ιδιόχειρο σημείωμα στον Παπαδόπουλο, όπου κατέγραφε τις εκτιμήσεις του για τις εξελίξεις. Στο σημείωμα αυτό, ο Μακαρέζος υπογράμμισε ότι παρά τη λύση του πολιτειακού, το πολιτικό πρόβλημα έμενε ανοιχτό, ενώ διατύπωνε την άποψη ότι έπρεπε “να αποτραπή πάση θυσία η συγκρότησις ενός Κόμματος, εκφράζοντας τα αρχάς της Επανάστασεως” που θα ωθούσε στη διαμόρφωση “λαϊκού μετώπου”, με αποτέλεσμα ένα νέο “διχασμό”. Αντίθετα, ο Μακαρέζος πρότεινε τη δημιουργία ενός νέου κόμματος από τον Μαρκεζίνη, στον οποίο έπρεπε επιπλέον να ανατεθεί η πρωθυπουργία, αμέσως μετά την κύρωση του Δημοψηφίσματος, με στόχο την οργάνωση εκλογών.⁶⁰⁸ Ο Παπαδόπουλος βρισκόταν σε επαφή με τον Μαρκεζίνη ήδη από τον Ιούνιο, αφότου η κυβέρνηση είχε γνωστοποιήσει τις προθέσεις της για την πραγματοποίηση Δημοψηφίσματος. Ωστόσο, οι διαπραγματεύσεις που οδήγησαν στην ανάθεση της πρωθυπουργίας στον Μαρκεζίνη τον Οκτώβριο, δεν θα κατέληγαν σε απτό αποτέλεσμα πριν από τα τέλη Αυγούστου, καθώς η βασική μέριμνα του Παπαδόπουλου ήταν να συνδυάσει τη “λύση Μαρκεζίνη”, την οποία θα αναγκαζόταν να αποδεχτεί, με τη διατήρηση της όλης διαδικασίας υπό τον προσωπικό του έλεγχο.⁶⁰⁹

Οι πολιτικές εξελίξεις δεν θα άφηναν αδιάφορο το ΣΕΒ. Τον Ιούλιο, λίγες

606 *FRUS, 1969-1976, XXX, 5-9, 9-18 και 18-20 (έγγρ. 3, 5 και 6 αντίστοιχα).*

607 Μνημόνιον συζητήσεως του Αντιπροέδρου της Κυβερνήσεως κ. Στ. Παττακού, μετά τ. Μελών του Υπουργικού Συμβουλίου, την 11:15 ώραν με 13:30 της 2.8.1973, 3/8/1973, ANIM, Φ202/A, καθώς και τις εισηγήσεις μεμονωμένων στελεχών στον ίδιο φάκελο.

608 Μακαρέζος, Συμπεράσματα εκτιμήσεως επί επιβαλλομένων χειρισμών μετά το Δημοψήφισμα της 29ης Ιουλίου 1973 (Διά κ. Πρόεδρον Δημοκρατίας), 2/8/1973, ANIM, Φ203/A. Για την απόδοση της επικράτησης της “λύσης Μαρκεζίνη” στον Μακαρέζο και τον Ματθαίου, βλ. Κάρτερ, “*Τα καύσιμα ετελείωσαν...*”, 78-80, 103-9, 170, καθώς και τις συνεντεύξεις του συγγραφέα με τον Δημόπουλο, Αθήνα 19/5/2011 και τον Πάτρα, Αθήνα, 26/4/2012, 2/5/2012.

609 Σ. Μαρκεζίνης, *Σύγχρονη πολιτική ιστορία της Ελλάδος (1936-1975)*, 3 τ. (Αθήνα: Πάπυρος, 1994), τ. 3, 178-85 και Γ. Χέλμης, *Ταραγμένη διετία (1973-1974). Από το προσωπικό ημερολόγιο ενός απόπτη μάρτυρα* (Αθήνα: Καστανιώτης, 2006), 38-65.

μέρες πριν από τη διεξαγωγή του Δημοψηφίσματος, ο Σύνδεσμος, μέσα από το κύριο άρθρο του *Δελτίου* του, θα προχωρούσε σε δημόσια στήριξη των πολιτικών πρωτοβουλιών της κυβέρνησης:

Θα προσέλθουν μεθαύριον εις τας κάλας οι Έλληνες. Διά να ειπούν το “ναι” ή το “όχι”, κατά συνείδησιν εις την Δημοκρατίαν. Αφού σκεφθούν τα οφέλη που εξασφαλίζει εις τον τόπον η αλλαγή, και αφού εκτιμήσουν, κατά συνείδησιν, την ανάγκην να διαφυλαχθούν όλα όσα ο ελληνικός μόχθος προσεκόμισε, όλα όσα η ελληνική δημιουργικότης εισέφερε κατά την εξαετίαν που επέρασεν, εις κλίμα κοινωνικής ειρήνης, πειθαρχημένης προσηλώσεως προς την πρόοδον και πίστεως εις ένα σταθερόν και αδιατάρακτον μέλλον. Αυτό το μέλλον κρίνεται μεθαύριον από την απάντησιν που θα δώσουν οι Έλληνες. Διότι το “ναι” που καλούνται να ειπούν, αποκλείει την αστάθειαν. Και εγγυάται την συνέχισιν της κοινωνικής και οικονομικής απογειώσεως, την οποίαν επραγματοποίησεν ο τόπος, χάρις εις την εφαρμογήν μίας μακροπνού πολιτικής, που κατέστρωσεν η νέα ηγεσία του, με στόχον την θεσμικήν ευθυγράμμισιν και την αναπτυξιακήν ισοβάθμισιν του με τας προηγμένας δυτικάς χώρας. Εις την ουσίαν, λοιπόν, το “ναι” αντιπροσωπεύει την κατοχύρωσιν της προόδου. Αποτελεί την εγγύησιν ότι υπό την νέαν Δημοκρατίαν, θα αξιοποιηθούν αι μεγάλαι επιτεύξεις της κοινωνικής γαλήνης, της σταθερότητος και της οικονομικής αναπτύξεως, εις την οποίαν η Βιομηχανία απερίσπαστος, και διά τούτο δημιουργική, συνέβαλε με όλας της τας δυνάμεις. Εις την ουσίαν το “ναι” σημαίνει την θέλησιν να εξακολουθήση να είναι ο τόπος, εις μίαν εποχήν παγκοσμίων κλυδωνισμών και κοινωνικών αναταραχών, νησίς ησυχίας, ενότητος, εργασίας και ευημερίας.⁶¹⁰

Η προσέγγισι του επιχειρηματικού κόσμου με το καθεστώς, που θα κορυφωνόταν μετά την υπερψηφίσι του “ΝΑΙ” στο Δημοψήφισμα του Ιουλίου, και το διορισμό της κυβέρνησις Μαρκεζίνη, τον Οκτώβριον, δεν περιορίστηκε στους κύκλους του ΣΕΒ. Το “ΝΑΙ” στο Δημοψήφισμα είχε στηρίξει δημόσια και ο Παύλος Βαρδινογιάννης⁶¹¹, πρώην βουλευτής της Ένωσις Κέντρου και μέλος της εφοπλιστικής οικογένειας, που είχε εμπλακεί στο κίνημα του Ναυτικού, μόλις δύο

610 *Δελτίον ΣΕΒ*, 265, 15/7/1973.

611 *Ελεύθερος Κόσμος*, 21/7/1973.

μήνες πριν,⁶¹² ενώ τον Αύγουστο, ο ίδιος παρέστη στην ορκωμοσία του Παπαδόπουλου, ως Προέδρου της Δημοκρατίας.⁶¹³ Το Σεπτέμβριο, σημαντικές προσωπικότητες της επιχειρηματικής ζωής, όπως ο Μποδοσάκης, ο Άγγελος Κανελλόπουλος, ο Tom Pappas, αλλά και ο αντιπρόεδρος του ΣΕΒ και στέλεχος του Ομίλου Νιάρχου, Κωνσταντίνος Δρακόπουλος, τιμούσαν με την παρουσία τους, τους γάμους του διοικητή της ΚΥΠ, Μιχαήλ Ρουφογάλη.⁶¹⁴ Εξάλλου, ενόψει της ανάληψης της πρωθυπουργίας από τον Μαρκεζίνη, εφοπλιστές, όπως ο Νιάρχος και ο Ωνάσης, επιχείρησαν να αποκαταστήσουν εγκαίρως διαύλους επικοινωνίας με το νέο πρωθυπουργό,⁶¹⁵ ενώ στην κυβέρνηση συμμετείχαν εκπρόσωποι του επιχειρηματικού κόσμου, όπως ο παλαιός γενικός γραμματέας του ΣΕΒ και στέλεχος του Ομίλου Λάτση, Νικόλαος Γρηγοριάδης και ο παλαιός διευθυντής του ΚΕΠΕ και επιστημονικός σύμβουλος του ΣΕΒ, Γεώργιος Κουτσομάρης.⁶¹⁶

Ο ΣΕΒ, ήδη πριν από την ανάθεση της πρωθυπουργίας στον Μαρκεζίνη, είχε συσχετίσει ευθέως την προσπάθεια φιλελευθεροποίησης της δικτατορίας με την αναθέρμανση των σχέσεων με την ΕΟΚ, προτείνοντας για μία ακόμη φορά τη σύγκληση της συνόδου των προέδρων της UNICE στην Αθήνα, σημειώνοντας χαρακτηριστικά:

Η πρότασις του ΣΕΒ αποβλέπουσα εις την συγκέντρωσιν εις Αθήναις των ηγετών της βιομηχανίας των εννέα χωρών της Κοινής Αγοράς, οι οποίοι, μέσω της Unice, επηρεάζουν σοβαρώς την γενικωτέραν πολιτικήν της ΕΟΚ, τοποθετείται εις τα πλαίσια της διαγραφομένης, μετά τας προσφάτους πολιτικές εξελίξεις, μεταβολής των σχέσεων μεταξύ Ελλάδος και Ευρωπαϊκής Οικονομικής Κοινότητος, η οποία θα επηρεάση ευνοϊκώς την περαιτέρω ενεργοποίησιν της συμφωνίας Συνδέσεως.⁶¹⁷

Η αισιοδοξία του ΣΕΒ φαινόταν να αντιστοιχεί με τις διαθέσεις που επικρατούσαν στη διεθνή σκηνή. Παρά τις επιφυλάξεις του για τις στοχεύσεις του

612 Σβολόπουλος, *Καραμανλής*, τ. 7, 178-81.

613 *Ελεύθερος Κόσμος*, 21/8/1973.

614 Για μια αναλυτική παρουσίαση της τελετής, βλ. *Ελεύθερος Κόσμος*, 8/9/1973, καθώς και το αυτοβιογραφικό Ν. Ρουφογάλη-Ρούνικ, *Να γιατί...* (Αθήνα: Φερενίκη, 2002), 95.

615 Σ. Μαρκεζίνης, *Αναμνήσεις 1972-1974* (Αθήνα: χ.ε., 1979), 231-2 και Χέλμης, *Ταραγμένη διετία*, 39, 54.

616 Για τη διαδικασία επιλογής των υπουργών της κυβέρνησης Μαρκεζίνη, βλ. Μαρκεζίνης, *Αναμνήσεις*, 203-11. Για τη σχέση του Κουτσομάρη με τον ΣΕΒ, βλ. τη συνέντευξη του συγγραφέα με τον Νικόλαο Σβορώνο, αντιπρόεδρο του ΣΕΒ 1970-78, Αθήνα, 30/3/2012.

617 *Δελτίον ΣΕΒ*, 269, 15/9/1973.

Παπαδόπουλου και το είδος της επιχειρούμενης φιλελευθεροποίησης, ο δυτικογερμανός πρέσβης, πρότεινε στο υπουργείο Εξωτερικών τη στήριξη του Μαρκεζίνη τόσο στο διμερές επίπεδο όσο και στο επίπεδο της Κοινότητας, συναρτώντας το βαθμό της στήριξης αυτής με τις επικείμενες εκλογές.⁶¹⁸ Επιπλέον, πίσω από τις προφανείς διπλωματικές στοχεύσεις των λεκτικών εξάρσεων του νέου πρωθυπουργού περί ενίσχυσης της αυτονομίας της Δυτικής Ευρώπης έναντι των ΗΠΑ, ο Oncken διέβλεπε ένα πεδίο συνεργασίας, με άξονα την οικονομία· πεδίο το οποίο διεύρυναν όχι τόσο οι συναφείς διατυπώσεις του Μαρκεζίνη περί βρετανικής απόστασης από το ηπειρωτικό κέντρο -τις οποίες ο δυτικογερμανός πρέσβης αξιολογούσε επίσης, ως μάλλον ρητορικές- όσο οι ελληνογαλλικές διαφορές για την αντιμετώπιση των ελληνικών γεωργικών προϊόντων και η παλαιά συνεργασία με τον Μαρκεζίνη επί κυβέρνησης Παπάγου.⁶¹⁹ Εξάλλου, οι ΗΠΑ καλωσόρισαν το διορισμό της κυβέρνησης Μαρκεζίνη, μαζί με τα μέτρα φιλελευθεροποίησης που συνόδευσαν την αναγόρευση του Παπαδόπουλου ως Προέδρου της Δημοκρατίας, ως “ελπιδοφόρα βήματα προς την ομαλοποίηση της πολιτικής ζωής”, ευχόμενες καλή επιτυχία στο έργο της αποκατάστασης του κοινοβουλευτισμού,⁶²⁰ ενώ οι Tasca και Pappas πρότειναν μία επίσκεψη του Nixon στην Ελλάδα· πρόταση που δεν πραγματοποιήθηκε εξαιτίας των επιφυλάξεων του Kissinger μπροστά στα σοβαρά προβλήματα που αντιμετώπιζε ήδη ο Πρόεδρος στην εσωτερική πολιτική σκηνή.⁶²¹

Η ευφορία του επιχειρηματικού κόσμου δεν θα διαρκούσε πολύ, καθώς η ευμενής στάση των δυτικών συμμάχων δεν θα προλάβαινε να μετουσιωθεί σε έμπρακτη αλλαγή πολιτικής στο κοινοτικό επίπεδο. Ο Μαρκεζίνης είχε αναλάβει την πρωθυπουργία σε μια περίοδο κατά την οποία οι πληθωριστικές πιέσεις, που είχαν αρχίσει να γίνονται αισθητές από τις αρχές του έτους, θα προσλάμβαναν

618 Oncken προς Auswärtiges Amt, Liberalisierungstendenzen in der griechischen Innenpolitik: Motivierung, 22/9/1973 Oncken προς Auswärtiges Amt, Liberalisierungstendenzen in der griechischen Innenpolitik: Vorschläge für den Fall der Ernennung von Markezinis zum Ministerpräsidenten, 24/9/1973, PA AA, B AV Neues Amt, Bestellnr. 14584.

619 Oncken προς Auswärtiges Amt, Neuer griechischer Ministerpräsident Markezinis: zur Person, 5/10/1973, PA AA, B AV Neues Amt, Bestellnr. 14587 και Oncken προς Auswärtiges Amt, Gespräch mit Ministerpräsident[en] Markezinis am 31.10.1973, 2/11/1973, PA AA, B AV Neues Amt, Bestellnr. 14584.

620 Secretary of State προς US Mission to the United States, Possible US statement on new GOG, 6/10/1973, National Archives and Records Administration, Washington, D.C. (NARA), State Department Central Foreign Policy Files (DSCF), Record Group 59 (τελευταία ανάκτηση μέσω <http://aad.archives.gov/aad/> , στις 7/4/2015).

621 Miller, *Making of Modern Greece*, 170-3.

ανεξέλεγκτες διαστάσεις, καθώς συνέπεσαν με την πετρελαϊκή κρίση που πυροδότησε η νέα αραβοϊσραηλινή κρίση. Η αντιμετώπιση του πληθωρισμού είχε ήδη προκαλέσει τριβές μεταξύ του Μαρκεζίνη και του Μακαρέζου, πριν από την ανάληψη της πρωθυπουργίας από τον πρώτο, οδηγώντας τον τελευταίο σε παραίτηση από τη θέση του αντιπροέδρου της κυβέρνησης, στις 28 Σεπτεμβρίου, με αφορμή, μεταξύ άλλων, διαρροές για την εγκατάλειψη της πολιτικής ελέγχου των τιμών που είχε εγκαινιάσει ο Μακαρέζος.⁶²² ένα πάγιο αίτημα του ΣΕΒ, ο οποίος, μετά την ανακοίνωση του μέτρου από τον Μαρκεζίνη, θα προχωρούσε στη δημόσια στήριξη της εγκαινιασθείσας οικονομικής πολιτικής.⁶²³ Ωστόσο, η ταυτόχρονη έναρξη του Πολέμου του Yom Kippur⁶²⁴ και η αξιοποίηση της προμήθειας του πετρελαίου ως διπλωματικού όπλου από τις αραβικές χώρες⁶²⁵ επιδείνωσε το πρόβλημα, εκτινάσσοντας τον πληθωρισμό σε πρωτοφανή επίπεδα για τα ελληνικά μακροοικονομικά δεδομένα των δύο τελευταίων δεκαετιών.⁶²⁶

Οι αρνητικές οικονομικές εξελίξεις, σε συνδυασμό με την απελευθέρωση καταπιεσμένων κοινωνικών δυναμικών παράλληλα με τη σταδιακή χαλάρωση της αυταρχικής θωράκισης του καθεστώτος, αποτέλεσαν τη θρυαλλίδα ραγδαίων πολιτικών εξελίξεων. Κοινωνικά στρώματα και κατηγορίες, όπως οι μηχανικοί, οι δικηγόροι και η φοιτητική νεολαία, απαιτούσαν τώρα, πολύ πιο έντονα το δικαίωμα αυτοδιοίκησης, μέσω της διεξαγωγής ελεύθερων αρχαιρεσιών για την ανάδειξη αντιπροσωπευτικών διοικήσεων· αίτημα το οποίο το καθεστώς και η νέα κυβέρνηση επέλεξαν να αντιμετωπίσουν θέτοντας ως προϋπόθεση τη διεξαγωγή βουλευτικών

622 Μακαρέζος προς Παπαδόπουλο, 28/9/1973, ANIM, Φ168/A.

623 Βασικές πτυχές αυτής της πολιτικής ήταν η πλήρης κατάργηση του ελέγχου των τιμών και η προσπάθεια συγκράτησης του πληθωρισμού μέσω του περιορισμού των δημοσίων δαπανών και της ανατίμησης της δραχμής έναντι του δολαρίου κατά 11%. Για μια κριτική παρουσίαση των οικονομικών μέτρων της κυβέρνησης Μαρκεζίνη, βλ. *ΟΤ*, 25/10/1973. Για την υποδοχή των μέτρων από το ΣΕΒ, βλ. *Δελτίον ΣΕΒ*, 272, 1/11/1973 και 273, 16/11/1973.

624 Για τον Πόλεμο του Yom Kippur, βλ. C. Daigle, *The Limits of Détente. The United States, the Soviet Union, and the Arab-Israeli Conflict, 1969-1973* (New Haven and London: Yale University Press, 2012) και E. G. H. Pedaliu, “A Sea of Confusion!: The Mediterranean and Détente, 1969-1974”, *Diplomatic History*, 33, 4 (2009), 735-50.

625 G. F. Ray, “Impact of the Oil Crisis on the Energy Situation in Western Europe”, στο T. M. Rycbczynski, (επιμ.), *The Economics of the Oil Crisis* (New York: Holmes & Meier, 1976), 94-130 και Joe Stork, *Middle East Oil and the Energy Crisis* (New York: Monthly Review Press, 1975), 210-56.

626 Για τη μηνιαία εξέλιξη του δείκτη τιμών καταναλωτή (σε 12μηνιαία βάση), που τον Οκτώβριο ξεπέρασε το 20%, αγγίζοντας το 30%, το Νοέμβριο, βλ. τα στοιχεία της ΕΣΥΕ (τελευταία ανάκτηση μέσω www.statistics.gr, στις 7/4/2015).

εκλογών.⁶²⁷ Επιπλέον, στο έδαφος της περιοριστικής πολιτικής που είχε τεθεί σε εφαρμογή από τις αρχές του 1973, με στόχο τη συγκράτηση, κυρίως, της οικοδομικής δραστηριότητας, κρίσιμες κοινωνικές ομάδες, όπως οι μηχανικοί και οι εργολάβοι, είχαν αρχίσει να εκφράζουν δημόσια τη δυσαρέσκεία τους.⁶²⁸ Ακόμη, οικονομικά και θεσμικά αιτήματα διατυπώνονταν από τους μισθωτούς, οι οποίοι θίγονταν κατεξοχήν, από τον πληθωρισμό, αλλά και από την προσπάθεια εισαγωγής νέων κανονιστικών πλαισίων στους εργασιακούς χώρους, προχωρώντας κάποτε σε απεργιακές κινητοποιήσεις.⁶²⁹ Ωστόσο, οι σημαντικότερες κινητοποιήσεις ήταν αυτές των αγροτικών πληθυσμών σε περιοχές όπου είχαν λάβει χώρα απαλλοτριώσεις, με σκοπό την ίδρυση ή την επέκταση βιομηχανικών μονάδων.⁶³⁰ Και αν στην περίπτωση των μισθωτών η κυβέρνηση Μαρκεζίνη επέδειξε ένα βαθμό ευελιξίας, με την παραχώρηση ονομαστικών μισθολογικών αυξήσεων και με την αναβολή της εφαρμογής ορισμένων θεσμικών μέτρων,⁶³¹ στην περίπτωση των απαλλοτριώσεων προσέκρουε στις ίδιες της κοινωνικές συμμαχίες της, καθώς οι αντιδράσεις έθεταν υπό αμφισβήτηση ήδη δρομολογημένες βιομηχανικές επενδύσεις.

Η συσσώρευση αυτών των αντιφάσεων προσέλαβε εκρηκτικές διαστάσεις στα μέσα Νοεμβρίου όταν η φοιτητική αναταραχή που είχε αναζωπυρωθεί μετά και τα γεγονότα στο μνημόσυνο του Γ. Παπανδρέου⁶³² θα κλιμακωνόταν με την κατάληψη του Πολυτεχνείου. Τις αρχικές αμφιταλαντεύσεις του καθεστώτος ως προς τη δέουσα

627 Για ενδεικτικές (πέρα από τη γνωστή περίπτωση του φοιτητικού κινήματος) καταγραφές αυτής της αντιπαράθεσης στον Τύπο, που μερικές φορές έφτανε ακόμη και στα πρωτοσέλιδα των εφημερίδων, βλ. *Το Βήμα*, 5/8/1973, 23/10/1973, 28/10/1973, 9/11/1973, 11/11/1973 και 15-17/11/1973 και *Ελεύθερος Κόσμος*, 16/11/1973.

628 Για τις αντιδράσεις αυτές, οι οποίες έθεταν στο στόχαστρό τους και το νέο Γενικό Οικοδομικό Κώδικα, βλ. ενδεικτικά *Το Βήμα*, 10-17/6/1973, 10/8/1973, 30/8/1973, 30/9/1973, 21/10/1973, 23/10/1973, 30/10/1973, 4/11/1973 και 25/11/1973.

629 Ενδεικτικά, για τα εργατικά αιτήματα για μισθολογικές αυξήσεις και αναθεώρηση του προτεινόμενου νέου Κώδικα Εργασίας, τις κινητοποιήσεις των εμποροϋπαλλήλων για την κατοχύρωση της δεύτερης ημιαργίας και για την απεργία του προσωπικού της ΔΕΗ ενάντια στο νέο εσωτερικό κανονισμό της επιχείρησης, βλ. *Το Βήμα*, 8/9/1973, 11/9/1973, 21-25/9/1973, 5 - 6/10/1973, 12/10/1973, 30/10/1973, 1-8/11/1973 και 13/11/1973.

630 Την περίοδο αυτή θα κορυφώνονταν οι κινητοποιήσεις των κατοίκων των Μεγάρων (ενάντια στην κατασκευή διυλιστηρίου από τον Ανδρεάδη), των Μεθάνων (ενάντια στην κατασκευή του εργοστασίου της ΑΓΕΤ), της Ελευσίνας (ενάντια στην επέκταση των εγκαταστάσεων της ΠΕΤΡΟΛΑ), του Σκαρμαμαγκά (ενάντια στην επέκταση των ναυπηγείων του Νιάρχου) και άλλων περιοχών, φτάνοντας μάλιστα, να συστήσουν και συντονιστική επιτροπή των τοπικών κινήσεων (*Το Βήμα*, 6/11/1973). Ενδεικτικά, για τις μεγαλύτερες συγκεντρώσεις και κινητοποιήσεις των τοπικών κινήσεων Ελευσίνας και Μεγάρων, βλ. *Το Βήμα*, 14/9/1973, 19/9/1973, 25/9/1973, 30/9/1973, 2/10/1973, 13-16/10/1973.

631 Για την τακτική αυτή της κυβέρνησης, βλ. *Ελεύθερος Κόσμος*, 2-5/10/1973, 21/10/1973 και 4/11/1973 και *Το Βήμα*, 25/11/1973.

632 Για τα γεγονότα αυτά, βλ. *Ελεύθερος Κόσμος*, 6/11/1973 και *Το Βήμα*, 6-7/11/1973.

αντιμετώπιση της εξέγερσης⁶³³ διαδέχτηκε γρήγορα η στρατοκρατική αναδίπλωση, με την επανεμφάνιση των τανκς στους δρόμους της Αθήνας, την καταστολή της εξέγερσης, την επαναφορά του στρατιωτικού νόμου και τον κατ' οίκον περιορισμό εκπροσώπων του προδικτατορικού πολιτικού κόσμου. Η αντίδραση αυτή κατέδειξε την αποτυχία του καθεστώτος να προωθήσει με δική του πρωτοβουλία τις διαδικασίες μετάβασης σε μια κηδεμονευόμενη δημοκρατία και άνοιξε το δρόμο σε εκείνες τις δυνάμεις εντός του στρατού που εξαρχής τάχθηκαν ενάντια στην απεμπόληση του κυρίαρχου ρόλου του. Έτσι, στις 25 Νοεμβρίου, μία μόλις εβδομάδα μετά την καταστολή της εξέγερσης, εκδηλώθηκε ένα νέο πραξικόπημα που ανέτρεψε τον Παπαδόπουλο, διακηρύσσοντας την επιστροφή στις “γνήσιες αρχές” της 21ης Απριλίου.

633 Για την προσέγγιση του ίδιου του Μαρκεζίνη στα γεγονότα της εβδομάδας πριν από το Πολυτεχνείο και για τη διαχείριση της εξέγερσης, βλ. Μαρκεζίνης, *Αναμνήσεις*, 385-441.

Κεφάλαιο 7ο-Ανάπτυξη και κρίση

Η πετρελαϊκή κρίση εκδηλώθηκε σε μια συγκυρία έντονης ανόδου για την ελληνική οικονομία. Το 1973, εν μέσω μιας καθυστερημένης προσπάθειας της κυβέρνησης να χαλιναγωγήσει τον πληθωρισμό, και μετά από μία πενταετία με μέσο ετήσιο ρυθμό ανάπτυξης άνω του 9%, το ΑΕΠ σημείωσε μία αύξηση της τάξης του 7,8%. Η μεγέθυνση της ελληνικής οικονομίας οφειλόταν, σε μεγάλο βαθμό, στην ανάπτυξη της βιομηχανικής παραγωγής. Από το 1968 έως το 1973, ο δευτερογενής τομέας της οικονομίας αυξανόταν με έναν ετήσιο μέσο όρο της τάξης του 13,5%, με τη μεταποίηση (15,4%) και τα ορυχεία (15,6%) σε ρόλο ατμομηχανής της ανάπτυξης, καθώς, την ίδια περίοδο, οι ιδιωτικές ακαθάριστες επενδύσεις παγίου κεφαλαίου στους κλάδους αυτούς υπερδιπλασιάστηκαν. Έτσι, η συμβολή του δευτερογενούς τομέα στο ΑΕΠ ανήλθε από 26,3%, το 1967, σε 32,4%, το 1973, ενώ η αξία των εξαγωγών βιοτεχνικών και βιομηχανικών προϊόντων, κατά την ίδια περίοδο, σχεδόν εξαπλασιάστηκε.⁶³⁴

Ο ρόλος της βιομηχανίας στον αναπροσανατολισμό του ελληνικού εξαγωγικού εμπορίου προς την ΕΟΚ υπήρξε καθοριστικός. Μεταξύ του 1968 -όταν ολοκληρώθηκε ο κοινοτικός δασμολογικός αφοπλισμός για τα βιομηχανικά προϊόντα- και του 1973, ο ρυθμός αύξησης των βιομηχανικών εξαγωγών προς τις χώρες της Κοινότητας υπήρξε τρεις με τέσσερις φορές μεγαλύτερος από εκείνον του συνόλου των ελληνικών εξαγωγών προς την ΕΟΚ-6. Μάλιστα, λαμβάνοντας υπόψη την αναδιάρθρωση του ελληνικού εξαγωγικού εμπορίου, που συντελέστηκε στο μεταξύ, προς όφελος των βιομηχανικών εξαγωγών (από 16%, το 1967, θα έφταναν το 46% του συνόλου των ελληνικών εξαγωγών, το 1973), καθίσταται σαφής η δεσπόζουσα θέση που καταλάμβανε στους προσανατολισμούς του ελληνικού εξαγωγικού εμπορίου η Κοινή Αγορά. Έτσι, από 36,1%, το 1962, το ποσοστό των ελληνικών εξαγωγών που κατευθυνόταν προς την ΕΟΚ-6 θα έφτανε στο 44,2%, το 1975 (αγγίζοντας το 50% για την ΕΟΚ-9), ενώ το αντίστοιχο ποσοστό για τις βιομηχανικές εξαγωγές διαμορφώθηκε από το 15,6% στο 43,7% (46%).⁶³⁵

634 Για τα οικονομικά στοιχεία, βλ. τις εκδόσεις *Η ελληνική οικονομία 1960-1997. Μακροχρόνιες μακροοικονομικές στατιστικές σειρές* (Αθήνα: ΥΠΕΘΟ, 1998) και *Μακροχρόνιες στατιστικές σειρές της ελληνικής οικονομίας* (Αθήνα: Τράπεζα της Ελλάδος, 1992).

635 Για τα στοιχεία αυτά, βλ. τους τόμους *Έκθεσις του Διοικητού της Τραπέζης επί του ισολογισμού*

Οι εξελίξεις αυτές συνέβαλαν καθοριστικά στη διαμόρφωση της στάσης των ελλήνων βιομηχάνων έναντι της συμμετοχής της Ελλάδας στη διαδικασία της δυτικοευρωπαϊκής ολοκλήρωσης. Αρχικά, η επιβολή της δικτατορίας φάνηκε να αποτελεί μία απάντηση στο αίτημα της επιστροφής στην “παραγωγική ομαλότητα”, μετά από μια τριετία κοινωνικών αναταραχών. Η απαγόρευση των απεργιών -που τα πρώτα δύο έτη συνοδεύτηκε από αυξήσεις του πραγματικού μισθού στο σύνολο της οικονομίας που ξεπερνούσαν την ετήσια αύξηση της παραγωγικότητας και βελτίωναν το μερίδιο της εργασίας στο εθνικό εισόδημα-⁶³⁶ συνέβαλε καθοριστικά στην εκτίναξη του ποσοστού κέρδους της ελληνικής βιομηχανίας. Παρακολουθώντας ανάλογες αυξητικές τάσεις της αποσπώμενης υπεραξίας, το ποσοστό κέρδους στη βιομηχανία, από 19,48%, το 1967, θα σημείωνε ιστορικό υψηλό, το 1973, φτάνοντας στο 28,81%, ενώ κατά το ίδιο διάστημα, το μερίδιο της εργασίας στο προϊόν συμπίεστηκε από 44,4% σε 34%.⁶³⁷ Επιπλέον, παρότι ο δασμολογικός αφοπλισμός έναντι των βιομηχανικών εισαγωγών από τις χώρες της Κοινής Αγοράς συνεχίστηκε κανονικά, η μη δασμολογική προστασία παρέμεινε ένα ισχυρό μέσο άσκησης βιομηχανικής πολιτικής,⁶³⁸ αντανάκλωντας την αυξανόμενη σημασία ενός πλέγματος κινήτρων που, όπως εκτιμούσε παλαιότερα ο Τριάντης, θα συμβάδιζε με τη σταδιακή έκθεση της ελληνικής βιομηχανίας στον κοινοτικό ανταγωνισμό.

Η διαμόρφωση ενός ισχυρού πλέγματος κινήτρων για την ώθηση της βιομηχανικής ανάπτυξης αποτέλεσε εξαρχής, πρώτιστο μέλημα της στρατιωτικής κυβέρνησης. Η καθιέρωση του αφορολόγητου των επανεπενδύμενων κερδών και η διευκόλυνση του φθηνού δανεισμού των βιομηχανικών επιχειρήσεων που, μαζί με άλλα κίνητρα, θέσπιζαν για μία πενταετία, οι Α.Ν. 147 και 148 του 1967, υπήρξε η πρώτη προσπάθεια του υπουργείου Συντονισμού να αντιμετωπίσει τις υφεσιακές

του έτους 1967 (Αθήναι: Τράπεζα της Ελλάδος, 1968) και *Εκθεσις του Διοικητού της Τραπέζης επί του ισολογισμού του έτους 1973* (Αθήναι: Τράπεζα της Ελλάδος, 1974), καθώς και Ι. Χασσίδ, *Ελληνική Βιομηχανία και ΕΟΚ. Μελέτη για τις επιπτώσεις της ένταξης* (Αθήνα: ΙΟΒΕ, 1980), τ.1, 72, 78.

636 Για τα στοιχεία αυτά, βλ. την έκδοση του ΥΠΕΘΟ, *Ελληνική οικονομία*.

637 Θ. Π. Λιανός, *Υπεραξία, οργανική σύνθεση του κεφαλαίου και κέρδος στην ελληνική βιομηχανία* (Αθήνα: Οικονομικό Επιμελητήριο της Ελλάδος-Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, 1992), 90, 99 και 129-31.

638 Για τη δασμο-φορολογική προστασία ανά βιομηχανικό κλάδο, βλ. Τ. Γιαννίτσης, *Η ένταξη στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα και επιπτώσεις στη βιομηχανία και στο εξωτερικό εμπόριο*, 78-81, όπου και συγκριτικά στοιχεία για τα έτη 1968 και 1974 που μάς ενδιαφέρουν εδώ. Για τη διαχρονική εξέλιξη της ονομαστικής και της αποτελεσματικής προστασίας ανά βιομηχανικό κλάδο μεταξύ 1961 και 1976, βλ. Γ. Χ. Κάτσος-Ν. Ι. Σπανάκης, *Βιομηχανική προστασία και ένταξη* (Αθήνα ΚΕΠΕ, 1983), 55-92 και ιδίως 89.

τάσεις της ελληνικής οικονομίας, τις οποίες είχε επιδεινώσει η πολιτική αβεβαιότητα που ακολούθησε το πραξικόπημα. Με βάση τις προβλέψεις των νόμων αυτών και άλλα συμπληρωματικά μέτρα που ακολούθησαν, μεταξύ 1968 και 1973, η συνολική κρατική επιδότηση των βιομηχανικών επενδύσεων εξαπλασιάστηκε και οι μακροπρόθεσμες τραπεζικές χρηματοδοτήσεις στη μεταποίηση πενταπλασιάστηκαν,⁶³⁹ χωρίς ιδιαίτερη επιδείνωση της δανειακής επιβάρυνσης των επιχειρήσεων, που για το σύνολο της μεταποίησης διαμορφώθηκε στο 67,1%, το 1973 (από 69,3%, το 1963), με επιμέρους κλαδικές διακυμάνσεις.⁶⁴⁰ Ταυτόχρονα, την ίδια περίοδο, οι δημόσιες επενδύσεις στη μεταποίηση διατηρήθηκαν σε εξαιρετικά χαμηλά επίπεδα, μόλις υπερβαίνοντας τα 440 εκ. δρχ. καθ' όλη τη διάρκεια της εξαετίας, όταν μόνο το 1961 άγγιζαν τα 850 εκ. δρχ. και το 1962 προσέγγιζαν το 1 δισ. (σε τρέχουσες τιμές).⁶⁴¹ Εξάλλου, η απόφαση Ν.Ε. 1574/1970 αποτέλεσε τομή στην πολιτική ενίσχυσης των βιομηχανικών εξαγωγών, καθιερώνοντας γενναίες επιδοτήσεις για τις βιομηχανίες που παρήγαν προϊόντα με προστιθέμενη αξία άνω του 25%, μέσω της επιστροφής των εξαγωγικών επιτοκίων και της περαιτέρω μείωσης της φορολογίας επί των ακαθάριστων εσόδων.⁶⁴²

Στο πλαίσιο αυτό, τις δυναμικότερες επιδόσεις κατέγραψαν επιχειρήσεις που προέρχονταν από εκείνους τους κλάδους, που, όπως εκτιμούσαν οι αναλύσεις του ΚΕΠΕ, ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1960, διέθεταν τα απαραίτητα συγκριτικά πλεονεκτήματα για την ανάδειξή τους σε πόλους βιομηχανικής ανάπτυξης. Πράγματι, μεταξύ του 1969 και του 1973, τη σημαντικότερη συμβολή στην αύξηση της ιπποδύναμης της ελληνικής βιομηχανίας είχαν η βασική μεταλλουργία και τα μεταλλικά προϊόντα, τα μη μεταλλικά ορυκτά, τα τρόφιμα και δευτερευόντως, η κλωστοϋφαντουργία και τα χημικά.⁶⁴³ Μάλιστα, από τους ίδιους κλάδους προέρχονταν, κατά κύριο λόγο, οι μεγαλύτερες εξαγωγικές βιομηχανίες,

639 Τ. Γιαννίσης, *Η ελληνική βιομηχανία. Ανάπτυξη και κρίση* (Αθήνα: Gutenberg, 1985), 88-116 και ιδίως, 94.

640 Χ. Ι. Ιορδάνογλου-Χ.Φ. Μπέλλας, *Η πορεία του ελληνικού εταιρικού κεφαλαίου: 1963-2000. Όψεις της μεταπολεμικής οικονομικής ανάπτυξης μέσα από τα στοιχεία της ICAP* (Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής, 2003), 74-80 και ιδίως, 77.

641 Τράπεζα της Ελλάδος, *Μακροχρόνιες στατιστικές σειρές της ελληνικής οικονομίας*.

642 Για την υποδοχή του μέτρου από τον οικονομικό Τύπο και τους βιομηχάνους, βλ. *Βιομηχανική Επιθεώρησης*, 433, 11/1970 και *Ο Οικονομικός Ταχυδρόμος (ΟΤ)*, 24/9/1970. Για την ανάλυση του περιεχομένου της απόφασης Ν.Ε. 1574/70, βλ. Μ. Ξανθάκης, *Η χρηματοδότηση της ελληνικής βιομηχανίας (1960-1984)* (Αθήνα-Κομοτηνή: Σάκκουλας, 1986), 155-6.

643 Γιαννίσης, *Η ελληνική βιομηχανία*, 73.

όπως προκύπτει από τις ετήσιες έρευνες του ΣΕΒ: το 1973, παλαιότερες (Αλουμίνιον της Ελλάδος, ΛΑΡΚΟ) και νέες (Hellenic Steel) μεταλλουργικές επιχειρήσεις είχαν ενισχύσει τη θέση τους στις 10 πρώτες θέσεις της σχετικής κατάταξης συγκριτικά με το 1968, σε βάρος των χημικών βιομηχανιών που διατήρησαν τις υψηλές επιδόσεις τους σε απόλυτους αριθμούς, ενώ θέση στην πρώτη δεκάδα των μεγαλύτερων εξαγωγικών επιχειρήσεων καταλάμβαναν πλέον ένα ναυπηγείο (Όμιλος Εμπορικής Τράπεζας) και ένα δυλιστήριο (Όμιλος Βαρδινογιάννη) που τέθηκαν σε λειτουργία μετά το 1968. Κατά τα άλλα, τη θέση τους στη σχετική κατάταξη διατηρούσαν τα Ελληνικά Ναυπηγεία (Όμιλος Νιάρχου), το δυλιστήριο της Θεσσαλονίκης (ESSO-Pappas), η Πειραιϊκή-Πατραϊκή (Κατσάμπας-Στράτος) και οι μεταλλευτικές επιχειρήσεις Σκαλιστήρη.⁶⁴⁴

Οι εξελίξεις αυτές αντικατόπτριζαν τη ραγδαία αναδιάρθρωση της βιομηχανικής παραγωγής και τις συνακόλουθες ανακατατάξεις στη σύνθεση του κοινωνικού συνασπισμού εξουσίας. Το διάστημα 1968-73, η εισροή επιχειρηματικών κεφαλαίων στη χώρα υπερδιπλασιάστηκε σε σχέση με την εξαετία 1961-66 (\$627,2 εκ. έναντι \$292εκ.).⁶⁴⁵ Ωστόσο, μεταξύ του 1968 και του 1973, η συμμετοχή των πολυεθνικών επιχειρήσεων που διατηρούσαν τον έλεγχο μεγάλων βιομηχανιών στις ελληνικές βιομηχανικές εξαγωγές μειώθηκε από 55,6% σε 29,8%, παρότι η θέση τους στις εξαγωγές της μεταλλουργίας ενισχύθηκε προσωρινά, μετά την έναρξη λειτουργίας της Hellenic Steel, για να περιοριστεί εκ νέου με τη βελτίωση της εξωστρέφειας της Χαλυβουργικής.⁶⁴⁶ Από την άλλη πλευρά, την περίοδο 1967-74, το μερίδιο του εφοπλιστικού κεφαλαίου στο σύνολο των επενδύσεων του ΝΔ 2687/53 που τελικά πραγματοποιήθηκαν στη βιομηχανία, αντιπροσώπευε περίπου το 50% της αξίας τους, με επίκεντρο τα δυλιστήρια και τα ναυπηγεία.⁶⁴⁷ Έτσι, το 1973, το εφοπλιστικό κεφάλαιο έλεγχε πλέον περίπου το ένα τέταρτο (24%) των 100 μεγαλύτερων βιομηχανικών επιχειρήσεων, έχοντας θέσει υπό τον απόλυτο σχεδόν έλεγχό του τους κλάδους των πετρελαιοειδών (85%) και των μεταφορικών μέσων

644 Για τα στοιχεία αυτά, βλ. *Βιομηχανική Επιθεώρησης*, 448, 2/1972 και *Δελτίον ΣΕΒ*, 290, 31/7/1974.

645 Τράπεζα της Ελλάδος, *Μακροχρόνιες στατιστικές σειρές της ελληνικής οικονομίας*.

646 Γιαννίτσης, *Η ελληνική βιομηχανία*, 323 και 328.

647 Με βάση την επεξεργασία από το συγγραφέα των στοιχείων που παρατίθενται στο G. Harlaftis, *Greek Shipowners and Greece 1945-1975. From Separate Development to Mutual Interdependence* (London and Atlantic Highlands, NJ: The Athlone Press, 1993), 84 και 197 (Πίν. 5.3 και Παράρτημα IX).

(74%).⁶⁴⁸

Παρά τις καθυστερήσεις που είχαν σημειωθεί στην ανάπτυξη της βιομηχανίας πετρελαίου, μέχρι τις αρχές του 1972 είχαν δοθεί άδειες ίδρυσης δύο νέων εξαγωγικών διυλιστηρίων, προκειμένου να αντισταθμιστούν οι συναλλαγματικές απώλειες από τα προβλήματα της σύμβασης για την κατασκευή του Γ' Διυλιστηρίου: στον Ιωάννη Λάτση για την ίδρυση της ΠΕΤΡΟΛΑ και στον Νικόλαο Βαρδινογιάννη για την ίδρυση της Motor Oil, που ξεκίνησε αρχικά ως μονάδα παραγωγής λιπαντικών για την εσωτερική αγορά και σύντομα, ανέλαβε τον εφοδιασμό των καυσίμων του βου Στόλου.⁶⁴⁹ Στα τέλη του 1971, στον απόηχο της αποτυχίας της σύμβασης του Ωνάση, η κυβέρνηση είχε ήδη αποφασίσει να εγκαταλείψει τα φιλόδοξα σχέδια που συναρτούσαν την κατασκευή ενός μεγάλου διυλιστηρίου με τη δημιουργία άλλων μεγάλων βιομηχανικών μονάδων σε κλάδους αιχμής.⁶⁵⁰ Ο νέος διαγωνισμός, που προκηρύχτηκε στις αρχές του 1972, προέβλεπε τη συμμετοχή των υποψήφιων αναδόχων για την κατασκευή δύο μικρότερων διυλιστηρίων, ίσης δυναμικότητας με τα 2/3 και το 1/3 της συνολικής δυναμικότητας του τρίτου διυλιστηρίου που σχεδιαζόταν αρχικά. Αυτή τη φορά, βασικό κριτήριο του διαγωνισμού για την επιλογή των αναδόχων ήταν η ταχεία ολοκλήρωση της όλης διαδικασίας, απαλλάσσοντας τους υποψηφίους από την υποχρέωση παράλληλων βιομηχανικών επενδύσεων και καθιερώνοντας αντί αυτής τη συμμετοχή του Δημοσίου κατά 50% στα κέρδη των διυλιστηρίων που θα ιδρύονταν.⁶⁵¹

Με βάση το κριτήριο αυτό, η επιτροπή κατέληξε στην ανάθεση του μικρότερου διυλιστηρίου στον Λάτση, ο οποίος διέθετε ήδη το μικρό εξαγωγικό διυλιστήριο ΠΕΤΡΟΛΑ, αναλαμβάνοντας την υποχρέωση επέκτασής του, ώστε να καλύψει την απαιτούμενη δυναμικότητα διύλισης, κάτι το οποίο ο ανάδοχος πέτυχε ήδη εντός του 1973.⁶⁵² Το μεγαλύτερο διυλιστήριο ανατέθηκε τελικά, στον Ανδρεάδη, παρότι η έτερη πρόταση που είχε προκριθεί στην τελική φάση, αυτή του Βαρδινογιάννη, είχε κριθεί περισσότερο κερδοφόρα για το Δημόσιο, καθώς η

648 Harlaftis, *Greek Shipowners and Greece*, 79-89.

649 *Βιομηχανική Επιθεώρησης*, 424, 2/1970, 451, 5/1972, 468, 10/1973 και Κ. Καπετανάκη-Σηφάκη, *Η διεθνοποίηση του κεφαλαίου στην Ελλάδα. Η περίπτωση των διυλιστηρίων* (Αθήνα: Παπαζήσης, 1985), 182-5.

650 *ΟΤ*, 18/11/1971.

651 Πεζόπουλος προς Παπαδόπουλο, Γ' Διυλιστήριο, 5/5/1972, Αρχείο Νικολάου Ι. Μακαρέζου, ιδιωτική συλλογή, Αθήνα (ANIM), Φ327-329/A [Φ329/A].

652 *Βιομηχανική Επιθεώρησης*, 463, 5/1973.

επιτροπή έκρινε ότι η πρόταση Βαρδινογιάννη ενείχε υψηλότερο βαθμό αβεβαιότητας, αναφορικά με τη δυνατότητα του υποψήφιου να την υλοποιήσει.⁶⁵³ Ωστόσο, η τελική επιλογή Ανδρεάδη δεν υπήρξε απλή συνάρτηση κάποιων τεχνικών κριτηρίων. Το Μάρτιο του 1972, μία εβδομάδα περίπου πριν από την έναρξη της διαδικασίας αξιολόγησης των προτάσεων, η Ένωση Ελλήνων Εφοπλιστών (ΕΕΕ), υπό την προεδρία του Ανδρεάδη, αναγόρευε τον Παπαδόπουλο σε ισόβιο επίτιμο πρόεδρό της.⁶⁵⁴ Όταν τελικά τον Ιούλιο ανακοινώθηκε η συμφωνία με τον Ανδρεάδη, η σύμβαση προέβλεπε, κατά παράβαση των κανόνων της Νομισματικής Επιτροπής, την προσκόμιση εγγυητικής επιστολής της Εμπορικής Τράπεζας, που βρισκόταν υπό τον έλεγχο του ίδιου.⁶⁵⁵ Ρύθμιση που νομιμοποιούσε και τυπικά την παλαιά πρακτική του Ανδρεάδη να αξιοποιεί τις καταθέσεις της Εμπορικής Τράπεζας για την επέκταση της επιχειρηματικής του δραστηριότητας και που είχε θορυβήσει τόσο το υπουργείο Οικονομικών όσο και το υπουργείο Συντονισμού, χωρίς ωστόσο να προκαλέσει ποτέ τη δίωξή του, λόγω της προστασίας που απολάμβανε από τον Παπαδόπουλο.⁶⁵⁶

Εξάλλου, στις αρχές του 1970, στο πλαίσιο των διαπραγματεύσεων για την επέκταση του κρατικού διωλιστηρίου Ασπροπύργου και την ίδρυση ενός τρίτου διωλιστηρίου, συμφωνήθηκε η ιδιωτικοποίηση του πρώτου, με την εκχώρηση των 2/3 των μετοχών του στον Νιάρχο. Εκτός από την υποχρέωση επέκτασης του υπάρχοντος διωλιστηρίου και την ίδρυση ενός διωλιστηρίου λιπαντικών, ο ανάδοχος ανέλαβε την υποχρέωση επέκτασης των Ελληνικών Ναυπηγείων Σκαραμαγκά, με την κατασκευή και δεύτερης δεξαμενής-μαμούθ, μετά την πρώτη δεξαμενή χωρητικότητας 240 χιλιάδων DWT, που τέθηκε σε λειτουργία τον Απρίλιο του 1970.⁶⁵⁷ Επιπλέον, η δεκαετία του 1970 θα σηματοδοτούσε την αλλαγή του τοπίου στο χώρο των ναυπηγείων, καθώς η ανάληψη του Νεωρίου της Σύρου από τον Όμιλο Γουλανδρή και τα εγκαίνια των Ναυπηγείων Ελευσίνας του Ανδρεάδη στα τέλη του 1969,

653 Πεζόπουλος προς Παπαδόπουλο, Εμπιστευτική έκθεσις επί του Γ' Διωλιστηρίου, 8/6/1972, ANIM, Φ193/A.

654 Για τη σχετική ειδησεογραφία, βλ. *Το Βήμα*, 4/3/1972 και 14/3/1972. Για την παρουσίαση της συγκεκριμένης εκδήλωσης, βλ. *Βιομηχανική Επιθεώρησις*, 450, 4/1972.

655 Για το κείμενο των συμβάσεων του Δημοσίου με τους Ανδρεάδη και Λάτση, βλ. ΦΕΚ 130Α/26.7.1972.

656 Για την επιλογή του Παπαδόπουλου να επιτρέψει την αντικανονική αξιοποίηση των καταθέσεων της Εμπορικής Τράπεζας για την επενδυτική δραστηριότητα του Ανδρεάδη, με το επιχείρημα της “προστασίας του αστικού καθεστώτος” βλ. τη συνέντευξη του συγγραφέα με τον Δημόπουλο, Αθήνα, 19/5/2011.

657 *ΟΤ*, 23/4/1970 και 18/6/1970.

προεξοφλούσαν την αποφασιστική επέκταση της συνολικής χωρητικότητας της ελληνικής ναυπηγικής βιομηχανίας.⁶⁵⁸

Η εμπέδωση ενός εύκρατου κλίματος για την ανάπτυξη του εργοστασιακού δεσποτισμού, η διαρκής ενίσχυση των βιομηχανικών κινήτρων και η εκχώρηση νέων πεδίων κερδοφορίας στον ιδιωτικό τομέα αποτέλεσαν τη βάση της συναίνεσης των ισχυρότερων επιχειρηματικών κύκλων προς το δικτατορικό καθεστώς. Ωστόσο, η συναίνεση αυτή δεν απέκλειε τις επιμέρους διαφοροποιήσεις και τη χάραξη διακριτών στρατηγικών. Η βαρύτητα των προδικτατορικών πολιτικών δεσμεύσεων, όπως στην περίπτωση του Χριστόφορου Στράτου, ο οποίος πρωτοστάτησε στο βασιλικό αντι-πραξικόπημα του 1967· η συνάρθρωση των επιχειρηματικών στρατηγικών με την αμερικανική πολιτική, όπως στην περίπτωση του Pappas, ο οποίος κατάφερε να επηρεάζει τον Νίχσον στα θέματα της Ελλάδας· οι ατομικές στρατηγικές, όπως στην περίπτωση του Στρατή Ανδρεάδη, ο οποίος από κρατούμενος την επαύριο του πραξικοπήματος αναδείχτηκε σε στενό προσωπικό φίλο του Παπαδόπουλου.⁶⁵⁹ η ανάληψη επιτελικού ρόλου στη χάραξη οικονομικής πολιτικής, όπως στην περίπτωση του Αλέξανδρου Τσάτσου, ο οποίος, έχοντας την παλαιότερη εμπειρία της διεύθυνσης του ΟΒΑ, ανέλαβε την προεδρία της επιτροπής σύνταξης του 15ετούς Προγράμματος Αναπτύξεως και τη διοίκηση της ΕΤΒΑ.⁶⁶⁰ η προσωπική εμπλοκή στα σενάρια μετεξέλιξης του καθεστώτος, όπως στην περίπτωση του Άγγελου Κανελλόπουλου, ο οποίος συμμετείχε στο ΕΠΟΚ· όλες αυτές οι πρακτικές συνυπήρχαν στους κόλπους του επιχειρηματικού κόσμου, μαρτυρώντας μια εργώδη προσπάθεια διαμόρφωσης των εξελίξεων. Σε αυτό το τοπίο, ο ΣΕΒ επιχείρησε να τηρήσει μια πολιτική ευμενούς ουδετερότητας έναντι του καθεστώτος, ισορροπώντας ανάμεσα στις πολιτικές επιφυλάξεις ορισμένων μελών του, όπως ο Μαρινόπουλος, ο Σβορώνος και ο Στράτος και τις ενθουσιώδεις αντιδράσεις άλλων, όπως ο Δράκος και ο Μποδοσάκης. Ταυτόχρονα, ο Σύνδεσμος πρόβαλε έντονα την ανάγκη διατήρησης και ενίσχυσης των φορολογικών και πιστωτικών κινήτρων, συμβάλλοντας ενεργά στη

658 ΟΤ, 11/9/1969.

659 Για την προσωπική σχέση του Ανδρεάδη με τον Παπαδόπουλο, βλ. τις συνεντεύξεις του συγγραφέα με τον Αριστείδη Δημόπουλο, Αθήνα 19/5/2011 και με τον Ιωάννη Μαρίνο, Αθήνα, 21/11/2011.

660 Για τον πλήρη κατάλογο των μελών των επιτροπών σύνταξης του 15ετούς Προγράμματος Αναπτύξεως, βλ. *Ελεύθερος Κόσμος*, 20/1/1973. Για το κείμενο του προγράμματος, βλ. την ογκώδη έκδοση *Σχέδιον Προτύπου Μακροχρονίου Αναπτύξεως της Ελλάδος. Εκθεσις Επιτροπής Εθνικού Προτύπου Αναπτύξεως*, 2 τ. (Αθήνα: ΚΕΠΕ, 1972). Για την ανάληψη της θέσης του διοικητή της ΕΤΒΑ από τον Τσάτσο, το Μάιο του 1973, βλ. *Το Βήμα*, 10/5/1973.

διαμόρφωση της βιομηχανικής πολιτικής, με την καθοριστική συμμετοχή του στις αρμόδιες επιτροπές και τις προσβάσεις του στο οικονομικό επιτελείο της κυβέρνησης.

Κοινή συνισταμένη των παρεμβάσεων του ΣΕΒ, καθ' όλη τη διάρκεια της δικτατορίας, υπήρξε η προβολή της ανάγκης αναθέρμανσης της Συμφωνίας Σύνδεσης με την ΕΟΚ. Ο ΣΕΒ δεν αγνοούσε την πολιτική διάσταση του προβλήματος. Ωστόσο, τα διαβήματά του δεν ήταν μονοσήμαντα, καθώς, όπως μαρτυρά η παρέμβαση του Rey στην UNICE, προκειμένου να αποτρέψει τη διεξαγωγή της ετήσιας συνόδου της για το 1968 στην Αθήνα, η πίεση ασκούταν προς όλα τα εμπλεκόμενα μέρη. Η όξυνση στις σχέσεις του ΣΕΒ με το καθεστώς επήλθε μόνο όταν διαφάνηκε η πιθανότητα οριστικής ρήξης με την Κοινότητα, την επαύριο της αναγκαστικής αποχώρησης της Ελλάδας από το Συμβούλιο της Ευρώπης. Σε εκείνη τη συγκυρία, η πιεστική προβολή της θέσης του ΣΕΒ υπέρ της αναθέρμανσης της Συμφωνίας Σύνδεσης εκλήφθηκε ως ευθεία πολιτική βολή προς τη δικτατορία, προκαλώντας την κρίση στις σχέσεις του ΣΕΒ με το καθεστώς, που κορυφώθηκε με την αλλαγή προεδρίας στο Σύνδεσμο. Σε κάθε περίπτωση, η ανάδειξη του θέματος δεν προσέλαβε ποτέ χαρακτηριστικά αντικαθεστωτικής αντιπολίτευσης, καθώς βρισκόταν σε συμφωνία με τις πιέσεις για την προώθηση κάποιου είδους επιστροφής στην ομαλότητα που ασκούσαν στην ηγεσία της δικτατορίας, ισχυροί παράγοντες, όπως ο Μποδοσάκης και ο Ραρπας, που διατηρούσαν στενές σχέσεις με τον ίδιο τον Παπαδόπουλο. Απεναντίας, οι αναζητήσεις του επιχειρηματικού κόσμου, στις διάφορες εκδοχές τους, συνέκλιναν μάλλον, στην εξεύρεση μίας φόρμουλας μετεξέλιξης της δικτατορίας προς μία βιώσιμη μορφή που θα επέτρεπε την επαναπροσέγγιση με την ΕΟΚ, χωρίς να θέτει υπό αμφισβήτηση τα θεμέλια στα οποία στηρίχτηκε η εντυπωσιακή ανάπτυξη της ελληνικής βιομηχανίας υπό δικτατορικό καθεστώς.

Κατά τη διάρκεια του 1973, όταν οι προϋποθέσεις μιας τέτοιας στρατηγικής φάνηκε να υλοποιούνται, η στήριξη του ΣΕΒ προς το καθεστώς προσέλαβε ανοιχτή μορφή. Οι σχετικές αναλύσεις του ΣΕΒ, όπως καταγράφονταν στη δημόσια απάντηση του Συνδέσμου στο ερώτημα του Μακαρέζου, αναφορικά με την ετοιμότητα της ελληνικής βιομηχανίας να ανταποκριθεί σε μια ενδεχόμενη σύντμηση των προθεσμιών για την πλήρη ένταξη στην ΕΟΚ, το Φεβρουάριο του 1973, επισήμαιναν τόσο την ουσιαστική ολοκλήρωση του δασμολογικού αφοπλισμού για τα προϊόντα

που εντάσσονταν στον κανόνα της δωδεκαετίας, όσο και τη δυνατότητα διατήρησης της προστασίας για τα παραδοσιακά βιομηχανικά προϊόντα που εντάσσονταν στον κανόνα των 22 ετών και μετά την πλήρη ένταξη στην ΕΟΚ.⁶⁶¹ Εξάλλου, τόσο στη δημόσια απάντησή του όσο και στην τοποθέτησή του στο πλαίσιο του ΣΟΕΠ, ο ΣΕΒ δεν παρέλειπε να τονίζει τη σημασία της μη δασμολογικής προστασίας και των βιομηχανικών κινήτρων για την επιτυχή ενσωμάτωση της ελληνικής βιομηχανίας στη δυτικοευρωπαϊκή οικονομία.⁶⁶² Έτσι, μετά την ανακήρυξη της Προεδρικής Δημοκρατίας και την ορκωμοσία της κυβέρνησης Μαρκεζίνη, η τοποθέτηση του Συνδέσμου εγκατέλειπε την πολιτική των διακριτικών αποστάσεων, στηρίζοντας ενεργά το εγχείρημα μιας ελεγχόμενης μετάβασης στον κοινοβουλευτισμό που δεν θα ανέτρεπε τις συντεταγμένες της βιομηχανικής πολιτικής.

Βασική επιδίωξη του ΣΕΒ, από τη στιγμή που άρχισε να αποδίδει καρπούς το νέο αναπτυξιακό υπόδειγμα και η στρατηγική προσέλκυσης του εφοπλιστικού κεφαλαίου, αποτέλεσε η επίτευξη της μέγιστης δυνατής εκπροσώπησης των φορέων της επενδυτικής δραστηριότητας στο χώρο της βιομηχανίας.⁶⁶³ Από τις μεγαλύτερες μεταλλουργικές επιχειρήσεις, το Αλουμίνιον της Ελλάδος (Pechiney), τη Χαλυβουργική (οικογένεια Αγγελόπουλου), την Hellenic Steel (Pappas) και τη ΛΑΡΚΟ (Μποδοσάκης), μόνο η τελευταία ανήκε σε ισχυρό παράγοντα του ΣΕΒ. Ωστόσο, σε κρίσιμα θέματα, η διοίκηση του Συνδέσμου επιδίωκε τη συμμετοχή και του Αγγελόπουλου -τον οποίο, το 1971, ο επικεφαλής του Γραφείου Ελληνικών Υποθέσεων του αμερικανικού υπουργείου Εξωτερικών, Walter Silva, συγκατέλεγε στο στενό κύκλο του Παπαδόπουλου, μαζί με τον Μποδοσάκη και τον Ανδρεάδη-⁶⁶⁴ στις συνεδριάσεις της ολιγομελούς επιτροπής που λάμβανε όλες τις σημαντικές αποφάσεις και η οποία απαρτιζόταν από τη διοικούσα επιτροπή και το “Συμβούλιο των Γερόντων”.⁶⁶⁵ Ακόμη, ο Όμιλος Νιάρχου, ο οποίος κατείχε το συντριπτικά μεγαλύτερο μερίδιο συμμετοχής μεταξύ των εφοπλιστών στην ελληνική

661 *Δελτίον ΣΕΒ*, 256, 28/2/1973.

662 *Όπ.π. και ΟΤ*, 12/4/1973.

663 Για την επιδίωξη της διεύρυνσης της αντιπροσωπευτικότητας του ΣΕΒ, βλ. τη συνέντευξη του συγγραφέα με τον Νικόλαο Σβορώνο, Αθήνα, 30/3/2012 και την τοποθέτηση του Μαρινόπουλου στη στρογγυλή τράπεζα που οργάνωσε το ναυτιλιακό περιοδικό *Αργώ* (89, 1/1973) μεταξύ εφοπλιστών, βιομηχάνων, εμπόρων και οικονομολόγων, με στόχο την “αλληλοκατανόηση και τη συνεργασία” των φορέων της επιχειρηματικής δραστηριότητας.

664 *Foreign Relations of the United States (FRUS)*, 1969-1976, XXIX, 795-8, (έγγρ. 317).

665 Για τη συμμετοχή των αδερφών Αγγελόπουλου στα ανεπίσημα όργανα του Συνδέσμου, βλ. τη συνέντευξη του συγγραφέα με τον Σβορώνο, Αθήνα, 30/3/2012.

βιομηχανία,⁶⁶⁶ εκπροσωπήθηκε έγκαιρα στο ανώτατο επίπεδο, μέσω του Κωνσταντίνου Δρακόπουλου, ανιψιού του Νιάρχου και επικεφαλής των Ελληνικών Ναυπηγείων, αναλαμβάνοντας καθήκοντα αντιπροέδρου του ΣΕΒ.⁶⁶⁷ Αντίθετα, ο Ανδρεάδης, προτίμησε την προεδρία της ΕΕΕ, ως καταλληλότερο όχημα για την εφαρμογή των επιχειρηματικών στρατηγικών του, που απαιτούσαν πολύ μεγαλύτερο βαθμό ευελιξίας από αυτόν που θα του επέτρεπε η συλλογική λειτουργία του ΣΕΒ και η παλαιά αντιδικία του με τον Μποδοσάκη.

Σε κάθε περίπτωση, οι ανακατατάξεις στην πρώτη δεκάδα των μεγαλύτερων εξαγωγικών βιομηχανιών μεταξύ 1968 και 1973, είχαν ως αποτέλεσμα την υποεκπροσώπηση του ΣΕΒ στο σχετικό κατάλογο (4 επιχειρήσεις) σε σχέση με το 1968 (6 επιχειρήσεις), ακόμη και αν τού πιστώσουμε τον Όμιλο Σκαλιστήρη, ο οποίος εκπροσωπούταν στο πολυμελές Διοικητικό Συμβούλιο, αλλά οι σχέσεις του με τα κέντρα αποφάσεων του Συνδέσμου ήταν μάλλον προβληματικές, προτιμώντας τη δραστηριοποίησή του μέσω του Συνδέσμου Μεταλλευτικών Επιχειρήσεων (ΣΜΕ) και του Πανελλήνιου Συνδέσμου Εξαγωγέων (ΠΣΕ).⁶⁶⁸ Η εικόνα αυτή τροποποιείται υπέρ των επιχειρήσεων-μελών του ΣΕΒ, εάν διευρύνουμε την εξέταση και στις επόμενες θέσεις της σχετικής κατάταξης, καθώς εκεί εντοπίζουμε πλέον τις χημικές βιομηχανίες του Μποδοσάκη (ΑΕΕΧΠΑ, Χημικές Βιομηχανίες Βορείου Ελλάδος) που, παρά την αύξηση των εξαγωγών τους, είχαν διολισθήσει στη δεύτερη δεκάδα σε σχέση με το 1968 και τη Χαλυβουργική, που μετά την εγκατάσταση της δεύτερης υψικαμίνου, το 1972,⁶⁶⁹ ενίσχυσε τον εξαγωγικό της προσανατολισμό. Εξάλλου, με βάση το ύψος των συνολικών πωλήσεων, το 1972, οι επιχειρήσεις που ανήκαν σε ισχυρούς παράγοντες του ΣΕΒ, κυριαρχούσαν στη σχετική κατάταξη,⁶⁷⁰ γεγονός που επέτρεψε προφανώς, τον έγκαιρο αναπροσανατολισμό ορισμένων από αυτές προς το εξωτερικό, όταν η κρίση της οικοδομής το 1973, περιόρισε την εσωτερική αγορά. Έτσι, το 1974, επιχειρήσεις όπως η Χαλυβουργική, η ΑΓΕΤ και η Τιτάν βρήκαν τη θέση τους στην κορυφή των εξαγωγικών επιδόσεων, αυξάνοντας εντυπωσιακά τις

666 Harlaftis, *Greek Shipowners and Greece*, 80 και 198-202. Για την παρουσίαση των επιχειρηματικών δραστηριοτήτων του Ομίλου Νιάρχου στην Ελλάδα, βλ. *Βιομηχανική Επιθεώρησης*, 445, 11/1971 και *ΟΤ*, 23/9/1971.

667 *Δελτίον Πληροφοριών ΣΕΒ*, 92, 30/4/1966.

668 Για τις σχέσεις του Ομίλου Σκαλιστήρη με το ΣΕΒ, βλ. τη συνέντευξη του συγγραφέα με τον Μιχαήλ Σκαλιστήρη, επικεφαλής του ομώνυμου Ομίλου τις δεκαετίες του 1960 και του 1970, Αθήνα, 19/4/2012.

669 *Βιομηχανική Επιθεώρησης*, 456, 10/1972.

670 *Δελτίον ΣΕΒ*, 270, 30/9/1973.

πωλήσεις τους στο εξωτερικό.⁶⁷¹

Οι εξαγωγικές επιδόσεις αποτελούσαν ένα μόνο κριτήριο για τη διαμόρφωση της στάσης των ελληνικών επιχειρήσεων έναντι της ενσωμάτωσης της ελληνικής οικονομίας στην Κοινή Αγορά. Οι συνεργασίες με ξένες επιχειρήσεις που στόχευαν στην αξιοποίηση του ειδικού καθεστώτος που απολάμβανε η ελληνική βιομηχανία ως πύλης διείσδυσης στην Κοινή Αγορά και η προνομιακή τοποθέτηση των παραγγελιών του απαραίτητου κεφαλαιουχικού εξοπλισμού στις χώρες της ΕΟΚ, στη βάση των φθηνών εισαγωγών και των συνοπτικών διατυπώσεων που διασφάλιζε ο προοδευτικός δασμολογικός αποπλισμός έναντι των εισαγωγών από την Κοινότητα,⁶⁷² αποτελούσαν παράγοντες εξίσου σημαντικούς, που ενίσχυαν τη μεταφορά τεχνολογίας, αλλά και τις εξαρτήσεις των ελληνικών από τις δυτικοευρωπαϊκές και αμερικανικές επιχειρήσεις.⁶⁷³ Η στρατηγική συνεργασία της ΦΑΜΑΡ της οικογένειας Μαρινόπουλου με την αμερικανική πολυεθνική φαρμακοβιομηχανία Abbot Laboratories· η ίδρυση μίας βιομηχανίας κατασκευής οικιακών ηλεκτρικών συσκευών “δυτικοευρωπαϊκής εκτάσεως” -όπως την χαρακτήριζε ο Μακαρέζος, το 1969, από το βήμα του ετήσιου συνεδρίου των αντιπροσώπων της εταιρείας- από την ΙΖΟΛΑ μαζί με την ολλανδική Philips και την ιταλική Ignis.⁶⁷⁴ η απονομή του “Μεγαλόσταυρου Αξίας” της Δυτικής Γερμανίας στον Κατσάμπα για την “προαγωγή και ανάπτυξη των ελληνογερμανικών οικονομικών σχέσεων” από το δυτικογερμανό πρέσβη.⁶⁷⁵ η συνεργασία των Ελληνικών Ναυπηγείων με τη FIAT για την εγκατάσταση εργοστασίου μηχανοκατασκευών, στο πλαίσιο των παράλληλων επενδύσεων της σύμβασης για το διυλιστήριο Ασπροπύργου.⁶⁷⁶ όλες αυτές οι περιπτώσεις μαρτυρούσαν την προσπάθεια της ελληνικής βιομηχανίας να αξιοποιήσει τις διεθνείς συνεργασίες ως όχημα επιβίωσης στο διεθνή ανταγωνισμό.

Εξάλλου, όπως επισήμαινε, στις αρχές του 1970, ο πρέσβης της Δυτικής

671 *Βιομηχανική Επιθεώρησης*, 495, 1/1976.

672 Για τη σταθερά χαμηλή επιβάρυνση των εισαγωγών κεφαλαιουχικών ειδών μεταξύ 1968 και 1974, βλ. Γιαννίτσης, *Η ένταξη στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα και επιπτώσεις*, 79.

673 Για μια απόπειρα ανίχνευσης αυτών των διεργασιών, βλ. την ανακοίνωση της ομάδας εργασίας της Ελληνικής Εταιρείας Μελετών και Επιστημονικού Προβληματισμού (ΕΛΕΜΕΠ), “Η τεχνολογική εξάρτηση και οι προοπτικές της ελληνικής βιομηχανίας στο χώρο της ΕΟΚ”, στο συνέδριο *Η Ευρωπαϊκή Κοινότητα και οι Έλληνες Μηχανικοί* (Αθήνα: ΤΕΕ, 1978), τ. Α, 47-56.

674 *Βιομηχανική Επιθεώρησης*, 412, 2/1969.

675 *Βιομηχανική Επιθεώρησης*, 466, 8/1973.

676 *Αργώ*, 74, 10/1971, *Βιομηχανική Επιθεώρησης*, 445, 11/1971 και *ΟΤ*, 23/9/1971.

Γερμανίας στην Αθήνα, αξιολογώντας το επαπειλούμενο άνοιγμα προς Ανατολάς της ελληνικής κυβέρνησης, παρά την αδυναμία τους να διεισδύσουν αποτελεσματικά στις χώρες της Κοινής Αγοράς, οι ελληνικές επιχειρήσεις υπόκειντο στις δεσμεύσεις των εντεινόμενων αναγκών τους σε κεφαλαιουχικό εξοπλισμό, τον οποίο εισήγαγαν κατά κύριο λόγο από τη Δυτική Ευρώπη και δευτερευόντως από τις ΗΠΑ.⁶⁷⁷ Το εμπορικό άνοιγμα προς τα κομμουνιστικά καθεστώτα παρέμεινε περισσότερο μια έμμεση διαπραγματευτική τακτική της ελληνικής κυβέρνησης έναντι των δυτικοευρωπαίων εταίρων, ενώ οι εισαγωγές από τις χώρες του Ανατολικού Μπλοκ καταλάμβαναν σταθερά μόλις το 6-8% της αξίας των συνολικών ελληνικών εισαγωγών μετά το 1969.⁶⁷⁸ Αντίθετα, το ποσοστό των ελληνικών εισαγωγών βιομηχανικών προϊόντων που προέρχονταν από την ΕΟΚ-6 παρέμεινε άνω του 50% μεταξύ 1962 και 1975, ενώ υπερέβαινε το 60% εάν συνυπολογίσουμε και τα τρία νέα μέλη της Κοινότητας.⁶⁷⁹ Μάλιστα, στο φόντο της ραγδαίας ανάπτυξης της ελληνικής βιομηχανίας, η συνολική αξία των εισαγωγών κεφαλαιουχικών αγαθών ξεπέρασε τη δαπάνη για εισαγωγές βιομηχανικών ειδών κατανάλωσης, καθώς εκτινάχθηκε στα \$1.180 εκ., το 1973, από \$334 εκ., το 1968.⁶⁸⁰ Σε αυτό το πλαίσιο, οι παραγγελίες των πλωτών δεξαμενών των Ελληνικών Ναυπηγείων και του Νεωρίου της Σύρου σε ολλανδικά και δυτικογερμανικά ναυπηγεία, αποτελούσαν μόνο τις πιο εντυπωσιακές περιπτώσεις, που προσφέρονταν για προβολή από τις στήλες του οικονομικού Τύπου.⁶⁸¹ Στην πραγματικότητα, όπως μαρτυρούσε το σχέδιο για την ίδρυση του Pool,⁶⁸² αλλά και οι συμφωνίες της ΕΤΒΑ με δυτικοευρωπαϊκές και αμερικανικές τράπεζες, ύψους \$1,650 δισ., για πιστώσεις αγοράς κεφαλαιουχικού εξοπλισμού και χρηματοδότηση βιομηχανικών έργων,⁶⁸³ η τεχνική βάση της ελληνικής βιομηχανίας ήταν, σε μεγάλο βαθμό, προϊόν των διεθνών εξαρτήσεών της.⁶⁸⁴

677 Βλ. το προηγούμενο κεφάλαιο.

678 Σ. Βαλντέν, *Παράτατοι εταίροι. Ελληνική δικτατορία, κομμουνιστικά καθεστώτα και Βαλκάνια 1967-1974* (Αθήνα: Πόλις, 2009), 158-68 και 253.

679 Χασσίδ, *Ελληνική βιομηχανία και ΕΟΚ*, 72.

680 Τράπεζα της Ελλάδος, *Μακροχρόνιες στατιστικές σειρές της ελληνικής οικονομίας*.

681 *Βιομηχανική Επιθεώρησης*, 442, 8/1971 και *ΟΤ*, 15/10/1959, 23/4/1970.

682 Για το δυτικογερμανικό Pool, βλ. το κεφ. 5.

683 Μνημόνιον επί θεμάτων δραστηριοποίησης και πολιτικής της Ελληνικής Τραπέζης Βιομηχανικής αναπτύξεως, 5/1971, ANIM, Φ88/B.

684 Για μια φιλόδοξη απόπειρα καταγραφής της παρουσίας του ξένου κεφαλαίου στην ελληνική βιομηχανία, βλ. Δ. Μπενάς, *Η εισβολή του ξένου κεφαλαίου στην Ελλάδα* (Αθήνα: Παπαζήσης, 1978). Για το επιστημονικό της ανάλογο, βλ. Α. Giannitsis, *Private Auslandskapitalien im Industrialisierungsprozess Griechenlands (1953-1970)* (Berlin: Freie Universität Berlin, 205

Παρά τις εντυπωσιακές επιδόσεις της ελληνικής οικονομίας μετά την υπογραφή της Συμφωνίας Σύνδεσης με την ΕΟΚ, που εκτόξευσαν το κατά κεφαλήν ΑΕΠ από \$507, το 1961, στα \$2146, το 1973, σε συνθήκες μακράς νομισματικής σταθερότητας και αυξανόμενης απασχόλησης,⁶⁸⁵ η χρονική σύμπτωση της πετρελαϊκής κρίσης με την υπερθέρμανση της οικονομίας έφερε στην επιφάνεια τις δομικές αδυναμίες του ελληνικού αναπτυξιακού υποδείγματος. Στα μέσα του 1973, όταν πλέον ο πληθωρισμός άγγιζε για πρώτη φορά μετά από δεκαετίες διψήφια ποσοστά,⁶⁸⁶ ο νέος διοικητής της Τράπεζας της Ελλάδος, Κωνσταντίνος Παπαγιάννης, εκτιμούσε ότι τα περιοριστικά μέτρα που είχαν ληφθεί διαδοχικά το Δεκέμβριο του 1972 και το Μάρτιο του 1973, δεν είχαν αντιστρέψει τις τάσεις υπερθέρμανσης της οικονομίας, προτείνοντας τη λήψη πρόσθετων μέτρων στην ίδια κατεύθυνση.⁶⁸⁷ Λίγο νωρίτερα, την αναποτελεσματικότητα των περιοριστικών μέτρων -τα οποία, μεταξύ άλλων, περιλάμβαναν αναπροσαρμογή των υποχρεωτικών καταθέσεων των τραπεζών, περιορισμό των βραχυπρόθεσμων χορηγήσεων και της καταναλωτικής πίστης, περικοπές στις δημόσιες δαπάνες, αναστολή εγκρίσεων για στεγαστικά δάνεια και δανείων προς οικοδομικές επιχειρήσεις, καθώς και επιβολή νέων φόρων, με στόχο τον περιορισμό της οικοδομικής δραστηριότητας⁶⁸⁸ επισήμαινε και ο Θάνος, διαβιβάζοντας στον Μακαρέζο μία εμπιστευτική έκθεση για την οικονομική κατάσταση, την οποία είχε συντάξει κατόπιν παραγγελίας κάποιου επιχειρηματία, τον οποίο δεν κατονόμαζε. Οι παρατηρήσεις του Θάνου -ο οποίος διαφωνούσε με βασικές πτυχές της περιοριστικής πολιτικής, όπως ο έλεγχος των τιμών, η αύξηση του υποχρεωτικού ορίου στη σχέση ιδίων προς ξένα κεφάλαια στο 30% (έναντι του ισχύοντος 20%) για όλες τις επιχειρήσεις των οποίων ο τραπεζικός δανεισμός υπερέβαινε τα 50 εκ. δρχ, αλλά και η διατήρηση της νομισματικής ισοτιμίας της δραχμής με το δολάριο σε συνθήκες υποτίμησης του τελευταίου έναντι των δυτικοευρωπαϊκών νομισμάτων- κινούνταν σε διαφορετικό μήκος κύματος από

αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, 1974).

685 Για τους βασικούς μακροοικονομικούς δείκτες της Ελλάδας από το 1961 κ.ε., βλ. την έκδοση του ΥΠΕΘΟ, *Ελληνική οικονομία*.

686 Για τη μηνιαία εξέλιξη του δείκτη τιμών καταναλωτή (σε 12μηνιαία βάση), που το Μάιο άγγιξε το 10%, βλ. τα στοιχεία της ΕΣΥΕ (τελευταία ανάκτηση μέσω www.statistics.gr, στις 29/4/2015).

687 Παπαγιάννης, Σημείωμα διά την ΑΕ τον Πρόεδρον της Δημοκρατίας και Πρωθυπουργόν κ. Γεώργιον Παπαδόπουλον, [30/6/1973], ANIM, Φ197/Α.

688 Για την κριτική παρουσίαση των μέτρων που λήφθηκαν το Δεκέμβριο του 1972 και το Μάρτιο του 1973, βλ. *ΟΤ*, 18/1/1973 και *ΟΤ*, 5/4/1973 αντίστοιχα.

τις προτάσεις του Παπαγιάννη.⁶⁸⁹ Ωστόσο, οι ενστάσεις του Θάνου και των επιχειρηματικών κύκλων με τους οποίους συνδεόταν⁶⁹⁰ δεν απέτρεψαν την εξαγγελία και νέας δέσμης αντιπληθωριστικών μέτρων, που συμπεριέλαβαν αυτήν τη φορά και την αύξηση των επιτοκίων.⁶⁹¹

Την ίδια περίοδο, εκτός από τα περιοριστικά μέτρα, το ενδιαφέρον του ΣΕΒ συγκέντρωσαν και οι προσπάθειες της κυβέρνησης να αναθεωρήσει το πλέγμα βιομηχανικών κινήτρων, μετατοπίζοντας την έμφαση από το γενικό χαρακτήρα των προβλέψεων του ΑΝ 147/67 στην ενίσχυση της περιφερειακής ανάπτυξης. Η συζήτηση αυτή είχε ξεκινήσει ενόψει της λήξης της ισχύος των κινήτρων του ΑΝ 147/67, με τη θέσπιση ενός νέου νόμου (ΝΔ 1078/1971), στα τέλη του 1971, ο οποίος προέβλεπε κλιμάκωση των βιομηχανικών κινήτρων ανάλογα με τη γεωγραφική περιοχή στην οποία θα λάμβανε χώρα η επένδυση.⁶⁹² Η αιφνιδιαστική εξαγγελία του νέου νόμου, που καταρτίστηκε χωρίς καμία προηγούμενη συνεννόηση με το ΣΕΒ, προκάλεσε πραγματικό πανικό στους κόλπους του Συνδέσμου, σημαντικές επιχειρήσεις-μέλη του οποίου ήταν εγκαταστημένες στην Αττική, για την οποία ο νόμος προέβλεπε αποφασιστική μείωση των φοροαπαλλαγών των ΑΝ 147/67 και 148/67 από τις αρχές του 1973. Έτσι, στα μέσα Ιανουαρίου του 1972, ο Μητσός απέστειλε μία επιστολή στον Μακαρέζο, με την οποία απηύθυνε έκκληση στον αντιπρόεδρο της κυβέρνησης να επανεξετάσει την εξαγγελθείσα πολιτική, κοινοποιώντας του παράλληλα το λόγο του στο έκτακτο ΔΣ του ΣΕΒ, στις 14 Ιανουαρίου, όπου ασκούσε σκληρή κριτική στα νέα μέτρα.⁶⁹³

Ως απάντηση στην έκκληση του προέδρου του ΣΕΒ, στις 30 Μαρτίου, πραγματοποιήθηκε ευρεία σύσκεψη εκπροσώπων της βιομηχανίας και κυβερνητικών στελεχών, υπό την προεδρία του Μακαρέζου, με θέμα τη βιομηχανική πολιτική. Στη συνάντηση, παρά τις διαβεβαιώσεις για τη σημασία που απέδιδε η κάθε πλευρά στη συνεργασία κράτους-ιδιωτικής πρωτοβουλίας, καταγράφηκε απόλυτη διάσταση

689 Θάνος προς Μακαρέζο, 4/5/1973 και το συνημμένο Θάνος, Προβλήματα ισορροπίας της ελληνικής οικονομίας και τα πρόσφατα μέτρα οικονομικής πολιτικής, 4/1973, ANIM, Φ197/Α.

690 Για τις αντιδράσεις του ΣΕΒ έναντι των προσπαθειών αποθέρμανσης της οικονομίας, βλ. ενδεικτικά, *Δελτίον ΣΕΒ*, 254, 31/1/1973, 258, 31/3/1973 και 260, 30/4/1973.

691 Για την κριτική παρουσίαση των νέων μέτρων που τέθηκαν σε ισχύ τον Ιούλιο, βλ. *ΟΤ*, 12/7/1973.

692 Για την κριτική παρουσίαση του ΝΔ 1078/1971, βλ. *ΟΤ*, 13/1/1972.

693 Μητσός προς Μακαρέζο, 15/1/1972 και το συνημμένο Λόγος του Προέδρου κ. Ιωάννου Μητσού κατά την έκτακτον συνεδρίασιν του Διοικητικού Συμβουλίου του Συνδέσμου Ελλήνων Βιομηχάνων της 14.1.1972, ANIM, Φ255/Α.

απόψεων. Από τη μία πλευρά, ο Μακαρέζος δήλωσε πως κατόπιν επιθυμίας των Ενόπλων Δυνάμεων και του υπουργείου Εθνικής Άμυνας, η κυβέρνηση δεν θα επέτρεπε πλέον, την ίδρυση νέων βιομηχανιών και την επέκταση των υπαρχουσών βιομηχανικών εγκαταστάσεων στην ευρύτερη περιοχή της πρωτεύουσας για λόγους εθνικής ασφάλειας, με το επιχείρημα ότι η υπερσυγκέντρωση εργοστασίων σε μία περιοχή άφηνε έκθετη τη βιομηχανία της χώρας σε περίπτωση εξωτερικής απειλής. Από την άλλη πλευρά, ισχυροί παράγοντες του ΣΕΒ που διατηρούσαν καλές σχέσεις με το καθεστώς, όπως ο Δράκος και ο Κατσάμπας, δεν δίστασαν να ασκήσουν σκληρή κριτική στα νέα μέτρα, επισείοντας τον κίνδυνο ανασχεσης της εκβιομηχάνισης της χώρας. Η σύσκεψη μπόρεσε να καταλήξει σε ένα συμβιβασμό που άφηνε κάποιο περιθώριο παροχής ενισχύσεων στις βιομηχανίες του κέντρου για τον “εκσυγχρονισμό” τους (και όχι για επέκταση), μόνο χάρη στις καθοριστικές παρεμβάσεις του Αλέξανδρου Τσάτσου, ενώ συμφωνήθηκε η τακτική επανάληψη ανάλογων συναντήσεων, με στόχο την εξεύρεση κοινού τόπου.⁶⁹⁴ Λίγους μήνες αργότερα, ο ΣΕΒ κατέθεσε μία αναλυτική έκθεση με τις προτάσεις του, με την οποία, αν και αποδεχόταν τον ονομαστικό στόχο της περιφερειακής ανάπτυξης, έδινε προτεραιότητα στη διατήρηση υψηλών ρυθμών εκβιομηχάνισης. Στη βάση αυτή, οι προτάσεις του ΣΕΒ, αποδεχόμενες τη λογική της διαίρεσης της χώρας σε βιομηχανικές ζώνες, συνίσταντο στη διατήρηση και ενίσχυση των γενικών κινήτρων του μέχρι τότε ισχύοντος πλαισίου, με την κατά περίπτωση παροχή πρόσθετων κινήτρων για νέες επενδύσεις στην περιφέρεια.⁶⁹⁵ Παράλληλα, ο ΣΕΒ θα συνόδευε τις προτάσεις αυτές, με νέα αιτήματα παράτασης των ευνοϊκών διατάξεων του ΑΝ 148/67.⁶⁹⁶

Παρά την επίκληση της εθνικής ασφάλειας, ήταν προφανές ότι το σκεπτικό στο οποίο στηριζόταν η προσπάθεια αναθεώρησης της βιομηχανικής πολιτικής ενείχε σαφείς οικονομικές στοχεύσεις. Εξάλλου, η επιδίωξη της αποκέντρωσης της χωροταξικής αναδιάταξης του βιομηχανικού παραγωγικού ιστού, δεν εμπόδισε την έγκριση αδειών, τον Ιούλιο του 1972, για την επέκταση και την ίδρυση νέων βιομηχανιών, στρατηγικής μάλιστα σημασίας, όπως τα διυλιστήρια του Λάτση και

694 Πρακτικά συσκέψεως της 30-3-1972, ANIM, Φ20/B.

695 ΣΕΒ, Προτάσεις μέτρων βιομηχανικής αναπτύξεως και περιφερειακής αποκεντρώσεως, 6/1972, ANIM, Φ255/A.

696 Μητσός προς Μακαρέζο, 28/6/1972, ANIM, Φ255/A.

του Ανδρεάδη, στον κόλπο της Ελευσίνας, χωρίς προηγούμενη συνεννόηση με τις στρατιωτικές αρχές.⁶⁹⁷ Ήδη από τη στιγμή της θέσπισής τους, ο υπουργός Οικονομικών, Αδαμάντιος Ανδρουτσόπουλος είχε εκφράσει τις επιφυλάξεις του για το δημοσιονομικό αποτέλεσμα των ΑΝ 147/67 και 148/67.⁶⁹⁸ Παρά το διθυραμβικό χαρακτήρα της επετειακής έκδοσης *Απολογισμός μίας τριετίας*, όπου τονιζόταν η βελτίωση της φοροεισπρακτικής ικανότητας του κράτους και η ισόρροπη αύξηση των εσόδων και των δαπανών,⁶⁹⁹ οι απώλειες εσόδων από τα παρεχόμενα κίνητρα και τις φοροαπαλλαγές μπήκαν, από πολύ νωρίς, στο μικροσκόπιο των αρμόδιων υπηρεσιών του υπουργείου Οικονομικών.⁷⁰⁰

Στις αρχές του 1971, με αφορμή τις εντεινόμενες απώλειες εσόδων από δασμούς και ενόψει των επικείμενων μειώσεων των δασμών στο πλαίσιο ενός νέου γύρου συνομιλιών της General Agreement on Tariffs and Trade (GATT), το υπουργείο Προεδρίας εξέδωσε μία οδηγία, καλώντας τα υπουργεία Συντονισμού και Οικονομικών να επανεξετάσουν την πολιτική κινήτρων και απαλλαγών.⁷⁰¹ Σύμφωνα με τους υπολογισμούς του υπουργείου Οικονομικών, η απώλεια εσόδων λόγω του σταδιακού δασμολογικού αποπλισμού έναντι της ΕΟΚ και τρίτων χωρών, στο πλαίσιο της Συμφωνίας Σύνδεσης, άγγιζε τα 3 δισ. δρχ., για το διάστημα 1962-69, ενώ μόνο για το 1969, ξεπερνούσε τα 900 εκ. δρχ.⁷⁰² Το δεδομένο αυτό και η προβλεπόμενη αύξηση της απώλειας εσόδων ενόψει της επιτάχυνσης του ρυθμού του δασμολογικού αποπλισμού για τα προϊόντα της 22ετίας, έθεταν την πρόκληση της αντιστάθμισης των απωλειών μέσω της βελτίωσης άλλων μεγεθών. Ωστόσο, όπως διαπίστωνε η Γενική Διεύθυνση Φορολογίας, οι απώλειες εσόδων από το πλέγμα των επενδυτικών κινήτρων ανέρχονταν μόνο για το 1970, στα 2,75 δισ. δρχ., ενώ από τις

697 Αγγελής προς Χωριατόπουλο, Ασφάλεια Εγκαταστάσεων Κόλπου Ελευσίνας, 14/9/1972, ANIM, Φ255/A.

698 Για την αντίθεση του Ανδρουτσόπουλου στα κίνητρα του ΑΝ 147/67 και 148/67, βλ. τη συνέντευξη του συγγραφέα με τον Θάνο, Αθήνα, 17/4/2011.

699 *Απολογισμός μίας τριετίας* (Αθήνα: Υπουργείον Οικονομικών, 1970).

700 Ζακόπουλος, Απώλεια εσόδων εκ τελών χαρτοσήμου εκ της εφαρμογής του αν. νόμου 148/1967 “περί μέτρων προς ενίσχυσιν της κεφαλαιαγοράς”, 11/1967, Αρχείο Αδαμάντιου Ι. Ανδρουτσόπουλου, ιδιωτική συλλογή, Αθήνα, (ΑΑΙΑ), Φ209/A και Γενική Διεύθυνσις Φορολογίας του υπουργείου Οικονομικών, Εκτίμησις του προκύψαντος οικονομικού οφέλους εκ των παραχωρηθέντων κινήτρων επενδύσεων, χ.η. [1969], ΑΑΙΑ, Φ174/A.

701 Υπουργείον Προεδρίας Κυβερνήσεως προς Υπουργόν Συντονισμού και Υπουργόν Οικονομικών, Σχέδιον ΝΔ “περί ρυθμίσεως δασμολογικών τινών θεμάτων”, 4/1/1971 και Υπουργείον Συντονισμού προς Υπουργείον Οικονομικών, Επανεξέτασις και αξιολόγησις φορολογικών και λοιπών κινήτρων αναπτύξεως, 16/2/1971, ΑΑΙΑ, Φ210/A.

702 Υπουργείον Οικονομικών, Σημείωμα επί της προοπτικής εξελίξεως των κρατικών εσόδων κατά το τρέχον έτος 1971, 8/2/1971, ΑΑΙΑ, Φ210/A.

διάφορες απαλλαγές, κατά το ίδιο έτος, το κράτος στερήθηκε επιπλέον 1,85 δισ.⁷⁰³ Ο ρόλος της βιομηχανίας στη διαμόρφωση αυτών των δεδομένων υπήρξε καθοριστικός. Εκτός από το κόστος των κινήτρων του ΑΝ 147/67, που αφορούσαν κατεξοχήν τις βιομηχανικές επενδύσεις, η απώλεια εσόδων από τις απαλλαγές που απολάμβανε η βιομηχανία ανήλθε, το 1969, περίπου στο 1 δισ. δρχ.,⁷⁰⁴ ενώ ο ΟΤ υπολόγιζε ότι τα εξαγωγικά κίνητρα της ΝΕ 1574/70, θα στοίχιζαν στα δημόσια ταμεία άλλο 1 δισ.⁷⁰⁵

Τα δεδομένα αυτά, δεν θα οδηγούσαν τελικά, σε αποδοχή των προτάσεων του υπουργείου Οικονομικών περί σαρωτικής αναθεώρησης του υφιστάμενου πλέγματος κινήτρων.⁷⁰⁶ Παρότι το ΝΔ 1078/71 κινούταν στην κατεύθυνση της άμβλυνσης ορισμένων υπερβολών του προηγούμενου πλαισίου, η αποφασιστική αντίδραση των βιομηχάνων οδήγησε σε διαδοχικές τροποποιήσεις του νέου νόμου, το Δεκέμβριο του 1972 και το Μάρτιο του 1973, στη βάση των προτάσεων του Συνδέσμου.⁷⁰⁷ Τροποποιήσεις που μεταξύ άλλων περιλάμβαναν την παράταση της ισχύος ορισμένων παλαιότερων κινήτρων και την επέκταση των νέων για μεγαλύτερο χρονικό διάστημα, καθώς και την προνομιακή μεταχείριση κλάδων, όπως η βαμβακουργία, η χαλυβουργία και οι μεταλλευτικές επιχειρήσεις, απονευρώνοντας τόσο τις συστατικές στοχεύσεις όσο και της αξιώσεις ενίσχυσης της περιφερειακής ανάπτυξης.⁷⁰⁸ Παρά τη χρονική σύμπτωση της αναθεώρησης των επενδυτικών κινήτρων με τα αντιπληθωριστικά μέτρα και τη ρητή συσχέτισή τους με την προσπάθεια αποθέρμανσης της οικονομίας, η νέα βιομηχανική πολιτική, εκπέμποντας αντιφατικά μηνύματα και απηχώντας τις δυνατότητες άσκησης πολιτικής επιρροής από ορισμένες επιχειρήσεις-ηγέτες ισχυρών κλάδων, θα αποτύγχανε να συμβάλει στη θεραπεία των βραχυπρόθεσμων προβλημάτων της ελληνικής οικονομίας. Σε αυτό το πλαίσιο, η κατάργηση του ελέγχου των τιμών από τον Μαρκεζίνη και η ταυτόχρονη

703 Γενική Διεύθυνσις Φορολογίας, 15/3/1971, ΑΑΙΑ, Φ210/Α.

704 Γενική Διεύθυνσις Φορολογίας, Παρατηρήσεις επί των υφισταμένων απαλλαγών, 9/3/1971 και το συνημμένο Διεύθυνσις Συμβατική, Συγκεντρωτική Κατάστασις [...] κατά το έτος 1969, 3/1971, ΑΑΙΑ, Φ210/Α.

705 ΟΤ, 24/9/1970.

706 Γενική Διεύθυνσις Φορολογίας, Παρατηρήσεις επί της ισχύουσας νομοθεσίας περί κινήτρων, 9/3/1971 και το συνημμένο Γενική Διεύθυνσις Φορολογίας, Προτάσεις επί ισχυόντων κινήτρων, χ.η., ΑΑΙΑ, Φ210/Α.

707 Για τα αιτήματα του ΣΕΒ αναφορικά με τα βιομηχανικά κίνητρα, την περίοδο αυτή, βλ. Μητσός προς Μακαρέζο, 2/2/1973 και το συνημμένο Υπόμνημα ΣΕΒ επί των μέτρων περιφερειακής αναπτύξεως, χ.η., ΑΝΙΜ, Φ265/Α. Για την ικανοποίηση του ΣΕΒ από τη μερική αποδοχή των αιτημάτων του, βλ. Δελτίον ΣΕΒ, 259, 15/4/1973.

708 Για την κριτική παρουσίαση των νέων επενδυτικών κινήτρων, βλ. ΟΤ, 11/1/1973, 18/1/1973, 5/4/1973 και 12/4/1973.

εκδήλωση της πετρελαϊκής κρίσης, τον Οκτώβριο, θα οδηγούσε στην εκτίναξη του πληθωρισμού, καθώς η ανατίμηση της δραχμής κατά 11% έναντι του δολαρίου δεν στάθηκε ικανή να απορροφήσει τις ανατιμητικές τάσεις που πυροδότησαν οι εξελίξεις αυτές.

Το Νοέμβριο του 1973, ο δείκτης τιμών καταναλωτή είχε πλέον εκτροχιαστεί, ενώ το παθητικό του εμπορικού ισοζυγίου αναμενόταν να επιδεινωθεί δραματικά από την αύξηση του κόστους των εισαγόμενων καυσίμων. Η κυβέρνηση Ανδρουτσόπουλου, ο οποίος αντικατέστησε τον Μαρκεζίνη στην πρωθυπουργία μετά την ανατροπή του Παπαδόπουλου από τον Ιωαννίδη, έθεσε ως πρώτιστο στόχο τη σταθεροποίηση της οικονομίας και την αντιμετώπιση του πληθωρισμού.⁷⁰⁹ Ενδεικτική της σημασίας που απέδιδε η νέα κυβέρνηση στην οικονομία ήταν η ανάληψη των υπουργείων Συντονισμού και Οικονομικών από τον ίδιο τον Ανδρουτσόπουλο. Λίγες μέρες μετά την ορκωμοσία της νέας κυβέρνησης, διορίστηκε υπουργός άνευ χαρτοφυλακίου, με ανάθεση καθηκόντων υπουργού αναπληρωτή Συντονισμού, ο διευθυντής του ΚΕΠΕ, Ηλίας Μπαλόπουλος, με τον οποίο συνεργάτες του Ανδρουτσόπουλου στο υπουργείο Οικονομικών διαπίστωναν μία σύγκλιση απόψεων αναφορικά με τις δημοσιονομικές παρενέργειες των επενδυτικών κινήτρων, ήδη από τις αρχές του 1971.⁷¹⁰ Εξάλλου, ο Μπαλόπουλος -ο οποίος είχε αναλάβει καθήκοντα υφυπουργού Κυβερνητικής Πολιτικής, μετά τον ανασχηματισμό του Αυγούστου του 1971, διαδραματίζοντας έκτοτε νευραλγικό ρόλο στη χάραξη της οικονομικής πολιτικής- είχε συνδέσει το όνομά του με την επιβολή περιοριστικών μέτρων, όπως ο έλεγχος των τιμών και η αναθεώρηση των επενδυτικών κινήτρων.⁷¹¹

Πολύ σύντομα, το οικονομικό επιτελείο της νέας κυβέρνησης προχώρησε στη λήψη πρόσθετων αντιπληθωριστικών μέτρων που περιλάμβαναν, μεταξύ άλλων, τη μείωση των δημόσιων δαπανών, τον καθορισμό ανώτατου ορίου στις πιστώσεις των

709 Για την κριτική παρουσίαση των προγραμματικών δηλώσεων της κυβέρνησης Ανδρουτσόπουλου στον τομέα της οικονομίας, βλ. *ΟΤ*, 6/12/1973.

710 Γενική Διεύθυνση Φορολογίας, Επιτροπή επανεξετάσεως απαλλαγών και κινήτρων, 6/5/1971, ΑΑΙΑ, Φ210/Α. Για την οικονομική σκέψη του διευθυντή του ΚΕΠΕ την περίοδο 1967-74, βλ. τη συνέντευξη του συγγραφέα με τον Μπαλόπουλο, Αθήνα, 14/6/2011.

711 Για την επισήμανση του ρόλου του Μπαλόπουλου στην επιβολή του ελέγχου των τιμών, βλ. τη συνέντευξη του συγγραφέα με τον Θάνο, Αθήνα, 17/4/2011 και *Tasca* προς Secretary of State, Alternate minister of coordination and planning Elias Balopoulos comments on economy, 31/1/1974, National Archives and Records Administration, Washington, D.C. (NARA), State Department Central Foreign Policy Files (DSCF), Record Group 59 (τελευταία ανάκτηση μέσω <http://aad.archives.gov/aad>), στις 4/5/2015). Για το ρόλο του ΚΕΠΕ στην αναθεώρηση των κινήτρων των ΑΝ 147/67 και 148/67, βλ. Θάνος προς Μακαρέζο, 23/2/1973, ANIM, Φ160γ/Α.

εμπορικών τραπεζών προς τον ιδιωτικό τομέα, την εκ νέου αύξηση των επιτοκίων τραπεζικών χορηγήσεων, την επιβολή ενός ειδικού οικοδομικού τέλους, την παράταση της απαγόρευσης νέων στεγαστικών δανείων, καθώς και την επέκταση της απαγόρευσης στα τουριστικά δάνεια.⁷¹² Επιπλέον, η κυβέρνηση εξήγγειλε την αυστηρή εφαρμογή του υποχρεωτικού ορίου στη σχέση ιδίων προς ξένα κεφάλαια, επεκτείνοντας μάλιστα την εφαρμογή του στα ναυπηγεία, τα οποία είχαν εξαιρεθεί από το μέτρο.⁷¹³ Εξάλλου, το Μάρτιο του 1974, η κυβέρνηση θα ανακοίνωνε αφηνidiaστικά την τροποποίηση της απόφασης ΝΕ 1574/70, εξαιρώντας προϊόντα ειδικού ενδιαφέροντος για τις επιχειρήσεις-μέλη του ΣΕΒ, όπως τα λιπάσματα και τα προϊόντα της μεταλλουργίας, από την επιδότηση των εξαγωγών, και συμπιέζοντας το ύψος των επιστροφών των επιτοκίων για άλλα, μεταξύ των οποίων και της κλωστοϋφαντουργίας· απόφαση που προκάλεσε την οργή του ΣΕΒ, ο οποίος επιδίωξε και πέτυχε τη συνάντησή του με τον Ανδρουτσόπουλο, με στόχο την ακύρωση του μέτρου.⁷¹⁴

Η συσταλτική πολιτική που εφάρμοσε με αποφασιστικότητα η νέα κυβέρνηση δεν ήταν η μοναδική αιτία ανησυχίας για τους επιχειρηματικούς κύκλους την περίοδο αυτή, καθώς οι προγραμματικές δηλώσεις της κυβέρνησης, στις 28 Νοεμβρίου του 1973, είχαν δώσει εξαρχής, το στίγμα της μεταστροφής του νέου καθεστώτος έναντι του επιχειρηματικού κόσμου. Εκτός από την προαναγγελία επαναφοράς του ΑΝ 185/67 για την καταπολέμηση της φοροδιαφυγής -τον οποίο είχε καταργήσει πρόσφατα, η βραχύβια κυβέρνηση Μαρκεζίνη- ο Ανδρουτσόπουλος σημείωνε μεταξύ άλλων στις πρώτες δηλώσεις του ως πρωθυπουργός:

[Η Κυβέρνησις] δεν θα επιτρέψη ειδικά προνόμια, ευνοϊκάς μεταχειρίσεις και χαριστικάς παροχάς υπέρ ολίγων και εις βάρος του συνόλου [...] Αλλά θα είναι άτεγκτος εις τον αγώνα της ηθικής εξυγιάνσεως και αμείλικτος εις θέματα ηθικής τάξεως. [...] Δεν έχει η χώρα ανάγκην πελατείας καιροσκόπων. Προτιμώμεν, αν χρειασθή, να θυσιάσωμεν υλικά αγαθά διά να επιτύχωμεν την ηθικήν ακτινοβολίαν της κοινωνίας μας. Αποτελεί προειδοποίησιν προς πάσαν κατεύθυνσιν, ότι δεν θα επιτρέψη η Κυβέρνησις να καταστή ο λαός μας

712 Για τα μέτρα αυτά, βλ. τον τόμο της Τράπεζας της Ελλάδος, *Έκθεσις του Διοικητού διά το έτος 1974* (Αθήναι: Τράπεζα της Ελλάδος, 1975). Για την κριτική παρουσιάσή τους κατά την εξαγγελία τους, βλ. *ΟΤ*, 6/12/1973-2/5/1974.

713 *Ναυτικά Χρονικά*, 928/687, 1/2/1974.

714 *Δελτίον ΣΕΒ*, 282, 31/3/1974.

άθροισμα ολίγων γυπαετών και μυριάδων πτωχών στρουθίων, κατά την γνωστήν έκφρασιν του Βλάση Γαβριηλίδη. Όπως εις όλας τας προηγμένας χώρας, δεν θα υπάρξη ελεύθερον πεδίον ασυδοσίας, καιροσκοπισμών και ευκόλων και αδίκων πλουτισμών. Δεν δύναται να ευημερή μία μόνον μερίς, εάν υποφέρη το σύνολον.⁷¹⁵

Οι διακηρύξεις αυτές δεν στερούνταν περιεχομένου. Η πρώτη κίνηση του ιωαννιδικού καθεστώτος, πριν ακόμη από την εξαγγελία του κυβερνητικού προγράμματος, ήταν η μονομερής ανάκληση των απαλλοτριώσεων για την κατασκευή του διυλιστηρίου του Ανδρεάδη. Στις 27 Νοεμβρίου, είχε μεταβεί κυβερνητικό κλιμάκιο στην Πάχη Μεγάρων, όπου είχαν ήδη ξεκινήσει οι εργασίες κατασκευής του διυλιστηρίου. Εκεί, οι νέοι υπουργοί Βιομηχανίας και Γεωργίας ανακοίνωσαν, σε συγκέντρωση των κατοίκων της περιοχής, την ανάκληση των απαλλοτριώσεων και την επιστροφή της γης τους προς καλλιέργεια, προκαλώντας τον ενθουσιασμό του τοπικού πληθυσμού, ο οποίος είχε κινητοποιηθεί το προηγούμενο διάστημα ενάντια στη δημιουργία του διυλιστηρίου.⁷¹⁶ Με βάση την προϊστορία της υπόθεσης του Τρίτου Διυλιστηρίου και το περιεχόμενο της σύμβασης Ανδρεάδη ήταν σαφές ότι το νέο καθεστώς επιχειρούσε να στείλει ένα ηχηρό μήνυμα, διατρανώνοντας τη ρήξη με την εποχή Παπαδόπουλου και επαναπροσδιορίζοντας τις σχέσεις του με ισχυρούς επιχειρηματικούς παράγοντες που είχαν αναδειχτεί σε στηρίγματα του προηγούμενου καθεστώτος. Εξάλλου, η περιφρόνηση των συστάσεων του Tasca, ο οποίος με επιστολές του προς τον Ανδρουτσόπουλο και τον υπουργό Βιομηχανίας, Κωνσταντίνο Κυπραίο επισήμαινε το έντονο ενδιαφέρον των αμερικανικών εταιρειών που συνεργάζονταν με τον Ανδρεάδη για την κατασκευή του διυλιστηρίου,⁷¹⁷ υπογράμιζε τη μετάβαση στην εποχή του ιωαννιδικού βολонταρισμού.

Η ουσιαστική ακύρωση μίας επένδυσης που υπαγόταν στο ΝΔ 2687/1953 και η επαναφορά του ΑΝ 185/67 κατά της φοροδιαφυγής, σε συνδυασμό με τη συσταλτική οικονομική πολιτική επιδείνωσαν δραματικά το επιχειρηματικό κλίμα,⁷¹⁸

715 Για το πλήρες κείμενο των προγραμματικών δηλώσεων, βλ. *Το Βήμα*, 29/11/1973.

716 *Ελεύθερος Κόσμος*, 28/11/1973 και *Το Βήμα*, 28/11/1973.

717 Tasca προς Androutsopoulos, 7/1/1974 και Tasca προς Kypreos, 7/1/1974, ΑΑΙΑ, Φ28/Β.

718 Για τον ψυχολογικό αντίκτυπο που είχε η πολιτική του ιωαννιδικού καθεστώτος έναντι του Ανδρεάδη και η επαναφορά του ΑΝ 185/67, βλ. Tasca προς Secretary of State, New penal. sanctions for tax law violators, 2/1/1974 και Tasca προς Secretary of State, Administrative failings

πλήττοντας την εμπιστοσύνη των ξένων επενδυτών και διαταράσσοντας τη σχέση εκπροσώπησης μεταξύ του καθεστώτος και των ελλήνων βιομηχάνων. Οι κινήσεις αυτές -που αποτελούσαν μόνο τις πιο σοβαρές περιπτώσεις ανάμεσα σε σειρά ανάλογων ενεργειών-⁷¹⁹ δύσκολα θα μπορούσαν να ερμηνευτούν στο πλαίσιο μίας εναλλακτικής στρατηγικής αντίληψης για την πορεία της ελληνικής οικονομίας και την αντιμετώπιση της πετρελαϊκής κρίσης, πέραν του βραχυπρόθεσμου στόχου της καταπολέμησης του πληθωρισμού. Εκτός από τις πολιτικές σκοπιμότητες της ακύρωσης των απαλλοτριώσεων για το διωλιστήριο, στην επιλογή αυτή βάρυναν πιθανόν και συναφείς αμφιβολίες για τη χρησιμότητα του έργου σε συνθήκες πτώσης της βιομηχανικής παραγωγής.⁷²⁰ Ωστόσο, πέρα από την προφανή ασυμμετρία μεταξύ ενός συγκυριακού παράγοντα, όπως η πτώση της κατανάλωσης καυσίμων και μιας στρατηγικής επιλογής, όπως η ίδρυση ενός διωλιστηρίου, άλλες επιλογές της κυβέρνησης Ανδρουτσόπουλου, αναφορικά με τον επενδυτικό σχεδιασμό υποδεικνύουν την έλλειψη ενός στέρεου σκεπτικού. Παρά την επισήμανση του Κυπραίου ότι η πετρελαϊκή κρίση είχε καταστήσει τη χρήση λιγνιτών πολύ πιο συμφέρουσα,⁷²¹ η κυβερνητική προτεραιότητα για την ικανοποίηση των θιγόμενων

of present regime seriously affect foreign investment, 8/5/1974, DSCF, NARA, Record Group 59 (τελευταία ανάκτηση μέσω <http://aad.archives.gov/aad>, στις 4/5/2015).

719 Ο Ωνάσης αντιμετώπισε επίσης, τη σκληρή στάση των κυβερνητικών διαπραγματευτών αναφορικά με το ύψος των επιδοτήσεων της “Ολυμπιακής”, ενώ μία ακόμη σημαντική ανάκληση απαλλοτριώσεων μεγάλων εκτάσεων γης έλαβε χώρα σε βάρος του Ομίλου Βαρδινογιάννη. Εξάλλου, τον Ιούνιο του 1974, ο Δρακόπουλος κοινοποιούσε στον Μακαρέζο αλληλογραφία του με τον Ανδρουτσόπουλο -που μεταξύ άλλων περιλάμβανε και μία εξώδικο πρόσκληση- σχετικά με τη ζημία που συνεπαγόταν για τα Ελληνικά Ναυπηγεία η άρνηση της Διοίκησης και των Δικαστικών Αρχών να συμπράξουν στην κατά νόμο αποβολή των ιδιοκτητών γης στην περιοχή του Σκαραμαγκά, προκειμένου να ολοκληρωθούν οι απαλλοτριώσεις που είχαν εγκριθεί για την επέκταση των ναυπηγείων. Επιπλέον, ο Αλέξανδρος Τσάτσος είδε τη φιλόδοξη επένδυσή του για την ίδρυση εργοστασίου στα Μέθανα να παγώνει, ενώ απομακρύνθηκε και από τη θέση του διοικητή της ΕΤΒΑ. Για τη σχετική ειδησεογραφία, βλ. ενδεικτικά *Το Βήμα*, 9/12/1973, 5/4/1974, 8/6/1974 και *Ελεύθερος Κόσμος*, 23/5/1974, 6/6/1974 και 7/6/1974. Για τις κυβερνητικές προτάσεις έναντι του Ωνάση και την ακύρωση των απαλλοτριώσεων της Σιθωνίας Χαλκιδικής που είχαν εγκριθεί υπέρ του Βαρδινογιάννη, βλ. τη συνέντευξη του συγγραφέα με τον Μπαλόπουλο, Αθήνα, 14/6/2011. Για την υπόθεση των απαλλοτριώσεων του Σκαραμαγκά, βλ. Δρακόπουλος προς Μακαρέζο, 3/6/1974 και τη συνημμένη αλληλογραφία, ANIM, Φ289/A. Για τις κυβερνητικές παλινωδίες, αναφορικά με την επένδυση τις ΑΓΕΤ, βλ. μεταξύ άλλων, Τσάτσος προς Ανδρουτσόπουλο, χ.η., Κυπραίος προς Γραμματεία του Υπουργικού Συμβουλίου, Εγκατάστασις Εργοστασίου Τσιμέντων “Ο Τρίτων” της ΑΓΕΤ εις Μέθανα, 5/7/1974 και το συνοπτικό ιστορικό της υπόθεσης στο Βοΐλας, Ενημερωτικών σημείωμα διά τον κ. Γενικών Γραμματέα Υπουργείου Δημοσίων Έργων: Ίδρυσις Εργοστασίου εις Χερσόνησον Μεθάνων, 10/7/1974, ΑΑΙΑ, Φ133/Β.

720 Για την προσέγγιση αυτή, βλ. τη συνέντευξη του συγγραφέα με τον Μπαλόπουλο, Αθήνα, 14/6/2011.

721 Tasca προς Secretary of State, Minister of Industry Kypreos comments on economy, 25/1/1974, DSCF, NARA, Record Group 59 (τελευταία ανάκτηση μέσω <http://aad.archives.gov/aad>, στις 4/5/2015).

από τις απαλλοτριώσεις, πολύ σύντομα οδήγησε στην ακύρωση της συμφωνίας της ΔΕΗ με τη σοβιετική εταιρεία Energomachexport για την κατασκευή εργοστασίου παραγωγής ενέργειας που θα εκμεταλλευόταν την τύρφη των Φιλίππων, λόγω των αντιδράσεων των καλλιεργητών της παρακείμενης περιοχής της Ελευθερούπολης.⁷²² Εξάλλου, ο ενθουσιασμός του Ανδρουτσόπουλου και του Κυπραίου, κατά την επίσημη ανακοίνωση για τον εντοπισμό υδρογονανθράκων στην παραθαλάσσια περιοχή της Θάσου, που συνέβαλε τα μέγιστα στην όξυνση του ελληνοτουρκικού ανταγωνισμού,⁷²³ ελάχιστα παρέπεμπε σε μια αντίληψη αποδέσμευσης της ενεργειακής βάσης της χώρας από τα υγρά καύσιμα. Απεναντίας, ο διαγκωνισμός μεταξύ του υπουργού και του υφυπουργού Βιομηχανίας, Ηλία Ευθυμιάδη, για την άσκηση επιρροής στην Oceanic, η οποία είχε αναλάβει τις έρευνες, προκειμένου να αναθέσει τμήμα των εργασιών σε συγκεκριμένους επιχειρηματικούς ομίλους,⁷²⁴ υπογράμμιζε τις προτεραιότητες που επικρατούσαν συχνά σε ορισμένους κυβερνητικούς κύκλους, καθιστώντας σαθρή την ηθικολογική ρητορική των προγραμματικών δηλώσεων.

Στην πραγματικότητα, οι περιπέτειες του Τρίτου Διυλιστηρίου είχαν αποβεί καθοριστικές για την επιβάρυνση του εμπορικού ισοζυγίου από τις εισαγωγές ακριβών τελικών προϊόντων πετρελαίου, ενώ η ίδρυση των εξαγωγικών διυλιστηρίων μόνο εν μέρει μπορούσε να αντισταθμίσει τις επιπτώσεις από την ανεπαρκή διυλιστική ικανότητα της χώρας.⁷²⁵ Έτσι, παρά τους περιορισμούς στην κατανάλωση καυσίμων, το 1974, οι δαπάνες για καύσιμα και λιπαντικά ανήλθαν στα \$863,5 εκ. (έναντι \$413 εκ, το 1973), ενώ οι εισπράξεις από τις εξαγωγές πετρελαιοειδών απέφεραν μόλις \$123,5 εκ.⁷²⁶ Οι εξελίξεις αυτές, σε συνδυασμό με τις χρόνιες αδυναμίες του ελληνικού αναπτυξιακού υποδείγματος οδήγησαν στην εκτόξευση της

722 Κυπραίος προς Ανδρουτσόπουλο, Τύρφη Φιλίππων, 30/1/1974, Δημητρόπουλος προς υπουργείον Εξωτερικών, 14/6/1974 και Σπέγγος προς Ανδρουτσόπουλο, Έργον Τύρφης Φιλίππων, 5/7/1974, ΑΑΙΑ, Φ133/Β.

723 Σ. Ριζάς, *Οι ελληνοτουρκικές σχέσεις και το Αιγαίο 1973-1976* (Αθήνα: Σιδέρης, 2006), 27-41.

724 Tasca προς Secretary of State, Administrative failings of present regime seriously affect foreign investment, 8/5/1974, DSCF, NARA, Record Group 59 (τελευταία ανάκτηση μέσω <http://aad.archives.gov/aad>, στις 4/5/2015) και Ευθυμιάδης προς Ανδρουτσόπουλο, 1/6/1974, ΑΑΙΑ, Φ133/Β. Για τη δημόσια καταγγελία ορισμένων αμφιλεγόμενων πρακτικών της OCEANIC από τον Ευθυμιάδη, λίγους μήνες μετά τη μεταπολίτευση και την ανασκευή τους σε ανύποπτο χρόνο, βλ. *ΟΤ*, 9/1/1975 και 8/4/1976.

725 Για μια ανασκόπηση του ενεργειακού προβλήματος της χώρας, την επαύριο της πετρελαϊκής κρίσης, βλ. X. Zolotas, *The Energy Problem in Greece* (Athens: Bank of Greece, 1975).

726 Τράπεζα της Ελλάδος, *Εκθεσις του Διοικητού για το 1974 και Μακροχρόνιες στατιστικές σειρές της ελληνικής οικονομίας*.

αξίας των εισαγωγών, που έφτασαν τη διετία 1973-74, να αντιπροσωπεύουν δαπάνη άνω του 21% του ΑΕΠ (έναντι 13,3%, το 1961), τη στιγμή που η συνολική αξία των εξαγωγών ανήλθε στο 6,4% και 8,2% του ΑΕΠ για το 1973 και το 1974 αντίστοιχα (έναντι 5,5%, το 1961), με αποτέλεσμα τη διεύρυνση του εμπορικού ελλείμματος από το 7,8% του ΑΕΠ, το 1961 σε 14,7%, το 1973 και 13,3%, το 1974. Μάλιστα, η ελληνοτουρκική κρίση και η πολιτική αβεβαιότητα του 1974, έπληξαν κατεξοχήν την εισροή ταξιδιωτικού συναλλάγματος και μεταναστευτικών εμβασμάτων, περιορίζοντας τα οφέλη από τη μεγάλη αύξηση της αξίας των εξαγωγών εκείνου του έτους και διατηρώντας το άνοιγμα του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών σε υψηλά επίπεδα (6,2% και 5,3% του ΑΕΠ το 1973 και το 1974 αντίστοιχα, έναντι 1,2%, το 1961).⁷²⁷

Σε αυτό το πλαίσιο, παρά την αύξηση των εσόδων με ρυθμό ταχύτερο των προβλέψεων του προϋπολογισμού, κατά το πρώτο εξάμηνο του 1974,⁷²⁸ η οποία προήλθε κυρίως από την αύξηση της φορολογίας των φυσικών προσώπων, η κάμψη της αυξητικής τάσης τους τον Ιούνιο δεν προμήνυε θετικές εξελίξεις.⁷²⁹ Εξάλλου, η βελτίωση των εσόδων, που ήταν αποτέλεσμα 26 νέων φορολογικών μέτρων που τέθηκαν σε εφαρμογή τους πρώτους μήνες της διακυβέρνησης Ανδρουτσόπουλου,⁷³⁰ δεν μπορούσε να αντισταθμίσει τα αυξημένα έξοδα που προέκυπταν από την ανάγκη μερικής κάλυψης των εισοδηματικών απωλειών των μισθωτών και των συνταξιούχων, λόγω του υψηλού πληθωρισμού.⁷³¹ Τα δεδομένα αυτά, σε συνδυασμό με τα υφεσιακά αποτελέσματα της συσταλτικής οικονομικής πολιτικής, διαμόρφωναν δυσοίωνες εκτιμήσεις τόσο για το δεύτερο εξάμηνο του 1974 όσο και για το επόμενο έτος, οδηγώντας σε προτάσεις για την επιβολή νέων φόρων και πάγωμα των μισθών.⁷³² Έτσι, παρά την οριακή μόνο αύξηση των ονομαστικών απολαβών των

727 Για τα στοιχεία αυτά, σε συναλλαγματική βάση, βλ. την έκδοση του ΥΠΕΘΟ, *Ελληνική οικονομία*.

728 Γενική Διεύθυνσις Φορολογίας, Δημοσιονομική κατάσταση επί του τομέως εσόδων εκ φορολογιών (Επιτεύγματα-Προβλέψεις-Προτάσεις), 17/7/1974, ΑΑΙΑ, Φ42/Β.

729 Γενικόν Λογιστήριον Κράτους, Σημείωμα διά τον κ. Πρωθυπουργόν και Υπουργόν Οικονομικών, 3/7/1974, ΑΑΙΑ, Φ42/Β.

730 Γενική Διεύθυνσις Φορολογίας, Δημοσιονομική κατάσταση επί του τομέως εσόδων (Επιτεύγματα-Προβλέψεις-Προτάσεις), χ.η. και το συνημμένο Δημοσιευθέντα νομοθετικά διατάγματα κατά την εξάμηνον χρονικήν περίοδον διακυβερνήσεως της χώρας παρά του πρωθυπουργού κ. Αδαμαντίου Ανδρουτσοπούλου, χ.η., ΑΑΙΑ, Φ133/Β.

731 Γενικόν Λογιστήριον Κράτους, Υποχρεώσεις και νέαι επιβαρύνσεις προϋπολογισμού οικονομικού έτους 1974, πέραν προβλέψεων αυτού, 15/5/1974, ΑΑΙΑ, Φ42/Β.

732 Γενικόν Λογιστήριον Κράτους, Σημείωμα διά τον κ. Πρωθυπουργόν και Υπουργόν

δημοσίων υπαλλήλων, κατά 5% και 7%, τον Ιανουάριο και το Μάρτιο του 1974 αντίστοιχα, οι υπερβάσεις των δαπανών του γενικού κρατικού προϋπολογισμού του 1974, μέχρι τον Ιούλιο, είχαν ανέλθει στα 28,5 δισ. δρχ.,⁷³³ τη στιγμή που το Γενικό Λογιστήριο του Κράτους εκτιμούσε, στα μέσα του 1974, ότι τα υπερέσοδα για ολόκληρο το έτος θα διαμορφώνονταν στα 15 δισ.⁷³⁴

Το 1974 υπήρξε μακράν το χειρότερο έτος από την άποψη των επιδόσεων της ελληνικής οικονομίας μετά τη σταθεροποίηση του 1953, καθώς το ΑΕΠ συρρικνώθηκε κατά 6,4%, ενώ ο πληθωρισμός εκτινάχθηκε στο 26,9%.⁷³⁵ Σε αυτό το πλαίσιο, το δυσμενές επιχειρηματικό κλίμα είχε ως αποτέλεσμα την πτώση των συνολικών ιδιωτικών επενδύσεων (πλην των κατοικιών) κατά 11,7%, με τη βιομηχανική παραγωγή να παραμένει στάσιμη παρά την επενδυτική έκρηξη των προηγούμενων ετών. Επιπλέον, η συσταλτική πολιτική, με άξονα τον περιορισμό της οικοδομής προκάλεσε την πτώση των ιδιωτικών επενδύσεων στις κατοικίες κατά 52,5%, ενώ η περικοπή του Προγράμματος Δημοσίων Επενδύσεων, παρά την προς τα πάνω αναπροσαρμογή του, μετά την πτώση της δικτατορίας, μεταφράστηκε στη συρρίκνωση των δημόσιων επενδύσεων κατά 21,5%.⁷³⁶ Μάλιστα, παρότι ο έλεγχος του πληθωρισμού είχε τεθεί ως πρώτη προτεραιότητα από την κυβέρνηση Ανδρουτσόπουλου, ο στόχος αυτός δεν είχε επιτευχθεί μέχρι τον Ιούνιο, καθώς ο

Οικονομικών, 3/7/1974, ΑΑΙΑ, Φ42/Β, καθώς και Δημακόπουλος προς Ανδρουτσόπουλο, Ανασκόπησις κυβερνητικών μέτρων και προβλέψεις, 6/7/1974 και Γενική Διεύθυνσις Φορολογίας, Δημοσιονομική κατάσταση επί του τομέως εσόδων (Επιτεύγματα-Προβλέψεις-Προτάσεις), χ.η., ΑΑΙΑ, Φ133/Β.

733 Τράπεζα της Ελλάδος, *Εκθεσις του Διοικητού για το 1974*.

734 Γενικόν Λογιστήριον Κράτους, Υποχρεώσεις και νέαι επιβαρύνσεις προϋπολογισμού οικονομικού έτους 1974, πέραν προβλέψεων αυτού, 15/5/1974, ΑΑΙΑ, Φ42/Β.

735 Για τα στοιχεία αυτά, βλ. την έκδοση του ΥΠΕΘΟ, *Ελληνική οικονομία*. Κατά τα πρώτα μεταπολιτευτικά χρόνια, αντί της αύξησης του μέσου ετήσιου δείκτη τιμών καταναλωτή (26,9%, το 1974 έναντι 15,5%, το 1973) η Τράπεζα της Ελλάδος επέλεξε να προβάλλει περισσότερο το ρυθμό μεταβολής του δείκτη τιμών καταναλωτή που προέκυπτε από τη σύγκριση των μηνιαίων δεικτών στην αρχή και τέλος του έτους, που για το 1973 διαμορφώθηκε στο 30,7% και για το 1974 στο 13,5%, τονίζοντας παράλληλα, τα αγαθά αποτελέσματα της στροφής της οικονομικής πολιτικής, μετά τον Αύγουστο του 1974. Ωστόσο, πέρα από τις προφανείς πολιτικές στοχεύσεις αυτής της επιλογής, η σύγκριση του Ιανουαρίου του 1973, όταν οι πληθωριστικές πιέσεις βρίσκονταν ακόμη σε αρχικό στάδιο, με το Δεκέμβριο του 1973, όταν η πληθωριστική έκρηξη βρισκόταν σε πλήρη εξέλιξη, μάλλον συσκοτίζει κρίσιμες καμπές εντός του έτους. Για τη χρήση αυτή των στοιχείων, βλ. χαρακτηριστικά Τράπεζα της Ελλάδος, *Εκθεσις του Διοικητού για το 1974* και την έκδοση *Τα πρώτα πενήντα χρόνια της Τραπεζής της Ελλάδος, 1928-1978* (Αθήνα: Τράπεζα της Ελλάδος, 1978), 648-66.

736 Για τα στοιχεία αυτά, βλ. την έκδοση του ΥΠΕΘΟ, *Ελληνική οικονομία*. Για την αναπροσαρμογή του Προγράμματος Δημοσίων Επενδύσεων, βλ. Τράπεζα της Ελλάδος, *Εκθεσις του Διοικητού για το 1974*.

τιμάρθμος συνέχισε την ανοδική πορεία του.⁷³⁷ Η αποτυχία αυτή, σε συνδυασμό με την πολιτική των αναιμικών μισθολογικών αυξήσεων, οδήγησε στην πτώση του μέσου πραγματικού μισθού κατά 6%, ενώ το διαθέσιμο ιδιωτικό εισόδημα μειώθηκε κατά 10%.⁷³⁸

Η πετρελαϊκή κρίση του 1973 και η χρονική της σύμπτωση με την κρίση της δικτατορίας, ανέδειξε τις χρόνιες αδυναμίες του αναπτυξιακού υποδείγματος, στο πλαίσιο της στρατηγικής της ενσωμάτωσης της ελληνικής οικονομίας στην ΕΟΚ. Ο συνδυασμός εχθρικών διαθέσεων έναντι του επιχειρηματικού κόσμου και θλιβερών οικονομικών αποτελεσμάτων της ύστερης περιόδου του στρατιωτικού καθεστώτος σηματοδοτούσε ένα σημείο καμπής. Το καθεστώς Ιωαννίδη, απομονωμένο τόσο από τις ηγεμονικές μερίδες του κοινωνικού συνασπισμού εξουσίας όσο και από την εργαζόμενη πλειοψηφία, που είδε το εισόδημά της να πλήττεται καίρια, θα αποτύγχανε εξάλλου, και στο κατεξοχήν πεδίο δράσης του στρατού, την εγγύηση της “εθνικής ασφάλειας”. Οι αλυσιδωτές αντιδράσεις που πυροδότησε το απονενομημένο διάβημα του πραξικοπήματος στην Κύπρο, πολύ σύντομα, έδωσαν τη χαρακτηριστική βολή στο ιωαννιδικό καθεστώς, κληροδοτώντας σωρεία εσωτερικών και διεθνών προβλημάτων στο πολιτικό προσωπικό που καλούταν να διαχειριστεί την κατάρρευση της δικτατορίας.

737 Για τις ανοδικές τάσεις των τιμών, κατά το πρώτο εξάμηνο του 1974, βλ. Τράπεζα της Ελλάδος, *Έκθεσις του Διοικητού* για το 1974. Η έκθεση του Ζολώτα, ο οποίος είχε επιστρέψει στη διοίκηση της Τράπεζας λίγους μήνες νωρίτερα, θα πρέπει να διαβαστεί με προσοχή, υπό το πρίσμα και της προηγούμενης παρατήρησης, ενώ παραγνωρίζει και κάποιες αυξομειώσεις που σημειώθηκαν στην εξέλιξη του τιμαρίθμου τους πρώτους μήνες του 1974. Ωστόσο, η μηνιαία εξέλιξη του δείκτη τιμών καταναλωτή, που καταρτίζεται σε 12μηνη βάση από την ΕΣΥΕ, δεν αποτελεί πρόσφορο μέσο για την αξιολόγηση της αποτελεσματικότητας της αντιπληθωριστικής πολιτικής Ανδρουτσόπουλου, καθώς η μέθοδος αυτή δεν μάς επιτρέπει να παρακολουθήσουμε την εξέλιξη του πληθωρισμού σε σχέση με τον προηγούμενο μήνα, αλλά μόνο σε σύγκριση με το δείκτη τιμών καταναλωτή του αντίστοιχου μήνα του προηγούμενου έτους. Δεδομένου όμως, ότι το καθεστώς Ιωαννίδη διήρκεσε μόλις οκτώ μήνες, το σύστημα αυτό δεν μάς προσφέρει κάποιο μέτρο σύγκρισης για το χρονικό διάστημα της διακυβέρνησης της χώρας από τον Ανδρουτσόπουλο, παρά μόνο αν παραβιάσουμε την καθιερωμένη σύμβαση μέτρησης της ποσοστιαίας μεταβολής του πληθωρισμού σε 12μηνη βάση.

738 Στην πραγματικότητα, οι απώλειες, κατά το πρώτο επτάμηνο του έτους, ήταν πολύ μεγαλύτερες, καθώς το Σεπτέμβριο του 1974, παραχωρήθηκαν αυξήσεις 10% τόσο των μισθών και των συντάξεων των δημοσίων υπαλλήλων όσο και των κατώτατων ημερομισθίων από την κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας που σχηματίστηκε τον Ιούλιο του 1974. Για τα στοιχεία αυτά, βλ. την έκδοση του ΥΠΕΘΟ, *Ελληνική οικονομία* και Τράπεζα της Ελλάδος, *Έκθεσις του Διοικητού* για το 1974.

Κεφάλαιο 8ο-Μετάβαση και προοπτική

Κατά την περίοδο που μεσολάβησε από την ανατροπή του Παπαδόπουλου μέχρι την κατάρρευση της δικτατορίας,⁷³⁹ οι σχέσεις του στρατιωτικού καθεστώτος με την ΕΟΚ χαρακτηρίστηκαν από στασιμότητα. Λίγες μέρες μετά το πραξικόπημα Ιωαννίδη, ο βρετανός πρέσβης στην Αθήνα, Richard Hooper, σημειώνει πως το εγχείρημα της φιλελευθεροποίησης του καθεστώτος είχε φέρει σε δύσκολη θέση την ΕΟΚ, που θα έπρεπε να αποσαφηνίσει τη στάση της σε περίπτωση επιστροφής σε κάποιου είδους κοινοβουλευτισμό.⁷⁴⁰ Παρόλο που η ελληνική διπλωματία υπό τη βραχύβια κυβέρνηση Μαρκεζίνη, υιοθέτησε μια συντηρητική προσέγγιση ως προς την προβολή της ανάγκης αναθέρμανσης των σχέσεων με την ΕΟΚ,⁷⁴¹ η ελληνική εξωτερική πολιτική παρέμενε προσηλωμένη στο στρατηγικό στόχο της πλήρους ένταξης στην Κοινότητα. Σε μία μελέτη που συντάχθηκε στα τέλη Νοεμβρίου, κατόπιν εντολής του υπουργού Εξωτερικών, Χρίστου Ξανθόπουλου-Παλαμά, η αρμόδια Διεύθυνση Μελετών και Προγραμματισμού, επισήμαινε:

Σήμερα μόνον ως άμεσον αντικειμενικόν σκοπόν μας πρέπει να έχωμεν τήν εντός των προβλεπομένων προθεσμιών πλήρη ένταξιν μας εις την Κοινήν Αγοράν. Αύριον δέ εις μίαν ενδεχομένην Ευρωπαϊκὴν Ομοσπονδίαν. Γεωγραφικῶς εἴμεθα μέρος τῆς Ευρωπαϊκῆς Ηπείρου, διεθνῶς δέ τμήμα τῆς Δυτικῆς Ευρώπης. Μέλλον τῆς Ελλάδος εκτός τῆς τελευταίας εἶναι αδιανόητον, διότι, εκτός τού ὅτι θά ἐβαινεν ἐναντίον τῶν συμφερόντων μας, θά συνεπήγετο τήν ἀνάγκην υπαλλακτικῆς λύσεως ἐντός τῶν Βαλκανίων, ἢ τῆς Μέσης Ανατολῆς, εἰς ἣν θά ἀντετίθετο ὁ Ἑλληνικὸς λαός [...]

Υφίστανται, τέλος, και οι εξής επιπρόσθετοι λόγοι οίτινες συνδέουν την Ελλάδα μετά τῆς Δυτικῆς Ευρώπης:

α. Αμυντικοί

Η Ελλάς συνειργάσθη ἀνέκαθεν στρατιωτικῶς μέ τας Δυτικάς Δυνάμεις [...].

739 Για τις μαρτυρίες ορισμένων εκ των πρωταγωνιστών κατά την περίοδο αυτή, βλ. Α. Ανδρουτσόπουλος, *Η μαρτυρία ενός πρωθυπουργού* (Αθήνα: Σμπύλιας, 1993), Π. Αραπάκης, *Το τέλος της σιωπής* (Αθήνα: Νέα Σύνορα-Λιβάνης, 2000), Ν. Μακαρέζος, *Πώς καταλήξαμε στη "μεταπολίτευση"* (Αθήνα: Φιλιπότης, 2010) και Γ. Μπονάκος, *Η αλήθεια* (Αθήνα: χ.ε., 1986).

740 *Documents on British Policy Overseas (BPO)*, S.3, V.5, 12-7 (έγγρ. 2).

741 Annenberg προς Secretary of State, UK-Greek relations and the EEC, 12/10/1973, National Archives and Records Administration, Washington, D.C. (NARA), State Department Central Foreign Policy Files (DSCF), Record Group 59 (τελευταία ανάκτηση μέσω <http://aad.archives.gov/aad>, στις 3/6/2015).

Εν τή σημερινή ιδία καταστάσει τής επ[ε]κτάσεως τής σοβιετικής ισχύος εν Μεσογείω, υφίσταται βαθύ αίσθημα αμυντικής αλληλεξαρτήσεως μεταξύ Ελλάδος και Δ. Ευρωπαϊκών Κρατών. Προϋπόθεσις βασική διά τήν επιβίωσίν μας είναι σήμερον η αμυντική υποστήριξις μας υπό τών ΗΠΑ και τού ΝΑΤΟ. Συνεπώς πάσα συμβολή τής Δυτικής Ευρώπης εις τήν άμυνάν μας προϋποθέτει τήν συνεχιζομένην αμερικανικήν σύμπραξιν. Αύτη θα παραμένη όρος εκ τών ουκ άνευ, εφ' όσον χρόνον διατηρείται η σοβιετική απειλή ής η εξάλειψις δέν διαγράφεται διά το προσεχές μέλλον. Διά τήν Δυτικήν Ευρώπην, εξ άλλου, η γεωγραφική θέσις τής Ελλάδος παρέχει ωρισμένα σοβαρά πλεονεκτήματα [...].

β. Διπλωματικοί

Παρ' όλον ότι η αμερικανική αμυντική στήριξις τής Δ. Ευρώπης θά συνεχισθή, είναι αναμφισβήτητον ότι αι ΗΠΑ θά αναγκασθούν νά μειώσουν τήν πολιτικήν των παρουσίαν εν Δ. Ευρώπη, τόσον διά λόγους ενδοηπειρωτικούς αμερικανικούς, όσον και διά λόγους στρατιωτικοοικονομικούς. Η παραδοχή μιάς ισχυροτέρας καί πλέον ανεξαρτήτου Ευρώπης διά τήν παγκόσμιον ειρήνην καί ισορροπίαν θά συντελέση επίσης εις τούτο [...].

γ. Οικονομικοί

Η Ελλάς, οικονομικώς, δέν επιβιοί άνευ τής Δυτικής Ευρώπης. Εκείθεν ηντλήσαμεν τελευταίως την χρηματοδότησιν μεγάλων επενδύσεων, ακόμη δέ και οπλισμόν, τόν οποίον άλλοθεν δέν ηδυνάμεθα να πορισθώμεν. Επιπλέον, εκεί τοποθετούμεν τό μέγιστον μέρος τής αγροτικής παραγωγής μας και εκείθεν λαμβάνομεν ουσιώδες μέρος τεχνολογικών γνώσεων. Η Δυτική Ευρώπη, εξ άλλου, έχει πάν συμφέρον όπως μή απωλέση την Ελλάδα, χώραν αναπτυσσομένην ως αγοράν. Η Ελλάς δαπανά πράγματι τεράστια ποσά δι' επενδύσεις, ούτω δέ ο οικονομικός τομεύς καθίσταται βασικός παράγων διά την επιδίωξιν σχέσεων των Δ. Ευρωπαϊκών κρατών προς την Ελλάδα.

δ. Πολιτικοί

Υπό την προϋπόθεσιν ότι η Ελλάς θά εύρη κάποιαν συναντίληψιν τών προβλημάτων της, ουδείς Έλληνα, πλήν των κομμουνιστών, έχει αντιρρήσεις όπως η πολιτική προσπάθεια εντάξεώς μας εις τήν Δυτικήν Ευρώπην αναληφθή και αχθή εις πέρας.

ε. Πολιτιστικοί

Η εκ μέρους τής Δυτικής Ευρώπης αναγνώρισις ότι οφείλει εις τήν κλασσικήν Ελλάδα πάν ό,τι έχει επιτύχει εις πολιτιστικόν τομέα, προκαλεί τό συναίσθημα τού αδιανοήτου τού αποχωρισμού τής Χώρας μας εκ τού Δυτικοευρωπαϊκού κορμού. Η διαπίστωσις αύτη διαδραματίζει, εν εσχάτη αναλύσει, ρόλον εις τήν δυτικοευρωπαϊκήν τοποθέτησιν έναντι ημών, ήτις ανατρέπει, εν τινί μέτρω, ετέρους απωθητικούς παράγοντας.⁷⁴²

Στους οκτώ μήνες που θα μεσολαβούσαν από τη σύνταξη της μελέτης μέχρι την πτώση της δικτατορίας, δεν θα μπορούσε να γίνει λόγος για “πολιτική συναντίληψη”. Ωστόσο, οι στρατηγικές παράμετροι τις οποίες αναδείκνυε το έγγραφο του ελληνικού υπουργείου Εξωτερικών παρέμεναν ενεργές. Έτσι, τους πρώτους μήνες του 1974, οι δυτικοί σύμμαχοι -διχασμένοι ανάμεσα στην “αναγκαστική συνεργασία” με το ελληνικό καθεστώς και την απομόνωσή του- βρίσκονταν ακόμη σε αναζήτηση της δέουσας πολιτικής έναντι της δικτατορίας,⁷⁴³ ενώ η Εκτελεστική Επιτροπή της ΕΟΚ, παρά το καταγγελτικό ύφος των σχετικών ανακοινώσεων, δεν προχώρησε ποτέ σε πρόσθετες κυρώσεις έναντι της Ελλάδας.⁷⁴⁴ Απεναντίας, την περίοδο αυτή, οι διαδικασίες για την τυπική επικύρωση της επέκτασης της Συμφωνίας Σύνδεσης στα τρία νέα μέλη της ΕΟΚ έφτασαν πολύ κοντά στην ολοκλήρωσή τους.⁷⁴⁵ Επιπλέον, τον Ιούλιο, η Επιτροπή Συνδέσεως Ελλάδος-ΕΟΚ έδωσε τη συγκατάθεσή της για την ικανοποίηση των ελληνικών αιτημάτων για την προσωρινή παράταση ορισμένων προστατευτικών ρυθμίσεων για την προστασία της

742 18η Διεύθυνσις Μελετών και Προγραμματισμού Υπουργείου Εξωτερικών, Η Ελλάς εις τόν διεθνή χώρον (Μελέτη), 11/1973, 28-31, Αρχείο Αδαμάντιου Ι. Ανδρουτσόπουλου, ιδιωτική συλλογή, Αθήνα, (ΑΑΙΑ), Φ95/Β.

743 Για τις επανειλημμένες προσπάθειες των ΗΠΑ να επαναπροσδιορίσουν τη στάση τους και τη διάσταση απόψεων μεταξύ Kissinger και Tasca, βλ. ενδεικτικά *Foreign Relations of the United States (FRUS)*, 1969-1976, XXX, 29-46 και 47-60 (έγγρ. 10 και έγγρ. 12 αντίστοιχα). Για τη συναφή βρετανική αμηχανία, βλ. ενδεικτικά *BPO*, S.3, V. 5, 26-8 (έγγρ. 6). Για τις δυτικογερμανικές ανησυχίες για την κατάσταση στην Ελλάδα και την Τουρκία, στις αρχές του 1974, βλ. το προπαρασκευαστικό έγγραφο Referat 203 προς Referat 200 des Auswärtigen Amts, Deutsch-französische Direktorenkonsultationen am 24. Januar in Bonn, 22/1/1974, Politisches Archiv des Auswärtigen Amts, Berlin (PA AA), B AV Neues Amt, Bestellnr. 14585.

744 Tasca προς Secretary of State, US-EC relations within the Alliance: A non-EEC Nine, 6/3/1974 και Greenwald προς Secretary of State, EC Commission statement on recent events in Greece, 28/3/1974, DSCF, NARA, Record Group 59 (τελευταία ανάκτηση μέσω <http://aad.archives.gov/aad>, στις 3/6/2015).

745 E. Karamouzi, *Greece, the EEC and the Cold War, 1974-1979. The Second Enlargement* (New York: Palgrave Macmillan, 2014), 25.

νηπιακής βιομηχανίας ελαστικών.⁷⁴⁶ Σε κάθε περίπτωση, οι ελληνικές αρχές είχαν επίγνωση της επιδείνωσης του διεθνούς κλίματος έναντι του στρατιωτικού καθεστώτος, επισημαίνοντας ως εξαίρεση τη γαλλική στάση, η οποία παρέμεινε αμετάβλητη.⁷⁴⁷

Οι σαρωτικές πολιτικές εξελίξεις που πυροδότησε το αποτυχημένο πραξικόπημα κατά του Μακάριου και η τουρκική απόβαση στην Κύπρο δεν θα μπορούσαν να αφήσουν ανεπηρέαστες τις διεθνείς σχέσεις της χώρας.⁷⁴⁸ Η ελληνική απογοήτευση για τη στάση των συμμάχων, και ιδίως των ΗΠΑ, κατά τη διάρκεια της κρίσης, καθώς και η συνακόλουθη αποχώρηση από το στρατιωτικό σκέλος του ΝΑΤΟ, μετά τη δεύτερη τουρκική επέμβαση, διαμόρφωνε μια νέα πραγματικότητα για την ελληνική κυβέρνηση, η οποία στο εξής θα κινούταν σε δύο επίπεδα. Αφενός, θα επιδίωκε τη διεύρυνση της αυτονομίας της χώρας στη διεθνή σκηνή, επιχειρώντας τη διαφοροποίηση των πηγών εξωτερικού δανεισμού και όπλων και την υποβάθμιση της σχετικής θέσης των ΗΠΑ στις ανάλογες προμήθειες.⁷⁴⁹ Αφετέρου, όταν διαφάνηκε ότι ούτε οι ΗΠΑ ούτε οι δυτικοευρωπαίοι σύμμαχοι είχαν την πρόθεση ή την ικανότητα να παρέμβουν αποφασιστικά απέναντι στην τουρκική επιθετικότητα, θα επιχειρούσε να αποσπάσει τα μέγιστα δυνατά οφέλη στα άλλα ανοιχτά πολιτικά και οικονομικά μέτωπα της συγκυρίας.⁷⁵⁰

746 Lebsanft προς Auswärtiges Amt, 75. Tagung des Ass. Ausschusses EWG-Griechenland am 5.7.1974, 8/7/1974, PA AA, B200, Bestellnr. 105623.

747 Υπουργείον Εξωτερικών προς Κεντρική Υπηρεσία Πληροφοριών, Θέσεις Ξένων Χωρών έναντι του εν Ελλάδι Καθεστώτος, 23/4/1974 και Σταθόπουλος προς Γκιζίκη και Ανδρουτσόπουλο, Θέσεις Ξένων Χωρών έναντι του εν Ελλάδι Καθεστώτος, 3/5/1974, ΑΑΙΑ, Φ82/Β.

748 Για το δημοσιογραφικό χρονικό των εξελίξεων, βλ. Σ. Ψυχάρης, *Τα παρασκήνια της Αλλαγής* (Αθήνα: Το Βήμα, 2010 [1974]) και του ίδιου, *Οι 70 κρίσιμες μέρες* (Αθήνα: Παπαζήσης, 1976). Για τις αφηγήσεις του δημοσιογράφου και στενού συνεργάτη του Καραμανλή, Παναγιώτη Λαμπρία, βλ. ενδεικτικά Τ. Λαμπρίας, *Καραμανλής ο Φίλος* (Αθήνα: Ποταμός, 1998), 107-25 και Σβολόπουλος, *Καραμανλής*, τ.8, 16. Για ορισμένες πρόσθετες μαρτυρίες, βλ. Π. Κανελλόπουλος, *Η ζωή μου: η αλήθεια για τις κρίσιμες στιγμές της ιστορίας του έθνους από το 1915-1980* (Αθήνα: Γιαλλελής, 1985) και Δ. Μπίτσιος, *Πέρα από τα σύνορα, 1974-1977* (Αθήνα: Εστία, 1982).

749 Για τις αμερικανικές εκτιμήσεις, που επικεντρώνονταν στην προσέγγιση της Γαλλίας και της Δυτικής Γερμανίας εκ μέρους της Ελλάδας, βλ. ενδεικτικά *FRUS, 1969-1976, XXX*, 86-90, 90-4 και 158-61 (έγγρ. 22, έγγρ. 23 και έγγρ. 49 αντίστοιχα).

750 Για την αμερικανική στάση στο θέμα της Κύπρου και τις ελληνικές αντιδράσεις, βλ. ενδεικτικά τις συνομιλίες του Καραμανλή με τον αμερικανό πρόεδρο, τον Μάιο και τον Ιούλιο του 1975, στο *ό.π.*, 161-9 και 169-78 (έγγρ. 50 και έγγρ. 51 αντίστοιχα). Για την ελληνική εκδοχή των ίδιων πρακτικών, βλ. Κ. Σβολόπουλος (επιμ.), *Κωνσταντίνος Καραμανλής: Αρχείο, γεγονότα και κείμενα*, 12 τ. (Αθήνα: Ίδρυμα Κωνσταντίνος Καραμανλής και Εκδοτική Αθηνών, 1992-97), τ. 8, 413-8 και 489-90. Για τα όρια που έθετε η ελληνοτουρκική κρίση στην προσπάθεια προσέγγισης των δυτικοευρωπαϊκών χωρών εκ μέρους της Ελλάδας και την πρόσληψη των γαλλογερμανικών διαθέσεων από την ελληνική πλευρά, βλ. ενδεικτικά τις εκτιμήσεις της CIA το Νοέμβριο του 1974 στο *FRUS, 1969-1976, XXX*, 105-13 (έγγρ. 28) και τις συνομιλίες του έλληνα υπουργού

Σε αυτό το πλαίσιο, η αποχώρηση από το στρατιωτικό σκέλος του NATO δεν επρόκειτο να προσλάβει άλλη διάσταση πέρα από τη συμβολική,⁷⁵¹ ενώ η αποδυνάμωση των αμυντικών και οικονομικών εξαρτήσεων από τις ΗΠΑ υπήρξε μόνο σχετική.⁷⁵² Την άνοιξη του 1975, ο Kissinger ενημέρωνε τον αμερικανό πρόεδρο, Gerald R. Ford, ότι οι οικονομικές παροχές προς την Ελλάδα εκ μέρους των ΗΠΑ, της Παγκόσμιας Τράπεζας και του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου είχαν υπερβεί κατά πολύ τον αρχικό σχεδιασμό, ενώ ο προγραμματισμός για το επόμενο έτος προέβλεπε την εξίσωση του ύψους της αμερικανικής στρατιωτικής βοήθειας για την Ελλάδα και την Τουρκία.⁷⁵³ Ωστόσο, η στρατηγική της απόσπασης αντισταθμιστικών ωφελειών που υιοθέτησε η ελληνική κυβέρνηση δεν είχε μόνο έναν αποδέκτη. Η επιδίωξη της διεύρυνσης της σχετικής αυτονομίας της χώρας έναντι των ΗΠΑ, υπαγόρευε την προσέγγιση των ισχυρότερων δυτικοευρωπαίων συμμάχων, με στόχο την εξεύρεση πρόσθετων πηγών οικονομικής και στρατιωτικής βοήθειας, αλλά και τη δημιουργία ενός διπλωματικού αντίβαρου στην τουρκική αδιαλλαξία.⁷⁵⁴ Ήδη από τις πρώτες μέρες της ζωής της, η κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας προσανατολιζόταν στη διεκδίκηση δανείου από τους δυτικοευρωπαίους συμμάχους, ύψους \$800 εκ.,⁷⁵⁵ που θα εκταμιεύονταν εντός δύο ετών, ενώ μέχρι την άνοιξη του επόμενου έτους αντικρουόμενες πληροφορίες για τις πηγές και το ύψος του

Εξωτερικών, Γεώργιου Μαύρου με τους γάλλους και δυτικογερμανούς επισήμους, το Σεπτέμβριο του 1974, στο Σβολόπουλος, *Καραμανλής*, τ. 8, 149-51. Για τα ελληνικά οικονομικά αιτήματα και τις αμερικανικές αντιδράσεις, βλ. ενδεικτικά τη συνομιλία του Ford με τον αμερικανό πρέσβη στην Αθήνα, Jack B. Kubisch, στο *FRUS, 1969-1976, XXX*, 181-2 (έγγρ. 54).

751 Όπως επισήμαινε η αναλυτική έκθεση της CIA ενόψει των εκλογών του Νοεμβρίου, η ελληνική κυβέρνηση είχε μεν ανακοινώσει την αποχώρηση της χώρας, είχε κάνει όμως πολύ λίγα για να την εφαρμόσει στην πράξη. Για την έκθεση, βλ. *ό.π.*, 105-13 (έγγρ. 28).

752 Για την παρουσίαση πτυχών των ελληνοαμερικανικών σχέσεων κατά τα πρώτα μεταπολιτευτικά χρόνια, βλ. ενδεικτικά T. A. Couloumbis, *The United States, Greece and Turkey. The Troubled Triangle* (New York: Praeger, 1983), Κ. Μητσοτάκης, *Οι συμπληγάδες της εξωτερικής πολιτικής. Εσωτερικές και διεθνείς πιέσεις στις ελληνοαμερικανικές διαπραγματεύσεις για τις βάσεις, 1974-1985* (Αθήνα: Πατάκης, 2005), καθώς και J. O. Iatrides, "Challenging the Limitations of the Atlantic Community. Konstantinos Karamanlis and NATO" και Κ. Υφαντής, "Τέλος εποχής... Οι ελληνοαμερικανικές σχέσεις και ο Κωνσταντίνος Καραμανλής, 1975-1980", στο Κ. Σβολόπουλος, Κ. Μπότσιου και Ε. Χατζηβασιλείου (επιμ.), *Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής στον εικοστό αιώνα*, 3 τ. (Αθήνα: Ίδρυμα Κωνσταντίνος Καραμανλής, 2008), τ. 2, 17-36 και 526-36 αντίστοιχα.

753 *FRUS, 1969-1976, XXX*, 151-3 (έγγρ. 46).

754 Για αυτήν τη διάσταση της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής, βλ. ενδεικτικά Π. Κ. Ιωακειμίδης, "Ο Κ. Καραμανλής και η ένταξη της Ελλάδας στην Ευρωπαϊκή Ένωση: η εξωτερική πτυχή" και S. Economides, "Karamanlis and the Europeanisation of Greek Foreign Policy", στο Σβολόπουλος, Μπότσιου και Χατζηβασιλείου, *Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής στον εικοστό αιώνα*, τ. 2, 154-62 και 163-76 αντίστοιχα.

755 Auswärtiges Amt, Hausbesprechung Griechenland am 19.8.1974: Ergebnisprotokoll, 20/8/1974, PA AA, B200, Bestellnr. 105623.

δανεισμού της ελληνικής κυβέρνησης απασχολούσαν τις αμερικανικές αρχές.⁷⁵⁶

Η προσπάθεια εξισορρόπησης του ισοζυγίου πληρωμών μέσω του εξωτερικού δανεισμού κατείχε δεσπόζουσα θέση στις αναζητήσεις της ελληνικής κυβέρνησης, καθώς η βαθιά ύφεση που έπληξε την ελληνική οικονομία το 1974, σε συνδυασμό με την κατακόρυφη αύξηση των αμυντικών δαπανών -η οποία εξάλλου, δεδομένης της τουρκικής στρατιωτικής υπεροχής και της συμφωνίας που επρόκειτο να πετύχει, λίγο αργότερα, η Τουρκία για την αύξηση της αμερικανικής στρατιωτικής βοήθειας, θα προσλάμβανε μονιμότερα χαρακτηριστικά-⁷⁵⁷ καθιστούσε το πρόβλημα επιτακτικό. Πέρα όμως από τις πιεστικές ανάγκες της συγκυρίας, η πολύπλευρη κρίση του 1973-74 θα εγκαινίαζε τη μετάβαση σε μία εποχή, όπου ο αυξανόμενος εξωτερικός δανεισμός θα αποτελούσε συστατικό στοιχείο της ελληνικής οικονομικής πολιτικής.⁷⁵⁸ Παρά τα οξύτατα οικονομικά προβλήματα που αντιμετώπιζε η Ελλάδα, το δυτικογερμανικό υπουργείο Εξωτερικών, σε διαδοχικές εκθέσεις του, επισήμαινε την αύξηση του κατά κεφαλήν εισοδήματος και την εκβιομηχάνιση της χώρας που την τοποθετούσε πλέον στα βιομηχανικά κράτη.⁷⁵⁹ Ωστόσο, οι πρόοδοι αυτές δεν προσφέρονταν για εφησυχασμό, αφού μάλλον καθιστούσαν πιο σύνθετες τις προκλήσεις με τις οποίες είχε να αναμετρηθεί η ελληνική οικονομία στις νέες συνθήκες. Αφενός, η διατήρηση των υψηλών επιδόσεων της ελληνικής βιομηχανίας προϋπέθετε την καταβολή υψηλού τιμήματος από την πλευρά του κράτους, με τη μορφή πιστώσεων και φοροαπαλλαγών,⁷⁶⁰ ενώ η εκβιομηχάνιση είχε καταστήσει δυσχερές το συναλλαγματικό κόστος που συνεπάγονταν οι αυξημένες ανάγκες σε

756 Kubis[c]h προς Secretary of State, Bank of Greece: Call on Dep. Gov. Nicholas Kyriazides, 23/12/1974, DSCF, NARA, Record Group 59 (τελευταία ανάκτηση μέσω <http://aad.archives.gov/aad>, στις 3/6/2015) και *FRUS, 1969-1976*, XXX, 151-3 (έγγρ. 46).

757 Για την τουρκική υπεροχή εν μέσω της κυπριακής κρίσης, βλ. Σβολόπουλος, *Καραμανλής*, τ. 8, 69-75. Για την παράκαμψη του εμπάργκο στην προμήθεια όπλων προς την Τουρκία, το περιεχόμενο της αμερικανοτουρκικής συμφωνίας του 1976 και τις ελληνικές αντιδράσεις, βλ. Σ. Ριζάς, *Οι ελληνοτουρκικές σχέσεις και το Αιγαίο 1973-1976* (Αθήνα: Σιδέρης, 2006), 109-30.

758 Για τα σταθερά μεγάλο ύψος των κυβερνητικών δανείων από το 1973 και μετά, βλ. την έκδοση *Μακροχρόνιες στατιστικές σειρές της ελληνικής οικονομίας* (Αθήνα: Τράπεζα της Ελλάδος, 1992). Η τομή σε σχέση με την τάση αύξησης του εξωτερικού δανεισμού εντοπίζεται στο 1973. Ωστόσο, ο υψηλός ρυθμός ανάπτυξης και η τάση δανεισμού, κατά τη διετία 1972-73, μέσω των δημόσιων επιχειρήσεων, δεν επέτρεψε στην τάση αυτή να μεταφραστεί σε αύξηση του ποσοστού του χρέους στο ΑΕΠ πριν από το 1974. Για τις μεταβολές του δημόσιου χρέους ως ποσοστού του ΑΕΠ, βλ. την έκδοση *Η ελληνική οικονομία 1960-1997. Μακροχρόνιες μακροοικονομικές στατιστικές σειρές* (Αθήνα: ΥΠΕΘΟ, 1998).

759 Auswärtiges Amt, Hausbesprechung Griechenland am 19.8.1974: Ergebnisprotokoll, 20/8/1974, PA AA, B200, Bestellnr. 105623 και Auswärtiges Amt, Beitritt Griechenlands zur EG, 1/10/1974, PA AA, B200, Bestellnr. 105611.

760 Για τις σχετικές εκτιμήσεις του υπουργείου Οικονομικών, βλ. το προηγούμενο κεφάλαιο.

υγρά καύσιμα.⁷⁶¹ Επιπλέον, η εκπνοή της δωδεκαετίας και η επιτάχυνση του δασμολογικού αφοπλισμού για τα προϊόντα της 22ετίας μετά 1972,⁷⁶² κλιμάκωνε απότομα την έκθεση των ελληνικών επιχειρήσεων στο διεθνή ανταγωνισμό, ενώ ταυτόχρονα, ενέτεινε τις δημοσιονομικές πιέσεις προς την ελληνική οικονομία. Αφετέρου, η διαπίστωση του αναπτυξιακού άλματος της ελληνικής οικονομίας συνοδευόταν, τουλάχιστον στη δυτικογερμανική περίπτωση, από περιορισμούς στην πρόσβαση της χώρας στην οικονομική βοήθεια προς τις αναπτυσσόμενες χώρες.⁷⁶³

Η στρατηγική της διεύρυνσης της σχετικής αυτονομίας της Ελλάδας στη διεθνή σκηνή, σε συνδυασμό με την προσπάθεια εξεύρεσης των αναγκαίων πόρων για την αντιμετώπιση των άμεσων και μακροπρόθεσμων οικονομικών προκλήσεων, έθεσαν από την πρώτη στιγμή το ερώτημα των σχέσεων της χώρας με την ΕΟΚ. Οι Εννέα χαιρέτισαν την επάνοδο του Κωνσταντίνου Καραμανλή στην Ελλάδα,⁷⁶⁴ ενώ λίγες μέρες αργότερα, ο γάλλος πρέσβης στη Βόννη ενημέρωνε το δυτικογερμανικό υπουργείο Εξωτερικών ότι η γαλλική προεδρία σκόπευε να προωθήσει την ενεργοποίηση της Συμφωνίας Σύνδεσης, και πιο συγκεκριμένα, το χρηματοδοτικό της σκέλος, για να λάβει την καταρχήν θετική απάντηση της γερμανικής πλευράς.⁷⁶⁵ Ωστόσο, οι θερμοί χαιρετισμοί και οι δηλώσεις καλής θέλησης εκ μέρους των Εννέα αποτελούσαν αναγκαία -καθότι, εκτός των άλλων, απηχούσαν το ευνοϊκό κλίμα της κοινής γνώμης των χωρών τους έναντι της ενίσχυσης των προσπαθειών αποκατάστασης της Δημοκρατίας στην Ελλάδα- όχι όμως και ικανή προϋπόθεση για την ικανοποίηση των ελληνικών επιδιώξεων· μία πραγματικότητα που πολύ γρήγορα επρόκειτο να διαπιστώσει η ελληνική πλευρά.

Στις 22 Αυγούστου του 1974, η ελληνική κυβέρνηση επέδωσε στην Εκτελεστική Επιτροπή της ΕΟΚ και στους πρέσβεις των Εννέα στην Αθήνα

761 Για τη διατήρηση της δαπάνης για καύσιμα και λιπαντικά σε υψηλότατα επίπεδα μέχρι την εκδήλωση της δεύτερης πετρελαϊκής κρίσης, το 1979, όταν η αξία των σχετικών εισαγωγών θα εκτροχιαστεί πλήρως, βλ. την έκδοση της Τράπεζας της Ελλάδος, *Μακροχρόνιες στατιστικές σειρές*.

762 Για την κλιμάκωση του δασμολογικού αφοπλισμού της ελληνικής βιομηχανίας έναντι των χωρών της ΕΟΚ, στη βάση της Συμφωνίας Σύνδεσης, βλ. την έκδοση *Ελλάς και Κοινή Αγορά* (Αθήνα: ΟΒΑ, 1962).

763 Auswärtiges Amt, Hausbesprechung Griechenland am 19.8.1974: Ergebnisprotokoll, 20/8/1974, PA AA, B200, Bestellnr. 105623.

764 Για τις δηλώσεις των σημαντικότερων δυτικοευρωπαίων ηγετών και τις αντιδράσεις κοινοτικών παραγόντων, βλ. Σβολόπουλος, *Καραμανλής*, τ. 8, 17-9 και Karamouzi, *Greece, the EEC and the Cold War*, 22.

765 Ruyter, Beziehungen EG-Griechenland, 2/8/1974, PA AA, B200, Bestellnr. 105623.

υπόμνημα με το οποίο ζητούσε την πλήρη ενεργοποίηση της Συμφωνίας Σύνδεσης,⁷⁶⁶ ενώ λίγες μέρες αργότερα, υπέβαλε πρόσθετο αίτημα στο Συμβούλιο Υπουργών, μέσω της γαλλικής προεδρίας, για την παροχή δανείου συνολικού ύψους \$800 εκ. εντός δύο ετών.⁷⁶⁷ Και αν στην περίπτωση του αιτούμενου δανείου η ασάφεια της ελληνικής διατύπωσης και η αμφιταλάντευση της Γαλλίας και της Δυτικής Γερμανίας αναφορικά με το καταλληλότερο όχημα,⁷⁶⁸ συνέτειναν στη σύγχυση του Kissinger, - στον οποίο έφταναν ανεξ ακρίβωτες πληροφορίες για γαλλικό δάνειο ανάλογου ύψους προς την Ελλάδα-⁷⁶⁹ στην περίπτωση της ενεργοποίησης της Συμφωνίας Σύνδεσης δεν χωρούσαν παρερμηνείες. Μόλις δύο μέρες πριν από την αποστολή του ελληνικού υπομνήματος, έγγραφο του δυτικογερμανικού υπουργείου Εξωτερικών επισήμαινε ότι πέρα από τα θερμά λόγια για την προσέγγιση της Ελλάδας με την ΕΟΚ, όταν η συζήτηση γινόταν συγκεκριμένη, τα περιθώρια δράσης της δυτικογερμανικής κυβέρνησης αναφορικά με την αναθέρμανση της ελληνικής σύνδεσης ήταν πολύ μικρά.⁷⁷⁰

Έχοντας επίγνωση των δυσκολιών αυτών, σε σύσκεψη που πραγματοποιήθηκε στις 22 Αυγούστου στο δυτικογερμανικό υπουργείο Εξωτερικών, στη βάση των κατευθύνσεων που είχε δώσει το υπουργικό συμβούλιο την προηγούμενη μέρα, αποφασίστηκε η εισήγηση της άμεσης ενεργοποίησης της Συμφωνίας Σύνδεσης προς το Συμβούλιο Υπουργών της Κοινότητας, με γνώμονα την πολιτική στήριξη της νέας ελληνικής κυβέρνησης. Ωστόσο, σύμφωνα με τα συμπεράσματα της σύσκεψης, η ενεργοποίηση της ελληνικής σύνδεσης δεν θα μπορούσε να είναι πλήρης. Δεδομένων

766 Η Ελληνική Κυβέρνηση, προς τους πρέσβεις των κρατών-μελών των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων στην Αθήνα και προς την Επιτροπή των ΕΚ [Aide-Memoire], 22/8/1974, στο Φ. Τομαή (επιμ.), *Η συμμετοχή της Ελλάδας στην πορεία προς την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση. Από το πάγωμα της Συμφωνίας Σύνδεσης στην ένταξη στις Ευρωπαϊκές Κοινότητες (1968-1981)*, (Αθήνα: Παπαζήσης, 2006), τ. Β', 197-9.

767 Karamouzi, *Greece, the EEC and the Cold War*, 21-2.

768 Για τη διατύπωση του αιτήματος και τις γαλλογερμανικές απόψεις επί του θέματος, βλ. τα ενημερωτικά σημειώματα που απέστειλε προς τον Καραμανλή ο Μαύρος για τις συνομιλίες που είχε με τη γαλλική και τη δυτικογερμανική πλευρά, το Σεπτέμβριο του 1974, στο Σβολόπουλος, *Καραμανλής*, τ. 8, 149-51. Για τις δυτικογερμανικές αμφιταλαντεύσεις, αμέσως μετά τη γνωστοποίηση της πρόθεσης της ελληνικής κυβέρνησης να αιτηθεί το δάνειο, ήδη πριν από την επίσημη υποβολή του αιτήματος, βλ. Auswärtiges Amt, Hausbesprechung Griechenland am 19.8.1974: Ergebnisprotokoll, 20/8/1974, PA AA, B200, Bestellnr. 105623. Για τις αμερικανικές πληροφορίες σχετικά με τις αμφιταλαντεύσεις αυτές, βλ. Kubis[c]h προς Secretary of State, Bank of Greece: Call on Dep. Gov. Nicholas Kyriazides, 23/12/1974, DSCF, NARA, Record Group 59 (τελευταία ανάκτηση μέσω <http://aad.archives.gov/aad>, στις 3/6/2015).

769 *FRUS, 1969-1976*, XXX, 151-3 (έγγρ. 46).

770 Auswärtiges Amt, Hausbesprechung Griechenland am 19.8.1974: Ergebnisprotokoll, 20/8/1974, PA AA, B200, Bestellnr. 105623.

των αιτιάσεων της Γαλλίας και της Ιταλίας για τη μεταχείριση των ελληνικών αγροτικών προϊόντων και των κοινοτικών δυσχερειών στον τομέα της αγροτικής πολιτικής, η δυτικογερμανική πρόταση συνίστατο απλώς στην έναρξη συνομιλιών με την ελληνική πλευρά για την προώθηση της εναρμόνισης της αγροτικής πολιτικής της Ελλάδας με αυτήν της ΕΟΚ. Αντίθετα, η εφαρμογή της Συμφωνίας Σύνδεσης θα αφορούσε κυρίως, την εκταμίευση των ποσών του Χρηματοδοτικού Πρωτοκόλλου - εφόσον μπορούσαν να παρακαμφθούν τα νομικά κωλύματα που προέκυπταν από την παρέλευση της πενταετούς προθεσμίας που προβλεπόταν αρχικά- και τη σύναψη ενός νέου, καθώς και την οριστική διευθέτηση της επέκτασης της Συμφωνίας Σύνδεσης στα τρία νέα κράτη-μέλη της Κοινότητας που τυπικά εκκρεμούσε ακόμη.⁷⁷¹

Οι πρώτες αντιδράσεις έναντι της δυτικογερμανικής πρότασης από τη Βρετανία, τη Γαλλία και την Επιτροπή υπήρξαν θετικές.⁷⁷² Παρά τις ρητές επιφυλάξεις των πρέσβων των Εννέα στην Αθήνα, που με κοινό υπόμνημά τους επισήμαιναν την αβεβαιότητα που επικρατούσε στη χώρα και τάσσονταν υπέρ μίας σταδιακής αναθέρμανσης ελληνικής σύνδεσης,⁷⁷³ οι εθνικές κυβερνήσεις ευνοούσαν τη δυτικογερμανική πρόταση περί ονομαστικής ενεργοποίησης της Συμφωνίας Σύνδεσης. Ανασκοπώντας την κατάσταση, στις 28 Αυγούστου, ο επικεφαλής του τμήματος εξωτερικής οικονομικής πολιτικής και ευρωπαϊκής οικονομικής ενοποίησης του ομοσπονδιακού υπουργείου Εξωτερικών, Hans Werner Lautenschlager, διαπίστωνε τη θετική υποδοχή της δυτικογερμανικής πρότασης από την Κοινότητα, επισημαίνοντας παράλληλα, την αδυναμία ικανοποίησης των ελληνικών αιτημάτων αναφορικά με την άρση των περιορισμών που αντιμετώπιζαν τα ελληνικά αγροτικά προϊόντα.⁷⁷⁴

Οι κοινοτικές προθέσεις αναφορικά με την ενεργοποίηση της Συμφωνίας Σύνδεσης εν μέρει μόνο ικανοποιούσαν την ελληνική πλευρά.⁷⁷⁵ Στο υπόμνημα που

771 Auswärtiges Amt, Verhältnis EG-Griechenland, 22/8/1974 και Trumpf, Beziehungen EG-Griechenland, 27/8/1974, PA AA, B200, Bestellnr. 105623.

772 Abel προς Auswärtiges Amt, Assoziierungsabkommen mit Griechenland, 27/8/1974, Hase Auswärtiges Amt, Assoziierungsabkommen mit Griechenland, 27/8/1974 και Lebsanft προς Auswärtiges Amt, Assoziierungsabkommen mit Griechenland, 27/8/1974, PA AA, B200, Bestellnr. 105623.

773 Conclusions des Ambassadeurs à Athènes représentant les Pays Membres de la C.E.E. Sur le problème des relations entre la Grèce et le Marché Commun, 27/8/1974, PA AA, B200, Bestellnr. 105623.

774 Lautenschlager, Assoziierungsabkommen mit Griechenland, 28/8/1974, PA AA, B200, Bestellnr. 105623.

775 Για τις ελληνικές αντιδράσεις, βλ. Karamouzi, *Greece, the EEC and the Cold War*, 24-8.

κατατέθηκε στις 22 Αυγούστου, περιλαμβανόταν ρητά το αίτημα άρσης όλων των περιορισμών που είχαν επιβληθεί στις εισαγωγές αγροτικών προϊόντων από την Ελλάδα στο πλαίσιο της “τρέχουσας διαχείρισης”, για όσο διάστημα διαρκούσαν οι διαπραγματεύσεις αναφορικά με την εναρμόνιση της ελληνικής και της κοινοτικής αγροτικής πολιτικής.⁷⁷⁶ Μάλιστα, στις συνομιλίες που είχε ο Μαύρος στη Βόννη, στις 9 Σεπτεμβρίου, ο έλληνας υπουργός Εξωτερικών θα έσπευδε να διευκρινίσει ότι το ελληνικό ενδιαφέρον για την αναθέρμανση της σύνδεσης με την ΕΟΚ συνίστατο ιδιαίτερα στην αποκατάσταση της ισότιμης μεταχείρισης των ελληνικών αγροτικών προϊόντων, εφόσον η χρηματοδοτική βοήθεια προς την Ελλάδα θα αντιμετωπιζόταν πρωτίστως στο διμερές επίπεδο.⁷⁷⁷

Το περιεχόμενο το οποίο θα προσλάμβανε η ενεργοποίηση της Συμφωνίας Σύνδεσης, με επίκεντρο την άρση των αντισταθμιστικών εισφορών στις ελληνικές εισαγωγές αγροτικών προϊόντων και τις δυνατότητες παράτασης ορισμένων προστατευτικών μέτρων εκ μέρους της Ελλάδας, που θα απασχολούσε τους επόμενους μήνες τα αρμόδια κοινοτικά όργανα,⁷⁷⁸ αποτελούσε τη μία πλευρά των ελληνικών επιδιώξεων. Κατά την επίσκεψή του στο Παρίσι και τη Βόννη, στις αρχές Σεπτεμβρίου, ο Μαύρος είχε μεταφέρει την πρόθεση της ελληνικής κυβέρνησης να επιδιώξει άμεσα την έναρξη των διαδικασιών της πλήρους ένταξης στην ΕΟΚ, με το σκεπτικό ότι η χώρα δεν χρειάζεται να εξαντλήσει τις προβλεπόμενες προθεσμίες.⁷⁷⁹ Το δυτικογερμανικό υπουργείο Εξωτερικών ήταν σε γνώση των ελληνικών προθέσεων, αφού κατά την προπαρασκευή της συνάντησης με τον Μαύρο, το αρμόδιο τμήμα, συμβούλευε τον υπουργό Εξωτερικών να μην θέσει το ζήτημα με δική του πρωτοβουλία. Ταυτόχρονα, σε περίπτωση που ο έλληνας ομόλογός του ζητούσε τη δυτικογερμανική στήριξη, η προτεινόμενη απάντηση προσδιοριζόταν ως εξής: “Ακόμη και κατά τη διάρκεια της δικτατορίας, η ομοσπονδιακή κυβέρνηση είχε καταστήσει σαφές, ότι οι πόρτες για την ένταξη του ελληνικού λαού [στην

776 Η Ελληνική Κυβέρνηση, προς τους πρέσβεις των κρατών-μελών των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων στην Αθήνα και προς την Επιτροπή των ΕΚ [Aide-Memoire], 22/8/1974, στο Τομαή, *Από το πάγωμα της Συμφωνίας Σύνδεσης στην ένταξη στις Ευρωπαϊκές Κοινότητες*, 197-9.

777 Auswärtiges Amt, Deutsch-griechische Ministergespräche am 9.9.1974, 10/9/1974, PA AA, B200, Bestellnr. 105623.

778 Ενδεικτικά, για την κατάσταση και τις προοπτικές της ελληνικής σύνδεσης, βλ. Lebsanft προς Auswärtiges Amt, 479. Tagung des AstV 2. Teil am 22.11.1974, 23/11/1974, PA AA, B200, Bestellnr. 105623.

779 Auswärtiges Amt, Deutsch-griechische Ministergespräche am 9.9.1974, 10/9/1974, PA AA, B200, Bestellnr. 105623 και Σβολόπουλος, *Καραμανλής*, τ. 8, 149-51.

Κοινότητα] παρέμεναν ανοιχτές, εφόσον πληρούνταν οι πολιτικές και οικονομικές προϋποθέσεις. Σε αυτήν την τοποθέτηση εμμένουμε”.⁷⁸⁰

Ακολουθώντας τους διπλωματικούς τύπους, οι δυτικογερμανοί επίσημοι θα απέφευγαν να επαναλάβουν αυτολεξεί τις συστάσεις που έκαναν στους συνταγματάρχες, αρκούμενοι στην αόριστη διατύπωση της συμπάθειάς τους προς τις ελληνικές προθέσεις.⁷⁸¹ Ωστόσο, οι υπηρεσιακές εισηγήσεις αντικατόπτριζαν με αρκετή ακρίβεια τις δυτικογερμανικές θέσεις. Στον απόηχο της επίσκεψης Μαύρου, διαδοχικά έγγραφα του υπουργείου Εξωτερικών, τον Σεπτέμβριο και τον Οκτώβριο, παρέθεταν τους λόγους για τους οποίους η άμεση ελληνική ένταξη δεν ήταν επιθυμητή. Μεταξύ άλλων, επισημαινόταν η πολιτική αβεβαιότητα, η ελληνοτουρκική κρίση και οι προβληματικές σχέσεις με το ΝΑΤΟ, τα οξύτατα οικονομικά προβλήματα και η απουσία μίας σοβαρής αποτίμησης των αποτελεσμάτων της σύνδεσης, αλλά και η φάση στην οποία βρισκόταν το εγχείρημα της δυτικοευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, μετά την πρώτη διεύρυνση της Κοινότητας. Οι εκτιμήσεις αυτές συνέκλιναν στο συμπέρασμα ότι τόσο στο πολιτικό όσο και στο οικονομικό επίπεδο προϋπόθεση για την προώθηση της ένταξης της Ελλάδας στην ΕΟΚ ήταν η σταθεροποίηση της νεαρής Δημοκρατίας· συμπέρασμα που συνηγορούσε στην υιοθέτηση μίας στάσης αναμονής εκ μέρους της ομοσπονδιακής κυβέρνησης και στην αντιμετώπιση της αναθέρμανσης της ελληνικής σύνδεσης ως απαραίτητου δοκιμαστικού σταδίου πριν από την αποδοχή του αιτήματος για πλήρη ένταξη.⁷⁸²

Η κατάδειξη των μειονεκτημάτων της ελληνικής πρότασης για την άμεση έναρξη των διαδικασιών ένταξης της χώρας στην ΕΟΚ, δεν εμπόδιζε τους συντάκτες των σχετικών εκθέσεων να τονίσουν ότι το επίπεδο οικονομικής ανάπτυξης της Ελλάδας -το οποίο εμφανιζόταν συγκρίσιμο με αυτό της Ιρλανδίας- επέτρεπε την πλήρη ενσωμάτωσή της στην Κοινότητα.⁷⁸³ Εξάλλου, τη διάσταση αυτή είχαν αναδείξει στους δυτικογερμανούς τόσο ο Μαύρος όσο και ο Ζολώτας -ο οποίος

780 Auswärtiges Amt, Deutsch-griechisches Ministertreffen am 9. September: Verhältnis Griechenlands zur Europäischen Gemeinschaft, 4/9/1974, PA AA, B200, Bestellnr. 105623 (Η μετάφραση του παραθέματος είναι του συγγραφέα).

781 Auswärtiges Amt, Deutsch-griechisches Ministertreffen am 9. September: Verhältnis Griechenlands zur Europäischen Gemeinschaft, 4/9/1974, PA AA, B200, Bestellnr. 105623.

782 Referat 410 des Auswärtigen Amts, Beitritt Griechenlands zur EG, 23/9/1974 και Trumpf, Beitritt Griechenlands zur EG, 1/10/1974, PA AA, B200, Bestellnr. 105611.

783 Trumpf, Beitritt Griechenlands zur EG, 1/10/1974, PA AA, B200, Bestellnr. 105611.

συνόδευε τον πρώτο με την ιδιότητα του υπουργού Συντονισμού της κυβέρνησης Εθνικής Ενότητας- επιμένοντας ιδιαίτερα στην ετοιμότητα της ελληνικής βιομηχανίας να αντεπεξέλθει στην πρόκληση της ένταξης.⁷⁸⁴ Ωστόσο, η προφανής αναντιστοιχία ανάμεσα στην επισήμανση των προόδων της ελληνικής οικονομίας και της διαπίστωσης των σοβαρών οικονομικών προβλημάτων δεν φαινόταν να απασχολεί καμία από τις δύο πλευρές. Η πολιτική αβεβαιότητα που χαρακτήριζε τα αρχικά στάδια της ελληνικής μετάβασης στη Δημοκρατία σε συνθήκες εθνικής ταπείνωσης και οικονομικής κρίσης, μπορεί να μην ακύρωνε τα αποτελέσματα δύο δεκαετιών βιομηχανικής ανάπτυξης, επέτασσε όμως την ανάληψη πρωτοβουλιών που θα απέτρεπαν τον περαιτέρω εκτροχιασμό προς αχαρτογράφητα ύδατα. Από αυτήν την άποψη, η κατ' εξαίρεση εκταμίευση ποσών από το ταμείο βοήθειας προς τις αναπτυσσόμενες χώρες της Δυτικής Γερμανίας για την Ελλάδα, με την ταυτόχρονη διευκρίνιση του πολιτικού της χαρακτήρα από τον υφυπουργό Εξωτερικών, Hans-Georg Sachs, ήταν ενδεικτική των προτεραιοτήτων που κυριάρχησαν τους πρώτους μήνες μετά την κατάρρευση της δικτατορίας.⁷⁸⁵

Την ασυμμετρία ανάμεσα στις πιέσεις της συγκυρίας και τις μακροπρόθεσμες μεταβολές που είχαν συντελεστεί στην ελληνική κοινωνία υπογράμμιζε, από μία άλλη σκοπιά, ο Μαρινόπουλος, στη σύνοδο των προέδρων της UNICE, το Δεκέμβριο του 1974, όταν η κατάσταση φαινόταν να έχει τεθεί υπό έλεγχο. Μεταφέροντας την οπτική των ελλήνων βιομηχάνων, ο πρόεδρος του ΣΕΒ εξηγούσε στους ομολόγους του:

Ήταν μεγάλη τύχη που η μεταβολή [...] έγινε με τρόπο ειρηνικό και ομαλό, χωρίς σοβαρές περιπλοκές και προβλήματα, που το ενδεχόμενό τους ήταν φυσικό να φοβίζει, ιδιαίτερα τη βιομηχανική ηγεσία, για τις σοβαρότατες επιπτώσεις που μπορούσε να έχει στην οικονομική και κοινωνική ζωή της χώρας, μια βίαιη ανατροπή του δικτατορικού καθεστώτος.

Πρέπει ωστόσο να ομολογηθεί, ότι στο επίτευγμα αυτό, βοήθησε η μεστή αντίληψη που φανέρωσε ο ελληνικός λαός και ακόμη, η προοδευτική αστικοποίηση του πληθυσμού, που οι πολιτικοί προσανατολισμοί του

784 Auswärtiges Amt, Deutsch-griechische Ministergespräche am 9.9.1974, 10/9/1974, PA AA, B200, Bestellnr. 105623 και Referat 200 des Auswärtigen Amtes, Europa-Griechenland, 13/9/1974, PA AA, B200, Bestellnr. 105611.

785 Auswärtiges Amt, Deutsch-griechische Ministergespräche am 9.9.1974, 10/9/1974, PA AA, B200, Bestellnr. 105623 και Σβολόπουλος, *Καραμανλής*, τ. 8, 149-51.

προσδιορίζονται από την νέα κοινωνική του τοποθέτηση.

Στην πραγματοποίηση αυτών των κοινωνικών ανακατατάξεων, που είναι ολοφάνερές και από τα αποτελέσματα των πρώτων ελεύθερων, ύστερα από μίαν ολόκληρη δεκαετία, εκλογών, στάθηκε χωρίς αμφιβολία, σπουδαία η συμβολή της Βιομηχανίας.⁷⁸⁶

Το πρόβλημα της ομαλής μετάβασης σε ένα βιώσιμο πολιτικό καθεστώς χωρίς να διακυβευθούν τα κοινωνικά και οικονομικά αποτελέσματα της εκβιομηχάνισης -το οποίο είχε βαρύνει στην επιλογή του Συνδέσμου να στηρίξει ενεργά το εγχείρημα της φιλελευθεροποίησης της δικτατορίας υπό τον Μαρκεζίνη- αποτελούσε μία σταθερά στις αναζητήσεις των ελλήνων βιομηχάνων. Την επαύριο της ανατροπής του “πειράματος Μαρκεζίνη”, κορυφαίες προσωπικότητες του επιχειρηματικού κόσμου που είχαν ταυτιστεί με το καθεστώς Παπαδόπουλου υπέβαλλαν τα συγχαρητήριά τους στον Αδαμάντιο Ανδρουτσόπουλο για το διορισμό του στην πρωθυπουργία, σε μια προσπάθεια να αποκαταστήσουν διαύλους επικοινωνίας με τους νέους ιθύνοντες.⁷⁸⁷ Ο ίδιος ο Μαρινόπουλος απουσίαζε από το σχετικό κατάλογο, ωστόσο η επιστροφή του στην προεδρία του Συνδέσμου, την άνοιξη του 1974, δεν συνάντησε την αντίδραση του ιωαννινδικού καθεστώτος.⁷⁸⁸ Ευαίσθητος δέκτης των αντιφάσεων της συγκυρίας, ο ΣΕΒ, κατά το διάστημα που μεσολάβησε από την κατάρρευση της δικτατορίας μέχρι την ολοκλήρωση της πολιτειακής μεταβολής, με την ψήφιση του νέου Συντάγματος, τον Ιούνιο του 1975, επέδειξε και πάλι εξαιρετικά αντανακλαστικά προσαρμογής στη νέα κατάσταση. Στις 24 Ιουλίου, ο Σύνδεσμος εξέδωσε ανακοίνωση, με την οποία, προχωρώντας σε αυτοκριτική για τη διαλλακτική στάση του έναντι των συνταγματαρχών, διατράνωνε τη στήριξή του στη νέα πολιτική ηγεσία. Ταυτόχρονα, με μία σειρά δημόσιες παρεμβάσεις, μέσα από τις στήλες του *Δελτίου*, οι βιομήχανοι εκτιμούσαν ότι η μεταπολίτευση θα συνέβαλε στη βελτίωση του επενδυτικού κλίματος, τονίζοντας την ανάγκη εγκατάλειψης της συσταλτικής πολιτικής, ενίσχυσης της εσωτερικής ζήτησης και τόνωσης του εξαγωγικού

786 *Δελτίον ΣΕΒ*, 299, 15/12/1974.

787 Βιβλίων υποβαλλόντων ευχάς επί τη αναλήψει καθηκόντων κ. Πρωθυπουργού, 11/1973, ΑΑΙΑ, [εκτός φακέλου].

788 Για τη στάση του καθεστώτος έναντι της επιστροφής του Μαρινόπουλου στην προεδρία του ΣΕΒ, βλ. τη συνέντευξη του συγγραφέα με τον Ηλία Μπαλόπουλο, ο οποίος τότε διατηρούσε τη θέση του υπουργού αναπληρωτή Συντονισμού, Αθήνα, 14/6/2011.

προσανατολισμού της ελληνικής βιομηχανίας.⁷⁸⁹

Η σύνοδος των προέδρων της UNICE θα έκλεινε με τον καλύτερο τρόπο τη χρονιά για το ΣΕΒ, καθώς ο Μαρινόπουλος, σε συνεργασία με το δραστήριο Γραφείο Βρυξελλών του Συνδέσμου, πέτυχε τη στήριξη των Συνδέσμων Βιομηχανιών της Κοινότητας στην επιλογή της Ελλάδας να διεκδικήσει την ένταξή της στην ΕΟΚ.⁷⁹⁰ Ωστόσο, η έκδηλη ανακούφιση του προέδρου του ΣΕΒ για τη φορά των πολιτικών πραγμάτων στην Ελλάδα, μετά τη συντριπτική νίκη της Νέας Δημοκρατίας στις εκλογές και τη διευθέτηση της μορφής του πολιτεύματος,⁷⁹¹ δεν υποδήλωνε άγνοια των προκλήσεων με τις οποίες είχε να αναμετρηθεί η ελληνική βιομηχανία. Η απότομη μετατόπιση του ΣΕΒ από τις προτάσεις περαιτέρω μείωσης του εργατικού κόστους⁷⁹² στην αποδοχή της αναδιανομής του εισοδήματος προς όφελος της εργασίας ως προϋπόθεσης για την επίτευξη κοινωνικής γαλήνης⁷⁹³ συνιστούσε απλώς μία ένδειξη των μεγάλων ανατροπών που συνόδευαν την πολιτική αλλαγή. Οι διαθέσεις του οικονομικού επιτελείου της πρώτης κυβέρνησης της Νέας Δημοκρατίας έναντι των επιχειρηματικών κύκλων επρόκειτο να αποτελέσει μία άλλη πηγή ανησυχίας για τους έλληνες βιομηχάνους.

Ήδη το Σεπτέμβριο του 1974, όταν το Συμβούλιο της Επικρατείας έκανε δεκτές τις προσφυγές των κατοίκων των Μεθάνων κατά της ίδρυσης του εργοστασίου της ΑΓΕΤ στην περιοχή τους, η κυβέρνηση τάχθηκε υπέρ της εγκατάλειψης της επένδυσης.⁷⁹⁴ Ακολούθως, η τήρηση σκληρής στάσης εκ μέρους της κυβέρνησης

789 *Δελτίον ΣΕΒ*, 290, 31/7/1974.

790 *Όπ.π.* Για το ρόλο του Γραφείου Βρυξελλών στην ενίσχυση των διεθνών επαφών του Συνδέσμου, βλ. τη συνέντευξη του συγγραφέα με τον Συμεών Νεόφυτο, επικεφαλής του Γραφείου Βρυξελλών του ΣΕΒ, 1974-81, Αθήνα, 6/9/2011.

791 Για την ανάλυση του αποτελέσματος των εκλογών και του Δημοψηφίσματος, βλ. ενδεικτικά, Χ. Βερναρδάκης, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1974-1985. Σχέσεις εκπροσώπησης και σχέσεις νομιμοποίησης στο φως του πολιτικού και κοινωνικού ανταγωνισμού* (Αθήνα: Πανεπιστήμιο Αθηνών, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, 1995), 31-3, Γ. Βούλγαρης, “Η δημοκρατική Ελλάδα”, στο Β. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000. Νικητές και ηττημένοι, 1949 – 1974*, (Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα), τ. 10, 9-50, Γ. Μαυρή, *Οι κοινωνικές συντεταγμένες της κομματικής επιρροής: Οι σχέσεις εκπροσώπησης στην περίοδο 1974-1985* (Αθήνα: Πανεπιστήμιο Αθηνών, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, 1993), τ. Α', 85-108. Για την υποδοχή τους από τα κόμματα και το διεθνές περιβάλλον, βλ. ενδεικτικά Σβολόπουλος, *Καραμανλής*, τ. 8, 219-33 και 254-6.

792 *Δελτίον ΣΕΒ*, 282, 31/3/1974.

793 *Όπ.π.*, 304, 28/2/1975.

794 Για το ιστορικό της υπόθεσης και την απόφαση αλλαγής του τύπου εγκατάστασης του νέου εργοστασίου, βλ. το αφιέρωμα του *Αντί*, 33, 29/11/1975. Για μια μεταγενέστερη αποτίμηση της υπόθεσης, βλ. τη συνέντευξη της Χριστίνας Αργιαντώνη με τον Γιώργο Τσάτσο, Αθήνα, 19/10/2007, Όμιλος *Economia*, “Αρχείο Προφορικών Μαρτυριών” [Φ Τσάτσος].

έναντι των αιτημάτων του Ωνάση για αύξηση των κρατικών επιδοτήσεων προς την Ολυμπιακή υποχρέωσε την εταιρεία να καταγγείλει τη σύμβαση με το Δημόσιο, οδηγώντας στην κρατικοποίηση του αερομεταφορέα.⁷⁹⁵ Ταυτόχρονα, η κυβέρνηση, στη βάση των ακυρωτικών αποφάσεων του Συμβουλίου της Επικρατείας,⁷⁹⁶ επέμεινε στη γραμμή που είχε εγκαινιάσει η κυβέρνηση Ανδρουτσόπουλου έναντι του Ανδρεάδη, ευνοώντας τη μετεγκατάσταση του υπό κατασκευή διυλιστηρίου σε άλλη περιοχή.⁷⁹⁷ Και αν στην περίπτωση της Ολυμπιακής οι εξελίξεις μπορούσαν να δικαιολογηθούν από τα προβλήματα που είχε προκαλέσει διεθνώς η πετρελαϊκή κρίση στις αερομεταφορές, οι γενικότεροι κυβερνητικοί χειρισμοί που στηρίζονταν σε διοικητικές πράξεις και δικαστικές αποφάσεις που ανάγονταν στην ιωαννινική περίοδο, δεν βοηθούσαν στην αποκατάσταση του επιχειρηματικού κλίματος.

Σε αυτό το πλαίσιο, οι διαβεβαιώσεις του γενικού γραμματέα του υπουργείου Βιομηχανίας, Γεώργιου Ματθαιουδάκη προς το νέο αμερικανό πρέσβη στην Αθήνα, Jack B. Kubisch, ότι η κυβέρνηση δεν σκόπευε να προχωρήσει σε ριζική αναθεώρηση του πλέγματος προστασίας του ξένου κεφαλαίου στην Ελλάδα, μόνο σχετική αξία μπορούσαν να έχουν.⁷⁹⁸ Κατά το πρώτο μισό του 1975, οι αμφιταλαντεύσεις του οικονομικού επιτελείου αναφορικά με τις ανειλημμένες επενδύσεις στην πετρελαϊκή βιομηχανία μαρτυρούσαν τη σταδιακή μετακίνηση προς μία πιο παρεμβατική λογική,⁷⁹⁹ ενώ η πρόβλεψη του σχεδίου Συντάγματος για τη δυνατότητα εξαγοράς ή αναγκαστικής συμμετοχής του κράτους σε ιδιωτικές επιχειρήσεις που κατείχαν μονοπωλιακή θέση στους κλάδους τους προκάλεσε τον έκδηλο εκνευρισμό του ΣΕΒ.⁸⁰⁰ Την επιδείνωση των σχέσεων του επιχειρηματικού κόσμου με την κυβέρνηση αντικατόπτριζε προπαρασκευαστικό σημείωμα του Γιώργου Τσάτσου ενόψει της συνάντησης της διοίκησης του Συνδέσμου με τον Ζολότα -ο οποίος, στο μεταξύ, είχε

795 Σβολόπουλος, *Καραμανλής*, τ. 8, 257, 294 και Kubisch προς Secretary of State, Olympic Airways nationalized, 17/1/1975, DSCF, NARA, Record Group 59 (τελευταία ανάκτηση μέσω <http://aad.archives.gov/aad>, στις 3/6/2015).

796 Για τις σχετικές αποφάσεις, βλ. *Ο Οικονομικός Ταχυδρόμος (ΟΤ)*, 31/1/1974.

797 Kubisch προς Secretary of State, Andreadis STRAN refinery project, 26/9/1974, DSCF, NARA, Record Group 59 (τελευταία ανάκτηση μέσω <http://aad.archives.gov/aad>, στις 3/6/2015).

798 Kubisch προς Secretary of State, GOG oil exploration and investment policy, 19/12/1974, DSCF, NARA, Record Group 59 (τελευταία ανάκτηση μέσω <http://aad.archives.gov/aad>, στις 3/6/2015).

799 Kubisch προς Secretary of State, Aspropyrgos refinery, 13/2/1975 και Kubisch προς Secretary of State, Aspropyrgos refinery project, 27/6/1975, DSCF, NARA, Record Group 59 (τελευταία ανάκτηση μέσω <http://aad.archives.gov/aad>, στις 3/6/2015).

800 *Δελτίον ΣΕΒ*, 309, 15/5/1975.

επανέλθει στη θέση του διοικητή της Τράπεζας της Ελλάδος- τον Ιούλιο. Μεταξύ άλλων, το σημείωμα σχολίαζε:

Υπάρχουν σειρά σημείων, τα οποία καθιστούν την κατάστασιν κρίσιμον:

I. Εξαρτώμεθα από περιορισμένον αριθμόν φορέων, οι οποίοι έχουν την υποδομήν και επιφάνειαν να εκτελέσουν μεγάλα προγράμματα. [...]

Εάν εξετασθή με το χέρι στην καρδιά θα παρατηρηθή ότι αι σχέσεις της Κυβερνήσεως με τους βασικούς αυτούς φορείς δεν είναι αυτ[ές] που θα έπρεπε να είναι, ούτε έχ[ουν] δημιουργήσει εις αυτούς ψυχολογίαν συνεργασίας, εμπιστοσύνης και προθυμίας διά μεγάλας νέας επενδύσεις.

Αντιθέτως πολλοί εκ των ανωτέρω αντιμετωπίζουν σοβαρά προβλήματα και εξοθούνται προς περιορισμόν των εργασιών των, φυγήν εις το εξωτερικόν κτλ. Η ψυχολογία αυτή αποθαρρύνει και τους νέους υποψηφίους επενδυτας.

II. Ο εφοπλιστικός τομέυς καλώς ή κακώς, δεν είναι ενθουσιασμένος. Από αυτόν όμως προέρχονται οι πιθανότεροι υποψήφιοι νέοι σοβαροί φορείς διά μεγάλας επενδύσεις.

III. Οι ξένοι επενδυταί δεν έχουν ψευδαισθήσεις ως προς την κατάστασιν εις την Ελλάδα. Αι περιπέτεια Ολυμπιακής, ΑΓΕΤ, Ανδρεάδη, Holiday Inn, Intercontinental, Oceanic κ.α., η συνεχής επαφή που διατηρούν αι ξένοι τράπεζαι αι οποίαι λειτουργούν εις την Ελλάδα, ενημερώνουν πλήρως την κοινήν γνώμην των επιχειρηματιών και τραπεζιτών επί των εξελίξεων εις την Ελλάδα με όλα τα μειονεκτήματά της.

IV. Αι δικαστικάί έρευναι κατά συμβάσεων της 7ετίας, αι προσωπικάί επιθέσεις κατά φορέων της οικονομίας σαφώς ζημιώνουν και την διεθνή πίστιν της Ελλάδος.

V. Εις περίοδον κρίσεως και φυσικά διά πολιτικούς λόγους, εδόθησαν πολύ σοβαραί αυξήσεις εις τους εργαζομένους, ως και έγιναν δεκταί μειώσεις των ωρών εργασίας. Αυτό θα εσυγχωρείτο μόνον εάν εγένετο συγχρόνως μία δραματική βελτίωσις της παραγωγικότητος. Η σημαντική βελτίωσις της παραγωγικότητος είναι ο μόνος τρόπος να σωθή το νόμισμα. Αι σημεριναί προσπάθειαι, ασφαλώς διά κοινωνικούς λόγους, δεν τείνουν προς αυτόν τον

στόχον [...].⁸⁰¹

Η συνάντηση με τον Ζολώτα δεν θα καθησύχαζε τις ανησυχίες αυτές. Αντίθετα, το Νοέμβριο, η κυβέρνηση ανακοίνωνε την επανεξέταση ορισμένων μεγάλων συμβάσεων που υπογράφηκαν επί δικτατορίας,⁸⁰² ενώ στις αρχές Δεκεμβρίου προχωρούσε στην αιφνιδιαστική κρατικοποίηση του Ομίλου Ανδρεάδη.⁸⁰³ Οι εξελίξεις αυτές, που συνέπεσαν με την κλιμάκωση των απεργιακών κινητοποιήσεων και την εμφάνιση νέων μορφών ριζοσπαστικής διαμαρτυρίας,⁸⁰⁴ θα προκαλούσαν την αγανάκτηση της διοίκησης του ΣΕΒ, η οποία διαπίστωνε ότι η συναίνεση στις μισθολογικές αυξήσεις, παρά το υψηλό τίμημα που είχε, δεν αρκούσε για την αποκατάσταση συνθηκών ομαλότητας στα εργοστάσια.⁸⁰⁵ Σε μια προσπάθεια να προλάβει τις αντιδράσεις, το υπουργείο Βιομηχανίας, ήδη το Δεκέμβριο, προχώρησε στη σύσταση μίας “Επιτροπής Επισήμανσης Βιομηχανικών και Βιοτεχνικών Προβλημάτων”, τοποθετώντας επικεφαλής της υποεπιτροπής Βιομηχανίας, τον αντιπρόεδρο του ΣΕΒ, Νικόλαο Σβορώνο.⁸⁰⁶ Επιπλέον, στις 19 Δεκεμβρίου, ο Ζολώτας, με ομιλία του προς τα μέλη του Συνδέσμου, θα

801 [Γ. Τσάτσος] Εμπιστευτικόν συμπλήρωμα, 16/7/1975, Όμιλος Economía, “Αρχείο Προφορικών Μαρτυριών”, [Φ Τσάτσος].

802 Για την κυβερνητική ανακοίνωση της επανεξέτασης 15 συμβάσεων που υπάγονταν στο ΝΔ 2687/53, βλ. *Το Βήμα*, 20/11/1975. Για τις εκτιμήσεις του αμερικανού πρέσβη αναφορικά με τις κυβερνητικές προθέσεις, βλ. Kubisch προς Secretary of State, GOG renegotiation of junta-period foreign investment contracts, 21/11/1975, DSCF, NARA, Record Group 59 (τελευταία ανάκτηση μέσω <http://aad.archives.gov/aad>, στις 3/6/2015).

803 Kubisch προς Secretary of State, Andreadis investigation proceeds, 16/1/1976, DSCF, NARA, Record Group 59 (τελευταία ανάκτηση μέσω <http://aad.archives.gov/aad>, στις 3/6/2015) και Σβολόπουλος, *Καραμανλής*, τ. 9, 101-2.

804 Για ενδεικτικές αναφορές στην εκδήλωση μορφών εργατικής διαμαρτυρίας, από τα τέλη του 1974 μέχρι και τις αρχές του 1976, σε επιχειρήσεις όπως τα ορυχεία της Μαντέμ Λάκκο, οι χαρτοβιομηχανίες ΜΕΛ και ΕΓΛ, τα ναυπηγεία της Ελευσίνας, η ΠΙΤΣΟΣ κ.ά., βλ. *Αντί*, 12, 8/2/1975, 16, 5/4/1975, 29, 4/10/1975, 34, 13/12/1975, 37, 24/1/1976 και 39, 21/2/1976, καθώς και Αυτόνομη Πρωτοβουλία Πολιτών, *Νοέμβρης 1973. Ο αγώνας συνεχίζεται. Χρονικό και ντοκουμέντα από τους αγώνες του λαού μας. Διχτατορία-Μεταπολίτευση*, (Αθήνα: 1983), 77-102. Για ορισμένες σύγχρονες απόπειρες θεωρητικής ανάλυσης του φαινομένου του εργοστασιακού συνδικαλισμού, βλ. ενδεικτικά Τ. Καναβάρος, “Σημειώσεις για τη στάση της Αριστεράς απέναντι στο εργατικό κίνημα (1974-1981)”, *Θέσεις*, 2 (1983), 129-38 και Μ. Κασιμάτης, “Τα εργοστασιακά σωματεία, θεσμός πρωτοποριακός”, *Ο Πολίτης*, 17 (1978), 4-9. Για μια κατατοπιστική μελέτη, βλ. Χ. Ιωάννου, *Μισθωτή απασχόληση και συνδικαλισμός στην Ελλάδα* (Αθήνα: Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, 1989).

805 *Δελτίον ΣΕΒ*, 325, 15/1/1976.

806 Όπ.π., 332, 30/4/1976 και *Η ελληνική βιομηχανία κατά το 1975* (Αθήνα: ΣΕΒ, 1976). Ενδεικτική για τη συσχέτιση της σύστασης της επιτροπής με τις ανησυχίες των βιομηχάνων στη συγκυρία αυτή, είναι η θεματολογία των συνεδριάσεων του οργάνου, που θα καταλήξουν, λίγο αργότερα, σε τρεις εκθέσεις αναφορικά με την επενδυτική ανάκαμψη, την τόνωση των βιομηχανικών εξαγωγών και τα κριτήρια προσέλκυσης και λειτουργίας του ξένου κεφαλαίου στη χώρα. Για τις εκθέσεις αυτές, βλ. *Δελτίον ΣΕΒ*, 333, 15/5/1976, 336, 30/6/1976 και 337, 15/7/1976.

πραγματοποιούσε μία αποφασιστική παρέμβαση στην αντιπαράθεση που είχε ξεσπάσει, επιχειρώντας να σχετικοποιήσει τη σημασία των κρατικοποιήσεων και διακηρύσσοντας την πίστη του στο ρόλο της ιδιωτικής πρωτοβουλίας στην οικονομική ανάπτυξη.⁸⁰⁷

Η ομιλία Ζολώτα δεν εισήγαγε καινά δαιμόνια. Επαναλαμβάνοντας ήδη γνωστές θέσεις για τις κατευθύνσεις στις οποίες θα έπρεπε να κινηθεί η εκβιομηχάνιση και θίγοντας θέματα όπως ο ρόλος του κράτους στην οικονομική δραστηριότητα και η σημασία της κοινωνικής ειρήνης, ο διοικητής της Τράπεζας της Ελλάδος δεν πέτυχε να κατευνάσει τις αντιδράσεις. Η κάπως αμήχανη προσπάθεια άμβλυνσης των εντυπώσεων που είχαν προκαλέσει οι εκτιμήσεις του στην Έκθεσή του για το 1974, αναφορικά με τις ενδημικές παθογένειες της ελληνικής βιομηχανίας⁸⁰⁸ και η διαβεβαίωση προς τους βιομηχάνους ότι θα έχουν την απαραίτητη χρηματοδοτική βοήθεια ελάχιστα βελτίωσαν το κλίμα. Αντίθετα, η διαρκής υπόμνηση της κοινωνικής ευθύνης των φορέων της εκβιομηχάνισης και η επιμονή στην ίδρυση μίας κοινοπραξίας τραπεζών, με στόχο την κρατική δραστηριοποίηση σε ορισμένους βιομηχανικούς τομείς, μάλλον ενέτειναν τις ανησυχίες των παριστάμενων, παρά τα θερμά λόγια του Κατσάμπα για τον ομιλητή.⁸⁰⁹

Η έντονη δυσαρέσκεια των βιομηχάνων θα εκδηλωνόταν δημόσια την άνοιξη του επόμενου έτους, όταν με συνέντευξη τύπου, ο Σύνδεσμος, βάλλοντας κατά πάντων, ζητούσε την αποσαφήνιση του πλαισίου εντός του οποίου θα λειτουργούσε στο εξής η βιομηχανία.⁸¹⁰ Ο οξύς τόνος των ανακοινώσεων και η κατηγορία περί “σοσιαλμανίας” που εκτόξευσε ο Σύνδεσμος προκάλεσε θύελλα αντιδράσεων από την κυβέρνηση, τα πολιτικά κόμματα και τον Τύπο, ενώ η απουσία του

807 Για τις εκτιμήσεις του αμερικανού πρέσβη αναφορικά με την παρέμβαση Ζολώτα, βλ. Kubisch προς Secretary of State, Bank of Greece Governor Zolotas speaks on industrial investment, 24/12/1975, DSCF, NARA, Record Group 59 (τελευταία ανάκτηση μέσω <http://aad.archives.gov/aad>, στις 3/6/2015). Για το κείμενο της ομιλίας, ανάτυπο της οποίας εκδόθηκε, λίγο αργότερα, από την Τράπεζα της Ελλάδος στα ελληνικά και τα αγγλικά, βλ. X. Zolotas, *Guidelines for Industrial Development in Greece. An address* (Athens: Bank of Greece, 1976).

808 Για τις σχετικές διατυπώσεις, βλ. *Έκθεσις του Διοικητού της Τραπέζης διά το έτος 1974* (Αθήνα: Τράπεζα της Ελλάδος, 1975). Στην ομιλία του προς το ΣΕΒ ο Ζολώτας θα περιόριζε την κριτική του στους “ανόητους χειρισμούς” της δικτατορίας, διευκρινίζοντας ότι αυτό δεν σήμαινε ότι η ελληνική βιομηχανία δεν ήταν υγιής. Για τη νέα διατύπωση, βλ. Zolotas, *Guidelines for Industrial Development*, 14.

809 Για την παρουσίαση της ομιλίας από το ΣΕΒ, βλ. *Δελτίον ΣΕΒ*, 323-324, 31/12/1975.

810 Για το κείμενο των ανακοινώσεων του ΣΕΒ, βλ. *Το Βήμα*, 6/3/1976.

Μαρινόπουλου από τη συνέντευξη, λόγω “ξαφνικής ασθένειας”, τροφοδότησε μια έντονη παραφιλολογία για διαφωνίες στο εσωτερικό της διοίκησης.⁸¹¹ Μέσα στη γενική απαρέσκεια για το ύφος των ανακοινώσεων, λίγη προσοχή δόθηκε στο περιεχόμενο του κεντρικού διλήμματος που έθετε ο ΣΕΒ με την επίμαχη φράση “Να εξηγηθούμε μια και καλή: εάν θέλουμε να ταυτισθούμε με το οικονομικό και κοινωνικό περιβάλλον της Ευρώπης, ή να υποταχθούμε στις ανευθυνότητες της σοσιαλμανίας”. Ωστόσο, ψυχραιμότεροι παρατηρητές, όπως ο απεσταλμένος του δυτικογερμανικού υπουργείου Εξωτερικών στην Αθήνα, Georg Hermann Schlingensiepen, θα επισήμαιναν πως ο Σύνδεσμος είχε πλήρη συνείδηση ότι η επίτευξη σταθερότητας και αδιάκοπης οικονομικής ανάπτυξης, και κυρίως, η πλήρης ένταξη στην ΕΟΚ, επέτασσαν την προσαρμογή στο κοινοτικό μοντέλο, ακόμη και αν η ελληνική βιομηχανία έπρεπε να καταβάλει υψηλό τίμημα· άποψη την οποία εξάλλου, μετέφερε ο ίδιος ο Μαρινόπουλος στον οικονομικό σύμβουλο της πρεσβείας την παραμονή της συνέντευξης Τύπου.⁸¹²

Η αναφορά του ΣΕΒ στη δυτικοευρωπαϊκή προοπτική σε αντιδιαστολή με τον κρατικό παρεμβατισμό και το κλίμα εργατικής αναταραχής δεν ήταν καινοφανής. Ενόψει της επιδιωκόμενης ένταξης στην Κοινότητα, κατά τη διάρκεια του 1975, ο ΣΕΒ είχε προχωρήσει στις πρώτες προσπάθειες συστηματικότερης επεξεργασίας αναφορικά με την πορεία της εκβιομηχάνισης στο νέο πλαίσιο, αναλαμβάνοντας συγκεκριμένες πρωτοβουλίες. Το Φεβρουάριο, από το βήμα του “Βιομηχανικού Συνεδρίου”, ο Μαρινόπουλος προσδιόριζε τους στόχους της επόμενης 25ετίας, με άξονα τις πηγές χρηματοδότησης, την εξαγωγική προσπάθεια, την αγορά εργασίας, την εκπαιδευτική πολιτική και την έρευνα, τις περιβαλλοντικές προδιαγραφές και τον κοινωνικό ρόλο της βιομηχανίας. Και αν ο κοινός παρονομαστής των επιμέρους εισηγήσεων έγκειτο στην προβολή του αιτήματος της κρατικής ενίσχυσης της βιομηχανίας, χωρίς την άμεση ανάμιξη του κράτους στην οικονομική δραστηριότητα, κατά τον Μαρινόπουλο, η επίτευξη της εξωστρεφούς στρατηγικής και η διατήρηση

811 Για μια σύνοψη των αντιδράσεων και εκτενή σχολιασμό της συνέντευξης τύπου του ΣΕΒ, βλ. *ΟΤ*, 18/3/1976. Για την απάντηση του υπουργού Συντονισμού, που κινήθηκε σε ανάλογο ύφος, βλ. Μ. Φαλιδόπουλος, *Παναγής Παπαληγούρας. Ομιλίες-Άρθρα*, (Αθήνα: Αίολος, 1996), 532. Για την εκδοχή του Μαρινόπουλου, ο οποίος επιβεβαιώνει ότι δεν παρέστη στη συνέντευξη για λόγους υγείας, βλ. τη συνέντευξη της Μαρίας Μαυροειδή με τον Μαρινόπουλο, Αθήνα, 19/4/2002, Όμιλος *Economia*, “Αρχείο Προφορικών Μαρτυριών” [Φ Μαρινόπουλος].

812 Schlingensiepen προς Auswärtiges Amt, Wirtschaftsordnung Griechenlands: Reformprogramm der Regierung, 11/3/1976, PA AA, B200, Bestellnr. 105611.

των “πατροπαράδοτων” δεσμών με τη Δυτική Ευρώπη προϋπέθεταν “έναν άλλο κρισιμότερο αγώνα στο εσωτερικό πεδίο”: την εμπέδωση της εθνικής ενότητας και την υπαγωγή των επιμέρους κοινωνικών συμφερόντων στην αντίληψη ότι “θα τα κερδίσουμε ή θα τα χάσουμε όλα-όλοι μαζί”.⁸¹³

Τον Αύγουστο, σε υπόμνημα που απέστειλε προς την κυβέρνηση λίγο μετά την υποβολή του ελληνικού αιτήματος για την πλήρη ένταξη της χώρας στις Ευρωπαϊκές Κοινότητες,⁸¹⁴ ο ΣΕΒ, ζητώντας τη συμμετοχή του στις διαπραγματεύσεις και παρουσιάζοντας τις απόψεις του για τις ελληνικές θέσεις, σημείωνε:

Όπως όλαι αι ταξικαί κοινωνίαι, η Ελλάς αποτελεί σύνολον απαρτιζόμενον από ομάδας, διά τας [οποίας] το γενικόν και μακροχρόνιον συμφέρον είναι κοινόν. [...] Αι ομάδες αύται δεν έχουν πάντοτε τους ιδίους στόχους ούτε θέτουν τας αυτάς προτεραιότητας, ενώ βεβαίως ανταγωνίζονται εις την διανομήν των εθνικών πόρων. Είναι συνεπώς, εύλογον ν’ αναμένεται ότι υπό δημοκρατικόν καθεστώς η προετοιμασία θα επιτευχθή διά του συμβιβασμού των απόψεων και επιδιώξεων των ομάδων συμφερόντων, αι οποίαι θα κληθούν να συμφωνήσουν επί ωρισμένων θέσεων εκκινήσεως και ωρισμένου ρυθμού προσαρμογής [...].

Η απόφασις της Κυβερνήσεως όπως επιδιώξη την ένταξιν της Ελλάδος εις την ΕΟΚ παρέχει ανεπανάληπτον ευκαιρίαν ολοκληρωμένης και αποτελεσματικής αντιμετώπισεως των από μακρού χρονιζόντων προβλημάτων εκσυγχρονισμού και αναπτύξεως της χώρας. Ως βασικός στόχος τίθεται τώρα η κατάλληλος προετοιμασία της Ελλάδος, ώστε να καταστή δυνατή η ενεργός συμμετοχή της εις την διαδικασίαν ενοποιήσεως της Ευρώπης. Αλλ’ η επιτυχία της εργώδους προσπαθείας που επιβάλλεται να καταβληθή είναι εξησφαλισμένη μόνο εάν κινητοποιηθούν και αξιοποιηθούν όλαι αι δυνάμεις του Έθνους.⁸¹⁵

Οι γενικές αυτές παραδοχές θα εξειδικεύονταν περισσότερο το Δεκέμβριο,

813 *Το Βιομηχανικό Συνέδριο 1975. Εισηγήσεις και πορίσματα* (Αθήναι: ΣΕΒ, 1975).

814 Για το κείμενο του ελληνικού αιτήματος, βλ. Καραμανλής προς FitzGerald, 12/6/1975, στο Τομαή, *Από το πάγωμα της Συμφωνίας Σύνδεσης στην ένταξη στις Ευρωπαϊκές Κοινότητες*, 217-8.

815 Είναι ενδιαφέρον ότι ο Σύνδεσμος θα έδινε στη δημοσιότητα το υπόμνημα αρκετούς μήνες αργότερα, με την ευκαιρία της συνέντευξης τύπου του Μαρτίου του 1976. Για το κείμενο του υπομνήματος, βλ. *ΟΤ*, 18/3/1976.

όταν ο Σύνδεσμος οργάνωσε, σε συνεργασία με την Ελληνική Εταιρία Διοίκησης Επιχειρήσεων (ΕΕΔΕ), τη Συνάντηση των Αθηνών με θέμα τις σχέσεις της Ελλάδας με την ΕΟΚ. Παρά τον κατά βάση ενημερωτικό χαρακτήρα των ομιλιών των κοινοτικών επισήμων και των εκπροσώπων του γαλλικού και του βρετανικού συνδέσμου βιομηχανιών, οι εισηγήσεις από την πλευρά των διοργανωτών επιχειρώντας να ψηλαφίσουν τις στρατηγικές διαστάσεις της επιδιωκόμενης ένταξης, επισήμαιναν το διττό χαρακτήρα του εγχειρήματος: αφενός, ως μοχλού πίεσης για τις αναγκαίες αναδιαρθρώσεις και τον εκσυγχρονισμό της ελληνικής βιομηχανίας και της κρατικής μηχανής μέσω της έκθεσης στο διεθνή ανταγωνισμό και αφετέρου, ως της μοναδικής οδού για τη διασφάλιση και την αναπαραγωγή του κοινωνικοοικονομικού συστήματος.⁸¹⁶

Η ανάδειξη από το ΣΕΒ, της στενής σχέσης της εσωτερικής πολιτικής με την δυτικοευρωπαϊκή προοπτική, ήδη στο Βιομηχανικό Συνέδριο, με την αναγόρευση του “εσωτερικού αγώνα” σε προϋπόθεση για την ευόδωση της εξωστρεφούς στρατηγικής, ήταν ενδεικτική της βαρύτητας που απέδιδαν οι έλληνες βιομήχανοι στη δημιουργία των απαραίτητων κοινωνικοπολιτικών όρων για την ομαλή ενσωμάτωση στον κοινοτικό χώρο. Επιπλέον, η συγκεκριμενοποίηση των όρων αυτών, στη Συνάντηση των Αθηνών, μέσα από τον καθορισμό του στόχου της σταθερής υπέρβασης των κοινοτικών ρυθμών ανάπτυξης, προσέδιδε συγκεκριμένο περιεχόμενο στη σύγκλιση με την ΕΟΚ. Η γεφύρωση των διαφορών δεν αναφερόταν καταρχήν, στο βιοτικό επίπεδο, αλλά στην παραγωγικότητα της εργασίας, ως προϋπόθεση των μισθολογικών αυξήσεων. Ως εκ τούτου οι διαφορές ανάμεσα στα κοινοτικά και τα ελληνικά επίπεδα παραγωγικότητας, θα έπρεπε να αποτελέσουν “το βασικό κριτήριο της κοινωνικής πολιτικής”, ενώ το πολιτικό πλαίσιο του εγχειρήματος προσδιοριζόταν από την επιζητούμενη οικοδόμηση “δεσμών εμπιστοσύνης” μεταξύ δημόσιας διοίκησης και επιχειρήσεων και τον “τερματισμό της αδιαλλαξίας” των εργαζομένων.

Οι θέσεις αυτές θα συγκροτούσαν τη βάση των εκτιμήσεων του ΣΕΒ για τα προβλήματα και τις προοπτικές της ελληνικής βιομηχανίας στο πλαίσιο της ΕΟΚ, όταν κατά το προπαρασκευαστικό στάδιο των διαπραγματεύσεων η Επιτροπή θα ζητούσε τις απόψεις του Συνδέσμου επί του θέματος.⁸¹⁷ Σε δύο εκθέσεις του προς την

816 *Η Συνάντηση των Αθηνών, με θέμα Ελλάς-Ευρωπαϊκή Κοινότητα. 1-2 Δεκεμβρίου 1975* (Αθήνα: ΣΕΒ, 1976).

817 *Δελτίον ΣΕΒ*, 338, 31/7/1976.

Επιτροπή, τον Οκτώβριο του 1976, ο ΣΕΒ, παρουσιάζοντας τις προόδους της ελληνικής βιομηχανίας, αποτιμούσε θετικά την εμπειρία της σύνδεσης με την ΕΟΚ και εξέφραζε την αισιοδοξία του για τα αγαθά αποτελέσματα μιας ενδεχόμενης ένταξης.⁸¹⁸ Μεταξύ άλλων, η πρώτη έκθεση, με θέμα “Η Βιομηχανία μετά την Ένταξη. Παρουσίαση των προβλημάτων και των προοπτικών που διανοίγει η επικείμενη ήδη ευρωπαϊκή της ενσωμάτωση”, απέδιδε τη ραγδαία εκβιομηχάνιση αποκλειστικά στις ευνοϊκές πρόνοιες της Συμφωνίας Σύνδεσης και υποβάθμιζε τη σημασία των κρατικών ενισχύσεων, σχολιάζοντας σχετικά:

Εξάλλου το επιχείρημα, ότι η εξαγωγική επίδοση στηρίχθηκε κυρίως στην αποφασιστική κρατική βοήθεια, δεν είναι στην ουσία ακριβές. Γιατί, στην πραγματικότητα, η κρατική βοήθεια στο σημείο αυτό, απλώς συμβάλλει στην αντιστάθμιση της επιβαρύνσεως, που δημιουργεί το σημερινό ελαττωματικό σύστημα έμμεσης φορολογίας. [...] Είναι φανερό ότι η φορολογική μεταρρύθμιση, που θα καθιερωθεί υποχρεωτικά μετά την Ένταξη και η εφαρμογή του φόρου προστιθέμενης αξίας που ισχύει στις χώρες της Κοινότητας, θα μειώσει κατά πολύ, και πιθανόν να καταργήσει την ανάγκη κρατικής ενισχύσεως, που θα δινόταν για να στηριχθούν οι εξαγωγές, και πως δε θα χρειασθούν ενισχυτικά μέτρα πολιτικής, πέρα απ’ αυτά στα οποία προσφεύγουν συνήθως και τα σημερινά κράτη-μέλη της Κοινότητας.

Επιπλέον, συνοψίζοντας τις προσδοκώμενες ωφέλειες από την ένταξη στην ΕΟΚ, η πρώτη έκθεση κατέληγε:

Το κύριο αναπτυξιακό πρόβλημα της ελληνικής βιομηχανίας, στο σημερινό στάδιο, συγκεντρώνεται, κατά τη γνώμη μας, στην προσαρμογή των θεσμικών πλαισίων και στην υποβοήθηση της αναδιαρθρώσεως των οικονομικών δραστηριοτήτων. Με τις σημερινές συνθήκες, η αντιμετώπιση και η γρήγορη και επιτυχής λύση προβλημάτων τέτοιου είδους είναι δυσχερής, εξ αιτίας των συνήθων αντιδράσεων από συμφέροντα και προκαταλήψεις. Η είσοδος στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα πιστεύουμε ότι θα ενεργήσει σαν εξωτερική δύναμη πίεσεως και σαν καταλύτης, για να υπερνικηθεί σύντομα η αντίσταση στις αναγκαίες μεταβολές.

Και οι δύο εκθέσεις του ΣΕΒ διακρίνονταν από την προσπάθεια να

818 *Οπ.π.*, 342-343, 15/10/1976.

κατευναστούν οι ανησυχίες της Επιτροπής όχι μόνο αναφορικά με τα προβλήματα που μπορούσαν να προκαλέσουν οι υστερήσεις της ελληνικής βιομηχανίας, αλλά και τα προβλήματα που μπορούσε να δημιουργήσει ο ελληνικός ανταγωνισμός σε ορισμένους κλάδους της ήδη πληττόμενης από την κρίση κοινοτικής βιομηχανίας, υπογραμμίζοντας τα σχετικά οφέλη που θα αποκόμιζε η κοινοτική οικονομία. Έτσι, στην πρώτη έκθεση τονιζόταν πως:

Το μέγεθος της ελληνικής οικονομίας και η σύνθεση των οικονομικών της πόρων είναι τέτοια, ώστε πολλοί κλάδοι της ελληνικής βιομηχανίας να έχουν συμπληρωματικό και όχι ανταγωνιστικό ρόλο απέναντι στις βιομηχανίες της Κοινότητας [...] Διότι, η ελληνική βιομηχανία επωφελήθηκε από τις συνθήκες και τις προοπτικές που δημιουργήθηκαν με τη Σύνδεση, είτε για να αναπτύξει προς τις αγορές της Κοινότητας εξαγωγές παραδοσιακών προϊόντων με όχι υψηλή τεχνολογία -για τα οποία οι βιομηχανίες της Κοινότητας έπαυσαν να έχουν ενδιαφέρον- είτε για να δημιουργήσει συνεργασίες με ευρωπαϊκές ή άλλες πολυεθνικές εταιρίες με σκοπό την παραγωγή στην Ελλάδα των προϊόντων τους και την προώθηση της εξαγωγής τους σε γειτονικές χώρες, ιδίως της Μέσης Ανατολής.

Εξάλλου, από μια προσεκτικότερη ματιά στο παράρτημα οικονομικών στοιχείων της δεύτερης έκθεσης, με θέμα “Προοπτικές για τις εξαγωγές. Η σημερινή γεωγραφική διάρθρωσή τους και η επίδραση στη σύνθεση και τη συναγωνιστικότητά τους μετά τη Σύνδεση”, προκύπτει ότι παρά τη σημαντική αναδιάρθρωση των ελληνικών βιομηχανικών εξαγωγών προς όφελος των ενδιάμεσων και των κεφαλαιουχικών αγαθών, οι δυναμικότεροι κλάδοι της ελληνικής μεταποίησης δεν είχαν κατορθώσει να διεισδύσουν αποτελεσματικά στην Κοινή Αγορά. Έτσι, οι εξαγωγές της μεταλλουργίας (πλην του αλουμινίου), της χημικής και της πετρελαϊκής βιομηχανίας, καθώς και των κλάδων των μη μεταλλικών ορυκτών, των ηλεκτρικών συσκευών και των ναυπηγείων προσανατολιζόνταν, κατά κύριο λόγο, προς τρίτες χώρες, σχετικοποιώντας τη μονόπλευρη απόδοση της αύξουσας εξωστρέφειας στο καθεστώς της σύνδεσης· διάσταση την οποία φώτιζε διακριτικά η έμφαση της πρώτης έκθεσης στην ελληνική εξαγωγική διείσδυση στη Μέση Ανατολή.

Η προσπάθεια του ΣΕΒ να διασκεδάσει τις ανησυχίες της Επιτροπής για το ενδεχόμενο κόστος της ένταξης της χώρας στην ΕΟΚ, συντονιζόταν με τους

γενικότερους προσανατολισμούς της ελληνικής πλευράς. Παρά την ευμενή υποδοχή του ελληνικού αιτήματος, τον Ιούνιο του 1975, η οριστική απόφαση για την έναρξη διαπραγματεύσεων με την Ελλάδα ήρθε οκτώ μήνες αργότερα, και μόνο κατόπιν σοβαρών αμφιταλαντεύσεων.⁸¹⁹ Στα τέλη Ιανουαρίου του 1976, τονίζοντας το πολιτικό και οικονομικό κόστος που θα έπρεπε να καταβάλει η Κοινότητα, λόγω των ελληνοτουρκικών διαφορών και των προβλημάτων στις σχέσεις της χώρας με το ΝΑΤΟ, καθώς και γενικότερων επιφυλάξεων για την ετοιμότητα της ελληνικής οικονομίας να ανταποκριθεί στις υποχρεώσεις του πλήρους μέλους, η Επιτροπή τάχθηκε υπέρ μίας προ-ενταξιακής δοκιμαστικής περιόδου.⁸²⁰ Η απόφαση αυτή ανατράπηκε από το Συμβούλιο Υπουργών, λίγες μέρες αργότερα, ωστόσο είχε ήδη προκαλέσει θύελλα αντιδράσεων από την ελληνική πλευρά,⁸²¹ ενώ οι δημόσιες ενστάσεις των διαφωνούντων επιτρόπων για τη Γνωμοδότηση της Επιτροπής και η διάσταση απόψεων μεταξύ Επιτροπής και Συμβουλίου Υπουργών είχαν καταδείξει τις διαφορετικές προτεραιότητες που επικράτησαν στους κόλπους των Εννέα.⁸²²

Σε αυτό το πλαίσιο, ο Ζολώτας, με ομιλία του στην Ακαδημία Αθηνών την άνοιξη του 1976, έδινε το σύνθημα της στροφής σε μια θετικότερη προσέγγιση μέσα από την εκτενή αναφορά στα οφέλη που θα αποκόμιζε η Κοινότητα από μια ελληνική ένταξη, επιμένοντας ιδιαίτερα στη δυνατότητα της χώρας να λειτουργήσει ως “γέφυρα” ανάμεσα στις δυτικοευρωπαϊκές επιχειρήσεις και τη Μέση Ανατολή.⁸²³ Ταυτόχρονα, η επιδίωξη της ταχύτερης δυνατής ολοκλήρωσης των διαπραγματεύσεων οδηγούσε την ελληνική κυβέρνηση σε μια προσπάθεια

819 Για τους κοινοτικούς χειρισμούς από τον Ιούνιο του 1975 μέχρι το Φεβρουάριο του 1976, βλ. Karamouzi, *Greece, the EEC and the Cold War*, 35-62.

820 Για τη συνέντευξη τύπου και το κείμενο της γνωμοδότησης της Επιτροπής, *Το Βήμα*, 30/1/1976.

821 Για το μνημόνιο που επέδωσε ο Καραμανλής στους πρέσβεις των Εννέα στην Αθήνα και την αντίδραση της ελληνικής διπλωματίας, βλ. Σβολόπουλος, *Καραμανλής*, τ. 9, 153-5. Για πρόσθετες μαρτυρίες για τις κοινοτικές αμφιταλαντεύσεις σε αυτό το αρχικό στάδιο, βλ. Γ. Λ. Κοντογεώργης, *Η Ελλάδα στην Ευρώπη. Η πορεία προς την ένωση και η πολιτική του Καραμανλή* (Αθήνα: Γιοβάνης, 1985), 60-8, Α. Ζαχαρόπουλος, *Η οδύσσεια της ευρωπαϊκής μας πορείας. Μαρτυρίες για το παρελθόν και σκέψεις για το μέλλον* (Αθήνα: Μίνωας, 2011), 59-65 και Σ. Σταθάτος, *Σαράντα χρόνια στη διπλωματική αρένα* (Αθήνα: Ποταμός, 2007), 54-62.

822 Για το λεπτομερή σχολιασμό της διάστασης απόψεων μεταξύ της Επιτροπής και του Συμβουλίου Υπουργών, βλ. Karamouzi, *Greece, the EEC and the Cold War*, 45-9 και 59-62. Για πτυχές της προβληματικής αυτής στο διεθνή Τύπο, βλ. ενδεικτικά, *The Economist*, 31/1/1976, 7/2/1976, 14/2/1976 και *Der Spiegel*, 8/76, 16/2/1976.

823 X. Zolotas, *Greece in the European Community* (Athens: Bank of Greece, 1976), 20-2. Η στρατηγική της “γέφυρας” θα έβρισκε, μερικά χρόνια αργότερα, την αρτιότερη διατύπωσή της στο έργο του ίδιου *Η συμβολή της Ελλάδος στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα* (Αθήνα: Τράπεζα της Ελλάδος, 1978).

παράκαμψης των δύσκολων τεχνικών ζητημάτων που προέκυπταν στον αγροτικό τομέα, εγκαταλείποντας ορισμένα βασικά αιτήματα. Η νέα τακτική θα αντικατοπτριζόταν και στις αλλαγές στη σύνθεση της ελληνικής διαπραγματευτικής αντιπροσωπείας, με την αντικατάσταση του επικεφαλής της -και υποδιοικητή της Τράπεζας της Ελλάδος- Νικόλαου Κυριαζίδη, από το διπλωμάτη και γενικό γραμματέα του υπουργείου Εξωτερικών, Βύρωνα Θεοδωρόπουλο, τις πρώτες μέρες του 1977.⁸²⁴ Η αντικατάσταση του Κυριαζίδη, ο οποίος από τη θέση του υποδιοικητή της Τράπεζας της Ελλάδος είχε διαδραματίσει ενεργό ρόλο στη χάραξη της οικονομικής πολιτικής της κυβέρνησης, σχολιάστηκε ποικιλοτρόπως από τα κόμματα και τον Τύπο,⁸²⁵ που κάποτε έφτασε στο σημείο να αποδώσει την απομάκρυνση του επικεφαλής της διαπραγματευτικής ομάδας σε παρέμβαση του ΣΕΒ· εκδοχή η οποία δεν φαίνεται να επιβεβαιώνεται από τα δεδομένα.⁸²⁶

Η προϊούσα σταθεροποίηση της νεαρής Τρίτης Ελληνικής Δημοκρατίας δεν είχε τα μονοσήμαντα αποτελέσματα που προσδοκούσε το δυτικογερμανικό υπουργείο Εξωτερικών στα τέλη του 1974. Στις νέες συνθήκες, η σταδιακή υποχώρηση της αβεβαιότητας συνοδευόταν από την ενίσχυση του σκεπτικισμού για τον επείγοντα χαρακτήρα του ελληνικού διαβήματος και την ανάδυση βραχυπρόθεσμων υπολογισμών αναφορικά με το κόστος της ελληνικής ένταξης· υπολογισμοί που βάρυναν για αρκετό καιρό σε κύκλους της ομοσπονδιακής κυβέρνησης⁸²⁷ πριν από τη

824 Για τη στροφή στη διαπραγματευτική τακτική της Ελλάδας και την απομάκρυνση Κυριαζίδη, βλ. Karamouzi, *Greece, the EEC and the Cold War*, 87-9. Για τις πληροφορίες που έφταναν στη δυτικογερμανική πλευρά για το θέμα, βλ. Botschaft der Bundesrepublik Deutschland προς Auswärtiges Amt, Beitritt Griechenlands zur EG, 8/1/1977 και Oncken προς Auswärtiges Amt, Griechische Wirtschaftspolitik: Rücktritt des Vize-Gouverneurs der Bank von Griechenland, Kyriazidis, 8/1/1977, PA AA, B200, Bestellnr. 114305. Για το παρασκήνιο της απομάκρυνσης Κυριαζίδη, όπως το μετέφερε σε αμερικανούς αξιωματούχους ο Κοντογεώργης, βλ. Mills προς Secretary of State, Greek Parliament debates policy toward European Community, 19/1/1977, DSCF, NARA, Record Group 59 (τελευταία ανάκτηση μέσω <http://aad.archives.gov/aad>, στις 3/6/2015).

825 Για τη συστηματική επισκόπηση των ευρύτερων αντιδράσεων που πυροδότησε η απομάκρυνση Κυριαζίδη, βλ. Oncken προς Auswärtiges Amt, Verhandlungen über den Beitritt Griechenlands zur EG: Pressereaktion auf Veränderung in der griechischen Verhandlungsdelegation, 12/1/1977 και Oncken προς Auswärtiges Amt, Beitritt Griechenlands zur EG: Parlamentdebatte vom 14.1. Zur Rücktritten Kyriazides und Varfís, 15/1/1977, PA AA, B200, Bestellnr. 114305.

826 Την εκδοχή αυτή είχε υποστηρίξει ο Σπύρος Μονδάνος από τις στήλες του *OT* (27/1/1977).

827 Ενδεικτικά, βλ. τις διαφορετικές προτάσεις για τον περιορισμό του κόστους της ελληνικής ένταξης σε διπλωματική σύσκεψη, κατά το τελικό στάδιο διαμόρφωσης της στάσης της ομοσπονδιακής κυβέρνησης έναντι του ελληνικού αιτήματος για έναρξη της διαδικασίας ένταξης, Auswärtiges Amt, Bundesministerium für Wirtschaft, Bundesministerium der Finanzen, Bundesministerium für Landwirtschaft, Bundesministerium der Arbeit, Bundesministerium für

διαπίστωση της δυτικογερμανικής πρεσβείας, την άνοιξη του 1977 -όταν η Γαλλία απέρριπτε για μία ακόμη φορά τη διακριτή αντιμετώπιση των ελληνικών οίνων και μία ευρύτερη μεσογειακή διεύρυνση που θα ανέβαλε την ελληνική ένταξη έμπαινε στο τραπέζι- ότι η Δυτική Γερμανία εμφανιζόταν πλέον ως η μόνη χώρα που τασσόταν υπέρ της ελληνικής ένταξης.⁸²⁸ Ωστόσο οι μεταπτώσεις αυτές, αποτέλεσμα των πιέσεων της συγκυρίας, δεν ακύρωναν τις ήδη εμπεδωμένες στρατηγικές κατευθύνσεις.

Το Δεκέμβριο του 1975, σχετική μελέτη που είχε παραγγείλει ο Kissinger από τις αρμόδιες υπηρεσίες μερικούς μήνες νωρίτερα,⁸²⁹ υπογράμμιζε το σημαντικό ρόλο που μπορούσε να διαδραματίσει η Κοινότητα στην ενδυνάμωση των σχέσεων των χωρών του ευρωπαϊκού Νότου με τη Δύση ενόψει της σταδιακής μείωσης της αμερικανικής παρουσίας στη Μεσόγειο. Στο πλαίσιο αυτό, ο πολιτικός συντονισμός των ΗΠΑ και των δυτικοευρωπαϊών συμμάχων αναδεικνυόταν ως ένας από τους σημαντικότερους στόχους της αμερικανικής πολιτικής για τη διατήρηση της επιρροής των ΗΠΑ στην περιοχή, και ειδικότερα στην Ελλάδα, λόγω των προβλημάτων στις σχέσεις της τελευταίας με το NATO.⁸³⁰ Συναφώς, παρά τις δυτικογερμανικές συστάσεις προς την Ελλάδα να μην αντιμετωπίζει την ΕΟΚ ως υποκατάστατο του NATO,⁸³¹ η εκτίμηση ότι το πρόβλημα θα μπορούσε να επιλυθεί ευκολότερα εάν η Ελλάδα βρισκόταν εντός της Κοινότητας, βάρυνε επίσης, στην απόφαση της Δυτικής Γερμανίας να στηρίξει αποφασιστικά την ελληνική υποψηφιότητα.⁸³² Εξάλλου, παρά τις ανησυχίες για το συνολικό κόστος της διεύρυνσης της ΕΟΚ με χώρες χαμηλότερου βαθμού ανάπτυξης, η ομοσπονδιακή κυβέρνηση είχε ήδη από το φθινόπωρο του 1975 διαχωρίσει την ελληνική υποψηφιότητα για την οποία ευνοούσε

Zusammenarbeit, Problematik weiterer Beitritte zur Europäischen Gemeinschaft. Zusammenfassung und Entscheidungsvorschlag, 16/9/1975, PA AA, B200, Bestellnr. 105611.

828 Botschaft der Bundesrepublik Deutschland προς Auswärtiges Amt, Beitritt Griechenlands zur EG, 30/4/1977, PA AA, B200, Bestellnr. 114306. Για το κλίμα απογοήτευσης που επικράτησε στους κύκλους της ελληνικής κυβέρνησης στο γύρισμα του 1976 και τις αρχές του 1977, στο φόντο των καθυστερήσεων της διαπραγματευτικής διαδικασίας και των αιτήσεων της Πορτογαλίας και της Ισπανίας, βλ. Karamouzi, *Greece, the EEC and the Cold War*, 87-116.

829 *FRUS, 1969-1976, XXX*, 150-1 (έγγρ. 45).

830 *Όπ.π.*, 194-207 (έγγρ. 56).

831 Ενδεικτικά, βλ. το ενημερωτικό σημείωμα του Μαύρου προς τον Καραμανλή στο Σβολόπουλος, *Καραμανλής*, τ. 8, 149-51.

832 Trumpf προς Botschaft der Bundesrepublik Deutschland, Griechische EG-Vollmitgliedschaft: Politische Problematik, 8/12/1975, PA AA, B200, Bestellnr. 105611.

για ταχύτερη λύση.⁸³³

Οι στρατηγικές αυτές κατευθύνσεις, παρά την εντατική προσπάθεια των αρμόδιων υπηρεσιών να προσδιορίσουν το δημοσιονομικό κόστος της ελληνικής ένταξης για την Κοινότητα,⁸³⁴ έθεταν ρητά έτερες πτυχές του προβλήματος σε δεύτερη μοίρα.⁸³⁵ Σχετική έρευνα της αμερικανικής πρεσβείας στην Αθήνα αρκούταν στη διαπίστωση πως “οι οικονομικές πραγματικότητες προσδένουν την Ελλάδα στις ΗΠΑ και τη Δυτική Ευρώπη”,⁸³⁶ επισημαίνοντας την ελληνική αδυναμία σαφούς προσδιορισμού των επιπτώσεων που θα είχε για την ελληνική οικονομία μια ταχεία ένταξη στην Κοινότητα.⁸³⁷ Για μία ακόμη φορά, η επιστημονική ανάλυση των συνεπειών της “ευρωπαϊκής επιλογής” θα ακολουθούσε τις πολιτικές αποφάσεις· κάτι που δεν ήταν ίδιον της ελληνικής προσέγγισης, όπως υπογράμμιζε η παράδοση στο δυτικογερμανικό υπουργείο Εξωτερικών των πορισμάτων της δεξαμενής σκέψης Deutsches Institut für Entwicklungspolitik (DIE), με θέμα τις μακροπρόθεσμες οικονομικές επιπτώσεις της μεσογειακής διεύρυνσης, περίπου ένα χρόνο μετά την οριστική λήψη της απόφασης για στήριξη της ελληνικής υποψηφιότητας.⁸³⁸ Μετά τα μέσα του 1977, όταν ο κύβος για την ελληνική ένταξη είχε ριφθεί και η πρόοδος των διαπραγματεύσεων καθιστούσε τη διαδικασία μη αναστρέψιμη, η επακριβής εκτίμηση των συνεπειών της πλήρους ενσωμάτωσης στην Κοινή Αγορά για την

833 Auswärtiges Amt, Bundesministerium für Wirtschaft, Bundesministerium der Finanzen, Bundesministerium für Landwirtschaft, Bundesministerium der Arbeit, Bundesministerium für Zusammenarbeit, Problematik weiterer Beitritte zur Europäischen Gemeinschaft, 22/9/1975, PA AA, B200, Bestellnr. 105611.

834 Για την κοινοτική απαίτηση για τεκμηρίωση των ελληνικών θέσεων και τα προβλήματα που προέκυπταν στις διαπραγματεύσεις από την ελληνική αδυναμία να παράσχει τα απαραίτητα οικονομικά στοιχεία, βλ. Karamouzi, *Greece, the EEC and the Cold War*, 89-91. Για τις δυτικογερμανικές εκτιμήσεις αναφορικά με το κόστος της ελληνικής ένταξης, βλ. ενδεικτικά Auswärtiges Amt, Bundesministerium für Wirtschaft, Bundesministerium der Finanzen, Bundesministerium für Landwirtschaft, Bundesministerium der Arbeit, Bundesministerium für Zusammenarbeit, Problematik weiterer Beitritte zur Europäischen Gemeinschaft. Zusammenfassung und Entscheidungsvorschlag. Anlage Finanzielle Belastungen bei einem Beitritt Griechenlands/Spaniens, 16/9/1975, PA AA, B200, Bestellnr. 105611.

835 Trumpf προς Botschaft der Bundesrepublik Deutschland, Griechische EG-Vollmitgliedschaft: Politische Problematik, 8/12/1975, PA AA, B200, Bestellnr. 105611.

836 Kubisch προς Secretary of State, Background for visit of Zolotas and [Pap]aligouras, 27/9/1974, DSCF, NARA, Record Group 59 (τελευταία ανάκτηση μέσω <http://aad.archives.gov/aad>, στις 3/6/2015).

837 Kubisch προς Secretary of State, Accelerated Greek Membership in EC, 31/7/1975, DSCF, NARA, Record Group 59 (τελευταία ανάκτηση μέσω <http://aad.archives.gov/aad>, στις 3/6/2015).

838 Heimpel προς Trumpf, 15/12/1976 και το συνημμένο DIE, Stellungnahme zur Erweiterung der Europäischen Gemeinschaft um Griechenland, Spanien und Portugal, PA AA, B200, Bestellnr. 114303.

ελληνική βιομηχανία, παρέμενε μια ανοιχτή πρόκληση.⁸³⁹ Στο πλαίσιο αυτό, η δημοσίευση των προκαταρκτικών πορισμάτων της μελέτης του Ινστιτούτου Οικονομικών και Βιομηχανικών Ερευνών (IOBE), την άνοιξη του 1978, συγκροτώντας έναν ατελείωτο κατάλογο γενικών και κλαδικών μέτρων μη δασμολογικής προστασίας, απαραίτητων για την επιβίωση της ελληνικής βιομηχανίας στο κοινοτικό περιβάλλον, δεν δικαιολογούσε μεγάλη αισιοδοξία.⁸⁴⁰

839 Χαρακτηριστική από αυτήν την άποψη είναι η μεγάλη άνθιση των σχετικών εκδόσεων μετά το 1979, έτος υπογραφής της Πράξης Προσχώρησης της Ελλάδας στην ΕΟΚ. Εντελώς ενδεικτικά, βλ. Α. Ε. Ott-N. Wenturis (επιμ.), *Griechenland vor dem Beitritt in die Europäische Gemeinschaft. Beiträge des Symposions der Universität Tübingen in Verbindung mit dem Europa-Zentrum Tübingen vom 9. bis 11. Mai 1979* (Frankfurt: Peter Lang, 1980), Rationalisierungs-Kuratorium der Deutschen Wirtschaft, *Strukturveränderungen den deutschen Wirtschaft. Die Industrialisierung der Entwicklungsländer und Ihre Rückwirkungen auf die deutsche Wirtschaft. Perspektiven bis 1990. Länderstudie Griechenland* (Frankfurt: RKW, 1979), Α. Κιντής, *Ανάπτυξη της ελληνικής βιομηχανίας* (Αθήνα: Gutenberg, 1982), Ν. Μούσης, ΕΟΚ: *Ανάλυσις της κοινοτικής πολιτικής* (Αθήνα: Παπαζήσης, 1981), Π. Ρουμελιώτης, *Η οικονομική κρίση και η ένταξη της Ελλάδας στην ΕΟΚ* (Αθήνα: Παπαζήσης, 1980), αλλά και την έκδοση αργότερα των πορισμάτων του IOBE, Ι. Χασσίδ, *Ελληνική Βιομηχανία και ΕΟΚ. Μελέτη για τις επιπτώσεις τις ένταξης*, 2 τ. (Αθήνα: IOBE, 1980).

840 Για το κείμενο των πορισμάτων του IOBE, βλ. *ΟΤ*, 13/4/1978.

Συμπεράσματα

Τον Απρίλιο του 1973, ο Diarmuid Brogan, επιχειρώντας να διαγνώσει τις πολιτικές προοπτικές που διανοίγονταν για τους συνταγματάρχες ενόψει των οικονομικών προβλημάτων που έκαναν την εμφάνισή τους στον ορίζοντα, πρότεινε στους αναγνώστες των *Financial Times* μια ενδιαφέρουσα -αλλά και τυπική για τις ναυαρχίδες εκλαΐκευσης της οικονομικής σκέψης στη Βρετανία- ερμηνεία της μέχρι τότε πολιτικής επιβίωσης του καθεστώτος. Σύμφωνα με το συντάκτη του άρθρου, η απουσία αποτελεσματικής αντιπολίτευσης έναντι της δικτατορίας μπορούσε να εξηγηθεί, ρίχνοντας μία ματιά “στα αυτοκίνητα που κατακλύζουν τους δρόμους της Αθήνας” και στα ρούχα των ελλήνων “που είναι είναι τώρα οι πιο καλοντυμένοι”.⁸⁴¹ Η συγκυρία της δημοσίευσης ήταν επίσης πολλαπλά ενδιαφέρουσα: Οικονομικά, καθώς το άρθρο είδε το φως της δημοσιότητας στο μεταίχμιο ανάμεσα στο boom του 1972 και της αύξουσας έντασης των πληθωριστικών πιέσεων του 1973 και πολιτικά, καθώς η αναδημοσίευσή του στον *Οικονομικό Ταχυδρόμο* -στο πλαίσιο της αποκλειστικής συνεργασίας των δύο εντύπων- έγινε στις 24 Μαΐου,⁸⁴² ακριβώς την ημέρα που το στρατιωτικό καθεστώς προχωρούσε στην προληπτική καταστολή του Κινήματος του Ναυτικού· τη σημαντικότερη μέχρι τότε πράξη αντίστασης προερχόμενης από τους κόλπους του στρατού. Και αν η αξιολόγηση των ενδυματολογικών επιλογών εμπεριέχει μια γερή δόση υποκειμενισμού, η δεσπόζουσα παρουσία των αυτοκινήτων στους δρόμους, πέρα από τα πολεοδομικά προβλήματα και το αλυσιτελές των κυκλοφοριακών ρυθμίσεων, πρόσφερε πράγματι, μία ένδειξη ευρύτερων μετασχηματισμών.

Η παρατήρηση του συντάκτη των *Financial Times*, παρά τη δημοσιογραφική υπερβολή της, δεν απείχε πολύ από την πραγματικότητα. Το 1972, κυκλοφορούσαν στην ευρύτερη περιοχή της πρωτεύουσας 183.357 Ι.Χ. επιβατηγά αυτοκίνητα έναντι 31.082, το 1961. Από τα 303.109 επιβατηγά αυτοκίνητα που διέθετε συνολικά η χώρα, τα 39.586 είχαν τεθεί για πρώτη φορά σε κυκλοφορία εντός του 1972, ενώ από αυτά μόνο 9 εγγράφονταν ως “κατασκευασθέντα εν Ελλάδι” στο σχετικό πίνακα της Εθνικής Στατιστικής Υπηρεσίας Ελλάδος (ΕΣΥΕ). Παρόμοιες αυξητικές τάσεις θα

841 *The Financial Times*, 24/4/1973.

842 *Ο Οικονομικός Ταχυδρόμος (ΟΤ)*, 24/5/1973.

σημειώνονταν και τα επόμενα χρόνια, παρά την προσωρινή κάμψη του 1974.⁸⁴³ Η αναδυόμενη ελληνική αγορά αυτοκινήτου, ίσως επηρέασε πράγματι, τις διαθέσεις του Giovanni Agnelli, ιδιοκτήτη της ιταλικής αυτοκινητοβιομηχανίας FIAT, υπέρ της συμμετοχής της Ελλάδας στην ΕΟΚ -που θα συνεπαγόταν την κατάργηση των δασμών και την περαιτέρω ενίσχυση της αγοράς- όπως διαπίστωνε ο Συμεών Νεόφυτος, επικεφαλής του Γραφείου Βρυξελλών του ΣΕΒ, στο πλαίσιο των επαφών του με την UNICE την επαύριο της πτώσης της δικτατορίας.⁸⁴⁴ Συναφείς εξάλλου, υπήρξαν και οι συντονισμένες προσπάθειες της ελληνικής πλευράς καθ' όλη τη διάρκεια του 1974, να επιτύχει την παράταση -κατά παράβαση των σχετικών προθεσμιών της Συμφωνίας Σύνδεσης- των προστατευτικών ρυθμίσεων της νηπιακής βιομηχανίας ελαστικών στην Ελλάδα, που διέθετε, από την προηγούμενη δεκαετία, εργοστάσια της Goodyear και της Pirelli.⁸⁴⁵ Προσπάθειες που εντάθηκαν τους πρώτους μήνες της μεταπολίτευσης, προκαλώντας κάποια σύγχυση αναφορικά με την επιδιωκόμενη ελληνική ένταξη.⁸⁴⁶

Όταν, το 1963, ο Γεώργιος Κουτσουμάρης προσπαθούσε να διαγνώσει τις αλλαγές που θα επέφερε στο ελληνικό αναπτυξιακό υπόδειγμα η σύνδεση με την ΕΟΚ, μία από τις επισημάνσεις του αφορούσε την τροποποίηση των καταναλωτικών προτύπων, την οποία ο συγγραφέας συσχέτιζε με τον κίνδυνο υπέρμετρης αύξησης των εισαγωγών. Η τάση αυτή φαινόταν να επαληθεύεται δέκα χρόνια αργότερα, όταν η αξία των εισαγωγών έφτασε να αντιπροσωπεύει το 21,1% του ΑΕΠ. Το ποσοστό αυτό, παρά την οικονομική ύφεση που ακολούθησε και τις προσπάθειες των επόμενων κυβερνήσεων να αμβλύνουν την επιβάρυνση του εμπορικού ισοζυγίου από την εισαγωγή καταναλωτικών αγαθών, θα παρέμενε στα επίπεδα αυτά ολόκληρη την τετραετία 1974-77,⁸⁴⁷ υποδεικνύοντας ότι το φαινόμενο είχε σαφώς δομικές αιτίες.

843 Για τα στοιχεία αυτά βλ. τις στατιστικές συγκοινωνιών και επικοινωνιών της ΕΣΥΕ (τελευταία ανάκτηση μέσω www.statistics.gr, στις 18/6/2015).

844 Σχετικά, βλ. τη συνέντευξη του συγγραφέα με τον Συμεών Νεόφυτο, επικεφαλής του Γραφείου Βρυξελλών του ΣΕΒ, 1974-81, Αθήνα, 6/9/2011.

845 Ενδεικτικά βλ. Abel προς Auswärtiges Amt, Assoziationsabkommen mit Giechenland-Sitzung der Gruppe Assoziierungsdritter Länder am 7.10.1974, 8/10/1974 και Bömcke προς Auswärtiges Amt, Assoziation EWG-Griechenland, 10/10/1974, Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes, Berlin (PA AA), B200, Bestellnr. 105623.

846 Kubisch προς Secretary of State, Greek-EEC Relations, 27/11/1974, National Archives and Records Administration, Washington, D.C. (NARA), State Department Central Foreign Policy Files (DSCF), Record Group 59 (τελευταία ανάκτηση μέσω <http://aad.archives.gov/aad>, στις 18/6/2015).

847 *Η ελληνική οικονομία 1960-1997. Μακροχρόνιες μακροοικονομικές στατιστικές σειρές* (Αθήνα: ΥΠΕΘΟ, 1998).

Η ισορροπία του ισοζυγίου πληρωμών σε ένα ευρύτερο ανταγωνιστικό περιβάλλον βρέθηκε από νωρίς στο επίκεντρο της προβληματικής των πρωτεργατών της δυτικοευρωπαϊκής στρατηγικής, ενώ πολύ σύντομα απασχόλησε ευρύτερους πολιτικούς, επιχειρηματικούς και επιστημονικούς κύκλους.⁸⁴⁸ Παρά την επιμονή του Ιωάννη Πεσμαζόγλου στην ανάγκη αξιοποίησης των εμπορικών δυνατοτήτων που προσέφερε μια ενιαία αγορά και συναφώς, στο στόχο της ενίσχυσης του εξαγωγικού προσανατολισμού της ελληνικής βιομηχανίας, ήταν η συναίσθηση της υποτελούς θέσης της Ελλάδας στο διεθνή καταμερισμό που υποχρέωνε τον επικεφαλής της ελληνικής αντιπροσωπείας να επιμένει στο ύψος της απαιτούμενης κεφαλαιακής βοήθειας από τους υπό διαμόρφωση διακρατικούς μηχανισμούς χρηματοδοτικής στήριξης: επιμονή που τον οδήγησε κάποτε στις λεκτικές επιθέσεις περί αποικιοκρατικών τάσεων των Έξι, καθιστώντας τον αντιπαθή σε κύκλους των υποψήφιων εταίρων. Τη φρασεολογία αυτή εξάλλου, υιοθέτησε υπαινικτικά, σε δεδομένες στιγμές, και ο ίδιος ο Κωνσταντίνος Καραμανλής, χωρίς όμως να οδηγηθεί σε ρήξη για το ύψος της χρηματοδοτικής βοήθειας προς την Ελλάδα, σταθμίζοντας προφανώς, ευρύτερους γεωπολιτικούς παράγοντες, όπως αφήνουν να εννοηθεί οι διαλλακτικότερες εισηγήσεις του υπουργού Εξωτερικών, Ευάγγελου Αβέρωφ, στο τελικό στάδιο των διαπραγματεύσεων για τη σύνδεση.

Οι πρώιμοι αυτοί προβληματισμοί δεν μαρτυρούσαν κάποια αγωνία για τις πιέσεις που θα ασκούσε στο εμπορικό ισοζύγιο μία ενδεχόμενη τροποποίηση του καταναλωτικού προτύπου. Απεναντίας, σχετίζονταν ευθέως με τη δυνατότητα της Ελλάδας να προβεί στις απαραίτητες ενέργειες για την επιβίωση της βιομηχανίας της στο νέο περιβάλλον, χωρίς να καταφεύγει στην υπερφορολόγηση και τον υπερπροστατευτισμό, όπως επισήμαινε το συνοδευτικό έγγραφο του ελληνικού υπομνήματος για το σχηματισμό μιας ευρείας Ζώνης Ελεύθερων Συναλλαγών (ΖΕΣ). Βεβαίως, η φορά των πραγμάτων θα αποδείκνυε ότι, ανεξάρτητα από το ύψος της χρηματοδοτικής στήριξης, οι επιδιώξεις αυτές μόνο εν μέρει μπορούσαν να υλοποιηθούν. Ο ρυθμός της εκβιομηχάνισης στα χρόνια που θα ακολουθούσαν υπήρξε εντυπωσιακός, με τους κλάδους στους οποίους οι σχετικές αναλύσεις εντόπιζαν τα κύρια ελληνικά συγκριτικά πλεονεκτήματα, να διαδραματίζουν

848 Ενδεικτικά, βλ. τις σχετικές εισηγήσεις του Γ' συνεδρίου της Ελληνικής Εταιρείας Οικονομικών Επιστημών (ΕΕΟΕ) στον τόμο *Το Ισοζύγιον των εξωτερικών πληρωμών της Ελλάδος. Εισηγήσεις και συζητήσεις. Αθήναι 3-4 Ιουνίου 1966* (Αθήναι: ΕΕΟΕ, 1967).

πράγματι, ρόλο ατμομηχανής της ανάπτυξης. Ωστόσο, η εξέλιξη αυτή σε μικρό μόνο βαθμό συνδυάστηκε με την άρση της “υπερφορολόγησης” και του “υπερπροστατευτισμού”.

Η δεκαετία της ραγδαίας εκβιομηχάνισης, 1963-73, γνώρισε τη σύγκλιση δύο συγκυριακών παραγόντων που σφράγισαν τα εντυπωσιακά αποτελέσματα, αλλά και τα δομικά όρια της ανάπτυξης της ελληνικής οικονομίας: Αφενός, τη μονομερή κατάργηση του δασμολογικού αφοπλισμού εκ μέρους της ΕΟΚ, που το 1968 είχε ολοκληρωθεί και παρέμεινε σε ισχύ παρά το “πάγωμα” της ελληνικής σύνδεσης και αφετέρου, τη θέσπιση πρωτόγνωρων βιομηχανικών κινήτρων που κατένειμαν ανισοβαρώς τις φορολογικές υποχρεώσεις. Οι δύο αυτοί παράγοντες, διατηρώντας σε μεγάλο βαθμό τη δασμολογική και ενισχύοντας υπέρμετρα τη μη δασμολογική προστασία, καθυστερούσαν την έκθεση της ελληνικής βιομηχανίας στο διεθνή ανταγωνισμό και -μαζί με άτυπες μορφές προστασίας, όπως η παραβίαση των κανόνων της Νομισματικής Επιτροπής για την προώθηση επενδύσεων σε συγκεκριμένους κλάδους- συντελούσαν στην ενίσχυση των στρεβλώσεων της βιομηχανικής ανάπτυξης. Ωστόσο, οι στρεβλώσεις αυτές δεν συνιστούσαν παρέκκλιση από το αναπτυξιακό υπόδειγμα το οποίο εγκαινίαζε η ενσωμάτωση της ελληνικής οικονομίας στο κοινοτικό περιβάλλον. Απεναντίας, αποτελούσαν συστατικό στοιχείο του υποδείγματος.

Οι αναλύσεις του Στέφανου Τριάντη -εν μέρει λόγω της καταστροφολογικής προσέγγισής του που φαινόταν να διαψεύδεται από τους υψηλούς ρυθμούς ανάπτυξης- παρότι συντονίζονταν με τις απόψεις άλλων ειδημόνων, όπως ο Άγγελος Αγγελόπουλος και ο Βασίλειος Δαμαλάς, δεν αρκούν για να τεκμηριώσουν αυτήν τη θέση. Εξάλλου, ο πειρασμός να αντιμετωπίσει κανείς ως θέσφατο τις εκτιμήσεις του Τριάντη είναι τόσο ισχυρός, όσο έντονες είναι οι εντυπώσεις της τρέχουσας οικονομικής κρίσης -τις οποίες ασφαλώς, δεν είχαν υπόψη τα υποκείμενα τις εποχής. Μεγαλύτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν και πάλι, οι αναλύσεις του Κουτσομάρη. Ο τελευταίος, συνδεδεμένος στενά με κύκλους του ΣΕΒ, προσδιορίζοντας τις προτεραιότητες της ελληνικής βιομηχανικής πολιτικής στο κοινοτικό πλαίσιο, τόνιζε, μεταξύ άλλων, το άτοπο των αναδιανεμητικών πολιτικών και την ανάγκη διαφύλαξης του χαμηλού εργατικού κόστους, την παροχή κρατικών επιδοτήσεων για την προσαρμογή των ελληνικών επιχειρήσεων, εκ των οποίων πολλές δεν θα ήταν σε

θέση να ανταποκριθούν στον κοινοτικό ανταγωνισμό, την ανάληψη από το κράτος μέρους του κόστους για την τεχνολογική αναβάθμιση και τον προσανατολισμό πρόσθετων πόρων στις δυναμικές βιομηχανίες.

Η δέσμη προτάσεων του Κουτσομάρη συνόψιζε με ενάργεια τον πυρήνα των σχετικών αιτημάτων του ΣΕΒ. Ήδη από το 1957, τα πορίσματα της επιτροπής βιομηχανίας για τη ΖΕΣ, υπό την προεδρία του Χριστόφορου Κατσάμπα, συγκροτούσαν έναν εκτενή κατάλογο προστατευτικών αιτημάτων, που αφορούσαν την αναβολή του δασμολογικού αφοπλισμού, τη χρηματοδοτική στήριξη της ελληνικής οικονομίας από τον υπό διαμόρφωση σχηματισμό και τη λήψη μέτρων βιομηχανικής πολιτικής με άξονα τις φοροαπαλλαγές, τις ατέλειες και τις επιδοτήσεις. Και αν η διασφάλιση αυξημένης δασμολογικής προστασίας ενσωματώθηκε -στο μέτρο του εφικτού- στο νομικό κείμενο που καθόριζε τους όρους της ελληνικής σύνδεσης με την ΕΟΚ, η άντληση χρηματοδότησης από το εξωτερικό και η καθιέρωση των προτεινόμενων μέτρων βιομηχανικής πολιτικής θα αποτελούσαν το διακύβευμα των χρόνων που θα ακολουθούσαν: η πρώτη, στο επίπεδο των διμερών σχέσεων με τους δυτικοευρωπαίους εταίρους, αλλά και τις ΗΠΑ και η δεύτερη, στο επίπεδο της εκάστοτε κυβερνητικής οικονομικής πολιτικής.

Το ύψος των κεφαλαίων για την εκτέλεση έργων υποδομής, μέσω της Ευρωπαϊκής Τράπεζας Επενδύσεων, που προέβλεπε η Συμφωνία Σύνδεσης ήταν σαφώς κατώτερο των προσδοκιών της ελληνικής πλευράς. Ωστόσο, η συμπληρωματικότητα αυτού του είδους δανεισμού με τα χαμηλότοκα δάνεια που διασφάλιζε η Ελλάδα από τους εταίρους -ενίοτε ρητά διατυπωμένη, ήδη πριν από τη σύνδεση με την Κοινότητα, όπως στην περίπτωση της συμφωνίας Adenauer-Καραμανλή- αποτελούσε τον πραγματικό δείκτη των ελληνικών απολαβών. Συναφής ήταν και η παροχή πιστώσεων για την εισαγωγή κεφαλαιουχικού εξοπλισμού από τις ελληνικές βιομηχανικές επιχειρήσεις -μία πρακτική που είχε εγκαινιάσει το σύμφωνο Μαρκεζίνη-Erhard ήδη νωρίτερα. Η τελευταία αυτή κατηγορία δανεισμού, μαζί με τη λεγόμενη τεχνική βοήθεια, επικαθόρισε εν πολλοίς και τη διάρθρωση των ελληνικών εισαγωγών, καθώς σε συνθήκες ραγδαίας εκβιομηχάνισης και αύξησης των ξένων επενδύσεων, η δαπάνη για κεφαλαιουχικά αγαθά ξεπέρασε πολύ σύντομα τη δαπάνη για βιομηχανικά προϊόντα. Βεβαίως, η διαδικασία αυτή δεν υπήρξε πάντα ευχερής για την ελληνική πλευρά. Το “πάγωμα” των ποσών που εκκρεμούσαν από το

Χρηματοδοτικό Πρωτόκολλο της Συμφωνίας Σύνδεσης και η άρνηση της Κοινότητας να συνάψει ένα δεύτερο κατά την περίοδο της δικτατορίας, καθώς και οι περιορισμοί που συνόδευσαν τις αποφάσεις αυτές σε διμερές επίπεδο, υποχρέωσαν το καθεστώς να προχωρήσει στη σύναψη εξωτερικών δανείων με πολύ δυσμενέστερους όρους, ενώ η πρακτική της εγγραφής μεγάλων δανείων σε δημόσιους οργανισμούς από το 1972 και μετά⁸⁴⁹ -αν και στατιστικά χρήσιμη- δεν βοήθησε στην ουσιαστική αντιμετώπιση της επιδείνωσης του ισοζυγίου πληρωμών. Σε κάθε περίπτωση, οι έλληνες βιομήχανοι, αξιοποιώντας τόσο τις διασυνδέσεις τους με επιχειρηματικούς ομίλους και πιστωτικά ιδρύματα του εξωτερικού για την πρόκληση σχετικού ενδιαφέροντος όσο και τις προσβάσεις τους στα αρμόδια επιτελεία για την επιλογή των επενδυτικών πεδίων και την απόσπαση κρατικών εγγυήσεων, αποτέλεσαν αναπόσπαστο κρίκο της διαδικασίας.

Η βιομηχανική πολιτική υπήρξε το πεδίο στο οποίο καταγράφηκαν οι πολυπληθέστερες και πιο καθοριστικές παρεμβάσεις των ελλήνων βιομηχάνων. Η διατύπωση θέσεων και αιτημάτων με δημόσιες παρεμβάσεις και υποβολή υπομνημάτων· η θεσμική συμμετοχή στους καθ' ύλην αρμόδιους φορείς, όπως ο Οργανισμός Βιομηχανικής Αναπτύξεως (ΟΒΑ) και οι επιτροπές σύνταξης των αναπτυξιακών προγραμμάτων· η προσπάθεια διαμόρφωσης της σύνθεσης των οικονομικών επιτελείων· η καλλιέργεια προσωπικών σχέσεων· όλα αυτά υπήρξαν μερικά από τα μέσα που αξιοποίησαν τόσο ο ΣΕΒ όσο και ισχυροί επιχειρηματικοί παράγοντες για την προώθηση συγκεκριμένων μέτρων βιομηχανικής πολιτικής. Στο πλαίσιο αυτό, η επικείμενη έκθεση στο διεθνή ανταγωνισμό αξιοποιήθηκε κατεξοχήν, ως φόβητρο που υπογράμμιζε την αναγκαιότητα ενίσχυσης των ελληνικών βιομηχανικών επιχειρήσεων, ενώ σταδιακά, η επίκληση της προοπτικής της ένταξης στην ΕΟΚ αποτέλεσε εργαλείο ευρύτερων πολιτικών παρεμβάσεων του ΣΕΒ, που προέβλεπε την τελευταία ως εγγυήτρια του κοινωνικοοικονομικού συστήματος. Οι δύο αυτές πτυχές της προβληματικής του ΣΕΒ, παρά τις εντάσεις που προέκυπταν, κατά καιρούς, από την ιεράρχησή τους, δεν υπήρξαν στην πραγματικότητα ανταγωνιστικές. Απεναντίας λειτούργησαν συμπληρωματικά τόσο την περίοδο της δικτατορίας όσο και κατά τη διαδικασία μετάβασης στη δημοκρατία.

849 *Μακροχρόνιες στατιστικές σειρές της ελληνικής οικονομίας* (Αθήνα: Τράπεζα της Ελλάδος, 1992).

Η επιβολή της δικτατορίας, το 1967, πραγματοποιήθηκε σε συνθήκες υποχώρησης της οικονομικής δραστηριότητας, ενώ η πολιτική κρίση που προηγήθηκε είχε συνοδευτεί από την ανάδυση μορφών εργατικής διεκδικητικότητας που αμφισβητούσαν τον πρώτο άξονα των προτάσεων Κουτσομάρη: τη συμπίεση του εργατικού κόστους. Την τελευταία, οι έλληνες βιομήχανοι δεν συνήθιζαν να την διατυπώνουν με μορφή αιτήματος προς τις κυβερνήσεις, καθώς διέθεταν την ισχύ και τα μέσα να την επιβάλουν. Ωστόσο, η επεκτατική πολιτική που εγκαινίασε η Ένωση Κέντρου και οι δυναμικές που απελευθέρωσε η ανατροπή της κυβέρνησης Γεωργίου Παπανδρέου έθεταν για πρώτη φορά σε αμφισβήτηση μία μακροοικονομική σταθερά που αποτελούσε ταυτόχρονα και σημαντικό συγκριτικό πλεονέκτημα της ελληνικής βιομηχανίας. Παρά τις πολιτικές ενστάσεις ορισμένων κύκλων του ΣΕΒ έναντι των συνταγματαρχών -που απέτρεψαν τη δημόσια ταύτιση του Συνδέσμου με το καθεστώς- οι έλληνες βιομήχανοι υποδέχτηκαν θετικά την αποκατάσταση της “παραγωγικής ομαλότητας” και εκτίμησαν δεόντως τα επενδυτικά κίνητρα που πολύ σύντομα ακολούθησαν. Οι παράμετροι αυτές, σε συνδυασμό με την αξιοποίηση της οικοδομής ως εργαλείου εξόδου από την κρίση,⁸⁵⁰ που συμπαρέσυρε ανοδικά μια σειρά βιομηχανικούς κλάδους,⁸⁵¹ αλλά και την πολιτική σταθεροποίηση του καθεστώτος μετά το αποτυχημένο βασιλικό πραξικόπημα, είχαν ως αποτέλεσμα την ταχεία προσέγγιση των δύο πλευρών κατά τη διάρκεια του 1968.

Η παρατεταμένη πολιτική αστάθεια που σηματοδότησε η βασιλική εκτροπή και η έκρηξη των Ιουλιανών έχουν μέχρι σήμερα μονοπωλήσει το ενδιαφέρον των μελετητών της περιόδου, οδηγώντας ακόμη και προσεγγίσεις που πραγματεύονται την ανάδυση των δικτατοριών μέσα από το πρίσμα του επιπέδου ανάπτυξης να αποδεχτούν την πρωτοκαθεδρία του πολιτικού στοιχείου στην περίπτωση της

850 Το 1968 οι ακαθάριστες επενδύσεις παγίου κεφαλαίου στις κατοικίες, σημείωσαν αύξηση κατά 34,1%. Μεταξύ 1969 και 1971, ο ίδιος δείκτης σημείωσε τις συνήθεις αυξομειώσεις του, κινούμενος σε επίπεδα σαφώς χαμηλότερα από αυτά της περιόδου 1961-66. Ακολούθως, τη νέα έκρηξη του 1972, διαδέχτηκε η στασιμότητα του 1973 και η καταβάρθρωση του 1974, καθώς ο περιορισμός της οικοδομικής δραστηριότητας έγινε το κύριο μέσο αντιπληθωριστικής πολιτικής. Πάντως, το ιστορικό υψηλό σημειώθηκε το 1975, σε μία νέα προσπάθεια αξιοποίησης της οικοδομής για την έξοδο από την ύφεση. Για τα στοιχεία αυτά, βλ. την έκδοση του ΥΠΕΘΟ, *Ελληνική οικονομία*.

851 Για τη συσχέτιση των επενδύσεων στις κατοικίες με την ανάπτυξη ορισμένων βιομηχανικών κλάδων, βλ. Χ. Ιορδάνογλου, “Η οικονομία 1949-1974. Ανάπτυξη και νομισματική σταθερότητα”, στο Β. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, 10 τ. (Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 2003), τ. 9, 59-86. Για την υπεράσπιση αυτής της πολιτικής, βλ. τη συνέντευξη του συγγραφέα με τον Θάνο, Αθήνα, 17/4/2011 και Γ. Δράκος, *Χαμένα χρόνια. Ο σοσιαλισμός στην Ελλάδα* (Αθήνα: Ελληνική Ευρωεκδοτική, 1993), 46-7.

Ελλάδας.⁸⁵² Συναφώς, η συγκριτική εξέταση της οικονομικής κατάστασης μεταξύ των υπό εξέταση χωρών, έχει οδηγήσει μελετητές στο συμπέρασμα ότι στην ελληνική περίπτωση δεν ήταν η εμφάνιση μιας οξείας οικονομικής κρίσης που διαδραμάτισε κάποιο ρόλο για την επιβολή της δικτατορίας.⁸⁵³ Ωστόσο, παρά τον καθοριστικό ρόλο της κρίσης εκπροσώπησης, η ερμηνεία της επιβολής της δικτατορίας αποκλειστικά μέσα από την ακολουθία των πολιτικών γεγονότων της περιόδου 1965-67 αδυνατεί να εξηγήσει τη στήριξη που προσέφεραν οι ηγεμονικές μερίδες του κοινωνικού συνασπισμού εξουσίας στους συνταγματάρχες ιδιαίτερα μετά την απομάκρυνση του Κωνσταντίνου. Εξάλλου, η προσέγγιση αυτή, παραπέμποντας στις μεθοδολογικές παραδοχές του Linz,⁸⁵⁴ προϋποθέτει μια στεγανή λειτουργία του πολιτικού και του οικονομικού επιπέδου, που μόνο κατά παράβαση του σχήματος μπορούν να συναντηθούν.

Η βασική υπόθεση ότι η επιβολή των αυταρχικών καθεστώτων είναι το αποτέλεσμα της συμμαχίας συντηρητικών τμημάτων του στρατού και διεθνοποιημένων μερίδων της αστικής τάξης -υπόθεση που συνέχει την έννοια του “γραφειοκρατικού αυταρχισμού”-⁸⁵⁵ στην ελληνική περίπτωση δεν έχει πεδίο εφαρμογής. Οι συνταγματάρχες δεν βρίσκονταν σε προσυνεννόηση με ισχυρούς επιχειρηματικούς κύκλους: η σύμβαση της Litton, που υπήρξε η πρώτη επίδειξη δυναμικής διοίκησης με άξονα την οικονομία, είχε δρομολογηθεί από τις κοινοβουλευτικές κυβερνήσεις· ο Tom Pappas είχε έρθει στην Ελλάδα νωρίτερα και ο Παύλος Τοτόμης, στέλεχος των επιχειρήσεων του τελευταίου δεν συμπεριλαμβανόταν στα πρόσωπα προς υπουργοποίηση που πρότειναν οι συνταγματάρχες στον Κωνσταντίνο· ο Γεώργιος Παπαδημητρακόπουλος, που ανέλαβε υπουργικά καθήκοντα, επίσης δεν συμπεριλαμβανόταν στο σχετικό κατάλογο, ενώ είχε καταλάβει υπουργικό θώκο, ήδη παλαιότερα, με επιλογή του Κωνσταντίνου· η στήριξη που παρείχε ο Στρατής Ανδρεάδης στους συνταγματάρχες προέκυψε μόνο μετά τη σύλληψή του και υπήρξε αποτέλεσμα της αξιοθαύμαστης

852 Χαρακτηριστικά, βλ. Ν. Π. Μουζέλης, *Κοινοβουλευτισμός και εκβιομηχάνιση στην ημι-περιφέρεια. Ελλάδα, Βαλκάνια, Λατινική Αμερική* (Αθήνα: Θεμέλιο, 1987).

853 Χαρακτηριστικά, βλ. Ν. Bermeo, “Classification and Consolidation: Some Lessons from the Greek Dictatorship”, *Political Science Quarterly*, 110, 3 (1995), 435-52.

854 Ενδεικτικά για το σχήμα, βλ. J. J. Linz, *Totalitarian and Authoritarian Regimes* (London: Lynne Rienner, 2000).

855 G. O'Donnell, “Tensions in the Bureaucratic-Authoritarian State and the Question of Democracy”, στο D. Collier (επιμ.), *The New Authoritarianism in Latin America* (Princeton: Princeton University, 1979), 285-317.

προσαρμοστικότητάς του· ο Σταύρος Νιάρχος και ο Αριστοτέλης Ωνάσης εκδήλωσαν αργότερα το ενδιαφέρον τους για τις προγραμματιζόμενες επενδύσεις στην ελληνική βιομηχανία πετρελαίου. Απεναντίας, από αυτήν την άποψη, θα είχε ενδιαφέρον η περαιτέρω διερεύνηση των προπαρασκευαστικών ενεργειών των Ανακτόρων, προκειμένου να ελεγχθεί κατά πόσο ο Κωνσταντίνος, εξετάζοντας το ενδεχόμενο ενός βασιλικού πραξικοπήματος, έλαβε υπόψη τους προβληματισμούς ορισμένων επιχειρηματικών κύκλων για την κατάσταση της οικονομίας.

Οι προβληματισμοί αυτοί, πράγματι, διαπερνούσαν ισχυρούς παράγοντες της ελληνικής βιομηχανίας. Ωστόσο, δεν μπορούν να ερμηνευθούν από μια στατική θεώρηση των οικονομικών μεγεθών. Η απαισιοδοξία που χαρακτηρίζει τις δημόσιες τοποθετήσεις των ελλήνων βιομηχάνων, από τα μέσα του 1965 μέχρι τις αρχές του 1967, για τις προοπτικές της οικονομίας στο πλαίσιο της σύνδεσης με την ΕΟΚ υποδεικνύει μια εντελώς διαφορετική ερμηνεία από αυτήν που προτείνει η Bermeo: η προοπτική της ένταξης της χώρας στην Κοινότητα δεν αποτελούσε αποτρεπτικό παράγοντα για την επιβολή της δικτατορίας. Απεναντίας, η συναίσθηση ότι η διατήρηση της προστασίας της ελληνικής βιομηχανίας σε συνθήκες κοινοτικού δασμολογικού αφοπλισμού ήταν προσωρινή, οδηγούσε τους έλληνες βιομηχάνους να θέτουν εμφαστικά το αίτημα της διατήρησης σημαντικά υψηλότερων ρυθμών ανάπτυξης από αυτούς των Έξι, ως απαραίτητο όρο επιβίωσης σε βάθος χρόνου. Αν το πραξικόπημα δεν συμπίπτει με την εξάντληση του μοντέλου της υποκατάστασης των εισαγωγών -όπως προτείνει ο O'Donnell στην περίπτωση των χωρών της Λατινικής Αμερικής-⁸⁵⁶ αφού οι ποσοτικοί περιορισμοί στις εισαγωγές και άλλα συναφή μέτρα είχαν εγκαταλειφθεί από το 1953-54,⁸⁵⁷ οι δυσκολίες που θα προέκυπταν από την έκθεση στο διεθνή ανταγωνισμό ήταν μπροστά. Η συνήθης λειτουργία της ΕΟΚ ως φόβητρου στο λόγο του ΣΕΒ, δεν θα πρέπει να μάς οδηγήσει στην υποτίμηση της παραμέτρου αυτής. Ο Κουτσομάρης είχε υπογραμμίσει νωρίς, τις ενδεχόμενες συνέπειες της διάχυτης αβεβαιότητας που συνόδευε την προοπτική της έκθεσης της ελληνικής βιομηχανίας στο διεθνή ανταγωνισμό, επισημαίνοντας τον κίνδυνο της επενδυτικής απροθυμίας. Σε συνθήκες πολιτικής αστάθειας, κοινωνικών

856 G. O'Donnell, *Modernization and Bureaucratic-Authoritarianism: Studies in South American Politics* (Berkeley: University of California, 1973).

857 Μ. Καραμεσίνη, *Βιομηχανική πολιτική, ευρωπαϊκή ενοποίηση και μισθωτή εργασία* (Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 2002), 156-7.

αναταραχών και εργατικών διεκδικήσεων, η επιβράδυνση της οικονομικής δραστηριότητας εξουδετέρωνε τα animal spirits⁸⁵⁸ που είχαν οδηγήσει ορισμένους ισχυρούς παράγοντες της ελληνικής βιομηχανίας να συναινέσουν στη σύνδεση με την ΕΟΚ, προσδίδοντας χαρακτήρα κρίσης στις υφεσιακές τάσεις.

Οι συνταγματάρχες, δρώντας ως τμήμα του μηχανισμού ελέγχου του στρατού από τα Ανάκτορα, πριν από την αυτόνομη κατάληψη της εξουσίας από την ομάδα Παπαδόπουλου-Παττακού-Μακαρέζου, προσλάμβαναν μέσα από τα δικά τους αναλυτικά εργαλεία τις ανησυχίες του επιχειρηματικού κόσμου που έφταναν σε αυτούς διαθλασμένες. Οι προγραμματικές δηλώσεις της κυβέρνησης Κωνσταντίνου Κόλλια περί τήρησης των υποχρεώσεων προς την ΕΟΚ και αξιοποίησης των ιδιωτικών επενδύσεων ως οχήματος για την οικονομική ανάπτυξη· η δήλωση πίστης στην ιδιωτική πρωτοβουλία και η τοποθέτηση του Κωνσταντίνου Θάνου στη θέση του γενικού γραμματέα του υπουργείου Συντονισμού· η ταχεία υπογραφή της σύμβασης με την Litton και οι πολιτικές προσέλκυσης των ξένων επιχειρήσεων· η καθιέρωση βιομηχανικών κινήτρων και η διευκόλυνση του τραπεζικού δανεισμού· αυτές υπήρξαν οι πρώτες κινήσεις του νέου καθεστώτος για την αποκατάσταση της εμπιστοσύνης των επενδυτών και τη βελτίωση του επιχειρηματικού κλίματος. Η σταδιακή απόδοση των μέτρων, σε συνδυασμό με την επικράτηση συνθηκών που ευνοούσαν τον εργοδοτικό δεσποτισμό συνέτειναν στην ανάκαμψη της οικονομίας, παράλληλα με τη σταθεροποίηση του καθεστώτος, και συμβάδιζαν με την προσέγγιση των ελλήνων βιομηχάνων με τους συνταγματάρχες.

Η ολοκλήρωση του δασμολογικού αφοπλισμού έναντι των ελληνικών βιομηχανικών προϊόντων, το 1968, συνέβαλε στην εκτροπή του ελληνικού εξαγωγικού εμπορίου προς την Κοινή Αγορά. Ταυτόχρονα, το πυκνό πλέγμα βιομηχανικών κινήτρων και η συμπλήρωσή του με την απόφαση Ν.Ε. 1574/70 για την επιστροφή των εξαγωγικών επιτοκίων, καθώς και οι επιλεκτικές κοινοτικές κυρώσεις -που έπλητταν κυρίως τα ελληνικά αγροτικά προϊόντα- οδήγησαν στην αναδιάρθρωση του ελληνικών εξαγωγών προς όφελος των βιομηχανικών προϊόντων. Επιπλέον, η προϊούσα εκβιομηχάνιση, η αύξηση των αναγκών των ελληνικών

858 Την έννοια αυτή χρησιμοποίησε ο John Maynard Keynes στο *The general theory of employment, interest and money* (London: Macmillan, 1936) για να περιγράψει τις αυθόρμητες αποφάσεις, που, σε στιγμές ευφορίας, λαμβάνουν οι επιχειρηματίες παρά τις αρνητικές ενδείξεις των οικονομικών μεγεθών.

βιομηχανιών σε κεφαλαιουχικό εξοπλισμό και η πύκνωση των διεθνών συνεργασιών ενίσχυσαν τους δεσμούς των ελλήνων βιομηχάνων με τις δυτικοευρωπαϊκές επιχειρήσεις. Ο ΣΕΒ απηύθυνε έκκληση προς κάθε κατεύθυνση για την ομαλοποίηση των σχέσεων με την Κοινότητα και την αναθέρμανση της Συμφωνίας Σύνδεσης, προκαλώντας κάποτε την παρέμβαση του προέδρου της Εκτελεστικής Επιτροπής της Κοινότητας στην UNICE, ώστε να μην δοθεί μήνυμα στήριξης στο ελληνικό αίτημα· παρέμβαση που μόνο την αναβολή της σχετικής πρωτοβουλίας κατόρθωσε να επιτύχει.

Η φορά των πιέσεων αναστράφηκε μετά τη διπλωματική περιπέτεια στο Συμβούλιο της Ευρώπης, όταν το ενδεχόμενο ρήξης με την ΕΟΚ φάνηκε προσωρινά να ενισχύεται. Η εξέλιξη αυτή προκάλεσε τριγμούς στις σχέσεις του ΣΕΒ με το καθεστώς, που έφτασαν σε δεδομένη στιγμή στα όρια της ανοιχτής σύγκρουσης. Ωστόσο, το θέμα των σχέσεων με την ΕΟΚ δεν αποτέλεσε ποτέ εργαλείο αντικαθεστωτικής αντιπολίτευσης εκ μέρους του Συνδέσμου. Απεναντίας, η προοπτική της ένταξης στην ΕΟΚ αξιοποιήθηκε στο πλαίσιο μίας ευρύτερης στρατηγικής για τη μετάβαση σε ένα βιώσιμο πολιτικό καθεστώς με μακροπρόθεσμο ορίζοντα, όταν ο στρατιωτικός νόμος “είχε εξαντλήσει τα καύσιμά του” -σύμφωνα με τη διατύπωση του Παπαδόπουλου- και τα συμπτώματα της πολιτικής στασιμότητας και της εσωστρέφειας είχαν αρχίσει να προκαλούν νέες αβεβαιότητες. Σε αυτό το πλαίσιο, ο ΣΕΒ αξιοποιώντας το πεδίο παρέμβασης που διάνοιγαν οι ανταγωνιστικές εκτιμήσεις στην κορυφή του καθεστώτος, πρόβαλε έντονα το αίτημα της άμεσης ένταξης στην ΕΟΚ, πιέζοντας για την αποκατάσταση των πολιτικών προϋποθέσεων της και με αυτήν την έννοια, το πρόβλημα των σχέσεων με την Κοινότητα συμπύκνωνε το ευρύτερο πολιτικό πρόβλημα των συνταγματαρχών. Ο ΣΕΒ δεν ήταν ο μόνος φορέας αυτής της άποψης. Ισχυροί επιχειρηματικοί παράγοντες, εντός και εκτός του Συνδέσμου, που συγκαταλέγονταν στο στενό κύκλο του Παπαδόπουλου, όπως ο Μποδοσάκης Αθανασιάδης και ο Ραππας, σε συντονισμό με την αμερικανική πρεσβεία στην Αθήνα, ευνοούσαν αυτήν τη στρατηγική· στρατηγική που θα απέληγε στο εγχείρημα της ελεγχόμενης φιλελευθεροποίησης της δικτατορίας και το οποίο οι έλληνες βιομήχανοι ήταν αποφασισμένοι να στηρίξουν, ως μία μακροπρόθεσμη λύση που εγγυόταν τις βάσεις του αναπτυξιακού υποδείγματος, ακόμη και αν συγκυριακά, απελευθέρωνε δυναμικές που απειλούσαν τον εργοδοτικό δεσποτισμό, αγγίζοντας

κάποτε και τον πυρήνα της βιομηχανικής παραγωγής.⁸⁵⁹

Η ομόθυμη στήριξη της κυβέρνησης Μαρκεζίνη από τον επιχειρηματικό κόσμο και η σύγκλιση των ΗΠΑ και των δυτικοευρωπαίων συμμάχων στην αναγκαιότητα του εγχειρήματος της φιλελευθεροποίησης αποτελούν ισχυρές ενδείξεις ότι οι κοινωνικές συμμαχίες του καθεστώτος δεν μπορούν να ερμηνευτούν μέσα από το πρίσμα δύο διακριτών μερίδων της αστικής τάξης με διαφορετικό διεθνή προσανατολισμό, όπως πρότεινε ο Πουλαντζάς.⁸⁶⁰ Η επιλογή της προβολής της ενταξιακής προοπτικής στην ΕΟΚ από το ΣΕΒ δεν συνιστούσε πειστήριο δημοκρατικών φρονημάτων, έναντι ενός αντιδημοκρατικού εφοπλιστικού κεφαλαίου, προνομιακά συνδεδεμένου με το αμερικανικό κεφάλαιο.⁸⁶¹ Η κορύφωση της έντασης μεταξύ του ΣΕΒ και της δικτατορίας με επίκεντρο τις σχέσεις με την ΕΟΚ, τη στιγμή που ο Δημήτριος Μαρινόπουλος αναβάθμιζε τη στρατηγική συνεργασία του με την αμερικανική Abbot Laboratories, μια σημαντική πολυεθνική φαρμακοβιομηχανία, συμπτωνώνει με τον πιο εύγλωττο τρόπο τις αντιφάσεις που διαπερνούν το σχήμα του Πουλαντζά. Εξάλλου, οι διασυνδέσεις των ελλήνων εφοπλιστών του εξωτερικού δεν αφορούσαν μονοσήμαντα αμερικανικές επιχειρήσεις και τράπεζες: οι συνεργασίες του Νιάρχου με δυτικογερμανικά και ολλανδικά ναυπηγεία και την ιταλική FIAT, οι προσπάθειες του Ωνάση να αντλήσει κεφάλαια από βρετανικά πιστωτικά ιδρύματα, αναθέτοντας σε βρετανικούς οίκους τμήματα των εργασιών, οι διασυνδέσεις του Ανδρεάδη με δυτικοευρωπαϊκές τράπεζες και η προνομιακή σχέση του Ιωάννη Λάτση με τα αραβικά κράτη συμπληρώνουν τη συνολική εικόνα.

Η παρέμβαση των παραγόντων αυτών και οι προσπάθειές τους να διεισδύσουν απευθείας στο περιβάλλον του Παπαδόπουλου, σχετικοποιώντας την εικόνα της υπερσυγκυριακής ταύτισής τους με τη δικτατορία, προσφέρουν πρόσθετες ενδείξεις για τη φυσιογνωμία του καθεστώτος. Ο ανταγωνισμός Ωνάση-Νιάρχου για την

859 Jackson προς Secretary of State, Mines' Strike at Chalkidiki, 15/10/1973, DSCF, NARA, Record Group 59 (τελευταία ανάκτηση μέσω <http://aad.archives.gov/aad>, στις 18/6/2015).

860 Ν. Πουλαντζάς, *Η κρίση των δικτατοριών. Πορτογαλία-Ελλάδα-Ισπανία* (Αθήνα: Θεμέλιο, 2006).

861 Η δράση ισχυρών παραγόντων του εφοπλιστικού κόσμου, όπως ο Ανδρεάδης, ο Νιάρχος και ο Ωνάσης, αναλύθηκε εδώ, με άξονα την προσπάθειά τους να διεισδύσουν στην αναδυόμενη ελληνική βιομηχανία πετρελαίου. Για μια συνολική επισκόπηση της στάσης του εφοπλιστικού κόσμου έναντι της στρατηγικής του “επαναπατρισμού” του εφοπλιστικού κεφαλαίου κατά τη διάρκεια της υπό εξέταση περιόδου, βλ. G. Harlaftis, *Greek Shipowners and Greece 1945-1975. From Separate Development to Mutual Interdependence* (London and Atlantic Highlands, NJ: The Athlone Press, 1993).

κατάληψη κυρίαρχης θέσης στη βιομηχανία πετρελαίου και η όξυνση των αντιθέσεων εντός της απριλιανής ηγεσίας, επικαθόρισαν την προσπάθεια του Παπαδόπουλου να αναλάβει απευθείας την εποπτεία της οικονομικής πολιτικής. Αντίστοιχα, οι πιέσεις των ελλήνων βιομηχάνων, αλλά και των δυτικοευρωπαϊκών οργανισμών, στην κατεύθυνση της φιλελευθεροποίησης της δικτατορίας, επικαθόρισαν την προσπάθειά του να εκτοπίσει τους “σκληρούς” του καθεστώτος, συγκεντρώνοντας υπέρμετρες εξουσίες στο πρόσωπό του. Οι δυναμικές αυτές, που επέτρεψαν την ανάδυση ανταγωνιστικών στρατηγικών -και οι οποίες εκφράστηκαν σε αντίρροπες κατευθύνσεις από τον Νικόλαο Μακαρέζο και τον Δημήτριο Ιωαννίδη- αναιρούν την όποια αναλυτική αξία της “αρχομανίας” του Παπαδόπουλου για την κατανόηση των εξελίξεων. Ταυτόχρονα, σχετικοποιούν την εικόνα ενός “προσωποπαγούς” καθεστώτος, αφού ακόμη και στις στιγμές της φαινομενικής παντοδυναμίας του, ο Παπαδόπουλος υποχρεώθηκε από τη φορά των πραγμάτων να υιοθετήσει τις προτάσεις των αντίπαλων πόλων εξουσίας· το εγχείρημα της φιλελευθεροποίησης της δικτατορίας, στη βάση των πιέσεων του Μακαρέζου με όχημα την ενταξιακή προοπτική και σε συνθήκες κοινωνικού αναβρασμού, είναι και από αυτήν την άποψη ενδεικτικό.

Τα όρια της συνταγματικής θέσμησης της δικτατορίας των συνταγματαρχών έχουν απασχολήσει εκτενώς τη βιβλιογραφία.⁸⁶² Εκείνο που ενδιαφέρει περισσότερο την προβληματική του “γραφειοκρατικού αυταρχισμού” δεν είναι τόσο ο βαθμός επιτυχίας αυτής της προσπάθειας όσο η ίδια η απόπειρα συνταγματικής οργάνωσης. Το θέμα αυτό υπερβαίνει τις στοχεύσεις της παρούσας εργασίας, η οποία ωστόσο εστίασε στο συναφές ερώτημα της σχέσης του καθεστώτος με τους λεγόμενους τεχνοκράτες, μέσα από την εξέταση της σύνθεσης των οικονομικών επιτελείων και δευτερευόντως, των διπλωματικών αντιπροσωπειών στους διεθνείς οργανισμούς. Παρακάμπτοντας τη δεσπόζουσα θέση των δικαστικών στην πρώτη στρατιωτική κυβέρνηση, την περίοδο της “συγκατοίκησης” του Κωνσταντίνου με τους συνταγματάρχες, καθώς και τη σύνθεση της “Επιτροπής Μητρέλια” για τη σύνταξη

862 Ενδεικτικά, βλ. Ν. Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση (1922-1974). Όψεις της ελληνικής εμπειρίας* (Αθήνα: Θεμέλιο, 1995), Γ. Παπαδημητρίου, “Η ατελέσφορη προσπάθεια για τη συνταγματική οργάνωση του δικτατορικού καθεστώτος” και Γ. Καμίνης, “Δικτατορία και Σύνταγμα στη Νότια Ευρώπη: Ελλάδα-Ισπανία-Πορτογαλία”, στο Γ. Αθανασάτου, Α. Ρήγος, Σ. Σεφεριάδης (επιμ.), *Η Δικτατορία 1967-1974. Πολιτικές πρακτικές-Ιδεολογικός λόγος-Αντίσταση* (Αθήνα: Καστανιώτης, 1999), 53-60 και 61-74 αντίστοιχα.

του Συντάγματος του 1968,⁸⁶³ οι συνέχειες της διοίκησης, ιδίως στους τομείς της οικονομίας και της διπλωματίας είναι αξιοσημείωτες.⁸⁶⁴ η αξιοποίηση στελεχών του στενού κύκλου συμβούλων του Καραμανλή, όπως ο Λουκάς Πάτρας, ο Ευστάθιος Πανάς⁸⁶⁵ και ο Νικόλαος Μομφεράτος, ο οποίος υπουργοποιήθηκε επί Μαρκεζίνη· η υιοθέτηση των προτάσεων Γεωργίου Ράλλη, με την αξιοποίηση των Ιωάννη Λαμπρούκου και Γρηγόριου Πανά· η ανάληψη της διοίκησης της Τράπεζας της Ελλάδος από τον υποδιοικητή της και πρώην επικεφαλής του παλαιού Οργανισμού Χρηματοδοτήσεως Οικονομικής Αναπτύξεως (ΟΧΟΑ), Δημήτριο Γαλάνη, κατόπιν πρότασης του Ξενοφώντα Ζολώτα· ο κεντρικός ρόλος του ΚΕΠΕ και του διευθυντή του, Ηλία Μπαλόπουλου, στη χάραξη της οικονομικής πολιτικής· ο νευραλγικός ρόλος οικονομολόγων που έχαιραν της εμπιστοσύνης του ΣΕΒ, όπως ο Κωνσταντίνος Θάνος και ο Γεώργιος Κουτσουμάρης, που μετά την απομάκρυνσή του από το ΚΕΠΕ, το 1967, υπουργοποιήθηκε στην κυβέρνηση Μαρκεζίνη· η συμμετοχή 600 οικονομολόγων, επιχειρηματιών και επιστημονικού προσωπικού στις επιτροπές σύνταξης του 15ετούς προγράμματος οικονομικής αναπτύξεως, υπό τον Αλέξανδρο Τσάτσο, ο οποίος αργότερα ανέλαβε και τη διοίκηση της ΕΤΒΑ· ακόμη και η επιστράτευση του παλαιού διοικητή της ΔΕΗ και πρωταγωνιστή της υπόθεσης της ίδρυσης του Αλουμινίου της Ελλάδος, Γεωργίου Πεζόπουλου, με την ανάθεση σε αυτόν του υπουργείου Εθνικής Οικονομίας και της διαχείρισης των συμβάσεων για τα διυλιστήρια· η άντληση πολιτικών στελεχών από την Εταιρεία Ελληνικών Σπουδών, που προκάλεσε βαθύ ρήγμα στο εσωτερικό της· η διατήρηση του Σταύρου Ρούσσου στη Μόνιμη Αντιπροσωπεία της Ελλάδας στην ΕΟΚ και του Θεόδωρου Χρηστίδη, παλαιού γενικού διευθυντή του ΕΒΕΑ,⁸⁶⁶ στη Μόνιμη Αντιπροσωπεία της Ελλάδας στον ΟΟΣΑ· οι επιλογές αυτές αντικρούουν τις υποθέσεις της Bermeo για την αδυναμία άντλησης συνεργατών από τον τεχνοκρατικό χώρο.

Εξάλλου πολλά από τα στελέχη αυτά, είχε απασχολήσει η θέση της Ελλάδας

863 Για τα μέλη της επιτροπής, που αποτελούταν από υψηλόβαθμους δικαστικούς και ακαδημαϊκούς, βλ. τον τόμο Υπουργικών Συμβούλιον, *Εστενογραφημένα πρακτικά του νέου Συντάγματος 1968* (Αθήνα: Εθνικόν Τυπογραφείον, 1969).

864 Για μια πρώτη, αλλά επισφαλή, καταγραφή, βλ. Μ. Η. Μελετόπουλος, *Η δικτατορία των συνταγματαρχών* (Αθήνα: Παπαζήσης, 1996), 81-100 και 371-81.

865 Ο Ευστάθιος Πανάς διορίστηκε στη θέση του υποδιοικητή της Τράπεζας της Ελλάδος, το 1969, διαδεχόμενος τον Θάνο.

866 Για τις μεσοπολεμικές παρεμβάσεις του Χρηστίδη υπέρ μιας φιλελεύθερης εμπορικής πολιτικής, βλ. Χ. Χατζηιωσήφ, *Η γηραιά σελήνη. Η βιομηχανία στην ελληνική οικονομία, 1830-1940* (Αθήνα: Θεμέλιο, 1993), 158 και 356.

στο διεθνή καταμερισμό υπό τις συνθήκες που διαμόρφωσε η συμμετοχή της χώρας στο εγχείρημα της ενοποίησης: Ο βιομήχανος Γεώργιος Παπαδημητρακόπουλος, πρώτος απριλιανός υπουργός Εμπορίου, ανέλυε, το 1957, στο συνέδριο της Ανωτέρας Σχολής Βιομηχανικών Σπουδών με θέμα τη συμμετοχή της Ελλάδας στη ΖΕΣ, το εξαγωγικό πρόβλημα της χώρας στο υπό διαμόρφωση πλαίσιο.⁸⁶⁷ ο Αχιλλέας Κομινός -που διακρίθηκε, σύμφωνα με την επίσημη ιστορία της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος (ΕΤΕ) για τις εκσυγχρονιστικές απόψεις του από τη θέση του διοικητή της (1968-71)- είχε συγγράψει σχετικά έργα,⁸⁶⁸ ενώ είχε διατελέσει και πρόεδρος της Επιτροπής Ευρωπαϊκής Συνεργασίας του υπουργείου Συντονισμού επί Ένωσης Κέντρου· ο Σωτήριος Αγαπητίδης, που ανέλαβε για ένα μικρό διάστημα, το 1972, αναπληρωτής υπουργός Εθνικής Οικονομίας, συνόψιζε, το 1963, τα πορίσματα του συνεδρίου του Ελληνικού Κέντρου Παραγωγικότητας (ΕΛΚΕΠΑ) για τη σύνδεση της Ελλάδας με την ΕΟΚ,⁸⁶⁹ ενώ ο ίδιος μαζί με τον Θάνο, τον Κουτσουμάρη και τον Πανά συμμετείχαν στο Β' συνέδριο της ΕΕΟΕ, που, την ίδια χρονιά, προσπαθούσε να διαγνώσει τις ευρύτερες οικονομικές συνέπειες της σύνδεσης.⁸⁷⁰

Η βαρύνουσα παρουσία των “τεχνοκρατών” στα οικονομικά επιτελεία της δικτατορίας και οι δυτικοευρωπαϊκές αναφορές τους δεν αποτελούσαν εχέγγυο μιας κοινωνικά ουδέτερης οικονομικής πολιτικής ούτε απάλλασσαν αυτομάτως την τελευταία από λάθη και αστοχίες. Παρά τη σημαντική άνοδο του μέσου πραγματικού μισθού, που την περίοδο, 1967-73, αυξήθηκε ετησίως, κατά μέσο όρο, 6,3% (έναντι 4,8% για τα έτη 1961-63 και 9,5% για τα έτη 1964-66), η συμμετοχή της εργασίας στο εθνικό εισόδημα -παρά την πρόσκαιρη ενίσχυσή της κατά τα έτη σταθεροποίησης του καθεστώτος (1967-68)- σημείωσε τελικά κάμψη (28,7%, το 1973 από 31,8%, το 1967), αφού υπολειπόταν σημαντικά της αύξησης της παραγωγικότητας.⁸⁷¹ Επιπλέον, η επεκτατική πολιτική, που είχε ως αποτέλεσμα την υπερθέρμανση της οικονομίας σε συνθήκες διεθνούς νομισματικής αστάθειας, συντέλεσε στην όξυνση των ανισοροπιών, οδηγώντας σε σπασμωδικές συσταλτικές αντιδράσεις με πениχρά

867 ΟΤ, 23/5/1957.

868 Α. Ζ. Κομινός, *Οικονομική ανάπτυξη: γενική επισκόπηση των προβλημάτων των υπαναπτύκτων χωρών* (Αθήναι: χ.ε., 1960) και του ίδιου, *Τα ασθενή σημεία της ελληνικής οικονομίας: μερικά προτάσεις διά την αντιμετώπισίν των* (Αθήναι: χ.ε., 1964).

869 Για τις επιμέρους συμβολές, βλ. τον τόμο *Εισηγήσεις σεμιναρίων επί προβλημάτων εκ της συνδέσεως της Ελλάδος μετά της Ευρωπαϊκής Οικονομικής Κοινότητος* (Αθήναι: ΕΛΚΕΠΑ, 1963).

870 Για τις επιμέρους εισηγήσεις, βλ. το δίτομο *Η σύνδεση της Ελλάδος με την Ευρωπαϊκήν Οικονομικήν Κοινότητα. Αθήναι 23-24 Απριλίου 1963* (Αθήναι: ΕΕΟΕ, 1963 και 1964).

871 ΥΠΕΘΟ, *Ελληνική οικονομία*.

αποτελέσματα. Ωστόσο, η τάση ερμηνείας των εξελίξεων αυτών μέσα από το πρίσμα της προσωπικής ανεπάρκειας των διαμορφωτών της οικονομικής πολιτικής, δεν μπορεί να υποκαταστήσει το ρόλο των δομικών αδυναμιών του υποδείγματος ανάπτυξης με όχημα την έκθεση στο διεθνή ανταγωνισμό.

Από αυτήν την άποψη έχει ενδιαφέρον μία ακόμη παρατήρηση: πλάι στους αναρίθμητους απαξιωτικούς χαρακτηρισμούς για τους συνταγματάρχες, η έρευνα εντοπίζει εξαιρέσεις που αφορούν κατά κόρον τον επικεφαλής της οικονομικής πολιτικής της δικτατορίας, Νικόλαο Μακαρέζο. Οικονομικοί αξιωματούχοι της αμερικανικής πρεσβείας στην Αθήνα, την περίοδο αυτή, όπως ο Harry I. Odell (1964-68) και ο Daniel Z. Zachary (1969-73) θα επισήμαιναν σε μεταγενέστερες προφορικές μαρτυρίες τους την ικανότητα του Μακαρέζου στη διαχείριση των οικονομικών υποθέσεων,⁸⁷² ενώ ο βαυαρός υπουργός Οικονομίας, Franz Sackmann όταν απευθυνόταν στο δυτικογερμανικό υπουργείο Εξωτερικών, το 1969, με δυσκολία συγκρατούσε τον ενθουσιασμό του: “Ο ηγετικός υπουργός Συντονισμού Μακαρέζος εις τον οποίον υπάγονται όλα τα οικονομικά Υπουργεία [...] κατά την γνώμην μου δεν είναι μόνον άνθρωπος με ασυνήθεις ικανότητας αλλά και εξ[αι]ρ[ε]τικός φίλος της χώρας μας [...]”⁸⁷³ Σε αυτούς προστίθενται δύο ακόμη μεταγενέστερες μαρτυρίες, του Κωνσταντίνου Μητσοτάκη και του Ιωάννη Μαρίνου. Ο πρώτος, παρότι εκτιμά ότι οι συνταγματάρχες κατέστρεψαν την ελληνική οικονομία, σχολιάζει πως ο Μακαρέζος υπήρξε “αρκετά φρόνιμος ο ίδιος και κάτι καταλάβαινε από οικονομία”,⁸⁷⁴ ενώ ο δεύτερος, έχοντας σχολιάσει ότι η δικτατορία μάς “κληροδότησε τις συνέπειες της πρώτης ενεργειακής κρίσεως”, συμπληρώνει: “Ο υπουργός Συντονισμού ήταν ο Μακαρέζος. Ο Μακαρέζος ήταν ο μόνος ο οποίος κάτι ήξερε από οικονομικά, ήταν πτυχιούχος της Ανωτάτης Εμπορικής. Και ήταν και πολύ

872 Ο Odell σχολιάζει: “Makarezos, a l-colonel who had been military attaché in Bonn, I think was a more subtle character and was probably more intelligent. I thought he was personally an honest man”, ενώ ο Zachary εκτιμά: “The number three guy in the junta, Makarezos, was a pretty good economist and probably the best administrator in the Greek Government. He was the one we dealt with on economic issues”. Για τα δύο αποσπάσματα, βλ. Oral History Collection, Association for Diplomatic Studies and Training, Washington, D.C., (ADST).

873 Το μεταφρασμένο αντίγραφο της επιστολής αυτής βρέθηκε στη συλλογή του Νικόλαου Μακαρέζου, αλλά είναι μάλλον απίθανο οι χαρακτηρισμοί να οφείλονται σε υπέρμετρο ζήλο του μεταφραστή, καθώς ο ίδιος ο Μακαρέζος ήταν γνωστό πως καταλάβαινε γερμανικά, αφού είχε διατελέσει στρατιωτικός ακόλουθος της ελληνικής πρεσβείας στη Βόννη. Για το κείμενο της επιστολής, βλ. Sackmann προς Heubl, 18/6/1969, Αρχείο Νικολάου Ι. Μακαρέζου, ιδιωτική συλλογή, Αθήνα, (ANIM), Φ193/A.

874 Για αυτήν την άποψη, βλ. τη συνέντευξη του συγγραφέα με τον Μητσοτάκη, Αθήνα, 23/3/2011.

μετριοπαθής. Ήταν ο πιο... Μπορούσες να συζητήσεις άνετα μαζί του”.⁸⁷⁵

Οι χαρακτηρισμοί αυτοί αποτελούν, μόνο εν μέρει, απότοκο των πολιτικών αντιλήψεων των εκφραστών τους, με τον Sackmann, ιδρυτικό στέλεχος της CSU, να δυσκολεύεται να κατανοήσει την αυτοσυγκράτηση που υποδείκνυαν οι διαμορφωτές της δυτικογερμανικής εξωτερικής πολιτικής έναντι μιας σημαντικής πηγής εμπορικών πλεονασμάτων για τη χώρα του. Στις περιπτώσεις του Odell, ο οποίος τερμάτισε τη σταδιοδρομία του στην Ελλάδα το 1968 και του Zachary, ο οποίος αποχώρησε το 1973 -για να επιστρέψει μόνο μετά το 1977, στο προξενείο της Θεσσαλονίκης- οι εντυπώσεις της βαθιάς ύφεσης του 1974 και το πολιτικό κλίμα της πρώιμης μεταπολίτευσης δεν διαδραμάτισαν κάποιον ιδιαίτερο ρόλο στην αποτίμηση της περιόδου και των προσώπων. Απεναντίας, στην περίπτωση των ελλήνων, η κληρονομιά της περιόδου ή η αντίληψή τους για αυτήν -εφόσον οι συνέπειες μιας παγκόσμιας πετρελαϊκής κρίσης δεν είναι κάτι που κληροδοτείται- το 1974, και η παράδοση της εξουσίας στους πολιτικούς σε συνθήκες οικονομικής κρίσης και εθνικής τραγωδίας, βαραίνουν καθοριστικά· ακόμη και αν η παράδοση της εξουσίας έγινε από άλλα πρόσωπα και όχι από τους πρωτεργάτες του πραξικοπήματος της 21ης Απριλίου.

Η εγγραφή της δικτατορίας ως μίας ενιαίας περιόδου στο δημόσιο λόγο και η συναφής καταχώρισή της στη συλλογική μνήμη ως “Επταετία”, θολώνει -εάν δεν διαγράφει- κρίσιμες λεπτομέρειες. Σε αυτές συγκαταλέγεται σαφώς, και το αστάθμητο της συγκυρίας, που επέτρεπε στο δυτικογερμανό πρέσβη, Dirk Oncken - τον μόνο από τους πρέσβεις των ισχυρών δυτικών συμμάχων που παρέμεινε στην Ελλάδα μετά την κατάρρευση της δικτατορίας-⁸⁷⁶ να συγκαταλέγει, στις αρχές του 1974, τον Μακαρέζο στα πρόσωπα που ήταν πιθανόν να καταλάβουν την πρωθυπουργία σε ένα διάδοχο κυβερνητικό σχήμα. Στα πρόσωπα αυτά, μαζί με τον Κωνσταντίνο Καραμανλή, τον Ευάγγελο Αβέρωφ και τον Ξενοφώντα Ζολώτα, που θα διαδραμάτιζαν πράγματι, κρίσιμο ρόλο αργότερα, η πρεσβευτική έκθεση ανέφερε ακόμη τους Σπύρο Μαρκεζίνη, Χρίστο Ξανθόπουλο-Παλαμά, Στέφανο Στεφανόπουλο και άλλους που θα αποχωρούσαν από την πολιτική σε κλίμα

875 Για αυτήν την άποψη, βλ. τη συνέντευξη του συγγραφέα με τον Μαρίνο, Αθήνα, 21/11/2011.

876 Ο αμερικανός Henry Tasca και ο βρετανός Sir Robin Hooper μετακινήθηκαν από τις θέσεις τους εντός του 1974, ενώ ο γάλλος Christian Jacquin de Margerie εγκατέλειψε τη χώρα το 1975, ίσως γιατί είχε έρθει μόλις ένα χρόνο πριν τη μεταπολίτευση.

απαρέσκειας.⁸⁷⁷ Ο Oncken, παρότι σχολίαζε ότι ο Μακαρέζος ήταν ο μόνος από τους συνταγματάρχες που -μαζί με τον Παπαδόπουλο- διέθετε έναν ευρύτερο ορίζοντα πολιτικής σκέψης, εκτιμούσε ότι οι πιθανότητες να επανακάμψει στην εξουσία ήταν λιγοστές, δεδομένου ότι είχε συνδεθεί στενά με το καθεστώς Παπαδόπουλου.⁸⁷⁸ Σε κάθε περίπτωση, ο δυτικογερμανός πρέσβης, σχολιάζοντας τις ενέργειες του Μακαρέζου υπέρ της επανόδου του Καραμανλή, υπογράμμιζε την τάση του πρώτου να επιδιώκει λύσεις συμβιβαστικές.

Ο βαθμός στον οποίο οι κινήσεις του Μακαρέζου προς τον Καραμανλή είχαν βρει μια πρόιμη ανταπόκριση, όπως υποδεικνύουν τα χειρόγραφα σημειώματα που παραθέτει ο πρώτος στα απομνημονεύματά του,⁸⁷⁹ μένει να διασταυρωθεί με άλλες πηγές. Σε κάθε περίπτωση, ο Μακαρέζος, μετά το πραξικόπημα Ιωαννίδη, κινήθηκε πράγματι, για μία “λύση Καραμανλή”.⁸⁸⁰ Ως βασικό επιχείρημα υπέρ της λύσης αυτής ο Μακαρέζος χρησιμοποιούσε, τον Απρίλιο του 1974, τη σοβούσα οικονομική κρίση, υπογραμμίζοντας ότι για να αποφύγει τον κίνδυνο χρεοκοπίας, η Ελλάδα θα χρειαζόταν \$1.800 εκ. μέχρι το Σεπτέμβριο. Στη βάση αυτή, πρότεινε, μέσω του Αρχιεπισκόπου Αμερικής Ιάκωβου, την επάνοδο του Καραμανλή στην Ελλάδα και την προκήρυξη εκλογών. Η τελευταία, σύμφωνα με τον Μακαρέζο, ήταν η αναγκαία προϋπόθεση για τη μεταστροφή της ευρωπαϊκής κοινής γνώμης υπέρ της Ελλάδας και συνακόλουθα, την προσέλκυση ξένων κεφαλαίων και την αποκατάσταση της διεθνούς εμπιστοσύνης που θα διευκόλυne τη σύναψη του αναγκαίου δανείου για την αποφυγή της χρεοκοπίας.⁸⁸¹

Η συγκυρία, πράγματι, δεν θα ευνοούσε συμβιβαστικές λύσεις, όπως σωστά εκτιμούσε ο Oncken. Πιστή αναπαράσταση της ενδεχομενικότητας της στιγμής της μεταπολίτευσης προσφέρει η περίφημη φωτογραφία, της 23ης Ιουλίου του 1974, από

877 Oncken προς Auswärtiges Amt, Lage in Griechenland: Frage des Regierungschefs, 18/2/1974, Politisches Archiv des Auswärtigen Amts, Berlin (PA AA), B AV Neues Amt, Bestellnr. 14585.

878 Oncken προς Auswärtiges Amt, Lage in Griechenland: Gespräch mit dem früheren stellvertretenden Ministerpräsident Nikolaos Makarezos, 19/2/1974, PA AA, B AV Neues Amt, Bestellnr. 14585.

879 Για τα χειρόγραφα αυτά, τα οποία υποτίθεται πως καταγράφουν τις σκέψεις του Καραμανλή, στα τέλη του 1973 χωρίς όμως να πρόκειται για ιδιόχειρα κείμενα, βλ. Ν. Μακαρέζος, *Πώς καταλήξαμε στη “μεταπολίτευση”* (Αθήνα: Φιλιπότης, 2010).

880 Α. Καραμανλής προς Κ. Καραμανλή, 27/2/1974, Ιάκωβος προς Καραμανλή, 10/4/1974, Κουλουμπής προς Καραμανλή, 14/4/1974, Α. Καραμανλής προς Κ. Καραμανλή, 24/4/1974, Ιάκωβος προς Καραμανλή, 26/4/1974, Τδρυμα Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής, Αθήνα, Αρχείο Κωνσταντίνου Γ. Καραμανλή, (AKK, IKK), Φ 50Α.

881 Ιάκωβος προς Καραμανλή, 26/4/1974, AKK, IKK, Φ 50Α.

τη στρογγυλή τράπεζα όπου παρακάθονταν ορισμένα από τα πρόσωπα του καταλόγου του Oncken και οι στρατηγοί που είχαν αποφασίσει να παρακάμψουν τον Ιωαννίδη, προκειμένου να άρουν από κοινού το πολιτικό αδιέξοδο. Ταυτόχρονα όμως, η φωτογραφία αυτή οπτικοποιούσε τους κοινούς πολιτικούς τόπους μιας εποχής που αποτελούσε ήδη παρελθόν. Η επιβίωση της κυβέρνησης Εθνικής Ενότητας, την επαύριο του ιωαννιδικού πραξικοπήματος στην Κύπρο, απαιτούσε τη συμβολική ρήξη με τη δικτατορία. Ωστόσο, οι κίνδυνοι που αντιμετώπιζε το κοινωνικοοικονομικό καθεστώς στην Ελλάδα, και τους οποίους μετέφερε μέσω του Ιακώβου ο Μακαρέζος στον Καραμανλή λίγους μήνες νωρίτερα, προοιωνίζονταν και πιο ουσιαστικές ρήξεις με το στρατιωτικό καθεστώς.

Η τελευταία αυτή πρόκληση θα αποδεικνυόταν πιο σύνθετη. Το καθεστώς Ιωαννίδη είχε διαβρώσει τις κοινωνικές συμμαχίες της δικτατορίας. Απομονώνοντας την κρατική εξουσία από τις δυνάμεις τις οποίες εκπροσωπούσε η δικτατορία, ο “αόρατος δικτάτορας” είχε προκαλέσει ένα βαθύ ρήγμα στον κοινωνικό συνασπισμό εξουσίας. Ταυτόχρονα, η οξεία οικονομική κρίση, αναδεικνύοντας τα όρια του αναπτυξιακού υποδείγματος, είχε καταστήσει αδύνατη τη διευρυμένη αναπαραγωγή των προϋποθέσεων του. Η χρονική σύμπτωση της επιτάχυνσης του δασμολογικού αφοπλισμού έναντι των εισαγωγών βιομηχανικών προϊόντων από τις χώρες της Κοινής Αγοράς και της εξάντλησης των ρυθμών ανάπτυξης που επέτρεπαν τη διατήρηση του εμπορικού ελλείμματος σε βιώσιμα επίπεδα ως προς το ΑΕΠ, καθιστούσε δυσχερές το είδος της βιομηχανικής πολιτικής που στηριζόταν κατεξοχήν στα επενδυτικά κίνητρα. Άλλοι παράγοντες, όπως η οικονομική ύφεση που έπληττε τη Δυτική Ευρώπη και η συναφής μείωση του ταξιδιωτικού συναλλάγματος και των μεταναστευτικών εμβασμάτων, προσέλαβαν εκρηκτικές διαστάσεις όταν συνέπεσαν με την όξυνση του ελληνοτουρκικού ανταγωνισμού, την κυπριακή κρίση και την παρεπόμενη εκτίναξη των αμυντικών δαπανών.

Οι ευθύνες του οικονομικού εκτροχιασμού, κατανεμημένες στα επιτελεία που, αν και αποτελούμενα από “τεχνοκράτες”, διαχειρίστηκαν τις πληθωριστικές πιέσεις πριν και μετά την πετρελαϊκή κρίση με όχημα τη συμπίεση του εργατικού κόστους, προφανώς βάραιναν πολιτικά και τον Μακαρέζο, παρότι αυτός είχε παραιτηθεί πριν από την πληθωριστική έκρηξη του Οκτωβρίου του 1973· την τελευταία ανέλαβαν να αντιμετωπίσουν, διαδοχικά, ο Μαρκεζίνης και ο Ανδρουτσόπουλος, με εκ διαμέτρου

αντίθετα μέσα και παρόμοια αποτελέσματα. Ο Μακαρέζος υπήρξε ο πολιτικός προϊστάμενος των τεχνοκρατών, αναλαμβάνοντας την ευθύνη της ελληνικής οικονομίας, ως υπουργός Συντονισμού, εν μέσω της ύφεσης του 1967 και διατηρώντας τις αρμοδιότητές του, από τη θέση του αντιπροέδρου της κυβέρνησης, μέχρι τον Σεπτέμβριο του 1973· αυτός ήταν ένας πρόσθετος λόγος της ταύτισής του με τον Παπαδόπουλο, η οποία, όπως εκτιμούσε ο Oncken, υπέσκαπτε τις προοπτικές επανόδου του στην εξουσία. Η ανισορροπία του ισοζυγίου πληρωμών δεν είχε προκύψει την ημέρα που τα αραβικά στρατεύματα έπληξαν τις ισραηλινές θέσεις στη Χερσόνησο του Σινά και τα Υψίπεδα του Γκολάν. Ωστόσο, η παγίωση του σταθερά υψηλού εξωτερικού δανεισμού, ως συστατικού στοιχείου της ελληνικής οικονομίας την επαύριο της μεταπολίτευσης,⁸⁸² υποδείκνυε ότι, παρά την κατακεραύνωση της οικονομικής πολιτικής της δικτατορίας από τον Ζολώτα, στην έκθεσή για το 1974, το φαινόμενο είχε πιο δομικές αιτίες· διάσταση την οποία ανέλυε ο Oncken σε ενημερωτικό σημείωμα προς το δυτικογερμανικό υπουργείο Εξωτερικών, υπογραμμίζοντας την ταχεία άνοδο του ελληνικού δημόσιου χρέους κατά την τριετία 1974-76.⁸⁸³

Η συσχέτιση της πολιτικής κατάστασης στην Ελλάδα με τη δυνατότητα της χώρας να αντλεί χρηματοδότηση από το εξωτερικό δεν αποτελούσε επινόημα του Μακαρέζου. Ο τελευταίος, παρότι αμφισβητούσε τις δυνατότητες της Δυτικής Ευρώπης να στηρίξει χρηματοδοτικά την Ελλάδα σε συνθήκες διεθνούς ύφεσης, δεν υποτιμούσε την πολιτική σημασία μίας μεταστροφής των διαθέσεων των Εννέα. Απεναντίας, θεωρούσε αναγκαία -αλλά προβληματική από πολιτική άποψη- την άντληση δανείων από τις ΗΠΑ, προτείνοντας παράλληλα τη διερεύνηση της δυνατότητας εξεύρεσης κεφαλαίων από τις αραβικές χώρες.⁸⁸⁴ Μία πηγή χρηματοδότησης η οποία μεταπολιτευτικά, δεν θα άφηνε αδιάφορη την Ελλάδα, που στο πλαίσιο της στρατηγικής της “γέφυρας” μεταξύ Δυτικής Ευρώπης και Μέσης Ανατολής, θα τοποθετούσε τον πρώην στενό συνεργάτη του Ωνάση, Ιωάννη Γεωργιάκη, ως πρεσβευτή της Ελλάδας στις αραβικές χώρες, με αντικείμενο την

882 ΥΠΕΘΟ, *Ελληνική οικονομία και Τράπεζα της Ελλάδος, Μακροχρόνιες στατιστικές σειρές της ελληνικής οικονομίας*.

883 Για την ανάλυση της διάρθρωσης και των τάσεων του ελληνικού δημόσιου χρέους, καθώς και τις απόψεις ελληνικών επιχειρηματικών κύκλων για τη βιωσιμότητά του, βλ. Oncken προς Auswärtiges Amt, Staatsschulden Griechenlands, 7/1/1977, PA AA, B 200, Bestellnr. 114305.

884 Ιάκωβος προς Καραμανλή, 26/4/1974, ΑΚΚ, ΙΚΚ, Φ 50Α.

προσέλκυση επενδύσεων.⁸⁸⁵ Ωστόσο, η κατάρρευση της δικτατορίας, η δεύτερη τουρκική εισβολή στην Κύπρο και η αποχώρηση της Ελλάδας από το στρατιωτικό σκέλος του NATO θα προσέδιδαν άλλες διαστάσεις στην αναζήτηση εξωτερικών πηγών δανεισμού και στις πολιτικές συνεπαγωγές της.

Στις νέες συνθήκες, η διαφοροποίηση των πηγών εξωτερικής χρηματοδότησης αποτέλεσε κεντρική στόχευση της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής. Η διάσταση αυτή, στενά συναρτημένη με τις αγορές του απαραίτητου πολεμικού υλικού, εγγραφόταν στην προσπάθεια οικοδόμησης πολιτικών δεσμών στη διεθνή σκηνή, που χωρίς να λειτουργούν εναλλακτικά προς το NATO και τις ΗΠΑ, θα ενίσχυαν τη σχετική αυτονομία της χώρας. Στη βάση των στενών οικονομικών σχέσεων της χώρας με τους δυτικοευρωπαίους συμμάχους, και κυρίως τη Γαλλία και τη Δυτική Γερμανία, η κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας απευθύνθηκε από την πρώτη στιγμή στις χώρες αυτές για την απόσπαση των επιζητούμενων ωφελημάτων. Ταυτόχρονα, η αποκατάσταση της δημοκρατίας αξιοποιήθηκε διπλωματικά από τις πρώτες μεταπολιτευτικές κυβερνήσεις ως μοχλός επαναπροσέγγισης με την ΕΟΚ, με στόχο την ενίσχυση της γεωπολιτικής θέσης της Ελλάδας. Η Κοινότητα, έχοντας τηρήσει κατά τη διάρκεια της δικτατορίας μια εμφατική στάση αναφορικά με τη σημασία του κοινοβουλευτισμού ως προϋπόθεσης για την αναβάθμιση των σχέσεων των δύο πλευρών, θα υποδεχόταν θερμά την παράδοση της εξουσίας στον πολιτικό κόσμο. Ωστόσο, όταν οι ελληνικές επιδιώξεις συγκεκριμενοποιήθηκαν, η κοινοτική πλευρά αποδείχτηκε πολύ πιο επιφυλακτική ως προς το αίτημα της ένταξης. Η αποκατάσταση της δημοκρατίας στην Ελλάδα συνοδευόταν από αβεβαιότητες που απαιτούσαν τη χάραξη μίας συνεκτικής στρατηγικής για τη σταθεροποίηση του νέου πολιτικού καθεστώτος. Και ήταν η επίγνωση αυτής της συνθήκης που καθιστούσε επισφαλές το αίτημα για ένταξη, ιδίως στο βαθμό που οι έλληνες ιθύνοντες το συνόδευαν με την επίκληση της αβεβαιότητας για να τεκμηριώσουν την ανάγκη κοινοτικής βοήθειας.

Μία κρίσιμη αβεβαιότητα συνιστούσε η μορφή που θα προσλάμβανε το νέο κοινωνικό συμβόλαιο μετά την κατάρρευση του πολιτικού πλαισίου που μπορούσε να εγγυηθεί τη σταθερή συγκράτηση του εργατικού κόστους κάτω από τα όρια αύξησης της παραγωγικότητας. Η μεταπολίτευση απελευθέρωσε δυναμικές που υποχρέωσαν

885 Kubisch προς Secretary of State, Government of Greece appoints special “Ambassador at large” to Arab nations, 24/3/1975, DSCF, NARA, Record Group 59 (τελευταία ανάκτηση μέσω <http://aad.archives.gov/aad>, στις 18/6/2015).

το ΣΕΒ να συναινέσει στην παροχή μισθολογικών αυξήσεων σε συνθήκες υποχώρησης της οικονομικής δραστηριότητας, ως απαραίτητης προϋπόθεσης για την επίτευξη κοινωνικής γαλήνης. Η στάση αυτή δεν είχε τα αναμενόμενα αποτελέσματα, και παρόλο που οι εργατικές κινητοποιήσεις δεν έπλητταν με τον ίδιο τρόπο όλες τις επιχειρήσεις, ψυχραιμότερες φωνές, όπως αυτή του αντιπροέδρου επί των εργασιακών σχέσεων του Συνδέσμου, Νικόλαου Σβορώνου, δεν κατόρθωναν πάντοτε να επιβληθούν.⁸⁸⁶ Μάλιστα, στελέχη του ΣΕΒ, όπως ο γενικός γραμματέας του, Θεόδωρος Παπαλεξόπουλος, έφτασαν κάποτε να προτείνουν στην κυβέρνηση τη σύσταση ομάδας “συντονισμού υποχωρήσεων”, ώστε ο δημόσιος τομέας να μην προσφέρει παραδείγματα επιτυχημένων κινητοποιήσεων που θα μπορούσαν να συμπαρασύρουν τους βιομηχανικούς εργάτες.⁸⁸⁷ Παρά τις ανησυχίες των βιομηχάνων και τις παραχωρήσεις αυξήσεων που θα οδηγούσαν σε μείωση της αποσπώμενης υπεραξίας και την απότομη αύξηση του μεριδίου της εργασίας στο προϊόν, τα μεγέθη αυτά δεν έφτασαν τη διετία 1975-76 στα προδικτατορικά επίπεδα.⁸⁸⁸ Στα τέλη του 1975, αμερικανική έκθεση για την κατάσταση στην Ελλάδα σημείωνε πως η κινητικότητα των φοιτητών και των εργατών αποτελούσε μία πηγή κινδύνου για το καθεστώς, δεδομένου ότι θα μπορούσε να αποξενώσει την κυβέρνηση από το στρατό, και εκτιμούσε ότι ο Καραμανλής θα ιεραρχούσε ως πρώτη προτεραιότητα την ηρεμία στο στράτευμα.⁸⁸⁹ Πράγματι, λίγο αργότερα, όταν οι καταλήψεις εργοστασίων και η πύκνωση των απεργιών προκάλεσαν την παρέμβαση του ΣΕΒ, η κυβέρνηση θα προχωρούσε στην ανάληψη νομοθετικών και πολιτικών πρωτοβουλιών που έθεταν σε πρώτο πλάνο την καταστολή του εργοστασιακού συνδικαλισμού.⁸⁹⁰

Μία κάπως πιο σύνθετη αβεβαιότητα που χαρακτήριζε τη διαδικασία μετάβασης, αφορούσε τις σχέσεις της νεαρής δημοκρατίας με τους επιχειρηματικούς

886 Για μια μάλλον αιρετική αποτίμηση του μεταπολιτευτικού εργατικού κινήματος, στο οποίο ο αρμόδιος παράγοντας του ΣΕΒ δεν αποδίδει την κεντρική σημασία που συνηθίζεται, βλ. τη συνέντευξη του συγγραφέα με τον Νικόλαο Σβορώνο, Αθήνα, 30/3/2012.

887 Για την πρόταση αυτή, βλ. τη συνέντευξη του συγγραφέα με τον Θεόδωρο Παπαλεξόπουλο, διευθύνοντα σύμβουλο της Τιτάν, γενικού γραμματέα του ΣΕΒ, 1974-1982 και μετέπειτα πρόεδρο του, Αθήνα, 24/10/2011.

888 Θ. Π. Λιανός, *Υπεραξία, οργανική σύνθεση του κεφαλαίου και κέρδος στην ελληνική βιομηχανία* (Αθήνα: Οικονομικό Επιμελητήριο της Ελλάδος-Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, 1992), 69-91.

889 *Foreign Relations of the United States (FRUS), 1969-1976, XXX, 183-93* (έγγρ. 55).

890 Για την ψήφιση του νόμου 330/1976 και τις αντιδράσεις που προκάλεσε, βλ. Χ. Ιωάννου, *Μισθωτή απασχόληση και συνδικαλισμός στην Ελλάδα* (Αθήνα: Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, 1989), 120-1.

κύκλους που είχαν συγκροτήσει τα κοινωνικά στηρίγματα της δικτατορίας. Οι πυκνές αναφορές του Ζολώτα στον ανορθολογικό χαρακτήρα της ανάπτυξης με βάση υπέρμετρα βιομηχανικά κίνητρα και την ανάγκη προσαρμογής στα κοινοτικά δεδομένα με την άρση του προστατευτισμού συνδυάζονταν με την επανεξέταση μεγάλων συμβάσεων και τη συνταγματική κατοχύρωση του κρατικού παρεμβατισμού. Οι κινήσεις αυτές, που θα κορυφώνονταν, κατά τη διετία 1975-76, με τις κρατικοποιήσεις του Ομίλου της Εμπορικής Τράπεζας του Ανδρεάδη και του διυλιστηρίου Ασπροπύργου του Νιάρχου, περισσότερο οριοθετούσαν τη σχέση της κυβέρνησης με τον επιχειρηματικό κόσμο, παρά εξέφραζαν μία αντίπαλη οικονομική πολιτική. Το υπόμνημα του Γιώργου Τσάτσου, το καλοκαίρι του 1975 και η καταγγελία του ΣΕΒ περί “σοσιαλμανίας”, την άνοιξη του 1976, καταδεικνύουν ότι η αντίθεση δεν είχε αποκλειστικά επικοινωνιακά χαρακτηριστικά, όπως εκτιμούσαν ορισμένα αριστερά έντυπα της εποχής.⁸⁹¹ Ωστόσο, η πραγματικότητα δεν μπορεί να ερμηνευτεί ούτε από την εκ των υστέρων κατασκευή μιας “αντικεφαλαιοκρατικής” διάθεσης του Καραμανλή, όπως υπονοεί σχετικό κείμενο του ίδιου.⁸⁹²

Το Φεβρουάριο του 1977, όταν πια οι βασικότερες κρατικοποιήσεις είχαν ολοκληρωθεί, η αμερικανική πρεσβεία στην Αθήνα εκτιμούσε ότι:

[...] η οικονομική πολιτική της ελληνικής κυβέρνησης είναι μετρημένη και λογική και ότι ορισμένοι παρατηρητές εδώ και στο εξωτερικό έχουν προκαλέσει πολύ θόρυβο για τις πρόσφατες περιπτώσεις κρατικοποίησης του Ανδρεάδη και του Νιάρχου και τις συνέπειές τους για το γενικότερο επενδυτικό κλίμα. Κατά τη γνώμη μας αυτές ήταν ειδικές περιπτώσεις και δεν αντικατοπτρίζουν κάποια υφέρπουσα τάση προς τον κρατισμό, αλλά μάλλον είναι μέρος μιας ειλικρινούς προσπάθειας της ελληνικής κυβέρνησης να άρει μερικές από τις πιο χτυπητές ανισότητες του αχαλίνωτου καπιταλισμού αλλά ελληνικά. Υπάρχει πράγματι μία τάση προς κάπως μεγαλύτερο κυβερνητικό έλεγχο από αυτόν που πολλοί από τους επιχειρηματίες της Ελλάδας που αρέσκονται στην επίδειξη έχουν συνηθίσει ή θα ήθελαν να δουν, αλλά η πολιτική και οι στόχοι της ελληνικής κυβέρνησης δεν αποκλίνουν από το πρότυπο των περισσότερων δυτικών βιομηχανικών δημοκρατιών. Κατά την

891 Ενδεικτικά, βλ. τη σχετική αρθρογραφία του *Αντί*, 41, 20/3/1976 και 46, 29/5/1976.

892 Περιλαμβάνεται στο Τ. Λαμπρίας, *Καραμανλής ο Φίλος* (Αθήνα: Ποταμός, 1998), 356-67, με τίτλο “Οι σχέσεις μου με το Κεφάλαιο”.

άποψή μας, η ελληνική κυβέρνηση, στην προσπάθειά της να εξορθολογίσει και να εκσυγχρονίσει την οικονομία, να προετοιμαστεί για την πλήρη ένταξη στην ΕΟΚ και να επιτύχει λογικούς κοινωνικούς στόχους, παραμένει σταθερά εντός του πλαισίου της παραδοσιακής δυτικής οικονομικής/κοινωνικής φιλοσοφίας.⁸⁹³

Πράγματι, όπως εύστοχα παρατηρούσε ο Kubisch, πολλοί έλληνες επιχειρηματίες θα επιθυμούσαν πολύ μικρότερο βαθμό κρατικής παρέμβασης, αλλά αυτό δεν αποτελούσε κάποια ιδιοτυπία. Το φαινόμενο εντασσόταν χαρακτηριστικά στο πλαίσιο των επιδιώξεων των δυτικοευρωπαϊκών συνδέσμων βιομηχανίας, όπως υποδεικνύουν τα υπομνήματα και οι παρεμβάσεις της UNICE υπέρ της “ελεύθερης οικονομίας” και κατά των κρατικών παρεμβάσεων που “μπορούσαν να υπονομεύσουν το εγχείρημα της ενοποίησης”.⁸⁹⁴ Στην εσωτερική πολιτική σκηνή, ο ΣΕΒ θα παρουσίαζε τις επιδιώξεις αυτές ως τετελεσμένες, τονίζοντας συστηματικά ότι οι απόψεις που εξέφραζε βρίσκονταν σε συμφωνία με τα ισχύοντα στην Κοινότητα.⁸⁹⁵ Σε κάθε περίπτωση, η αξιοποίηση της ΕΟΚ ως προτύπου -έστω και φανταστικού- φαινόταν να έχει περισσότερες πιθανότητες επιτυχίας από αυτές που θα μπορούσε πλέον, να αποσπάσει ως φόβητρο. Ο εξορθολογισμός των βιομηχανικών κινήτρων και η μείωση του υπερπροστατευτισμού που ευαγγελιζόταν ο Ζολώτας μεταφραζόταν, για την τριετία 1974-76, σε μία σχέση 1 προς 2 του ύψους των φόρων προς το ύψος των φορολογικών απαλλαγών, όταν, για την περίοδο 1969-73, η σχέση αυτή είχε ανέλθει στο 1 προς 5,95. Ακόμη βέβαια, βρισκόταν μακριά από το 1 προς 0,89 της περιόδου 1966-68,⁸⁹⁶ αλλά οι έκτακτες εισφορές για την κάλυψη αμυντικών δαπανών δημιουργούσαν άλλου είδους απώλειες.

Η απόπειρα καταγραφής, από το IOBE, των ενισχύσεων και της προστασίας που απαιτούσαν οι διάφοροι βιομηχανικοί κλάδοι, προκειμένου να μπορέσουν να επιβιώσουν στον κοινοτικό ανταγωνισμό⁸⁹⁷ -σε μία συγκυρία όπου οι ενταξιακές

893 Kubisch Secretary of State, Greece re-emphasizes free market economy, need for private investment and incomes policy, 18/2/1977, DSCF, NARA, Record Group 59 (τελευταία ανάκτηση μέσω <http://aad.archives.gov/aad>, στις 18/6/2015) [η μετάφραση του αποσπάσματος έγινε από το συγγραφέα].

894 *Δελτίον ΣΕΒ*, 342-343, 15/10/1976.

895 Ενδεικτικά, βλ. *Δελτίον ΣΕΒ*, 329, 15/3/1976 και 334, 31/5/1976.

896 Τ. Γιαννίσης, *Η ελληνική βιομηχανία. Ανάπτυξη και κρίση* (Αθήνα: Gutenberg, 1985), 20-1.

897 Για το κείμενο των πορισμάτων του IOBE, βλ. *ΟΤ*, 13/4/1978.

διαπραγματεύσεις για τα ζητήματα αυτά είχαν σχεδόν ολοκληρωθεί⁸⁹⁸ σηματοδοτούσε μια αμήχανη επιστροφή σε γνώριμες μεθόδους. Ωστόσο, η κίνηση αυτή, αναδεικνύοντας την κρατική προστασία σε κοινό παρονομαστή, συσκότιζε το εύρος των προβληματισμών που διαπερνούσαν τους “δυναμικούς” βιομηχάνους του Alec P. Alexander τις παραμονές της ένταξης. Η ηγετική ομάδα του ΣΕΒ, γύρω από τον Μαρινόπουλο, τον Σβορώνο και τον Δημήτριο Κυριαζή θα προσανατολιζόταν όλο και περισσότερο προς τις στρατηγικές συνεργασίες με το ξένο κεφάλαιο -αυτό που ο Πεσμαζόγλου όριζε στην πρώιμη αρθρογραφία του ως επιμέρους συνδέσεις- για την κατάληψη ζωτικού χώρου στο νέο περιβάλλον,⁸⁹⁹ υιοθετώντας ταυτόχρονα μια πολιτική που δεν αμφισβητούσε την εκσυγχρονιστική ρητορεία του μεταπολιτευτικού οικονομικού επιτελείου υπό τους Ζολώτα και Παπαληγούρα.⁹⁰⁰ Παλαιά στελέχη του Συνδέσμου, όπως ο Κατσάμπας και ο Δράκος, θα προσπαθούσαν να διασφαλίσουν μέσα από την προνομιακή σχέση με το κράτος την επιβίωση στις νέες συνθήκες,⁹⁰¹ διαψεύδοντας την αισιοδοξία του Howard S. Ellis που στις αρχές της προηγούμενης δεκαετίας εκτιμούσε ότι η σύνδεση θα αποδυνάμωνε τις προσβάσεις των ισχυρών βιομηχάνων στην πολιτική εξουσία. Τέλος, μία νέα ομάδα στελεχών, γύρω από τον Γιώργο Τσάτσο και τον Στέφανο Μάνο, θα επέμεναν όλο και περισσότερο στη ρήξη με τον κρατικό παρεμβατισμό, μεθοδεύοντας τη συμμετοχή του τελευταίου στα ψηφοδέλτια της Νέας Δημοκρατίας,⁹⁰² το 1977, και σηματοδοτώντας συμβολικά τη στροφή της προς το νεοφιλελευθερισμό, που ενισχύθηκε με την είσοδο του Κωνσταντίνου Μητσοτάκη στην κυβέρνηση, το Μάιο

898 Για τις αντιδράσεις που προκάλεσε η στιγμή της δημοσίευσης των αιτημάτων του ΣΕΒ και το χαρακτήρα διαπραγματευτικού όπλου που έδινε ο Μαρινόπουλος στην πρωτοβουλία, βλ. *ΟΤ*, 20/4/1978.

899 Ενδεικτικά, για αυτήν τη διάσταση της επιχειρηματικής στρατηγικής του Μαρινόπουλου, βλ. Vance προς Secretary of State, Request for a recommendation under the DIB-678P procedure (formerly FC-1143), 16/3/1978 και McCloskey προς Secretary of State, Request for a recommendation under the DIB-678P, 21/3/1978, DSCF, NARA, Record Group 59 (τελευταία ανάκτηση μέσω <http://aad.archives.gov/aad>, στις 18/6/2015)

900 Για την αποφυγή οξύνσεων στις σχέσεις με την κυβέρνηση, βλ. συνέντευξη του συγγραφέα με τον Σβορώνο, Αθήνα, 30/3/2012.

901 Προφανώς, η στρατηγική αυτή, επικαθοριζόταν από την εξάρτηση των επιχειρήσεών τους από το δανεισμό από την ΕΤΕ, αφήνοντάς τις έκθετες σε περίπτωση μίας αλλαγής των πολιτικών συσχετισμών. Για τη διάσταση αυτή, βλ. ενδεικτικά την αποτίμηση του Γ. Δράκου, *Η Εθνική Τράπεζα και η Κόλα. Συμπαράσταση και δολιοφθορά* (Αθήνα: χ.ε., 1981).

902 Για την επιλογή αυτή, βλ. τις συνεντεύξεις του συγγραφέα με τον Στέφανο Μάνο, Αθήνα, 19/3/2012 και τον Γιώργο Τσάτσο, Αθήνα, 4/4/2012. Για τη στήριξη της υποψηφιότητας Μάνου από το ΣΕΒ, βλ. *Δελτίον ΣΕΒ*, 368, 31/10/1977.

του 1978, από τη θέση του υπουργού Συντονισμού.⁹⁰³

Το 1978 πια πολλά έχουν αλλάξει και ευρύτερες κοινωνικές συναινέσεις γύρω από την ενταξιακή προοπτική έχουν διαμορφωθεί, ακόμη και σε πείσμα των κάθετων κομματικών αντιθέσεων. Παρόλα αυτά, η ακριβής εκτίμηση των συνεπειών της ένταξης στην ΕΟΚ παρέμενε ζητούμενο ακόμη και στο τελικό στάδιο των διαπραγματεύσεων. Σε αυτό το πλαίσιο, το Τεχνικό Επιμελητήριο Ελλάδος (ΤΕΕ) θα διοργάνωνε, το Φεβρουάριο του έτους εκείνου, ένα διεθνές συνέδριο, με τίτλο “Η Ευρωπαϊκή Κοινότητα και οι Έλληνες Μηχανικοί”. Το φαινομενικά εξειδικευμένο περιεχόμενο του συνεδρίου δεν εμπόδισε την εκδήλωση να προσλάβει ευρύτερο πολιτικό χαρακτήρα, με χαιρετισμούς και συμμετοχές ελλήνων πολιτικών και διεθνών προσωπικοτήτων, όπως ο Max van der Stoep. Παρά τη συνδικαλιστική παντοδυναμία του ΠΑΣΟΚ στο ΤΕΕ, από την εκδήλωση θα απουσίαζε ο πρόεδρος του κινήματος, Ανδρέας Παπανδρέου, έχοντας αντιταχθεί στη διεξαγωγή του συνεδρίου και επιμένοντας πως το ΤΕΕ θα έπρεπε να λάβει αρνητική θέση έναντι της ένταξης στην Κοινότητα.⁹⁰⁴ Ωστόσο, ο Παπανδρέου απέστειλε ένα εισηγητικό κείμενο, το οποίο ενσωματώθηκε αργότερα, στα πρακτικά. Εκεί, ο Παπανδρέου, ανεξάρτητα από τις επιμέρους απόψεις του, διέγραφε με ενάργεια την αιτιακή σχέση του νέου πλαισίου με τις δράσεις και επιδιώξεις των υποκειμένων -όπως άλλωστε το ίδιο επιχειρούσε το 1962 στη *Στρατηγική οικονομικής αναπτύξεως της Ελλάδος*- εκτιμώντας μεταξύ άλλων ότι “οι επιπτώσεις από την ένταξή μας δε θα είναι ούτε χρονικά περιορισμένες ούτε θα αφορούν μόνον μια μειοψηφία [αλλά] πρόκειται για μια επιλογή που θα επηρεάσει την οικονομική, κοινωνική, πολιτική και πολιτιστική δομή της χώρας μας, το πλαίσιο σκέψης και συμπεριφοράς όλων μας”.⁹⁰⁵ Η εκτίμηση αυτή, διατυπωμένη στο μεταίχμιο μιας εποχής, συνοψίζοντας εύστοχα τα αποτελέσματα της σύνδεσης, φαινόταν να προδιαγράφει, κάπως μοιρολατρικά, τις προοπτικές που ανοίγονταν για το μέλλον.

903 Για την είσοδο του Μητσοτάκη στην κυβέρνηση, βλ. τη συνέντευξη του συγγραφέα με τον Μητσοτάκη, Αθήνα, 23/3/2011. Για την υποδοχή της από το ΣΕΒ, βλ. *Δελτίον ΣΕΒ*, 382, 31/5/1978, 384, 30/6/1978 και 412, 31/10/1979.

904 Ε. Κουλουμπής, *Δεκαπέντε Χρόνια Δημιουργίας* (Αθήνα: ΤΕΕ, 2008), 96-105.

905 Για το κείμενο της εισήγησης, βλ. Α. Γ. Παπανδρέου, “Ελλάδα-ΕΟΚ”, στα πρακτικά του συνεδρίου *Η Ευρωπαϊκή Κοινότητα και οι Έλληνες Μηχανικοί* (Αθήνα: ΤΕΕ, 1978), τ.Β, 11-9.

Παράρτημα πινάκων

Πίνακας 1
Βασικοί μακροοικονομικοί δείκτες της Ελλάδας

Έτος	Ρυθμός ανάπτυξης	Πληθωρισμός (ΓΑΤΚ)	Παραγωγικότητα εργασίας (% μεταβολές)	Μέσος πραγματικός μισθός (% μεταβολές)	Κατά κεφαλήν ΑΕΠ (\$)
1961	13,2%	1,8%	12,7%	2,8%	507
1962	0,4%	-0,3%	0,6%	6,9%	529
1963	11,8%	3,0%	13,9%	4,6%	596
1964	9,4%	0,9%	10,8%	12,3%	672
1965	10,8%	3,0%	11,8%	8,9%	772
1966	6,5%	4,9%	7,0%	7,3%	855
1967	5,7%	1,7%	7,0%	7,7%	912
1968	7,2%	0,3%	7,3%	9,5%	989
1969	11,6%	2,5%	11,6%	6,9%	1135
1970	8,9%	3,0%	10,1%	5,6%	1280
1971	7,8%	3,0%	8,3%	4,9%	1426
1972	10,2%	4,3%	10,0%	8,0%	1627
1973	8,1%	15,5%	8,4%	1,5%	2146
1974	-6,4%	26,9%	-5,1%	-6,0%	2419
1975	6,4%	13,4%	4,5%	6,1%	2703
1976	6,9%	13,3%	5,7%	8,7%	2909
1977	2,9%	12,2%	1,6%	8,7%	3327
1978	7,2%	12,5%	7,1%	9,4%	4019
1979	3,3%	19,0%	1,8%	2,6%	4881
1980	0,7%	24,9%	1,2%	-7,4%	5030
1981	-1,6%	24,5%	-4,9%	-2,6%	4575

Πηγή: ΥΠΕΘΟ, *Η Ελληνική Οικονομία 1960-1997. Μακροχρόνιες Μακροοικονομικές Στατιστικές Σειρές* (Αθήνα: 1998).

Πίνακας 2

ΑΕΠ κατά τομείς και κλάδους οικονομικής δραστηριότητας σε τιμές συντελεστών παραγωγής (μεταβολές όγκων)

Έτος	ΑΕΠ	Πρωτογενής τομέας	Δευτερογενής τομέας					Τριτογενής τομέας	
			Σύνολο	Ορυχεία	Μεταποίηση	Ηλ/Φωτ/Νερό	Κατασκευές	Σύνολο	Κατοικίες
1961	13,2%	18,0%	10,9%	13,8%	13,5%	26,3%	8,4%	10,9%	10,8%
1962	-0,4%	-8,3%	4,4%	-8,6%	6,8%	7,0%	3,1%	3,2%	2,7%
1963	12,3%	31,0%	6,3%	13,5%	8,8%	16,1%	3,6%	3,0%	1,7%
1964	9,3%	1,9%	20,6%	6,8%	17,1%	20,5%	23,9%	10,6%	8,3%
1965	11,0%	10,1%	9,3%	20,5%	9,3%	11,9%	8,8%	12,4%	11,6%
1966	6,0%	3,4%	7,3%	10,5%	16,4%	22,7%	-0,3%	7,3%	6,5%
1967	5,7%	7,7%	4,5%	-8,5%	10,9%	8,9%	-0,7%	4,9%	5,6%
1968	6,0%	-1,4%	14,9%	28,5%	8,7%	6,1%	21,0%	7,3%	4,3%
1969	11,2%	10,1%	18,0%	24,2%	18,7%	22,3%	16,8%	8,8%	9,8%
1970	10,0%	18,8%	7,9%	6,4%	22,6%	13,5%	-5,1%	5,3%	6,4%
1971	8,6%	2,0%	12,1%	10,7%	10,0%	16,3%	14,1%	11,7%	12,3%
1972	10,5%	7,7%	15,3%	16,4%	9,3%	27,0%	20,6%	10,0%	11,7%
1973	9,5%	7,4%	13,0%	7,4%	23,2%	12,0%	3,6%	8,9%	10,3%
1974	-5,0%	-7,3%	-13,1%	-10,8%	1,2%	-7,5%	-30,3%	1,2%	7,4%
1975	4,6%	-1,2%	8,4%	13,5%	8,2%	14,9%	7,5%	6,2%	7,7%
1976	7,0%	-3,1%	8,5%	12,1%	9,9%	12,3%	5,2%	12,0%	13,1%
1977	2,4%	-5,0%	7,9%	10,1%	4,0%	13,1%	13,7%	3,4%	4,2%

Πηγή: ΥΠΕΘΟ, *Η Ελληνική Οικονομία 1960-1997. Μακροχρόνιες Μακροοικονομικές Στατιστικές Σειρές* (Αθήνα: 1998).

Πίνακας 3

ΑΕΠ κατά τομείς και κλάδους οικονομικής δραστηριότητας σε τιμές συντελεστών παραγωγής (% του ΑΕΠ σε τιμές συντελεστών παραγωγής)

Έτος	ΑΕΠ	Πρωτογενής τομέας	Δευτερογενής τομέας				Τριτογενής τομέας		DUMMY	
			Σύνολο	Ορυχεία	Μεταποίηση	ΗΛ/Φωτ/Νερό	Κατασκευές	Σύνολο		Κατοικίες
1961	100,0%	19,4%	24,1%	0,6%	14,6%	1,5%	7,4%	59,2%	16,5%	-2,6%
1962	100,0%	17,0%	24,9%	0,5%	14,9%	1,6%	7,9%	60,7%	16,5%	-2,7%
1963	100,0%	22,9%	23,9%	0,5%	14,4%	1,6%	7,4%	55,9%	15,1%	-2,7%
1964	100,0%	20,0%	26,1%	0,5%	15,4%	1,7%	8,5%	56,6%	14,6%	-2,6%
1965	100,0%	19,9%	25,7%	0,6%	14,9%	1,6%	8,5%	57,1%	14,6%	-2,7%
1966	100,0%	19,0%	26,4%	0,6%	15,4%	1,7%	8,7%	57,2%	14,1%	-2,7%
1967	100,0%	18,3%	26,3%	0,6%	15,6%	1,7%	8,4%	58,0%	14,3%	-2,7%
1968	100,0%	15,3%	28,5%	0,7%	16,1%	1,9%	9,9%	58,9%	14,6%	-2,6%
1969	100,0%	14,3%	30,3%	0,8%	16,9%	1,9%	10,6%	58,0%	14,3%	-2,6%
1970	100,0%	16,1%	30,7%	0,7%	18,0%	1,9%	10,1%	55,8%	13,4%	-2,7%
1971	100,0%	14,2%	31,1%	0,8%	18,1%	1,9%	10,3%	57,4%	13,7%	-2,6%
1972	100,0%	14,1%	31,9%	0,8%	17,8%	1,9%	11,5%	56,6%	13,4%	-2,6%
1973	100,0%	17,6%	32,4%	0,7%	18,9%	1,6%	11,2%	52,7%	11,8%	-2,6%
1974	100,0%	15,9%	29,7%	0,7%	19,0%	1,5%	8,6%	57,0%	12,1%	-2,6%
1975	100,0%	14,3%	29,7%	0,8%	19,0%	1,5%	8,4%	58,6%	12,0%	-2,6%
1976	100,0%	13,4%	29,4%	0,8%	18,6%	1,6%	8,4%	59,8%	11,8%	-2,6%
1977	100,0%	11,3%	30,1%	0,8%	18,6%	1,6%	9,7%	60,6%	11,8%	-2,7%

Πηγή: ΥΠΕΘΟ, Η Ελληνική Οικονομία 1960-1997. Μακροχρόνιες Μακροοικονομικές Στατιστικές Σειρές (Αθήνα: 1998).

Πίνακας 4
Ακαθάριστες επενδύσεις παγίου κεφαλαίου (μεταβολές όγκων)

Έτος	Ιδιωτικές επενδύσεις			Δημόσιες επενδύσεις	Σύνολο επενδύσεων
	Συνολικές εκτός κατοικιών	Κατοικίες	Σύνολο	Σύνολο	
1961	-1,0%	19,5%	11,4%	17,9%	13,2%
1962	10,3%	4,4%	6,5%	1,4%	5,1%
1963	12,5%	-19,2%	-7,7%	-3,2%	-6,5%
1964	25,8%	20,9%	23,1%	9,6%	19,3%
1965	12,9%	21,7%	17,7%	9,4%	15,6%
1966	6,1%	6,5%	6,4%	2,6%	5,4%
1967	-2,4%	-5,9%	-4,4%	8,6%	-1,3%
1968	20,2%	34,1%	27,9%	9,3%	23,1%
1969	13,0%	16,6%	15,1%	21,2%	16,5%
1970	8,5%	-10,6%	-2,8%	-1,2%	-2,4%
1971	3,6%	10,1%	7,2%	25,5%	11,6%
1972	7,6%	42,4%	27,1%	15,0%	23,8%
1973	20,1%	4,5%	10,3%	-3,3%	6,8%
1974	-11,7%	-52,5%	-36,0%	-21,5%	-32,7%
1975	-8,5%	45,8%	15,5%	-4,6%	10,1%
1976	9,8%	7,5%	8,5%	2,3%	7,1%
1977	10,4%	24,5%	18,2%	-8,3%	12,3%

Πηγή: ΥΠΕΘΟ, *Η Ελληνική Οικονομία 1960-1997. Μακροχρόνιες Μακροοικονομικές Στατιστικές Σειρές* (Αθήνα: 1998).

Πίνακας 5

Ακαθάριστες επενδύσεις παγίου κεφαλαίου (εκ. δραχμές σε σταθερές τιμές 1970)

Έτος	Ιδιωτικές επενδύσεις			Δημόσιες επενδύσεις			Σύνολο δημόσιων και ιδιωτικών επενδύσεων		
	Σύνολο κλάδων	Μεταποίηση	Ορυχεία	Σύνολο κλάδων	Μεταποίηση	Ορυχεία	Σύνολο κλάδων	Μεταποίηση	Ορυχεία
1961	19703	2421	174	11773	1213	39	31476	3634	213
1962	22216	2996	226	11912	1284	44	34128	4280	270
1963	24657	3256	352	11439	864	78	35996	4390	430
1964	30826	5217	421	12619	411	30	43445	5628	451
1965	35072	6897	501	13931	109	105	49003	7006	606
1966	36610	6551	491	13957	109	93	50567	6660	584
1967	34315	5962	614	15455	84	105	49770	6053	719
1968	43863	7172	615	16534	73	188	60397	7245	803
1969	51091	8389	651	20562	37	568	71653	8426	1219
1970	50737	10016	1067	19926	28	404	70663	10044	1471
1971	55112	11069	1741	25446	129	86	80558	11198	1827
1972	64122	13175	1078	28855	63	400	92977	13238	1478
1973	72187	14366	1235	27906	91	750	100093	14457	1985
1974	52211	14849	1285	22289	65	177	74500	14914	1462
1975	53702	13033	1127	20958	99	543	74660	13132	1670
1976	58380	12813	1339	21370	475	521	79750	13288	1859
1977	66750	12392	887	19200	207	570	85950	12599	1457

Πηγή: Τράπεζα της Ελλάδος, *Μακροχρόνιες στατιστικές σειρές της ελληνικής οικονομίας* (Αθήνα: 1992).

Πίνακας 6
Αμοιβές και κόστος εργασίας

Έτος	Κατά κεφαλήν αμοιβές στο σύνολο της οικονομίας (πραγματικές ετήσιες μεταβολές)	Αμοιβές εργαζομένων/ Ακ. εθν. εισόδημα τσπ	Διαθέσιμο ιδιωτικό εισόδημα (πραγματικές ετήσιες μεταβολές)	Εισόδημα εκτός εργασίας (πραγματικές ετήσιες μεταβολές)
1961	2,8%	29,3%	8,9%	10,1%
1962	6,9%	30,6%	5,6%	2,2%
1963	4,6%	29,6%	4,4%	2,9%
1964	12,3%	29,8%	13,2%	13,6%
1965	8,9%	29,8%	10,8%	8,4%
1966	7,3%	30,7%	5,1%	4,1%
1967	7,7%	31,8%	7,8%	7,2%
1968	9,5%	32,9%	6,3%	3,7%
1969	6,9%	32,2%	9,8%	10,6%
1970	5,6%	31,6%	13,3%	15,5%
1971	4,9%	31,5%	7,6%	6,3%
1972	8,0%	31,4%	10,6%	10,7%
1973	1,5%	28,7%	14,2%	19,4%
1974	-6,0%	29,9%	-10,0%	-9,6%
1975	6,1%	31,2%	7,0%	3,2%
1976	8,7%	31,6%	5,6%	6,3%
1977	8,7%	33,9%	11,7%	10,4%

Πηγή: ΥΠΕΘΟ, *Η Ελληνική Οικονομία 1960-1997. Μακροχρόνιες Μακροοικονομικές Στατιστικές Σειρές* (Αθήνα: 1998).

Πίνακας 7**Ποσοστό κέρδους και σχετική μερίδα της εργασίας στη μεγάλη ελληνική βιομηχανία**

Έτος	Μέσο ποσοστό κέρδους	Σχετική μερίδα εργασίας
1963	20,31%	42,20%
1964	20,38%	43,10%
1965	18,89%	43,70%
1966	19,77%	43,90%
1967	19,48%	44,40%
1968	21,62%	41,70%
1969	25,70%	38,30%
1970	27,47%	36,60%
1971	27,02%	36,60%
1972	24,41%	38,20%
1973	28,81%	34,00%
1974	25,88%	36,50%
1975	21,22%	40,80%
1976	21,84%	42,70%
1977	21,15%	43,70%

Πηγή: Θ.Π. Λιανός, *Υπεραξία, οργανική σύνθεση του κεφαλαίου και κέρδος στην ελληνική βιομηχανία* (Αθήνα: Οικονομικό Επιμελητήριο Ελλάδος, Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, 1992).

Πίνακας 8
Ισοζύγιο εξωτερικών συναλλαγών (συναλλαγματική βάση, % του ΑΕΠ)

Έτος	Εισαγωγές	Εξαγωγές	Εμπορικό ισοζύγιο	Ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών	Ισοζύγιο εξωτερικών συναλλαγών	Συναλλαγματικά διαθέσιμα
1961	13,3%	5,5%	-7,8%	-1,2%	-	6,2%
1962	14,3%	5,4%	-8,9%	-1,1%	-	6,4%
1963	14,4%	5,9%	-8,6%	-0,7%	-	5,8%
1964	15,2%	5,4%	-9,8%	-3,0%	-	4,9%
1965	15,5%	5,0%	-10,5%	-4,0%	-	3,8%
1966	15,6%	5,5%	-10,1%	-3,5%	-	3,8%
1967	14,5%	5,7%	-8,8%	-2,8%	-	3,6%
1968	14,4%	5,4%	-9,0%	-2,9%	-	3,7%
1969	14,4%	5,3%	-9,0%	-3,5%	-	3,2%
1970	15,1%	5,4%	-9,7%	-3,6%	-0,1%	2,8%
1971	15,6%	5,0%	-10,6%	-2,8%	1,1%	4,1%
1972	16,9%	5,8%	-11,1%	-2,8%	3,1%	7,1%
1973	21,1%	6,4%	-14,7%	-6,2%	-0,1%	5,5%
1974	21,5%	8,2%	-13,3%	-5,3%	-1,2%	4,3%
1975	20,7%	8,3%	-12,4%	-3,9%	-0,7%	4,5%
1976	20,8%	8,4%	-12,5%	-3,5%	-0,5%	3,9%
1977	20,7%	8,1%	-12,6%	-3,5%	0,5%	3,9%

Πηγή: ΥΠΕΘΟ, *Η Ελληνική Οικονομία 1960-1997. Μακροχρόνιες Μακροοικονομικές Στατιστικές Σειρές* (Αθήνα: 1998).

Πίνακας 9
Βασικά μεγέθη ισοζυγίου πληρωμών (σε εκ. \$)

Έτος	Εισπράξεις από εξαγωγές	Δαπάνες για εισαγωγές	Εμπορικό ισοζύγιο	Ισοζύγιο άδηλων συναλλαγών	Ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών	Καθαρή εισροή κεφαλαίων	Συναλλαγματικά διαθέσιμα (τέλος έτους)
1961	234,3	564,9	-330,6	281,1	-49,5	87,7	265,5
1962	242,6	640,3	-397,7	347,7	-50	109,1	284,9
1963	295,9	730,2	-434,3	398,2	-36,1	103	292,8
1964	308,4	867,8	-559,4	388,1	-171,3	170,6	281,2
1965	330,9	1022,2	-691,3	424,2	-267,3	221,3	250,2
1966	403,5	1146,5	-743	484	-259	260,1	276,6
1967	452,6	1155,6	-703	478,5	-224,5	173,8	286,1
1968	464,9	1244,4	-779,5	526,6	-252,9	263,3	321,9
1969	530,3	1429,1	-898,8	550,6	-348,2	313,2	317
1970	612,2	1704,9	-1092,7	684,1	-408,6	373,3	310,1
1971	624,8	1945,2	-1320,4	976,2	-344,2	478,1	506,8
1972	835,4	2441,3	-1605,9	1204,4	-401,5	840,5	1031,9
1973	1230,5	4047,2	-2816,7	1625,6	-1191,5	1034,5	1048,3
1974	1774,1	4659,4	-2885,3	1740,1	-1145,2	924,3	936,7
1975	2029,9	5072,2	-3042,3	2085,6	-956,7	1015,3	1112,2
1976	2227,5	5560,5	-3333	2401	-932	929,3	1029
1977	2522,4	6425,1	-3902,7	2823,2	-1079,2	1328,3	1207,5

Πηγή: Τράπεζα της Ελλάδος, *Μακροχρόνιες στατιστικές σειρές της ελληνικής οικονομίας* (Αθήνα: 1992).

Πίνακας 10**Ανάλυση εισπράξεων από εξαγωγές κατά βασικές κατηγορίες (σε εκ. \$)**

Έτος	Σύνολο	Τρόφιμα και ποτά	Καπνός	Πρώτες ύλες και ημικατεργασμένα προϊόντα	Ορυκτά και μεταλλεύματα	Πετρελαιοειδή	Βιοτεχνικά και βιομηχανικά προϊόντα	Λοιπά είδη
1961	234,3	60,4	80,7	50,4	15,4	-	11,1	16,5
1962	242,6	69,8	68	59,6	15,5	-	14,8	14,9
1963	295,9	71,5	127,8	53,2	15,6	-	15,3	12,6
1964	308,4	79,7	117,7	55,9	21,1	-	21,4	12,7
1965	330,9	103,7	111,2	43	22,6	-	33,8	16,6
1966	403,5	133,4	120,1	55,3	27	2,8	53,9	11
1967	452,6	148,4	125	58,1	24,6	2,6	81,3	12,8
1968	464,9	150,5	104,6	56,6	34,1	9,7	107,9	1,6
1969	530,3	150,9	94,1	64,9	39,1	4,5	172,9	3,9
1970	612,2	174,8	101,9	57,2	45,9	2,9	223,8	5,7
1971	624,8	187,4	97,7	75,4	46,8	6,7	208,7	4,9
1972	835,4	224,5	116,8	80,8	54,7	16,7	317,2	24,7
1973	1230,5	366,5	88,3	136,6	73,1	46,4	477,2	42,5
1974	1774,1	403,3	158,4	121,1	103,1	123,5	822,5	42,2
1975	2029,9	511	168	109,3	142,3	87,5	981,7	30,2
1976	2227,5	542,2	161,7	124,2	136,2	73,6	1160,2	29,5
1977	2522,4	666,2	154,6	127	132,3	102,4	1305,2	34,7

Πηγή: Τράπεζα της Ελλάδος, *Μακροχρόνιες στατιστικές σειρές της ελληνικής οικονομίας* (Αθήνα: 1992).

Πίνακας 11
Ανάλυση δαπάνης για εισαγωγές κατά βασικές κατηγορίες (σε εκ. \$)

Έτος	Σύνολο	Τρόφιμα	Πρώτες ύλες	Καύσιμα και λιπαντικά	Κεφαλαιουχικά αγαθά	Βιομηχανικά είδη κατανάλωσης	Ναύλοι
1961	564,9	99,8	140	47,7	116,6	160,4	0,2
1962	640,3	85,6	157	49,8	178,3	169,5	-
1963	730,2	131,9	172	55	164,5	205,1	1,7
1964	867,8	142,1	201,4	59,1	218,8	239,1	7,2
1965	1022,2	177,1	230,5	71	262,9	267,1	13,6
1966	1146,5	179,4	258	81,1	281,7	333,5	12,7
1967	1155,6	163,9	240,2	89,2	309,8	340	13,1
1968	1244,4	181	252,8	105	334	359	12,7
1969	1429,1	211,3	308,7	106,9	401,5	388,4	12,1
1970	1704,9	222,6	366,5	116,3	517,2	468,2	14,1
1971	1945,2	247,4	384,3	157,5	598,2	543,1	14,8
1972	2441,3	292,8	456,4	216,9	819,7	640,2	15,2
1973	4047,2	756,8	724,5	413,5	1180,3	948,2	23,9
1974	4659,4	585,4	951,8	863,5	1281,9	941,3	35,5
1975	5072,2	550	899	844	1545	1199,2	35
1976	5560,5	622,7	943,4	1026,1	1547,4	1388,5	32,6
1977	6425,1	702,7	1078,1	1061,2	1828,4	1715	39,7

Πηγή: Τράπεζα της Ελλάδος, *Μακροχρόνιες στατιστικές σειρές της ελληνικής οικονομίας* (Αθήνα: 1992).

Πίνακας 12**Κατανομή της αξίας των ελληνικών εισαγωγών ανάλογα με την προέλευση (%)**

Προέλευση	Σύνολο προϊόντων		Βιομηχανικά προϊόντα	
	1962	1975	1962	1975
ΕΟΚ-6	43,3%	36,9%	55,1%	53,2%
ΕΟΚ-9	56,4%	42,5%	70,4%	60,8%
Τρίτες χώρες	43,6%	57,5%	29,6%	39,2%
Σύνολο	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

Πηγή: Ι. Χασσιδ, *Ελληνική βιομηχανία και ΕΟΚ. Μελέτη για τις επιπτώσεις από την ένταξη*, 2 τ. (Αθήνα: IOBE, 1980).

Πίνακας 13**Κατανομή της αξίας των ελληνικών εξαγωγών ανάλογα με τον προορισμό (%)**

Προορισμός	Σύνολο προϊόντων		Βιομηχανικά προϊόντα	
	1962	1975	1962	1975
ΕΟΚ-6	36,1%	44,2%	15,6%	43,7%
ΕΟΚ-9	46,1%	49,7%	32,7%	46,0%
Τρίτες χώρες	53,9%	50,3%	67,3%	54,0%
Σύνολο	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

Πηγή: Ι. Χασσιδ, *Ελληνική βιομηχανία και ΕΟΚ. Μελέτη για τις επιπτώσεις από την ένταξη*, 2 τ. (Αθήνα: IOBE, 1980).

Πίνακας 14**Διάρθρωση της αξίας των ελληνικών εισαγωγών ανάλογα με τον τύπο προϊόντων (%)**

Προέλευση	Σύνολο προϊόντων		Βιομηχανικά προϊόντα	
	1962	1975	1962	1975
ΕΟΚ-6	100,0%	100,0%	90,8%	87,2%
ΕΟΚ-9	100,0%	100,0%	89,0%	86,6%
Τρίτες χώρες	100,0%	100,0%	48,6%	41,4%
Σύνολο	100,0%	100,0%	71,4%	60,6%

Πηγή: Ι. Χασσιδ, *Ελληνική βιομηχανία και ΕΟΚ. Μελέτη για τις επιπτώσεις από την ένταξη*, 2 τ. (Αθήνα: IOBE, 1980).

Πίνακας 15**Διάρθρωση της αξίας των ελληνικών εξαγωγών ανάλογα με τον τύπο προϊόντων (%)**

Προορισμός	Σύνολο προϊόντων		Βιομηχανικά προϊόντα	
	1962	1975	1962	1975
ΕΟΚ-6	100,0%	100,0%	4,8%	47,4%
ΕΟΚ-9	100,0%	100,0%	7,9%	44,3%
Τρίτες χώρες	100,0%	100,0%	13,8%	51,4%
Σύνολο	100,0%	100,0%	11,1%	47,9%

Πηγή: Ι. Χασσίδ, *Ελληνική βιομηχανία και ΕΟΚ. Μελέτη για τις επιπτώσεις από την ένταξη*, 2 τ. (Αθήνα: IOBE, 1980).

Πίνακας 16**Ποσοστό εξαγόμενης ελληνικής βιομηχανικής παραγωγής (“δείκτες εξωστρέφειας”) και ποσοστό κάλυψης εγχώριας ζήτησης**

		1963	1967	1974	1975
Σύνολο κλάδων (εκτός τροφίμων-ποτών-καπνού και πετρελαιοειδών)	%				
	Εξωστρέφεια	2,6%	5,5%	14,7%	14,7%
	% Κάλυψη	66,9%	71,3%	80,7%	76,1%

Πηγή: Ι. Χασσίδ, *Ελληνική βιομηχανία και ΕΟΚ. Μελέτη για τις επιπτώσεις από την ένταξη*, 2 τ. (Αθήνα: IOBE, 1980).

Πίνακας 17
Εισροή κεφαλαίων (εκ. \$)

Έτος	Σύνολο	Επιχειρηματικά κεφάλαια	Μη επιχειρηματικά κεφάλαια	Εμπορικών τραπεζών	Εμπορικές πιστώσεις	Κεντρική τράπεζα	Κυβερνητικά δάνεια	Δάνεια δημόσιων επιχειρήσεων
1961	96,5	18,6	36,3	-0,9	3,5	4,3	24,4	10,3
1962	120,1	27,5	40,8	6,4	28,6	1,2	1,3	14,3
1963	119,4	44,3	43,5	7,8	21	1,2	1,1	0,5
1964	187,1	48,2	53,1	7,6	29,5	1,2	44,4	3,1
1965	239,9	84,3	58	5,2	36,5	0,6	25,7	29,6
1966	281,3	69,1	65,3	14,1	43	-0,2	83,3	6,7
1967	221,9	53,7	54,4	22,2	21,1	-	38,2	32,3
1968	323,6	53,9	71,9	33,4	65,1	31,4	42	25,9
1969	391,4	82,5	80,1	40,4	51	53,7	50,6	33,1
1970	456,3	156,4	95,6	64,5	82,9	12,8	30,4	13,7
1971	587,2	99,1	138,2	135,8	86,8	81,1	17,9	28,3
1972	997,8	90,2	190,2	204	198,2	174,9	17,8	122,5
1973	1206,7	145,1	270,6	211,6	161,4	79,7	94	244,3
1974	1104,9	189,3	249,9	96	125,4	262,5	115	66,8
1975	1364,1	198,6	321,9	173,4	229,5	331,1	93,7	15,9
1976	1277,3	221,1	360,5	452,8	3,8	60,7	97	81,3
1977	1715,7	273,4	439,1	515,5	8,2	272,6	116,7	90,2

Πηγή: Τράπεζα της Ελλάδος, *Μακροχρόνιες στατιστικές σειρές της ελληνικής οικονομίας* (Αθήνα: 1992).

Πίνακας 18

Δημόσιο χρέος και εξυπηρέτησή του (εθνικολογιστική βάση, % του ΑΕΠ)

Έτος	Δημόσιο χρέος			Γενική κυβέρνηση	Εξυπηρέτηση δημόσιου χρέους		
	Κεντρική διοίκηση		Σύνολο		Κεντρική διοίκηση		Γενική κυβέρνηση/τόκοι
	Εσωτερικό	Εξωτερικό			Χρεολύσια	Τόκοι	
1961	4,5%	4,5%	9,1%	-	0,2%	0,3%	0,3%
1962	5,5%	4,2%	9,8%	-	0,4%	0,4%	0,4%
1963	7,9%	3,7%	11,6%	-	0,4%	0,5%	0,5%
1964	8,6%	3,9%	12,5%	-	0,3%	0,6%	0,5%
1965	8,5%	4,3%	12,8%	-	0,4%	0,7%	0,6%
1966	10,2%	4,3%	14,5%	-	0,5%	0,6%	0,6%
1967	11,7%	4,5%	16,2%	-	0,5%	0,7%	0,6%
1968	12,8%	4,7%	17,5%	-	0,7%	0,7%	0,7%
1969	14,3%	4,7%	19%	-	0,8%	0,8%	0,7%
1970	14%	4,9%	18,9%	-	0,9%	0,9%	0,8%
1971	14,3%	5%	19,3%	-	1%	0,9%	0,9%
1972	15%	5,2%	20,2%	-	0,9%	0,9%	0,9%
1973	12,3%	4,3%	16,6%	-	0,9%	0,9%	0,8%
1974	12,7%	4,9%	17,6%	-	0,6%	1,2%	1,1%
1975	12,7%	6,6%	19,3%	24,7%	0,7%	1,2%	1,2%
1976	13,5%	5,3%	18,8%	24,6%	0,6%	1,4%	1,3%
1977	14,6%	4,4%	18,9%	25,7%	0,7%	1,3%	1,2%

Πηγή: ΥΠΕΘΟ, *Η Ελληνική Οικονομία 1960-1997. Μακροχρόνιες Μακροοικονομικές Στατιστικές Σειρές* (Αθήνα: 1998).

Πηγές και βιβλιογραφία

I. Δημοσίευτες πηγές

Ελληνικές

Αρχείο Βοβολίνη, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Αθήνα

Αρχείο Ευάγγελου Αβέρωφ-Τοσίτσα, Ίδρυμα Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής, Αθήνα

Αρχείο Κωνσταντίνου Γ. Καραμανλή, Ίδρυμα Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής, Αθήνα

Αρχείο Γεωργίου Σπέντσα, Ίδρυμα Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής, Αθήνα

Αρχείο Στρατή Ανδρεάδη, 1939-1981, Ιστορικό Αρχείο Εμπορικής Τράπεζας, Αθήνα

Αρχείο ΟΒΑ, Ιστορικό Αρχείο Πολιτιστικού Ιδρύματος Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα

Αρχείο Ωμέγα, Ιστορικό Αρχείο Πολιτιστικού Ιδρύματος Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα

Αρχείο Αδαμάντιου Ι. Ανδρουτσόπουλου, ιδιωτική συλλογή, Αθήνα

Αρχείο Νικολάου Ι. Μακαρέζου, ιδιωτική συλλογή, Αθήνα

Αρχείο Αλέξανδρου και Γιώργου Τσάτσου, ιδιωτική συλλογή, Αθήνα

“Αρχείο Προφορικών Μαρτυριών”, Όμιλος Economía, Αθήνα

Γερμανικές

Politisches Archiv des Auswärtigen Amts, Berlin

Βρετανικές

Foreign and Commonwealth Office, The National Archives, Kew, Richmond

Treasury Files, The National Archives, Kew, Richmond

Αμερικανικές

State Department Central Foreign Policy Files, National Archives and Records Administration, Washington, D.C. (Electronic Telegrams 1973-1978 μέσω <http://aad.archives.gov/aad/>)

II. Δημοσιευμένες πηγές

Σβολόπουλος, Κ. (επιμ.), *Κωνσταντίνος Καραμανλής: Αρχείο, γεγονότα και κείμενα*, 12 τ. (Αθήνα: Ίδρυμα Κωνσταντίνος Καραμανλής και Εκδοτική Αθηνών, 1992-97), τ. 2-9

Τομαή-[Κωνσταντοπούλου], Φ. (επιμ.), *Η συμμετοχή της Ελλάδας στην πορεία προς την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση*, 2 τ. (Αθήνα: ΥΠΕΞ, 2003 και Παπαζήσης, 2006), τ. Α'-Β'

Documents on British Policy Overseas, S. 3, V. 5

Foreign Relations of the United States, 1964-1968, XVI

Foreign Relations of the United States, 1969-1976, XII, XXIX-XXX, XLI

III. Προφορικές συνεντεύξεις

Ηχογραφημένες συνεντεύξεις στο συγγραφέα

Αριστείδης Δημόπουλος, Αθήνα, 19/5/2011

Κωνσταντίνος Θάνος, Αθήνα, 17/4/2011

Στέφανος Μάνος, Αθήνα, 19/3/2012

Ιωάννης Μαρίνος, Αθήνα, 21/11/2011

Κωνσταντίνος Μητσοτάκης, Αθήνα, 23/3/2011

Ιωάννης Νασούφης, Αθήνα, 7/3/2012

Συμεών Νεόφυτος, Αθήνα, 6/9/2011

Θεόδωρος Παπαλεξόπουλος, Αθήνα, 24/10/2011

Λουκάς Πάτρας, Αθήνα, 26/4/2012 και 2/5/2012

Αδαμάντιος Πεπελάσης, Αθήνα, 22/1/2014

Νικόλαος Σβορώνος, Αθήνα, 30/3/2012

Μιχαήλ Σκαλιστήρης, Αθήνα, 19/4/2012

Γιώργος Τσάτσος, Αθήνα, 4/4/2012

Μη ηχογραφημένες συνεντεύξεις στο συγγραφέα

Ηλίας Μπαλόπουλος, Αθήνα, 14/6/2011 (με βάση σημειώσεις του συγγραφέα)

Αντώνιος Μαντζαβίνος, Αθήνα, 31/7/2013 (τηλεφωνικά, με βάση σημειώσεις του συγγραφέα)

Απομαγνητοφωνημένα κείμενα συνεντεύξεων στο πλαίσιο προγραμμάτων προφορικής ιστορίας

Δημήτριος Μαρινόπουλος, συνεντεύξεις στη Μαρία Μαυροειδή, Αθήνα, 12/4/2002, 19/4/2002 και 1/5/2002, “Αρχείο Προφορικών Μαρτυριών”, Όμιλος Economía

Γιώργος Τσάτσος, συνέντευξη στη Χριστίνα Αγριαντώνη, Αθήνα, 19/10/2007, “Αρχείο Προφορικών Μαρτυριών”, Όμιλος Economía

Harry I. Odell, συνέντευξη στον Peter Moffat, Απρίλιος 2000, Oral History Collection, Association for Diplomatic Studies and Training, Washington, D.C.

John P. Owens, συνέντευξη στον Charles Stuart Kennedy, 1992, Oral History Collection, Association for Diplomatic Studies and Training, Washington, D.C.

James C. Warren, Jr., συνέντευξη στον Charles Stuart Kennedy, Απρίλιος 2001, Oral History Collection, Association for Diplomatic Studies and Training, Washington, D.C.

Dan Z. Zachary, συνέντευξη στον Charles Stuart Kennedy, 1989, Oral History Collection, Association for Diplomatic Studies and Training, Washington, D.C.

IV. Επίσημες εκδόσεις κρατικών υπηρεσιών, Νομικών Προσώπων Δημοσίου και Ιδιωτικού Δικαίου

Ανώτατον Συμβούλιον Ανασυγκροτήσεως, *Αναθεωρημένον Πρόγραμμα Οικονομικής Ανορθώσεως της Ελλάδος 1949-1950* (Αθήναι: Υπουργείον Συντονισμού, 1949).

- Ανώτατον Συμβούλιον Ανασυγκροτήσεως, *Προσωρινόν Μακροπρόθεσμον Πρόγραμμα Οικονομικής Ανορθώσεως της Ελλάδος. Υποβληθέν υπό της Ελληνικής Κυβερνήσεως εις τον ΟΕΟΣ τον Νοέμβριον του 1948* (Αθήναι: Υπουργείον Συντονισμού, 1949).
- Εθνική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος, *Εξωτερικόν Εμπόριον της Ελλάδος* (διάφορα έτη).
- Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος και Αθηνών, *Προσανατολισμοί του εξαγωγικού εμπορίου της Ελλάδος: Α' Η γερμανική αγορά* (Αθήναι: 1958).
- Ελληνική Εταιρεία Οικονομικών Επιστημών, *Η σύνδεσις της Ελλάδος με την Ευρωπαϊκήν Οικονομικήν Κοινότητα. Αθήναι 23-24 Απριλίου 1963* (Αθήναι: 1963 και 1964).
- Ελληνική Εταιρεία Οικονομικών Επιστημών, *Το Ισοζύγιον των εξωτερικών πληρωμών της Ελλάδος. Εισηγήσεις και συζητήσεις. Αθήναι 3-4 Ιουνίου 1966* (Αθήναι: 1967).
- Ελληνική Εταιρεία Προγραμματισμού, *Προγραμματισμός και οικονομική ανάπτυξις. Τρεις δημόσιαι συζητήσεις* (Αθήναι: 1966).
- Ελληνικόν Κέντρον Παραγωγικότητος, *Εισηγήσεις σεμιναρίων επί προβλημάτων εκ της συνδέσεως της Ελλάδος μετά της Ευρωπαϊκής Οικονομικής Κοινότητος* (Αθήναι: 1963).
- Ελληνικόν Κέντρον Παραγωγικότητος, *Το ελληνικόν εξαγωγικόν πρόβλημα (μετά την σύνδεσιν με την Ε.Ο.Κ.)* (Αθήναι: 1966).
- Εμπορικόν και Βιομηχανικόν Επιμελητήριον Αθηνών, *Δελτίον ΕΒΕΑ* (διάφορα τεύχη).
- Εμπορικόν και Βιομηχανικόν Επιμελητήριον Αθηνών, *Η θέσις της Ελλάδος έναντι της Ε.Ζ.Ε.Σ.* (Αθήναι: 1957)
- Εταιρία Ελληνικών Σπουδών, *Πρακτικά. 6ον Πανελλήνιον Συνέδριον Τμημάτων Εταιρίας Ελληνικών Σπουδών* (Ηράκλειον: Μάιος 1966).
- Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, διάφορα φύλλα.
- Κέντρον Προγραμματισμού και Οικονομικών Ερευνών, *Σχέδιον Προτύπου Μακροχρονίου Αναπτύξεως της Ελλάδος. Έκθεσις Επιτροπής Εθνικού Προτύπου Αναπτύξεως*, 2 τ. (Αθήναι: 1972).
- Οργανισμός Ανασυγκροτήσεως, *Πρόγραμμα ανασυγκροτήσεως της χώρας. Σχέδιον Ανασυγκροτήσεως των τεχνικών βάσεων της ελληνικής οικονομίας* (Αθήναι: 1947).
- Οργανισμός Βιομηχανικής Αναπτύξεως, *Ελλάς και Κοινή Αγορά* (Αθήναι: 1962).

- Σύνδεσμος Ελλήνων Βιομηχάνων, *Δελτίον Πληροφοριών ΣΕΒ και Δελτίον ΣΕΒ* (διάφορα τεύχη).
- Σύνδεσμος Ελλήνων Βιομηχάνων, *Η ελληνική βιομηχανία* (διάφορα έτη).
- Σύνδεσμος Ελλήνων Βιομηχάνων, *Η ελληνική βιομηχανία και το Πρόγραμμα Ευρωπαϊκής Ανορθώσεως* (Αθήναι: 1948).
- Σύνδεσμος Ελλήνων Βιομηχάνων, *Το Βιομηχανικό Συνέδριο 1975. Εισηγήσεις και πορίσματα* (Αθήναι: 1975).
- Σύνδεσμος Ελλήνων Βιομηχάνων, *Η Συνάντηση των Αθηνών, με θέμα Ελλάς-Ευρωπαϊκή Κοινότης. 1-2 Δεκεμβρίου 1975* (Αθήναι: 1976).
- Τεχνικό Επιμελητήριο της Ελλάδος, *Η Ευρωπαϊκή Κοινότητα και οι Έλληνες Μηχανικοί*, 2 τ. (Αθήνα: 1978).
- Τεχνικόν Επιμελητήριο της Ελλάδος, *Το πρόβλημα της ανταγωνιστικότητας της βιομηχανίας μας και αι ελληνικαί πρώται ύλαι* (Αθήναι: 1971).
- Τράπεζα της Ελλάδος, *Έκθεσις του διοικητού* (διάφορα έτη).
- Τράπεζα της Ελλάδος, *Τα πρώτα πενήντα χρόνια της Τραπεζής της Ελλάδος, 1928-1978* (Αθήνα: 1978).
- Τράπεζα της Ελλάδος, *Μακροχρόνιες στατιστικές σειρές της ελληνικής οικονομίας* (Αθήνα: 1992).
- Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας, *Η ελληνική οικονομία 1960-1997. Μακροχρόνιες μακροοικονομικές στατιστικές σειρές* (Αθήνα: 1998).
- Υπουργείον Οικονομικών, *Απολογισμός μίας τριετίας* (Αθήναι: 1970).
- Υπουργείον Συντονισμού, *Πρόγραμμα Οικονομικής Αναπτύξεως της Ελλάδος 1968-1972* (Αθήναι: 1968).
- Υπουργείον Συντονισμού, *Εθνικοί Λογαριασμοί της Ελλάδος 1958-1975* (Αθήναι: 1976).
- Υπουργικόν Συμβούλιον, *Εστενογραφημένα πρακτικά του νέου Συντάγματος 1968* (Αθήναι: Εθνικόν Τυπογραφείον, 1969).
- Ministries of Coordination and Foreign Affairs, *Greece, the European Economic Community and a Free Trade Area* (Athens: 1959).
- Rationalisierungs-Kuratorium der Deutschen Wirtschaft, *Strukturveränderungen der deutschen Wirtschaft. Die Industrialisierung der Entwicklungsländer und Ihre Rückwirkungen auf die deutsche Wirtschaft. Perspektiven bis 1990. Länderstudie Griechenland* (Frankfurt: RKW, 1979).

Ηλεκτρονικές εκδόσεις

Εθνική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος, “Ψηφιακή Βιβλιοθήκη” μέσω www.statistics.gr

V. Τύπος

Βιομηχανική Επιθεώρησης

Ελεύθερος Κόσμος

Η Νέα Οικονομία

Οικονομική Πορεία

Ο Οικονομικός Ταχυδρόμος

Το Βήμα

The Economist

The Financial Times

Der Spiegel

VI. Απομνημονεύματα

Ανδρουτσόπουλος, Α., *Η μαρτυρία ενός πρωθυπουργού* (Αθήναι: Σμπίλιας, 1993).

Αραπάκης, Π., *Το τέλος της σιωπής* (Αθήνα: Νέα Σύνορα-Λιβάνης, 2000).

Βαρβιτσιώτης, Γ., *Όπως τα έζησα, 1961-1981* (Αθήνα: Λιβάνης, 2012).

Δημόπουλος, Α. Γ., *Η Κοινή Αγορά και η Σύνδεσις (1969-1972)* (Αθήναι: χ.ε., 1979).

Δράκος, Γ. Π., *Η βιομηχανία στην Ελλάδα όπως την έζησε ένας βιομήχανος* (Αθήνα: χ.ε., 1980).

Δράκος, Γ., *Η Εθνική Τράπεζα και η Ιζόλα. Συμπαράσταση και δολιοφθορά* (Αθήνα: χ.ε., 1981).

Δράκος, Γ., *Χαμένα χρόνια. Ο σοσιαλισμός στην Ελλάδα* (Αθήνα: Ελληνική Ευρωεκδοτική, 1993).

Ζαχαρόπουλος, Α., *Η οδύσσεια της ευρωπαϊκής μας πορείας. Μαρτυρίες για το παρελθόν και σκέψεις για το μέλλον* (Αθήνα: Μίνωας, 2011).

Κανελλόπουλος, Π., *Η ζωή μου: η αλήθεια για τις κρίσιμες στιγμές της ιστορίας του έθνους από το 1915-1980* (Αθήνα: Γιαλλελής, 1985).

- Κανελλόπουλος, Π., *Ιστορικά δοκίμια* (Αθήνα: Εστία, 1997).
- Κάρτερ, Γ. “*Τα καύσιμα ετελείωσαν...*”. Από την Πολιτικοποίηση Παπαδοπούλου στην “*Μεταπολίτευση*” Καραμανλή. *Προσωπική μαρτυρία* (Αθήνα: Πελασγός, 2011).
- Κατσάμπας, Χ. Α., *Πιστεύοντας εις το μέλλον. Το χρονικό μίας προσπάθειας* (Αθήνα: χ.ε., 1966).
- Keely, R.V., *Η αμερικανική πρεσβεία και η κατάρρευση της Δημοκρατίας στην Ελλάδα, 1966-1969. Η μαρτυρία ενός διπλωμάτη*, μτφρ. Ε. Παπαδοπούλου (Αθήνα: Πατάκης, 2008).
- Κοντογεώργης, Γ. Α., *Η Ελλάδα στην Ευρώπη. Η πορεία προς την ένωση και η πολιτική του Καραμανλή* (Αθήνα: Γιοβάνης, 1985).
- Κουλουμπής, Ε., *Δεκαπέντε Χρόνια Δημιουργίας* (Αθήνα: ΤΕΕ, 2008).
- Κουλουμπής, Θ. Α., *...71 ...74: Σημειώσεις ενός πανεπιστημιακού* (Αθήνα: Πατάκης, 2001).
- Λαμπρίας, Τ., *Καραμανλής ο Φίλος* (Αθήνα: Ποταμός, 1998).
- Μακαρέζος, Ν., *Πώς οδηγηθήκαμε στην 21η Απριλίου 1967* (Αθήνα: Πελασγός, 2005).
- Μακαρέζος, Ν., *Η οικονομία της Ελλάδος (21η Απριλίου 1967-8η Οκτωβρίου 1973)* (Αθήνα: Πελασγός, 2006).
- Μακαρέζος, Ν., *Πώς καταλήξαμε στη “μεταπολίτευση”* (Αθήνα: Φιλιπότης, 2010).
- Μαρκεζίνης, Σ., *Αναμνήσεις 1972-1974* (Αθήνα: χ.ε., 1979).
- Μάρτης, Ν., *Κτίστε... Κτίστε... Κτίστε...* (Αθήνα: χ.ε., 1990).
- Μπίτσιος, Δ., *Πέρα από τα σύνορα, 1974-1977* (Αθήνα: Εστία, 1982).
- Μπίτσιος, Δ., *Στο όριο των καιρών* (Αθήνα: Νέα Σύνορα-Λιβάνης, 1997).
- Μπονάνος, Γ., *Η αλήθεια* (Αθήνα: χ.ε., 1986).
- Ξανθόπουλος – Παλαμάς, Χ., *Διπλωματικό τρίπτυχο* (Αθήνα: Οι Εκδόσεις των Φίλων, 1978).
- Παναγιωτάκος, Κ. Π., *Στην πρώτη γραμμή αμύνης* (Αθήνα: έκδοση του ίδιου, 1979).
- Παπάγος, Λ. Α., *Σημειώσεις 1967-1977* (Αθήνα: Ίδρυμα Γουλανδρή-Χορν, 1999).
- Παπακωνσταντίνου, Μ., *Η ταραγμένη εξαετία (1961-1967)* (Αθήνα: Προσκήνιο, 1997).
- Παπανδρέου, Α., *Η Δημοκρατία στο απόσπασμα* (Αθήνα: Καρανάση, 1974).
- Παπανδρέου, Μ., *Εφιάλτης στην Αθήνα* (Αθήνα: Καστανιώτης, 1975).
- Παπαστράτος, Ε., *Η δουλειά κι ο κόπος της: από τη ζωή μου* (Αθήνα: χ.ε., 1964).
- Παττακός, Σ. Γ., *21η Απριλίου. Διατί; Ποιοι; Πώς;* (Αθήνα: Βιοβιβλ, 1993).

Παττακός, Σ. Γ., *Οδυσσέας Μιλτ. Αγγελής. Ο στρατηγός των στρατηγών* (Αθήνα: Art Hellas, 1995).

Ράλλης, Γ. Ι., *Πολιτικές εκμυστηρεύσεις 1950 -1989* (Αθήνα: Προσκήνιο 1990).

Ρουφογάλη-Ρούνικ, Ν., *Να γιατί...* (Αθήνα: Φερενίκη, 2002).

Σταθάτος, Σ., *Σαράντα χρόνια στη διπλωματική αρένα* (Αθήνα: Ποταμός, 2007).

Χέλμης, Γ., *Ταραγμένη διετία (1973-1974). Από το προσωπικό ημερολόγιο ενός αυτόπτη μάρτυρα* (Αθήνα: Καστανιώτης, 2006).

Backman, C., *Ambassador in Athens* (London: The Merlin Press, 1989).

VII. Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

Αθανασάτου, Γ., Ρήγος, Α., Σεφεριάδης, Σ. (επιμ.), *Η Δικτατορία 1967-1974.*

Πολιτικές πρακτικές-Ιδεολογικός λόγος-Αντίσταση (Αθήνα: Καστανιώτης, 1999).

Αλιβιζάτος, Ν., *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση (1922-1974). Όψεις της ελληνικής εμπειρίας* (Αθήνα: Θεμέλιο, 1995).

Αυτόνομη Πρωτοβουλία Πολιτών, *Νοέμβρης 1973. Ο αγώνας συνεχίζεται. Χρονικό και ντοκουμέντα από τους αγώνες του λαού μας. Διχτατορία-Μεταπολίτευση* (Αθήνα, χ.ε., 1983).

Βαλντέν, Σ., *Ελλάδα και ανατολικές χώρες 1950-1967: Οικονομικές σχέσεις και πολιτική*, τ. Β' (Αθήνα: Οδυσσέας-Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, 1991).

Βαλντέν, Σ., *Παράταιροι εταίροι. Ελληνική δικτατορία, κομμουνιστικά καθεστώτα και Βαλκάνια 1967-1974* (Αθήνα: Πόλις, 2009).

Βαρβαρέσος, Κ., *Έκθεσις επί του οικονομικού προβλήματος της Ελλάδος* (Αθήνα: Σαββάλας, 2002).

Βαρελά, Κ., *Ανδρέας Παπανδρέου, 1919-1996*, (Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 2002).

Βαρελά, Κ., “Το πολιτικό βάπτισμα, 1963-1967”, στο Β. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ο Ανδρέας Παπανδρέου και η εποχή του. Βιογραφικό σχέδιασμα, μελετήματα και μαρτυρίες*, 2 τ. (Αθήνα: Τα Νέα-Ελληνικά Γράμματα, χ.χ.), τ. 1, 145-80.

Βερναρδάκης, Χ., *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1974-1985. Σχέσεις εκπροσώπησης και σχέσεις νομιμοποίησης στο φως του πολιτικού και κοινωνικού ανταγωνισμού* (Αθήνα: Πανεπιστήμιο Αθηνών, αδημοσίευτη διδακτορική

- διατριβή, 1995).
- Βερναρδάκης, Χ., Μαυρής, Γ., *Κόμματα και κοινωνικές συμμαχίες στην προδικτατορική Ελλάδα* (Αθήνα: Εξάντας, 1991).
- Βούλγαρης, Γ., *Η Ελλάδα από τη Μεταπολίτευση στην Παγκοσμιοποίηση* (Αθήνα: Πόλις, 2008).
- Βούλγαρης, Γ., “Η δημοκρατική Ελλάδα”, στο Β. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000. Η Ελλάδα της ομαλότητας, 1974-2000. Δημοκρατικές κατακτήσεις-Οικονομική ανάπτυξη και κοινωνική σταθερότητα*, 10 τ. (Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 2003), τ. 10, 9-50.
- Busch, K., *Η κρίση των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων*, μτφρ. Μ. Βαλσαμίδου (Αθήνα: Ερατώ, 1986).
- Busch, K., *Η Ευρώπη μετά το 1992. Οικονομικές, οικολογικές και κοινωνικές προοπτικές της ενιαίας εσωτερικής αγοράς*, μτφρ. Δ. Δημούλης, Χρ. Γιαννούλη (Αθήνα: Κριτική, 1992).
- Γεωργαντά, Ζ. κ.α., *Ξένες επενδύσεις στην Ελλάδα* (Αθήνα: ΚΕΠΕ, 1986).
- Γιαννικόπουλος, Γ., *Χριστόφορος Στράτος. Ένας ευπατρίδης της πολιτικής* (Αθήνα: Εστία, 2010).
- Γιαννίτσης, Τ., *Οι ξένες τράπεζες στην Ελλάδα. Η μεταπολεμική εμπειρία* (Αθήνα: Gutenberg, 1982).
- Γιαννίτσης, Τ., *Η ελληνική βιομηχανία. Ανάπτυξη και κρίση* (Αθήνα: Gutenberg, 1985).
- Γιαννίτσης, Τ., *Η ένταξη στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα και επιπτώσεις στη βιομηχανία και στο εξωτερικό εμπόριο* (Αθήνα: Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, 1988).
- Γιαννόπουλος, Γ. Ν., Clogg, R., *Η Ελλάδα κάτω από στρατιωτικό ζυγό* (Αθήνα: Παπαζήσης, 1976).
- Γρηγοριάδης, Σ., *Ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας*, 3 τ. (Αθήνα: Polaris, 2010).
- Γρίβα, Μ., *Το υπουργείο Εξωτερικών 1833-2007. Η θεσμική οργάνωση* (Αθήνα: Παπαζήσης και ΕΚΕΜ, 2008).
- Δαμαλάς, Β., *Η ελληνική οικονομία εν όψει δημιουργίας ευρύτερων χώρων* (Αθήνα: Παπαζήσης, 1957).
- Δαμαλάς, Β., *Η Ελλάς και η Κοινή Αγορά. Το μέλλον της ελληνικής οικονομίας εις τα πλαίσια της Ευρωπαϊκής Οικονομικής Κοινότητας* (Αθήνα: Παπαζήσης, 1962).
- Δρίτσα, Μ., Καψή, Ν., *Ελληνικές επιχειρήσεις στον 20ό αιώνα. Πρόσωπα και δραστηριότητες*, (Αθήνα: εκδόσεις Κέρκυρα, 2004).

- Featherstone, K., Παπαδημητρίου, Δ., *Τα όρια του εξευρωπαϊσμού. Δημόσια πολιτική και μεταρρυθμίσεις στην Ελλάδα* (Αθήνα: Οκτώ, 2010).
- Ζολώτας, Ξ., *Νομισματική σταθερότης και οικονομική ανάπτυξης* (Αθήνα: Τράπεζα της Ελλάδος, 1958).
- Ζολώτας, Ξ., *Οικονομική ανάπτυξης και ιδιωτική επιχείρησις. Μία πρότασις* (Αθήνα: Τράπεζα της Ελλάδος, 1962).
- Ζολώτας, Ξ., *Νομισματική ισορροπία και οικονομική ανάπτυξης. Η ελληνική οικονομία κατά την τελευταίαν δεκαπενταετίαν. Προβλήματα και προοπτικαί* (Αθήνα: Τράπεζα της Ελλάδος, 1964).
- Ζολώτας, Ξ., *Η συμβολή της Ελλάδος στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα* (Αθήνα: Τράπεζα της Ελλάδος, 1978).
- Hicks, J. R., *Εθνική οικονομική ανάπτυξης εις διεθνή πλαίσια* (Αθήνα: Παπαζήσης, 1963).
- Ιορδάνογλου, Χ., “Η οικονομία 1949-1974. Ανάπτυξη και νομισματική σταθερότητα”, στο Β. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000. Νικητές και ηττημένοι, 1949-1974*, 10 τ. (Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 2003), τ. 9, 59-86.
- Ιορδάνογλου, Ι., Μπέλλας, Χ. Φ., *Η πορεία του ελληνικού εταιρικού κεφαλαίου: 1963-2000. Όψεις της μεταπολεμικής οικονομικής ανάπτυξης μέσα από τα στοιχεία της ICAP* (Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής, 2003).
- Ιωακειμίδης, Π. Κ., “Ο Κ. Καραμανλής και η ένταξη της Ελλάδας στην Ευρωπαϊκή Ένωση: η εξωτερική πτυχή”, στο Κ. Σβολόπουλος, Κ. Μπότσιου και Ε. Χατζηβασιλείου (επιμ.), *Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής στον εικοστό αιώνα*, 3 τ. (Αθήνα: Ίδρυμα Κωνσταντίνος Καραμανλής, 2008), τ. 2., 154-62.
- Ιωάννου, Χ., *Μισθωτή απασχόληση και συνδικαλισμός στην Ελλάδα* (Αθήνα: Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, 1989).
- Καζάκος, Π., *Ανάμεσα σε Κράτος και Αγορά. Οικονομία και οικονομική πολιτική στη μεταπολεμική Ελλάδα 1944-2000* (Αθήνα: Πατάκης, 2007).
- Καζάκος, Π., “Ανάπτυξη και πολιτική κρίση στη δεκαετία του '60. Οι αιτίες του στρατιωτικού πραξικοπήματος του 1967”, στον τόμο του ΙΚΜ, *Από τον Ανένδοτο στη Δικτατορία* (Αθήνα: Παπαζήσης, 2009), 149-72.
- Κακαουνάκης, Ν., *2650 μερόνυχτα συνωμοσίας*, 2 τ. (Αθήνα: Παπαζήσης, 1976).
- Καλλιβρετάκης, Λ., “Η ομάδα Παπαδόπουλου στην τελική ευθεία προς την εξουσία (1966-1967)”, στο Β. Καραμανωλάκης (επιμ.), *Η στρατιωτική δικτατορία 1967-*

- 1974 (Αθήνα: Τα Νέα-Δημοσιογραφικός Οργανισμός Λαμπράκη, 2010), 59-84.
- Καλλιβρετάκης, Λ., “Οι γνωστοί 'άγνωστοι' απριλιανοί συνωμότες”, στο Β. Καραμανωλάκης (επιμ.), *Η στρατιωτική δικτατορία 1967-1974* (Αθήνα: Τα Νέα-Δημοσιογραφικός Οργανισμός Λαμπράκη, 2010), 23-50.
- Καλλιβρετάκης, Λ., “Τι συνέβη τον Ιανουάριο του 1968; Φατριαστικές κινήσεις και διπλωματικές δολιχοδρομίες στην πορεία σταθεροποίησης του δικτατορικού καθεστώτος”, *Αρχειοτάξιο*, 16 (2014), 172-89.
- Καμίνης, Γ., “Δικτατορία και Σύνταγμα στη Νότια Ευρώπη: Ελλάδα-Ισπανία-Πορτογαλία”, στο Γ. Αθανασάτου, Ά. Ρήγος, Σ. Σεφεριάδης (επιμ.), *Η Δικτατορία 1967-1974. Πολιτικές πρακτικές-Ιδεολογικός λόγος-Αντίσταση* (Αθήνα: Καστανιώτης, 1999), 61-74.
- Καναβάρος, Τ., “Σημειώσεις για τη στάση της Αριστεράς απέναντι στο εργατικό κίνημα (1974-1981)”, *Θέσεις*, 2 (1983), 129-38.
- Καπετανάκη-Σηφάκη, Κ., *Η διεθνοποίηση του κεφαλαίου στην Ελλάδα. Η περίπτωση των διύλιστηρίων* (Αθήνα: Παπαζήσης, 1985).
- Καραγιάννη, Σ., Νικολάου, Α., “Βιομηχανική πολιτική στις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες: Χωρικές και κλαδικές διαστάσεις”, στο *Η ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967)* (Αθήνα: Ίδρυμα Σάκη Καραγιωργα, 1994), 95-114.
- Καραμεσίνη, Μ., *Βιομηχανική πολιτική, ευρωπαϊκή ενοποίηση και μισθωτή εργασία* (Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 2002).
- Κασιμάτης, Μ., “Τα εργοστασιακά σωματεία, θεσμός πρωτοποριακός”, *Ο Πολίτης*, 17 (1978), 4-9.
- Κατρανίδης, Σ., “Ελληνική μεταποίηση, ομάδες συμφερόντων και οι επιδράσεις τους στη διάρθρωση της δασμολογικής προστασίας”, στο *Η ελληνική κοινωνία την πρώτη μεταπολεμική περίοδο(1945-1967)* (Αθήνα: Ίδρυμα Σάκη Καραγιωργα, 1994), 185-96.
- Κατσάμπας, Χ., *Η ελληνική βιομηχανία και τα προβλήματά της* (Αθήνα: Πειραιϊκή-Πατραϊκή, 1966).
- Κάτσος, Γ. Χ., Σπανάκης, Ν. Ι., *Βιομηχανική προστασία και ένταξη* (Αθήνα ΚΕΠΕ, 1983).
- Κιντής, Α., *Ανάπτυξη της ελληνικής βιομηχανίας* (Αθήνα: Gutenberg, 1982).
- Κιτσίκης, Ν. (επιμ.), *Η θύελλα της Κοινής Αγοράς* (Βουκουρέστι: Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις, 1962).

- Κολιόπουλος, Ι., “Ευρώπη: η νέα Μεγάλη Ιδέα του Έθνους (1973)”, στο Κ. Σβολόπουλος, Κ. Μπότσιου και Ε. Χατζηβασιλείου (επιμ.), *Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής στον εικοστό αιώνα*, 3 τ. (Αθήνα: Ίδρυμα Κωνσταντίνος Καραμανλής, 2008), τ. 2, 149-53.
- Κομινός, Α. Ζ., *Οικονομική ανάπτυξις: γενική επισκόπησις των προβλημάτων των υπαναπτύκτων χωρών* (Αθήναι: χ.ε., 1960).
- Κομινός, Α. Ζ., *Τα ασθενή σημεία της ελληνικής οικονομίας: μερικά προτάσεις διά την αντιμετώπισίν των* (Αθήναι: χ.ε., 1964).
- Κομίτσα, Ι., Κοντογεώργης, Γ., *Η συμφωνία συνδέσεως της Ελλάδος μετά της Ευρωπαϊκής Οικονομικής Κοινότητος* (Αθήναι: Υπουργείον Εμπορίου, 1962).
- Κώνστας, Δ., *Η “Ελληνική υπόθεση” στο Συμβούλιο της Ευρώπης, 1967-1969* (Αθήνα: Παπαζήσης, 1976).
- Κωστελένος, Γ., Κάξης, Δ., *50 Χρόνια Κέντρο Προγραμματισμού και Οικονομικών Ερευνών* (Αθήνα: ΚΕΠΕ, 2011).
- Κωστελέτου, Ν., “Διεθνές εμπόριο και οικονομική μεγέθυνση: Ελλάδα 1949-67”, στο *Η ελληνική κοινωνία την πρώτη μεταπολεμική περίοδο* (Αθήνα: Ίδρυμα Σάκη Καραγιωργα, 1994), 250-71.
- Κωστής, Κ., *Ο μύθος του ξένου. Η η Pechiney στην Ελλάδα* (Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 1999).
- Κωστής, Κ., *Κράτος και επιχειρήσεις στην Ελλάδα. Η ιστορία του Αλουμινίου της Ελλάδος* (Αθήνα: Πόλις, 2013).
- Λαμπροπούλου, Δ., “Κοινωνικά δικαιώματα και πολιτική σύγκρουση στην αυγή της σύντομης δεκαετίας: Η απεργία των οικοδόμων το Δεκέμβριο του 1960” στο Α. Ρήγος, Σ. Ι. Σεφεριάδης, Ε. Χατζηβασιλείου (επιμ.), *Η “σύντομη” δεκαετία του '60. Θεσμικό πλαίσιο, κομματικές στρατηγικές, κοινωνικές συγκρούσεις, πολιτισμικές διεργασίες* (Αθήνα: Καστανιώτης, 2008), 220-40.
- Λιανός, Θ. Π., *Υπεραξία, οργανική σύνθεση του κεφαλαίου και κέρδος στην ελληνική βιομηχανία* (Αθήνα: Οικονομικό Επιμελητήριο της Ελλάδος-Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, 1992).
- Μαρκεζίνης, Σ. Β., *Σύγχρονη πολιτική ιστορία της Ελλάδος (1936-1975)*, 3 τ. (Αθήνα: Πάπυρος, 1994).
- Μαυρής, Γ., *Οι κοινωνικές συντεταγμένες της κομματικής επιρροής: Οι σχέσεις εκπροσώπησης στην περίοδο 1974-1985*, 2 τ. (Αθήνα: Πανεπιστήμιο Αθηνών αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, 1993), 85-108.

- Μαυρογορδάτος, Γ., *Μεταξύ Πιτυοκάμπη και Προκρούστη. Οι επαγγελματικές οργανώσεις στη σημερινή Ελλάδα* (Αθήνα: Οδυσσέας, 1988).
- Μαυρογορδάτος, Γ., *Ομάδες πίεσης και Δημοκρατία* (Αθήνα: Πατάκης, 2009).
- Μελετόπουλος, Μ. Η., *Η δικτατορία των συνταγματαρχών* (Αθήνα: Παπαζήσης, 1996).
- Μητσός, Α., *Η ελληνική βιομηχανία στη διεθνή αγορά. Κρατική προστασία και ανταγωνιστική θέση της εγχώριας παραγωγής πριν και μετά την ένταξη στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα* (Αθήνα: Θεμέλιο, 1989).
- Μητσοτάκης, Κ., *Οι συμπληγάδες της εξωτερικής πολιτικής. Εσωτερικές και διεθνείς πιέσεις στις ελληνοαμερικανικές διαπραγματεύσεις για τις βάσεις, 1974-1985* (Αθήνα: Πατάκης, 2005).
- Μινώτου, Μ., *Η ευρωπαϊκή επιλογή της κυβέρνησης Καραμανλή, 1957-1959* (Αθήνα: Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, 2002).
- Μίρκος, Γ. Τρ., *Κράτος, Τράπεζα, Βιομηχανία. Από την ιστορία της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος* (Αθήνα: Λιβάνης, 2010).
- Μοσχονάς, Α., *Ταξική πάλη στην Ελλάδα και ΕΟΚ, τ. Α'*. (Αθήνα: Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, 1990).
- Μουζέλης, Ν., *Νεοελληνική κοινωνία. Όψεις υπανάπτυξης* (Αθήνα: Εξάντας, 1978).
- Μουζέλης, Ν. Π., *Κοινοβουλευτισμός και εκβιομηχάνιση στην ημι-περιφέρεια. Ελλάδα, Βαλκάνια, Λατινική Αμερική* (Αθήνα: Θεμέλιο, 1987).
- Μούσης, Ν., *ΕΟΚ: Ανάλυσις της κοινοτικής πολιτικής* (Αθήνα: Παπαζήσης, 1981).
- Μπάτσης, Δ., *Η βαρειά βιομηχανία στην Ελλάδα* (Αθήνα: Τα Νέα Βιβλία, 1947).
- Μπενάς, Δ., *Η εισβολή του ξένου κεφαλαίου στην Ελλάδα* (Αθήνα: Παπαζήσης, 1978).
- Νεγρεπόντη-Δελιβάνη, Μ., *Ανάλυση της ελληνικής οικονομίας. Προβλήματα-Επιλογές* (Αθήνα: Παπαζήσης, 1981).
- Νικολακόπουλος, Η., *Η καχεκτική δημοκρατία. Κόμματα και εκλογές, 1946-1967* (Αθήνα: Πατάκης, 2001).
- Ξανθάκης, Μ., *Η χρηματοδότηση της ελληνικής βιομηχανίας (1960-1984)* (Αθήνα-Κομοτηνή: Σάκκουλας, 1986).
- Εύδης, Α., “Η εξωτερική πολιτική του στρατιωτικού καθεστώτος”, στο Γ. Ν. Γιαννόπουλος, R. Clogg (επιμ.), *Η Ελλάδα κάτω από στρατιωτικό ζυγό* (Αθήνα: Παπαζήσης, 1976), 292-319.
- Παγουλάτος, Γ., *Η Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος 1940-2000* (Αθήνα: ΕΤΕ, 2006).

- Πανάγος, Χ., Προβλήματα τοποθέτησεως βιομηχανικών προϊόντων εις το εξωτερικόν (Αθήναι: ΕΒΕΑ, 1959).
- Πανσεληνά, Γ. Μ., Μαυροειδή, Μ., *Σύνδεσμος Ελληνικών Βιομηχανιών 1907-2007. Ένας αιώνας στην υπηρεσία της επιχειρηματικής ιδέας* (Αθήνα: Εκδόσεις Κέρκυρα, 2007).
- Παντελάκης, Ν. Σ., *Ο εξηλεκτρισμός της Ελλάδας. Από την ιδιωτική πρωτοβουλία στο κρατικό μονοπώλιο (1889-1956)* (Αθήνα: ΜΙΕΤ, 1991).
- Παπαδημητρίου, Γ., “Η ατελέσφορη προσπάθεια για τη συνταγματική οργάνωση του δικτατορικού καθεστώτος”, στο Γ. Αθανασάτου, Α. Ρήγος, Σ. Σεφεριάδης (επιμ.), *Η Δικτατορία 1967-1974. Πολιτικές πρακτικές-Ιδεολογικός λόγος-Αντίσταση* (Αθήνα: Καστανιώτης, 1999), 53-60.
- Παπαδημητρίου, Δ., *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνικοφρόνων. Η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα 1922-1967* (Αθήνα: Σαββάλας, 2006).
- Παπαδημητρίου, Δ., “Και εχρειάσθη η 21η Απριλίου διά να μη απωλεσθή η νίκη του Γράμμου: η ιδεολογία της μετεμφυλιακής Δεξιάς και η κατάργηση της Ιστορίας στο λόγο της 'Επανάστασης’”, στο Γ. Αθανασάτου, Α. Ρήγος, Σ. Σεφεριάδης (επιμ.), *Η Δικτατορία 1967-1974. Πολιτικές πρακτικές-Ιδεολογικός λόγος-Αντίσταση* (Αθήνα: Καστανιώτης, 1999), 153-65.
- Παπανδρέου, Α. Γ., *Στρατηγική οικονομικής αναπτύξεως της Ελλάδος* (Αθήναι: Κέντρον Οικονομικών Ερευνών, 1962).
- Παπαντωνίου, Γ., *Διανομή του εισοδήματος και συσσώρευση του κεφαλαίου. Η ελληνική εκβιομηχάνιση 1958-1973* (Αθήνα: Παπαζήσης, 1979).
- Παπαχελάς, Α., *Ο βιασμός της ελληνικής δημοκρατίας. Ο Αμερικανικός παράγων, 1947-1967* (Αθήνα: Εστία, 1997).
- Πεσμαζόγλου, Β., “Ελληνική δικτατορία και ΕΟΚ: οικονομία, πολιτική, ιδεολογία”, στο Γ. Αθανασάτου, Α. Ρήγος, Σ. Σεφεριάδης (επιμ.), *Η Δικτατορία 1967-1974. Πολιτικές πρακτικές-Ιδεολογικός λόγος-Αντίσταση* (Αθήνα: Καστανιώτης, 1999), 92-114.
- Πεσμαζόγλου, Β., “Ελλάδα και Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση, 1957-1967: Οικονομική σκέψη, πολιτική πραγματικότητα και ο Ι. Πεσμαζόγλου”, στο Γ. Δονάτος, Ν. Ι. Θεοχαράκης, Γ. Στασινόπουλος κ.ά., *Ιωάννης Σ. Πεσμαζόγλου. Πανεπιστημιακός, ευρωπαϊστής, διαπραγματευτής* (Αθήνα: Μεταμεσονύκτιες Εκδόσεις, 2010), 91-105.
- Πεσμαζόγλου, Ι., *Η Ελλάς έναντι των τάσεων ευρωπαϊκής οικονομικής ενοποίησης*

- (Αθήνα: Τράπεζα της Ελλάδος, 1958).
- Πεσμαζόγλου, Ι., *Η Σύνδεσις της Ελλάδος μετά της Ευρωπαϊκής Οικονομικής Κοινότητος* (Αθήνα: Τράπεζα της Ελλάδος, 1962).
- Porter, P. A., *Ζητείται: ένα θαύμα στην Ελλάδα. Ημερολόγιο ενός προεδρικού απεσταλμένου, 20 Ιανουαρίου-27 Φεβρουαρίου 1947*, μτφρ. Ν. Κιοσέογλου (Αθήνα: Μεταμεσονύκτιες Εκδόσεις, 2006).
- Πουλαντζάς, Ν., *Πολιτική εξουσία και κοινωνικές τάξεις*, 2 τ. (Αθήνα: Θεμέλιο, 1985).
- Πουλαντζάς, Ν., *Η κρίση των δικτατοριών. Πορτογαλία-Ελλάδα-Ισπανία* (Αθήνα: Θεμέλιο, 2006).
- Ριζάς, Σ., *Οι Ηνωμένες Πολιτείες, η δικτατορία των συνταγματαρχών και το κυπριακό ζήτημα 1967-1974* (Αθήνα: Πατάκης, 2002).
- Ριζάς, Σ., *Οι ελληνοτουρκικές σχέσεις και το Αιγαίο 1973-1976* (Αθήνα: Σιδέρης, 2006).
- Ριζάς, Σ., *Τα Βαλκάνια και η Ελλάδα σε μετάβαση. Από τον Ψυχρό Πόλεμο στην ύφεση 1960-1974* (Αθήνα: Σιδέρης, 2006).
- Ριζάς, Σ., *Η ελληνική πολιτική μετά τον εμφύλιο πόλεμο. Κοινοβουλευτισμός και δικτατορία* (Αθήνα: Καστανιώτης, 2008).
- Ρουμελιώτης, Π. Β., *Πολυεθνικές επιχειρήσεις και υπερκοστολογήσεις-υποκοστολογήσεις στην Ελλάδα* (Αθήνα: Παπαζήσης, 1978).
- Ρουμελιώτης, Π., *Η οικονομική κρίση και η ένταξη της Ελλάδας στην ΕΟΚ* (Αθήνα: Παπαζήσης, 1980).
- Σακελλαρόπουλος, Σ., *Τα αίτια του απριλιανού πραξικοπήματος. 1949-1967: Το κοινωνικό πλαίσιο της πορείας προς τη δικτατορία* (Αθήνα: Λιβάνης, 1998).
- Σβολόπουλος, Κ., *Η ελληνική εξωτερική πολιτική, 1945-1981* (Αθήνα: Εστία, 2007).
- Σεφεριάδης, Σ. Ι., “Συλλογικές δράσεις, κινηματικές πρακτικές: η “σύντομη” δεκαετία του '60 ως “συγκρουσιακός κύκλος”, στο Α. Ρήγος, Σ. Ι. Σεφεριάδης, Ε. Χατζηβασιλείου (επιμ.), *Η “σύντομη” δεκαετία του '60, Θεσμικό πλαίσιο, κομματικές στρατηγικές, κοινωνικές συγκρούσεις, πολιτισμικές διεργασίες* (Αθήνα: Καστανιώτης, 2008), 57-77.
- Σταθάκης, Γ., *Το Δόγμα Τρούμαν και το Σχέδιο Μάρσαλ. Η ιστορία της αμερικανικής βοήθειας στην Ελλάδα* (Αθήνα: Βιβλιόραμα, 2004).
- Σταματόπουλος, Δ., *Εκβιομηχάνιση και εξουσιαστική στρατηγική στην Ελλάδα. Όψεις εξαρτημένης ανάπτυξης* (Αθήνα: Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, 1989).

- Στασινόπουλος, Γ., *Η Ρητορική της Ανάπτυξης. Οικονομικές Ιδέες και Οικονομική Πολιτική την Περίοδο της Ανασυγκρότησης, 1944-1952* (Αθήνα: Gutenberg, 2010).
- Στεφανίδης, Ι. Δ., *Ασύμμετροι εταίροι. Οι Ηνωμένες Πολιτείες και η Ελλάδα στον Ψυχρό Πόλεμο, 1953-1961* (Αθήνα: Πατάκης, 2002).
- Στεφανοπούλου, Α., *13 Δεκεμβρίου 1967* (Αθήνα: Φερενίκη, 2009).
- Σφήκας, Θ. Δ., “Το διεθνές πλαίσιο του ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου”, στο Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα. Ανασυγκρότηση-Εμφύλιος-Παλινόρθωση, 1945-52* (Αθήνα: Βιβλιόραμα, 2009), τ. Δ2, 239-65.
- Τριάντης, Σ. Γ., *Κοινή Αγορά και Οικονομική Ανάπτυξις: Η Ελλάς και η ΕΟΚ* (Αθήνα: ΚΕΠΕ, 1967).
- Τσοτσόρος, Σ. Ν., *Ενέργεια και ανάπτυξη στη μεταπολεμική περίοδο. Η Δημόσια Επιχείρηση Ηλεκτρισμού, 1950-1992* (Αθήνα: ΚΝΕ/ΕΙΕ, 1995).
- Υφαντής, Κ., “Τέλος εποχής... Οι ελληνοαμερικανικές σχέσεις και ο Κωνσταντίνος Καραμανλής, 1975-1980”, στο Κ. Σβολόπουλος, Κ. Μπότσιου και Ε. Χατζηβασιλείου (επιμ.), *Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής στον εικοστό αιώνα, 3 τ.* (Αθήνα: Ίδρυμα Κωνσταντίνος Καραμανλής, 2008), τ. 2, 526-36.
- Χαλικιάς, Δ. Ι., *Η εκβιομηχάνισις της Ελλάδος* (Αθήνα: Τράπεζα της Ελλάδος, 1958).
- Χαραλάμπης, Δ., *Στρατός και Πολιτική Εξουσία. Η δομή της εξουσίας στην μετεμφυλιακή Ελλάδα* (Αθήνα: Εξάντας, 1985).
- Χαραλάμπης, Δ., “Η δικτατορία ως αποτέλεσμα των αντιφάσεων της μετεμφυλιακής δομής του πολιτικού συστήματος και οι αρνητικές της επιπτώσεις”, στο Γ. Αθανασάτου, Α. Ρήγος, Σ. Σεφεριάδης (επιμ.), *Η Δικτατορία 1967-1974. Πολιτικές πρακτικές-Ιδεολογικός λόγος-Αντίσταση* (Αθήνα: Καστανιώτης, 1999), 75-91.
- Χασσίδ, Ι., *Ελληνική Βιομηχανία και ΕΟΚ. Μελέτη για τις επιπτώσεις τις ένταξης, 2 τ.* (Αθήνα: ΙΟΒΕ, 1980).
- Χατζηβασιλείου, Ε., *Ελληνική ευρωπαϊκή πολιτική, 1965-1966. Επαναδραστηριοποίηση στο κοινοτικό πλαίσιο* (Αθήνα: Ίδρυμα Κωνσταντίνος Κ. Μητσοτάκης, 2003).
- Χατζηβασιλείου, Ε., *Στα σύνορα των κόσμων. Η Ελλάδα και ο Ψυχρός Πόλεμος, 1952-1967* (Αθήνα: Πατάκης, 2008).
- Χατζηβασιλείου, Ε., *Ελληνικός φιλελευθερισμός. Το ριζοσπαστικό ρεύμα 1932-1979* (Αθήνα: Πατάκης, 2010).
- Χατζηβασιλείου, Ε., “Αυταπάτες, διλήμματα και η αποτυχία της πολιτικής. Ο στρατός στην πορεία προς τη δικτατορία”, στον τόμο του ΙΚΜ, *Από τον Ανένδοτο*

- στη Δικτατορία (Αθήνα: Παπαζήσης, 2009), 417-42.
- Χατζιωσήφ, Χ., *Η γηραιά σελήνη. Η βιομηχανία στην ελληνική οικονομία, 1830-1940* (Αθήνα: Θεμέλιο, 1993).
- Χατζιωσήφ, Χ., “Η πολιτική οικονομία της ανασυγκρότησης και του εμφυλίου”, στο Χ. Χατζιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα. Ανασυγκρότηση-Εμφύλιος-Παλινόρθωση, 1945-52*, (Αθήνα: Βιβλιόραμα, 2009), τ. Δ1, 9-61.
- Χατζιωσήφ, Χ., “Σχέδιο Μάρσαλ και οικονομικός προγραμματισμός αλά γαλλικά και αλά ελληνικά”, στο Θ. Δ. Σφήκας (επιμ.), *Το Σχέδιο Μάρσαλ. Ανασυγκρότηση και διαίρεση της Ευρώπης* (Αθήνα: Πατάκης, 2011), 183-201.
- Χατζιώτης, Κ. Χ., *Πρόδρομος Μποδοσάκης Αθανασιάδης, 1891-1979* (Αθήνα: Ίδρυμα Μποδοσάκη, 2005).
- Ψαλιδόπουλος, Μ., *Παναγής Παπαληγούρας. Ομιλίες-Άρθρα* (Αθήνα: Αίολος, 1996).
- Ψαλιδόπουλος, Μ. Μ., *Οικονομολόγοι και οικονομική πολιτική στη σύγχρονη Ελλάδα* (Αθήνα: Μεταμεσονύκτιες εκδόσεις, 2010).
- Ψυρούκης, Ν., *Ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας, 1940-1974* (Αθήνα: Κουκκίδα-Αιγαίον, 2011).
- Ψυχάρης, Σ., *Τα παρασκήνια της Αλλαγής* (Αθήνα: Το Βήμα, 2010 [1974]).
- Ψυχάρης, Σ., *Οι 70 κρίσιμες μέρες* (Αθήνα: Παπαζήσης, 1976).

Ξενόγλωσση

- Alexander, A. P., *Greek Industrialists* (Athens: Center of Planning and Economic Research, 1964).
- Allers, R. M., *Besondere Beziehungen. Deutschland, Norwegen und Europa in der Ära Brandt (1966-1974)* (Bonn: Dietz, 2009).
- Apostolopoulos, D. K., *Die griechisch-deutschen Nachkriegsbeziehungen: Historische Hypothek und moralischer Kredit* (Frankfurt a. M.: Peter Lang, 2004).
- Aschmann, B., “The Reliable Ally: Germany Supports Spain's European Integration Efforts”, *Journal of European Integration History*, 7, 1 (2001), 37-51.
- Athenian, *Inside the Colonels' Greece* (London: Chatto and Windus, 1972).
- Bermeo, N., “Classification and Consolidation: Some Lessons from the Greek Dictatorship”, *Political Science Quarterly*, 110, 3 (1995), 435-52.
- Botsiou, K., *Griechenlands Weg nach Europa. Von der Truman-Doktrin bis zur Assoziierung mit der Europäischen Wirtschaftsgemeinschaft, 1947-1961* (Frankfurt

- a. M.: Peter Lang, 1999).
- Bührer, W., “German Industry and European Integration in the 1950s”, στο C. Wurm (επιμ.), *Western Europe and Germany: The Beginnings of European Integration, 1945-1960* (Oxford: Berg Publishers, 1995), 87-114.
- Bührer, W., Warlouzet, L., “Regulating Markets: Peak Business Associations and the Origins of European Competition Policy”, στο W. Kaiser, J.H. Meyer (επιμ.), *Societal Actors in European Integration* (New York: Palgrave Macmillan, 2013), 59-83.
- Bussière, É., Dumoulin, M., Schirmann, S. (επιμ.), *Europe organisée, Europe du libre-échange? Fin XIXe siècle-années 1960* (Brussels: Peter Lang, 2006).
- Bussière, É., Dumoulin, M., Schirmann, S. (επιμ.), *Milieux économiques et intégration européenne au 20 siècle. La crise des années 1970: de la conférence de la Haye à la veille de la relance des années 1980* (Berne and Brussels: PIE-Peter Lang, 2006).
- Collier, D. (επιμ.), *The New Authoritarianism in Latin America* (Princeton: Princeton University, 1979).
- Conispoliatis, H., *Facing the Colonels: British and American Diplomacy towards the Colonels' Junta in Greece, 1967-1970* (Leicester: University of Leicester, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, 2003).
- Coufoudakis, V., “The European Economic Community and the 'Freezing' of the Greek Association, 1967-1974”, *Journal of Common Market Studies*, 16, 2 (1977), 114-31.
- Couloumbis, T. A., *The United States, Greece and Turkey. The Troubled Triangle* (New York: Praeger, 1983).
- Coutsoumaris, G., *The Morphology of Greek Industry* (Athens: Center of Economic Research).
- Daigle, C., *The Limits of Detente. The United States, the Soviet Union, and the Arab-Israeli Conflict, 1969-1973* (New Haven and London: Yale University Press, 2012).
- Deighton, A., Milward, A.S. (επιμ.), *Widening, Deepening and Acceleration. The European Economic Community, 1957-1963* (Baden-Baden: Nomos, 1999).
- Dumoulin, M. (επιμ.), *The European Commission, 1958-72. History and Memories* (Luxemburg: OPOCE, 2007).
- Economides, S., “Karamanlis and the Europeanisation of Greek Foreign Policy”, στο

- Κ. Σβολόπουλος, Κ. Μπότσιου και Ε. Χατζηβασιλείου (επιμ.), *Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής στον εικοστό αιώνα*, 3 τ. (Αθήνα: Ίδρυμα Κωνσταντίνος Καραμανλής, 2008), τ. 2, 163-76.
- Eichengreen, B., *The European Economy since 1945. Coordinated Capitalism and Beyond* (Princeton: Princeton University Press, 2007).
- Ellis, H.S., *Industrial Capital in Greek Development* (Athens: Center of Economic Research, 1964).
- Featherstone, K., Kazamias, G. (επιμ.), *Europeanization and the Southern Periphery* (London: Frank Cass, 2001).
- Frøland, H.O., “Choosing the Periphery: The Political Economy of Norway's European Integration Policy, 1948-1973”, *Journal of European Integration History*, 7, 1 (2001), 77-103.
- Giannitsis, A., *Private Auslandskapitalien im Industrialisierungsprozess Griechenlands (1953-1970)* (Berlin: Freie Universität Berlin, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, 1974).
- Gilens, M., Page, B. I., “Testing Theories of American Politics: Elites, Interest Groups, and Average Citizens”, *Perspectives on Politics*, 12, 3 (2014), 564-81.
- Gstöl, S., *Reluctant Europeans: Norway, Sweden and Switzerland in the Process of Integration* (London: Lynne Rienner Publishers, 2002).
- Guirao, F., “Association or Trade Agreement? Spain and the EEC, 1957-64”, *Journal of European Integration History*, 3, 1 (1997), 103-20.
- Harlaftis, G., *Greek Shipowners and Greece 1945-1975. From Separate Development to Mutual Interdependence* (London and Atlantic Highlands, NJ: The Athlone Press, 1993).
- Harst, J. (επιμ.), *Beyond the Customs Union. The European Community's Quest for Deepening, Widening and Completion, 1969-1975* (Baden-Baden: Nomos, 2007).
- Hatzivassiliou, E., “Security and the European Option: Greek Foreign Policy, 1952-1962”, *Journal of Contemporary History*, 30, 1 (1995), 187-202.
- Hicks, J. R., *Essays in World Economics* (Oxford: Clarendon, 1959).
- Iatrides, J. O., “Challenging the Limitations of the Atlantic Community. Konstantinos Karamanlis and NATO”, στο Κ. Σβολόπουλος, Κ. Μπότσιου και Ε. Χατζηβασιλείου (επιμ.), *Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής στον εικοστό αιώνα*, 3 τ. (Αθήνα: Ίδρυμα Κωνσταντίνος Καραμανλής, 2008), τ. 2, 17-36.
- Ioakeimidis, P. C., “The Europeanization of Greece: An Overall Assessment”, στο Κ.

- Featherstone, G. Kazamias (επιμ.), *Europeanization and the Southern Periphery* (London: Frank Cass, 2001), 73-94.
- Jacoby, N. H., *Multinational Oil. A Study in Industrial Dynamics* (New York: Macmillan, 1974).
- Kaiser, W., *Using Europe, Abusing the Europeans. Britain and European Integration, 1945-63* (New York: St. Martin's Press, 1996).
- Jessop, B., *Nicos Poulantzas: Marxist Theory and State Strategy* (London: Palgrave Macmillan, 1985).
- Kaiser, W., "Challenge to the Community: The Creation, Crisis and Consolidation of the European Free Trade Association, 1958-72", *Journal of European Integration History*, 3, 1 (1997), 7-33.
- Kaiser, W., Meyer, J. H., "Beyond Governments and Supranational Institutions: Societal Actors in European Integration", στο W. Kaiser, J.H. Meyer (επιμ.), *Societal Actors in European Integration. Polity-Building and Policy-Making 1958-1992* (New York: Palgrave Macmillan, 2013), 1-14.
- Kalyvas, S., Pagoulatos, G., Tsoukas, H. (επιμ.), *From Stagnation to Forced Adjustment. Reforms in Greece, 1974-2000* (New York: Columbia University Press, 2012).
- Karamouzi, E., *Greece, the EEC and the Cold War, 1974-1979. The Second Enlargement* (New York: Palgrave Macmillan, 2014).
- Kazakos, P., Ioakimidis, P. C. (επιμ.), *Greece and EC Membership Evaluated* (London: Pinter Publishers, 1994).
- Keynes, J. M., *The General Theory of Employment, Interest and Money* (London: Macmillan, 1936).
- Killick, J., *The United States and European Reconstruction* (Edinburgh: Keely University Press, 1997).
- Klarevas, L., "Were the Eagle and the Phoenix Birds of a Feather? The United States and the Greek Coup of 1967", *Diplomatic History*, 30, 3 (2006), 471-508.
- Kofas, J. V., *Under the Eagle's Claw: Exceptionalism in Postwar U.S.-Greek Relations* (Westport: Praeger, 2003)
- Lavdas, K. A., *The Europeanization of Greece. Interest Politics and the Crises of Integration* (New York: St. Martin's Press, 1997).
- Linz, J. J., *Totalitarian and Authoritarian Regimes* (London: Lynne Rienner, 2000).
- Loth, W. (επιμ.), *Experiencing Europe. 50 Years of European Construction 1957-2007*

- (Baden-Baden: Nomos, 2009).
- Loth, W. (επιμ.), *Crises and Compromises. The European Project, 1963-1969* (Baden-Baden: Nomos, 2001).
- Loulis, J. C., “The Greek Conservative Movement in Transition. From Paternalism to Neo-Liberalism”, στον τόμο *The New Liberalism. The Future of Non-Collectivist Institutions in Europe and the U.S.* (Athens: Centre for Political Research and Information, 1981), 5-28.
- Ludlow, N. P., “Challenging French Leadership in Europe: Germany, Italy, the Netherlands and the Outbreak of the Empty Chair Crisis of 1965-1966”, *Contemporary European History*, 8, 2 (1999), 231-48.
- Ludlow, N. P., “An Opportunity or a Threat? The European Commission and The Hague Council of December 1969”, *Journal of European Integration History*, 9, 2 (2003), 11-25.
- Ludlow, N. P., “A Welcome Change: The European Commission and the Challenge of Enlargement, 1958-1973”, *Journal of European Integration History*, 11, 2 (2005), 31-46.
- Ludlow, N. P. (επιμ.), *European Integration and the Cold War. Ostpolitik-Westpolitik, 1965-1973* (London: Routledge, 2007).
- Lundestad, G., “*Empire*” by Integration. *The United States and European Integration, 1945-1997* (Oxford: Oxford University Press, 1998).
- Malmberg, M., “Swedish Neutrality, the Finland Argument and the Enlargement of 'Little Europe'”, *Journal of European Integration History*, 3, 1 (1997), 63-80.
- Maragkou, K., “The Foreign Factor and the Greek Colonels' Coming to Power on 21 April 1967”, *Southeast European and Black Sea Studies*, 6, 4 (2006), 427-43.
- Maragkou, K., “Favouritism in NATO's Southeastern flank: The case of the Greek Colonels, 1967-74”, *Cold War History*, 9, 3 (2009), 347-66.
- Maragkou, K., “The Wilson Government's Responses to 'The Rape of Greek Democracy'”, *Journal of Contemporary History*, 45, 1 (2010), 162-80.
- Miller, J. E., *The United States and the Making of Modern Greece. History and Power, 1950-1974* (Chapel Hill: The North Carolina Press, 2009).
- Milward, A. S., *The Reconstruction of Western Europe, 1945-51* (London: Routledge, 1992).
- Milward, A. S., *The European Rescue of the Nation-State* (London and New York: Routledge, 2000).

- Milward, A. S., *Politics and Economics in the History of the European Union* (London: Routledge, 2005).
- Milward, A. S., *The United Kingdom and the European Community, Vol. I: The Rise and Fall of a National Strategy, 1945-1963* (London and New York: Routledge, 2012).
- Milward, A. S., “Allegiance. The Past and the Future”, *Journal of European Integration History*, 1, 1 (1995), 7-19.
- Milward, A. S., “The Hague Conference of 1969 and the United Kingdom's Accession to the European Economic Community”, *Journal of European Integration History*, 9, 2 (2003), 117-26.
- Milward, A. S., Lynch, F. M., B., Romero, F. κ.ά., *The Frontier of National Sovereignty. History and Theory 1945-1992* (London: Routledge, 1993).
- Moguen-Toursel, M. (επιμ.), *Stratégies d'entreprise et action publique dans l'Europe intégrée (1950-1980). Affrontement et apprentissage des acteurs* (Brussels: Peter Lang, 2007).
- Morival, Y., *L' intégration européenne du Conseil National du Patronat Français (1949-1966)* (Paris: École Normale Supérieure αδημοσίευτη μεταπτυχιακή εργασία, 2009).
- Nafpliotis, A., *Britain and the Greek Colonels: Accommodating the Junta in the Cold War* (London: I.B. Tauris, 2013).
- O'Donnell, G. *Modernization and Bureaucratic-Authoritarianism: Studies in South American Politics* (Berkeley: University of California, 1973).
- O'Donnell, G., “Tensions in the Bureaucratic-Authoritarian State and the Question of Democracy”, στο D. Collier (επιμ.), *The New Authoritarianism in Latin America* (Princeton: Princeton University, 1979), 285-317.
- Ott, A. E., Wenturis, N. (επιμ.), *Griechenland vor dem Beitritt in die Europäische Gemeinschaft. Beiträge des Symposions der Universität Tübingen in Verbindung mit dem Europa-Zentrum Tübingen vom 9. bis 11. Mai 1979* (Frankfurt: Peter Lang, 1980).
- Pagoulatos, G., *Greece's New Political Economy: State, Finance and Growth from Postwar to EMU* (New York: Palgrave Macmillan, 2003).
- Parr, H., “Anglo-French relations, detente and Britain's second application for membership of the EEC, 1964 to 1967”, στο N.P. Ludlow (επιμ.), *European Integration and the Cold War. Ostpolitik-Westpolitik, 1965-1973* (London:

- Routledge, 2007), 81-104.
- Pateras, M., *From Association to Accession: Changing Attitudes of Greek Political Parties towards Greek Relations with the European Community, 1957-1975* (London: University of London, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, 1984).
- Pedaliu, E. G. H., “Human Rights and Foreign Policy: Wilson and the Greek Dictators, 1967-1970”, *Diplomacy & Statecraft*, 18, 1 (2007), 185-214.
- Pedaliu, E. G. H., “‘A Sea of Confusion’: The Mediterranean and Detente, 1969-1974”, *Diplomatic History*, 33, 4 (2009), 735-50.
- Pedaliu, E. G. H., “‘A Discordant Note’: NATO and the Greek Junta, 1967-1974”, *Diplomacy and Statecraft*, 22, 1 (2011), 101-20.
- Pelt, M., *Tying Greece to the West. US-West German-Greek Relations 1949-74* (Copenhagen: Museum Tusculanum Press, 2006).
- Rasmussen, M. “European Rescue of the Nation-State? Tracing the Role of Economics and Business”, στο Kaiser-Varsovi, *European Union History. Themes and Debates* (New York: Palgrave Macmillan, 2010), 128-49.
- Ray, G. F., “Impact of the Oil Crisis on the Energy Situation in Western Europe”, στο T. M. Rybczynski, (επιμ.), *The Economics of the Oil Crisis* (New York: Holmes & Meier, 1976), 94-130.
- Rhenisch, T., *Europäische Integration und industrielles Interesse. Die deutsche Industrie und die Gründung der Europäischen Wirtschaftsgemeinschaft*, (Stuttgart: Franz Steiner, 1999).
- Rollings, N., *British Business in the Formative Years of European Integration, 1945-1973* (New York: Cambridge University Press, 2007).
- Rollings, N., Knipping, M., “Private Transnational Governance in the Heyday of the Nation-State. The Council of European Industrial Federations (CEIF)”, *Economic History Review*, 61, 2 (2008), 409-31.
- Roubatis, Y. P., *Tangled Webs: The US in Greece, 1947-1967* (New York: Pella Publishing Co., 1989).
- Rybczynski, T. M. (επιμ.), *The Economics of the Oil Crisis* (New York: Holmes & Meier, 1976).
- Sakkas, J., “The Greek dictatorship, the USA and the Arabs, 1967-1974”, *Journal of Southern Europe and the Balkans*, 6, 3 (2004), 245-57.
- Schmidt, G., “‘Tying’ (West) Germany into the West -But to What? NATO? WEU? The European Community?”, στο C. Wurm (επιμ.), *Western Europe and Germany:*

- The Beginnings of European Integration, 1945-1960* (Oxford: Berg Publishers, 1995), 137-74.
- Schwabe, K., “The United States and European Integration: 1947-1957”, στο C. Wurm (επιμ.), *Western Europe and Germany: The Beginnings of European Integration, 1945-1960* (Oxford: Berg Publishers, 1995), 115-35.
- Seidel, K., “From Pioneer Work to Refinement: Publication Trends”, στο W. Kaiser-A. Varsori (επιμ.), *European Union History. Themes and Debates* (New York: Palgrave Macmillan, 2010), 26-44.
- Stork, J., *Middle East Oil and the Energy Crisis* (New York: Monthly Review Press, 1975).
- Tsoukalis, L. (επιμ.), *Greece and the European Community* (Hants: Gower, 1983).
- Varsori, A., “The EEC and Greece from the Military Coup to the Transition to Democracy (1967-1975)”, στο Κ. Σβολόπουλος, Κ. Μπότσιου και Ε. Χατζηβασιλείου (επιμ.), *Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής στον εικοστό αιώνα*, 3 τ., (Αθήνα: Ίδρυμα Κωνσταντίνος Καραμανλής, 2008), τ. 1, 317-38.
- Varsori, A., “Crisis and Stabilization in Southern Europe during the 1970s: Western Strategy, European Instruments”, *Journal of European Integration History*, 15, 1 (2009), 5-14.
- Varsori, A., “The European Construction in the 1970s. The Great Divide”, στο A. Varsori & G. Migani (επιμ.), *Europe in the International Arena during the 1970s. Entering a Different World /L'Europe sur la scene internationale dans les annees 1970. A la decouverte d'un nouveau monde* (Brussels: P.I.E. Peter Lang, 2011), 27-39.
- Varsori, A. (επιμ.), *Inside the European Community. Actors and Policies in the European Integration from the Rome Treaties to the Creation of the 'Snake' 1958-1972* (Baden-Baden: Nomos, 2006).
- Verney, S., “The Greek Association with the European Community: A Strategy of State”, στο A. Costa Pinto-N. Severiano Teixeira (επιμ.), *Southern Europe and the Making of the European Union* (New York: Boulder, 2002), 109-56.
- Verney, S., Tsakaloyannis, P., “Linkage Politics: the Role of the European Community in Greek Politics in 1973”, *Byzantine and Modern Greek Studies*, 10, 1 (1986), 179-94.
- Woodhouse, C., *The Rise and Fall of the Greek Colonos* (London: Granada Publishing, 1985).

- Wright, E. O., *The Debate on Classes* (London: Verso, 1990).
- Wurm, C., “Two Paths to Europe: Britain and France from a comparative Perspective”, στο C. Wurm (επιμ.), *Western Europe and Germany: The Beginnings of European Integration, 1945-1960* (Oxford: Berg Publishers, 1995), 175-200.
- Wurm C. (επιμ.), *Western Europe and Germany: The Beginnings of European Integration, 1945-1960* (Oxford: Berg Publishers, 1995).
- Yannopoulos, G., “The Effects of Full Membership on the Manufacturing Industries”, στο L. Tsoukalis (επιμ.), *Greece and the European Community* (Hants: Gower, 1983), 47-64.
- Young, J., *Britain, France and the Unity of Europe 1945-1951* (Leicester: Leicester University Press, 1984).
- Zolotas, X., *The Energy Problem in Greece* (Athens: Bank of Greece, 1975).
- Zolotas, X., *Guidelines for Industrial Development in Greece. An address* (Athens: Bank of Greece, 1976).
- Zolotas, X., *Greece in the European Community* (Athens: Bank of Greece, 1976).